

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

Magyarország hadtörténeti földrajza
(A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai)

PhD értekezés
Dr. (CSc) Nagy Miklós Mihály

Témavezető: **Dr. (DSc) Dövényi Zoltán egyetemi tanár**

Pécs, 2014

Tartalom

1. Bevezetés és kutatási célok.....	3
2. Módszertani, historiográfiai és elméleti alapvetés	14
2.1. Az alkalmazott kutatási módszerek	14
2.2. Historiográfiai és szakirodalmi áttekintés	23
2.3. Elméleti alapvetés.....	43
3. A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai	60
3.1. A magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellege	60
3.2. A magyar hadtörténelem általános földrajzi alapjai	73
3.3. A magyar hadtörténelem földrajzi szemléletű periodizációja	94
4. Földrajzi korszakok a magyar hadtörténelemben.....	107
4.1. A magyar hadtörténelem első földrajzi időszaka	107
4.1.1. <i>A magyar hadügy földrajzi szemlélete a tatárjárásig</i>	107
4.1.2. <i>Magyarország hadtörténeti földrajza a honfoglalástól a tatárjárásig</i>	113
4.2. A magyar hadtörténelem második földrajzi időszaka	132
4.2.1. <i>A magyar hadügy földrajzi szemléletének formálódása 1242 és 1711 között</i> ..	132
4.2.2. <i>Magyarország hadtörténeti földrajza a tatárjárástól a Rákóczi-</i> <i>szabadságharcig</i>	144
4.2.2.1. <i>Magyarország hadtörténeti földrajza 1242-től Nándorfehérvár elestéig</i>	144
4.2.2.2. <i>Magyarország hadtörténeti földrajza a török hódoltság és a Rákóczi-</i> <i>szabadságharc korában</i>	155
4.3. A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszaka.....	188
4.3.1. <i>A magyar hadügy földrajzi szemléletének változásai 1711-1956</i>	188
4.3.2. <i>Magyarország hadtörténeti földrajza a Rákóczi-szabadságharctól</i> <i>az 1956. évi forradalom és szabadságharcig</i>	196
5. Összegzés	229
Felhasznált irodalom	240

1. Bevezetés és kutatási célok

Értekezésem a magyar földrajztudomány – azon belül a történeti földrajz – máig kevésbé feldolgozott kérdéskörével, a magyar hadtörténelem geográfiájával foglalkozik. Lapjain elsősorban olyan kérdésekről szólok, amelyek kutatása – miként azt az olvasó majd látja – ugyan időről időre feltűnt és feltűnik a magyar szellemi életben, sőt az utóbbi évtizedben a hazai geográfia egyik munkaterületévé is vált, ám amelyek egységes szemléletű, a rendszerezés feladatát is vállaló vizsgálata eddig még nem történt meg. Ezzel szemben annál több részkérdésre keresett és keres a mai magyar geográfus szakma is választ, s ennek egyik nyilván örvendetes eredménye, hogy főleg a különböző tudományos konferenciákhoz kötődő kiadványokban, valamint tanulmánykötetekben mind nagyobb számban jelennek meg a magyar hadtörténelem geográfiai vonatkozásaival foglalkozó, tudományos igényű tanulmányok. Vagyis míg egyes részkérdések kimunkálása már megtörtént, és ebben nemcsak geográfusok, hanem helytörténészek, a magyar történetírás egyéb szakterületeinek képviselői is részt vesznek, addig nem történt meg sem a magyar hadtörténelem geográfiai folyamatának feldolgozása, sem pedig – a másik oldalról tekintve – a Kárpát-medence történeti földrajzi fejlődésének hadtörténelmi értelmezése.

Nem szeretnék értekezésem historiográfiai fejezetének elébe vágni, de a kérdés súlyát érzékeltetendő, sajátos jelenségként érdemes megemlíteni, hogy nagy hadtörténelmi monográfiáink és szintéziseink – néhány, pusztán tereptani, jól-rosszul elkészített leírástól eltekintve – szót sem ejtenek a magyar tájról, vagy éppen annak a vidéknek komplex földrajzi viszonyrendszeréről, annak a hadszíntérnek földrajzi jellemzőiről, ahol hadakoztak őseink. S hogy konkrét példával is éljek minderre, utalok a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában 1971-ben indult és 1999-ben torzóban maradt, a szakma által csak *vártörténeti sorozatnak* nevezett, nagy példányszámban megjelent, egyébként sorozati cím nélkül publikált kötetekre. Ez a hely- és a hadtörténet határán mozgó könyvsorozat, amely – többnyire a legjobb szakemberek munkájaként – általában mentes volt a magyarországi szocializmus kötelező ideológiai toposzaitól, szinte egyetlen geográfiai utalást sem tartalmaz, sőt legtöbb kötetéből még a joggal elvárható tereptani ismertetés is hiányzik. Különösen szembetűnő ez annak ismeretében, hogy a sorozat utolsó kötete TAKÁCS TIBOR, az újságíró és irodalmár munkájaként (1999), egyedi hangvétellű, felvidéki helytörténeti és honismereti vonatkozású útikönyvként került az olvasók elé (SUGÁR I. 1971, VERESS D. Cs. 1996, TAKÁCS T. 1999, NAGY M. M. 1997d, 1999). Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy miközben a mai magyar geográfia már magáénak vallja a hadtörténelmi problémák megoldását, addig még

pusztán a részkérdések tisztázásánál tart. A jelenlegi helyzet már önmagában is indokolhatná a kutatási témám körébe vágó összefoglaló munka, egy ilyen tárgyú doktori értekezés elkészítését, azonban vállalkozásom mögött mélyebb okok is húzódnak.

Magam másfél-két évtizeddel ezelőtt kezdtem el behatóbban foglalkozni az egyetemes és a magyar hadtörténelem geográfiai kérdéseivel. Így jelen értekezésem főleg ennek az időszaknak kutatási eredményeit foglalja össze. A témakörben első publikációim – még részben társszerzőként – a múlt század utolsó évtizedének földrajz- és hadtudományi folyóirataiban jelentek meg, jóllehet a hadtörténelem geografikumának problémája már életem korábbi szakaszában is foglalkoztatott. Tudatosodása azonban akkor történt, amikor az 1990-es évek közepén elkészítettem, majd eredményesen megvédtem *Dinamikus katonaföldrajz* (NAGY M. M. 1997c) című kandidátusi értekezésemet, amely az akkoriban megújulását, mintegy újjászületését élő hazai katonaföldrajz addigi első általános elméleti összefoglalója volt. A korábbi kutatási téma jellegéből adódóan viszonylag nagymértékben kellett foglalkoznom tudománytörténeti és -elméleti kérdésekkel, ami magával hozta, hogy néhol egyes hadtörténelmi eseményeink földrajzi környezetére is tegyek utalásokat. Hangsúlyoznom kell, hogy ezekben az esetekben – már csak az akkori terjedelmi korlátok miatt is – meg kellett maradnom az utalások szintjén, és az általános elméleti kérdésekre koncentrálni érdeklődésem középpontjában a hadtörténelmi események geográfiai hátterére vonatkozó szakirodalom – mint a hazai geográfia és katonaföldrajz fejlettségének egyik fokmérője – állt. Ám az érdeklődés már ekkor felébredt, s felvetődött maga a problémakör is, jóllehet annak méretét, összetettségét és főleg inter- és multidiszciplináris jellegének nagyságát nem láthattam. Ennek egyik oka – a személyes ismeretek hiányán túl – az volt, hogy a magyar történeti földrajz a kilencvenes évek első felében élte újjászületését, és az azóta publikált, egyre terjedelmesebbé váló szakirodalma még csak töredékesen létezett. FRISNYÁK SÁNDOR összefoglaló magyar történeti földrajza – főiskolai tankönyvként – csak 1990-ben jelent meg, és ma már tudjuk, hogy egyben e mű jelentette a hazai történeti földrajz új kezdetét (NAGY M. M. 2010g, HAJDÚ Z. 2005a). Közben pedig – miként erről a későbbiekben még részletesen is szó lesz – BELUSZKY PÁL már 1989-ben az akkori magyar társadalomföldrajz (amit írásában a hazai viszonyokból eredően olykor gazdaságföldrajznak nevezett) „három átkáról” beszélt. Ennek kapcsán szólt a geográfia és – egyebek mellett – a történelem közötti mély kapcsolat hiányáról. Az indítékok, késztetések sorában mindenképpen meg kell említenem ZOLTÁN ZOLTÁN 1984-ben született szintézisét, amelyben egyértelműen hangot adott annak a szakmai véleményének: a geopolitikai és a katonapolitikai kérdések figyelembevétele nélkül egyszerűen lehetetlen a gazdaság térbeli folyamatairól

beszélni.¹ E felvetésben pedig benne rejlik jelen doktori értekezésem legfontosabb mondandója, nevezetesen: hadtörténelemről, hadtörténelmi eseményekről nem lehet geográfiai környezetük nélkül szólni. A végtelenségig leegyszerűsítve tulajdonképpen csak megismételhetjük, mintegy dolgozatom axiómájaként elfogadhatjuk CHOLNOKY JENŐ 1935-ben a történeti földrajzzal kapcsolatban megfogalmazott mondatát: „...*Az ember élete egészen a legujabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig, annyira függött a természetadta [sic!] körülményektől, hogy ezeknek a körülményeknek pontos ismerete szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen ítéljük meg az eredményeket...*” (CHOLNOKY J. 1935a. 4. p.)

Ugyanakkor a tudományos életben szerzett egyéni élményeim is a magyar hadtörténelem geográfiai kérdései felé tereltek. A történelmi szakirodalom ilyen jellegű hiányosságainak észlelésén túl tudományos érdeklődési köröm irányultságában legalább ilyen fontos szerepet játszott PERJÉS GÉZA személyes hatása. Jóllehet PERJÉS a geográfiai kérdésekhez nem értett, de életműve alapján nyitott volt irányukba s bizonyára ennek köszönhető, hogy a Magyar Hadtudományi Társaság Hadművészeti, valamint Térképész és

¹ A filológiai hűség kedvéért idézem itt ZOLTÁN ZOLTÁN megállapítását, amely szerint: „...*A geopolitikát vagy a katonapolitikát nálunk sokáig egyértelműen a fasiszta eszmerendszerhez tartozó kategóriának tartották. A polgári tudományok már korábban átvették ezeket, s bizonyos szituációk jellemzésére már nálunk is egyre gyakrabban kezdik ezeket a kifejezéseket használni.*

Világosan fel kell ismernünk, hogy bizonyos világpolitikai szituációkat, világgazdasági folyamatokat a korábbi szűk térszemlélet keretei között nem tudunk a maga teljes összefüggés- és kapcsolatrendszerében feltárni, feltétlenül alkalmaznunk kell bizonyos geopolitikai fogalmakat (pl. »gazdasági nagytér«, »gazdasági erőter«, »integrálódó térségek« stb.). ...» (ZOLTÁN Z. 1984. 51. p.) E fenti idézettel kapcsolatban feltétlenül megjegyzendő, hogy a szerző geopolitikával és „katonapolitikával” – amely alatt nyilván a hadügyet, hadtudományt érti – kapcsolatos fogalmi bizonytalankodása ellenére is jól kivehető az a felismerés, amire fél évtizeddel később BELUSZKY PÁL (1989) oly határozott választ ad; a magyar geográfiának feltétlenül túl kell lépnie a saját maga által emelt korlátokon és egyéb tudományok, tudományterületek felé is nyitnia kell. Ma már tudjuk, hogy egyes politikai, társadalomföldrajzi jelenségek geográfiai értelmezése, néhány történeti földrajzi folyamat ábrázolása valóban elképzelhetetlen a „geopolitika vagy katonapolitika” nélkül. Ebben a tekintetben a mintegy három évtizeddel ezelőtt született fenti szöveg – mai szemmel nézve és még annak tudatában is hogy terminológiailag pontatlan – mindenképpen helytállóan bizonyult. Tartalmi helyességét a történeti földrajzban több olyan tanulmány is bizonyítja, amely a hadügy, a geopolitika, valamint a geográfia együttes szemléletmódját igyekszik érvényesíteni. Mintegy tetszésszerűen válogatva az utóbbi időszak hazai történeti, valamint gazdaságföldrajzi szakirodalmából íme néhány példa: BELUSZKY P. 2005-2008, DÖVÉNYI Z. 2008, KÓKAI S. 2010, FRISNYÁK S. 2012, CSÜLLÖG G. 2010a,b, SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2006, NAGY M. M. 2009b, 2012a, VIZI L. T. 2011, LŐRINCZNÉ BENCZE E. 2012., s a sor tetszés szerint folytatható.

Katonaföldrajzi Szakosztályainak összevont ülésén tartott, *A geostratégia értelmezése és felhasználási lehetőségei* című előadásomon (1995. október 31.) személyesen is részt vett, hozzászólásával megtisztelt. Az előadás után folytatott beszélgetésünk alkalmával – egyetértve a magyar hadtörténelmi események geográfiai viszonyrendszerének feldolgozatlanosságában – igyekezett felhívni a problémakör fontosságára figyelmemet. A következő években – egyéb kutatói és oktatói feladataim mellett – kezdtem behatóbban foglalkozni a magyar hadtörténelem geográfiai vonatkozásaival, először a földrajzi viszonyok hadtörténelmi eseményekre gyakorolt hatásmechanizmusával, majd hamarosan a hadügy történelmi tájformáló tényezőjével is. A témakörben első tanulmányom, társszerzőként 1996-ban jelent meg, és ez már akkor csendes szakmai vitát váltott ki² (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 1996, 1997). Ebben az időszakban született az ám csak közel egy évtizeddel később megjelent, a Veszprém viharos hadtörténelmének geográfiai okait feltáró tanulmányunk is (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 2003).

Az ezt követő években már egyedül folytattam a kutatómunkát, és ennek keretében egyre többet foglalkoztam a török kor katonai és földrajzi viszonyrendszerének kapcsolatával. Ennek oka kettős. Figyelmemet egyfelől azért keltette fel, mert – miként majd látjuk – a magyar hadtörténelem legintenzívebb tájformáló hatást kiváltó időszakáról van szó, másfelől éppen ekkoriban jelentek meg KISARI BALLA GYÖRGYnek a korszakra vonatkozó térképtörténeti forrásközlései; ezek utolsó összefoglaló kötete 2000-ben. A kezdeti, a török kor geográfiájával foglalkozó kutatási eredményeim publikálására 2007-ben került sor, az *Aetas* lapjain (KISARI BALLA GY. 2000, NAGY M. M. 1997a,b, 2007b). E munka során kellett szembesülnöm azzal a problémával, hogy minden hadtörténelmi kor geografikuma mögött ott rejlik egy alig észrevehető, a levéltári kutatásokkal talán nem is igazolható, ám mégis determináló tényező: a mindenkori katonai szakma földrajzi szemléletmódja, geográfiai gondolkodása. Ugyan az e kérdéskörben folytatott vizsgálódásaim első eredményét sikerült közzétennem (NAGY M. M. 2002b), ám már ekkor láthatóvá vált, hogy a hadtörténelem, valamint geográfiája kapcsolata sokkal összetettebb, mintsem hogy pusztán csak a földrajzi tényezők katonai tevékenységekre gyakorolt hatásáról, valamint a hadtörténelem

² E szakmai vita lényege annyiban foglalható össze, hogy SIPOSNÉ DR. KECSKEMÉTHY KLÁRÁVAL az Új Honvédségi Szemlében a magyar honfoglalás földrajzáról írott tanulmányunkat megismerve történészünk és történeti demográfusunk, SZABÓ A. FERENC (1997) egyet nem értését fejezte ki a honfoglalás kori magyarság lélekszámát illetően. Felvetésére szerzőtársammal rövid írásban (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 1997) kifejtettük álláspontunkat, amelynek lényege, hogy a Kárpát-medencébe vonuló magyar törzsek népességi, népesedési adatai ma még nem állapíthatóak meg egyértelműen.

összességéről mint antropogén tájformáló tényezőről beszélhessünk. Ezzel kapcsolatban egyéb kultúrtörténeti kérdések sora merül fel: a geográfia tudománytörténetétől kezdve a szépirodalmi és egyéb művészeti vetületeken át egészen a helytörténeti és szociológiai, antropológiai, valamint egyéb kultúrtörténeti (pld. erőszak-történeti) tényezőkhig. E felismerés hívta életre a tárgykörét tekintve a geográfia, a kultúrtörténet, a tudománytörténet, valamint a magyar hadtörténelem geográfiájának határán elhelyezkedő összefoglaló kötetemet (NAGY M. M. 2006). Az utóbbiban már terjedelmes fejezetet szenteltem a magyar hadtörténelem geográfiai viszonyrendszerének, az itt található szövegrész tudományos alapozását egyik történeti földrajzi konferenciánkon tartott előadásom és annak nyomtatásban is megjelent, szerkesztett változata nyújtotta (NAGY M. M. 2004b).

Kutatásaimmal párhuzamosan a magyar geográfiában is jelentős átalakulás zajlott. Az 1990-ben – a már említett – FRISNYÁK SÁNDOR-féle kötet megjelenésével újjászerveződő történeti földrajz térhódítása, majd a gazdasági földrajz túlsúlyának megszűnte és ezzel együtt a társadalomföldrajz ismételt elfogadása, méltó helyre kerülése a magyar földrajztudományban s nem utolsósorban a politikai földrajz intézményesülése, mindez együttesen új dimenziókat nyitott a hazai geográfia számára. Az addig – kívülről nézve – monolitikus földrajztudomány élve a közép- és kelet-európai rendszerváltásból, valamint a hidegháborús légkörtől való szabadulásból adódó lehetőségekkel viharos gyorsasággal szerveződött újjá és szakosodott Magyarországon, jóllehet ez az átalakulási folyamat nem volt mentes minden torzulástól (TÓTH J. 2002a, b, 2009, VOFKORI L. 2003). Az viszont mindenképpen előnyére vált, hogy geográfiánk különböző szakterületein mind több olyan munka született, amely – hol közvetlenül, hol pedig csak közvetten, de – értekezésem témájába vág. Ugyanakkor – ismét elébe menve értekezésem historiográfiai fejezetének – jelentősen fokozódott a magyar földrajztudomány interdiszciplináris jellege, ami részben abból is ered, hogy más tudományokban új, a történeti földrajzzal rokon tudományterületek szervesültek és intézményesültek. Ezek sorából – értekezésem témája szempontjából – feltétlenül kiemelendő az elsősorban történészek által művelt *történeti ökológia* és *környezettörténet*, valamint a hadtudományi berkekben immár közismert, nyugati minták alapján szerveződött *csataterkutás*. Áttekintve e három tudományterület utóbbi évtizedre jellemző szakirodalmát, megállapíthatjuk, hogy kutatási részeredményeikkel eddig is jelentősen gyarapították és gyarapítják a magyar hadtörténelem földrajzi viszonyrendszerével kapcsolatos ismereteinket. Geográfiai szempontból mindez azt jelenti, hogy az eddig született részeredmények rendszerezésre várnak, s ezzel indokolhatom leginkább témaválasztásom. Hadtörténelmi szempontból témaválasztásom indoklása sokkal egyszerűbb. Jóllehet főleg a csataterkutás

révén ott is egyre hangsúlyosabb lesz a földrajzi elem, de ez még messze nem jelenti az elvárható szintet. S ez nemcsak hazánkban van így. A közelmúlt és a jelen egyetemes hadtörténetírásának jelentős elméleti monográfiája és egyben tudomány- valamint kultúrtörténeti összefoglalója JUTTA NOWOSADTKO (2002) tollából jelent meg. Feltűnő, hogy ez a szakmailag igen alapos, mondhatnánk mintaszerű feldolgozás – hatalmas irodalomjegyzéke 847 tételt tartalmaz – csak áttételesen tesz utalásokat a hadtörténelem geográfiai jelenségeire. Amikor pedig viszonylag terjedelmes fejezetet szentel annak, hogy milyen, megközelítésből lehet hadtörténelmet írni, akkor a következő variációkról szól: a hadtörténelem mint hadművészet-történet, a hadtörténelem mint politikátörténet, a hadtörténelem mint társadalomtörténet, a hadtörténelem mint technikatörténet, valamint a hadtörténelem mint művészettörténet. A földrajzi megközelítés itt teljesen hiányzik, s így nyilván hiányoznak az elméleti alapok is.

Ezzel szemben tudományos szakmai meggyőződésem, és mind a külföldi, mind pedig a magyar szakirodalom azt erősíti, hogy a hadtörténelem egyben geográfiai kérdéskör is, és – maradva JUTTA NOWOSADTKONÁL – lehet hadtörténelemről mint geográfiáról, pontosabban fogalmazva *hadtörténelem mint történeti földrajzról* beszélni. Dolgozatom további részében ezt, vagyis a hadtörténelem földrajzi vonatkozású eseményeinek feldolgozását és geográfiai megközelítését *hadtörténeti földrajznak* nevezem. Dolgozatom elsődleges célja a földrajzi szemléletmód érvényre juttatása lehetőségének bemutatása a magyar hadtörténetírásban. Legfőképpen az érdekel; milyen lehet a magyar hadtörténelem földrajzi szempontból. Ennek megfelelően értekezésem elkészítésekor az alábbi célok megvalósítását tűztem ki:

Az elmélet és módszertan területén

1. *A geográfia, a történeti földrajz és a hadtörténetírás kapcsolatrendszerének bemutatása, az értekezés témája szempontjából fontos elméleti kérdések tisztázása.*
2. *Ezen belül a hadtörténeti földrajz tudományrendszertani helyének meghatározása, inter- és multidiszciplináris vonásainak feltárása, valamint szemléletmódjának rögzítése.*
3. *Az előző két pontból eredően – még ha önálló fejezetbe nem is foglalva – a jelenlegi ismeretek szintjén kimunkálni a hadtörténeti földrajzi tematikájú, kisebb korszakokra vonatkozó, később vertikálisan folytatandó kutatások elméleti és módszertani alapjait, tudományos kereteit.*

A konkrét hadtörténeti földrajzi kutatás területén

1. *A magyar hadtörténelem főbb földrajzi tendenciáinak chorográfiájának leírását, meghatározását, állandó geográfiai tényezőinek kimutatását és Kárpát-medencei jellegének bizonyítását.*
2. *Az előző ponthoz kapcsolódóan a magyar hadtörténelem földrajzi alapon történő korszakolását, a főbb időszakok, periódusok meghatározását a magyar honfoglalástól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig terjedő időszakban.*
3. *A periodizációnak megfelelően a magyar hadtörténelem fő időszakai jelentős eseményeinek földrajzi értelmezését, az egyes korszakokra és intervallumokra, valamint alperiódusokra jellemző hadügy tájformáló hatása főbb elemei számbavételét.*
4. *Az előző pontokban rögzítettek megvalósításának érdekében a mindenkori magyar hadügy szakmai és geográfiai gondolkodásmódja kultúr-, tudomány-, valamint hadtörténelmi fejlődési folyamatának feltárását.*
5. *Végezetül pedig – a fentiekben felsoroltak érdekében végzett munka jellegéből eredően az értekezés feladata – az eddig a magyar társadalom tudatába szervesen beépült és a közoktatás által is erősített, geográfiailag nem igazolható tudatrétegek egyes elemei megváltoztatását, lebontását, illetve árnyalását, és ezek szükségszerűségének igazolását.*

A fenti kutatási célok valóra váltása érdekében doktori értekezésemet az alábbi tematikus egységekből építem fel:

1. *Historiográfiai, elméleti és módszertani alapvetés:* a hadtörténeti földrajz elhelyezése a tudományrendszerben, valamint a hadtörténetírás, a geográfia és a történeti földrajz kapcsolatrendszerének bemutatása. Itt kerül sor a katonaföldrajz, a politikai, valamint a történeti földrajz viszonyrendszerének taglalására, és annak bemutatására, miként jelenik meg, és miként kellene megjelenie a hadtörténelemnek a geográfiában, és a geográfiának a hadtörténelemben.
2. *A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai, állandó faktorai.* Az értekezés e részében szólok a magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegéről, és a Kárpátok övezte medence mindazon természet- és társadalomföldrajzi tényezőiről, amelyek minden történelmi korban meghatározó szerepet játszottak nemzetünk históriájában. Itt szólok majd a magyar nemzet háborúinak földrajzi elterjedéséről, és e helyen kell megtenni – részben az állandó tényezők hatásait figyelembe véve, részben pedig a

mindenkori magyar hadügy mint antropogén tájformáló faktorból kiindulva – hadtörténelmünk geográfiai szempontú korszakhatárainak rögzítését.

3. A *Földrajzi korszakok a magyar hadtörténelemben* című egységben kerül sor hadtörténelmünk három nagy időszakának – 895-1242, 1242-1711, 1711-1956 – geográfiai szempontú bemutatására. E három nagy korszaknál, a főbb események földrajzi szempontú számbavételén túl, külön súlyt kap a hadügynek és a földrajznak a korszakra jellemző kapcsolata, a hadügy és a táj viszonya, valamint az előbbi tájformáló hatásának összegzése.
4. *Összegzés.* Értekezésemnek ebben a fejezetében főleg a második és harmadik egységben megfogalmazottak komparatív vizsgálatáról lesz szó, az egyes hadtörténelmi korszakok geográfiai jellemzői alapján történő összehasonlítással itt határozom meg különbözőségeiket és hasonló vonásaikat, s egyben e lapokon lehet majd mintegy végső konklúzióként megfogalmazni a geográfiai szemléletmód érvényesítésének szükségességét a hadtörténetírásban, valamint a hadügyi jelenségeket a történeti földrajzban.

Értekezésem Magyarország hadtörténelmének földrajzáról szól, és ez a témaválasztás megköveteli a feldolgozás idő- és térbeli határainak megvonását. Kronológiailag dolgozatomban a magyar hadtörténelmet a honfoglalástól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig tárgyalom, az azokat megelőző, illetve követő időszakok geográfiai viszonyrendszerével nem foglalkozom, s utalásokra is csak annyiban kerülhet sor, amennyiben a korábbi és későbbi állapotok valamilyen hatást gyakorolnak, összefüggést mutatnak a vizsgált időszakra. Az értekezés térbeli dimenzióinak meghatározása kissé bonyolultabb, amennyiben a mindenkori magyar államtér hadtörténeti földrajzáról lesz szó. Ez pedig különbözik attól, ahol a magyar nemzet története során katonáink megfordultak. Az elmúlt bő másfél évtizedben kutatásaim egyik területe a világot járt és látott magyar katonák útleírásainak összegyűjtésére, feldolgozására és rendszerzésére irányult. A már korábban publikált tudományos eredmények lezárásaként 2009-ben megjelent a kérdéskörrel írott összefoglaló művem (NAGY M. M. 2009f).³ Az

³ A magyar hadiutazók és katonai utazási irodalom méretére jellemző adat, hogy a BALÁZS DÉNES nevével fémjelzett alapmű, a magyar utazástörténeti lexikon (1993) mintegy 700 világgjáró és útleíró honfitársunk adatait tartalmazza, közöttük néhány katonánkét is. Ezzel szemben a katonai utazástörténeti kutatásaim eddigi eredményeit összegző feldolgozásom 200 magyar hadiutazóról ad képet, s ehhez hozzá kell tenni, hogy még csak a kutatómunka első lépéseinél tartok. Érdeemes megjegyezni – miután az itt említett két feldolgozásban szereplő magyar világgjárók személyei között alig van átfedés –, hogy a magyar hadiutazók és magyar katonai utazási

általam felkutatott adatok és az összegző munka alapján az a szakmai meggyőződésem alakult ki, hogy a magyar katonák a világ szinte minden pontján, országában megfordultak, s bizony – főleg az újkortól kezdve – a Földön alig volt olyan háború, amelyben ne vettek volna részt honfitársaink. Ez értekezésem szempontjából azt jelenti; amennyiben nem pusztán a mindenkori magyar államtérre szorítkoznék, hanem mindazon térségekkel is foglalkoznék, ahol magyar katonák hadakoztak vagy megfordultak, akkor az egész Föld hadtörténeti földrajzát kellene megírnom, ami nyilván lehetetlen. Így hadtörténelmi vonatkozású történeti földrajzi vizsgálódásaimat a mindenkori Magyarországra, illetve a Kárpát-medencére kell korlátoznom. Azokban az esetekben, amikor a nemzetünk sorsát meghatározó világháborúban katonáink országhatárainktól messze teljesítették kötelességüket – például az első világháború hadszínterein, vagy a második világháborús nagy katonai katasztrófánk a Don-kanyarban –, akkor is csak a Kárpát-medencei vonatkozásokkal foglalkozom.

Bármennyire is csábító és szakmailag indokolható lenne, de – ismét csak a terjedelmi korlátok miatt – részletesen nem térhetek ki az értekezésem témaköréhez közel álló utazástörténeti vonatkozásokra.⁴ Ugyanakkor azokban az esetekben, ahol az utazási irodalom a táj egykori állapotát, olykor térszerkezetét rögzítő és közvetítő forrásként szolgál – ilyen például II. RÁKÓCZI FERENC memoárja –, természetesen élek ezzel a lehetőséggel (NAGY M. M. 2007a, 2011d). Ugyanígy csak az említés szintjén foglalkozhatok kutatási témám egyéb kultúr- és irodalomtörténeti vonatkozásaival. A terjedelmi korlátokon túl ezt két szakmai szempont is indokolja. Egyrészt az, hogy hazánkban a német geográfiával szemben nem honosodott meg az *irodalmi földrajz* (*Schöne Geographie*) tudományterülete, másrészt pedig az e téren folytatott kutatási eredményeimet más helyen már publikáltam (NAGY M. M. 2004c, 2006). Hangsúlyoznom kell azonban, hogy szakmailag tágan értelmezve a magyar hadtörténelem és a történelem földrajzi jelenségeinek irodalmi eszközökkel történő ábrázolása is feldolgozandó témám tárgykörébe vág. A jelen értekezés témaválasztásából eredően inter-,

irodalom méretét, léptékét tekintve vetekszik a civil utazástörténettel, ha ugyan egyes történelmi korokban meg nem haladja azt. Ennek egyértelmű igazolása még a jövő kutatóira és kutatásaikra vár.

⁴ A magyar geográfiában mintegy megszokott, még ha következetesen nem is mindig alkalmazott módszer, hogy a feldolgozott térség földrajztudományi megismerésének kultúr- és tudománytörténetéről is szólunk. Ennek egyik, napjaink szakirodalmából vett példája lehet TÓTH JÓZSEF Világföldrajza, amelynek vonatkozó fejezetét a mai magyar geográfiai utazástörténet kiváló szakembere, KUBASSEK JÁNOS (2010) készítette. Így szakmai érvek és hagyományok szólhatnak amellet, hogy kitérjek a Magyarországon járt idegen katonák által a külföld felé közvetített föld- és néprajzi képre, de miután ez önmagában külön doktori értekezést igényelne, így ettől el kell tekintenem.

illetve multidiszciplináris jellegű, ezért terminológiájában egyszerre jelenik meg a geográfia mellett a hadtudományi, hadtörténeti szaknyelv is.

Formai szempontból értekezésem elkészítésekor, a szakirodalmi hivatkozások, valamint a szakirodalmi jegyzék összeállítása során egyfelől a magyar földrajztudományban elfogadott, a nagy múltú és nemzetközi hírnevű folyóiratunk, a Földrajzi Közlemények lapjain szokásos rendszert alkalmaztam (a formai követelmények utolsó közlése a folyóirat 2012. évi 4. számának 479-480. oldalán található). Másfelől SIPOS ANNA MAGDOLNA 1996-ban publikált, a tudományos munkákban használandó idézések és hivatkozások teljes körét feldolgozó munkájára, valamint a TÉSITS RÓBERT és BUGYA TITUSZ nevével fémjelzett útmutatóra (2003) támaszkodtam. S végül, de nem utolsósorban igyekeztem hasznosítani a Földtudományok Doktori Iskolában TÉSITS RÓBERT által 2009. november 27-én, *A tudományos művek szerkezeti, módszertani és formai követelményei* címmel tartott előadásán elhangzottakat. Főleg az utóbbiak elvárásainak megfelelően értekezésem megírása során kerültem a humántudományokban megszokott, terjedelmes jegyzetapparátus alkalmazását, azt a minimális mértékűre rövidítettem.

Értekezésem bevezetőjének végén még egy kérdéstről kell szólnom, pontosabban arról, hogy munkám milyen viszonyban van egykori kandidátusi disszertációmmal. Miként már említettem, tudományos pályafutásom során a jelen dolgozat témájára már ott is tennem kellett utalásokat. Ám ennek ellenére tartalmát, szemléletmódját, a bennük feldolgozott ismeretanyagot tekintve mindenképpen két, egymástól élesen elválasztandó és elválasztható kutatásról és értekezésről van szó. A legfontosabb jogi és szakmai formai különbség, hogy az 1997-ben védett disszertáció *hadtudományi* besorolású, s azon belül *katonaföldrajzi* volt, amely teljes egészében elméleti kérdésekkel foglalkozott. A jelen munka *földrajztudományból* és azon belül *történeti földrajzból* készült, szemléletmódja pedig kevésbé elméleti. Ám e jogi és formai kritériumokon túl sokkal többet mondanak az alábbi szakmai tények. Kandidátusi disszertációm az 1993 és 1997 között végzett kutatásaim összegzése, lezárása volt. A mostani értekezés az 1997 és 2013 közötti évek során folytatott történeti- és katonaföldrajzi, valamint történeti vizsgálódásaim eredményeinek egységes rendszerbe-foglalását tartalmazza. Nem állítom és nem is állíthatom, hogy az 1997 előtt szerzett ismeretanyag, az akkori értekezés elkészítése során szerzett tapasztalatok ne köszönnének itt-ott vissza mostani munkámban. Ezek nyilván ugyanúgy hatnak erre, mint a már említett, a jelen dolgozatban mellőzendő kutatási eredmények elérése során szerzett ismeretek és tapasztalatok is. Ám mindez még nem jelenti, hogy a két értekezés között bármiféle indokolatlan átfedés lenne. A magyar hadtörténelem geográfiai alapjainak, földrajzi környezetének feldolgozása, az ezzel

kapcsolatos, jelentős eredményeket produkáló kutatások 1997 utánra datálhatók. Mint ahogyan magam is ekkortól foglalkozom – egyéb kérdések mellett – e témával. Ennek igazolására érdemesnek vélem megemlíteni, hogy akkor ugyan már egy évtizede foglalkoztam az egyetemes és a magyar katonaföldrajzi történetével, amikor 2003-ban – egy véletlen folytán – szembesültem azzal a tudomány- és kultúrtörténeti ténnyel, hogy éppen száz évvel ezelőtt az egyetemes katonaföldrajzban jelen volt egy historizáló irányzat, jóllehet ez a magyar geográfiában alig kimutatható (NAGY M. M. 2003b). Napjainkra viszont jellemző. Mostani értekezésem egy sajátos társadalom- és történeti földrajzi jelenséggel foglalkozik, amelyet reményeim szerint sikerül majd kellő mélységben bemutatnom.

2. Módszertani, historiográfiai és elméleti alapvetés

2.1. Az alkalmazott kutatási módszerek

Az értekezésem elkészítése során, valamint az azt megelőző kutatómunkám folyamán alkalmazott módszereket elsősorban a feldolgozandó témakör inter- és multidiszciplináris jellege határozza meg. Kutatási témám, a magyar hadtörténelem geográfia alapjainak összegzése, – miként értekezésem bevezetésében már említettem – egyaránt érinti a földrajz- és a hadtudomány, valamint a történetírás területeit. Geográfiai tárgyúvá leginkább az teszi, hogy a hosszú évek kutatómunkájával összegyűjtött adatokat, ismereteket a földrajzi szemléletmód mentén rendeztem össze; a kérdéskörhöz történő közelítés geográfiai. A fentebb említett interdiszciplináris jelleg, valamint a földrajzi szemléletmód érvényesítésére irányuló törekvés határozta meg az eddig elvégzett kutatói feladatokat, és egyben ezek determinálták az elért vizsgálati eredmények publikálásának helyét is.

Az elmúlt mintegy másfél-két évtizedben – értekezésem témájával kapcsolatban – legfőképpen könyv- és térképtári kutatásokat folytattam. Jóllehet tisztában vagyok a levéltári kutatások és a primer források alkalmazásának fontosságával, sőt egyik nemrég tartott földrajzi konferenciánkon magam emeltem szót ezek csekély mértékű alkalmazása ellen a mai magyar történeti földrajzban, értekezésem mégis az úgynevezett szekunder források vizsgálatán alapul (NAGY M. M. 2011d). Ennek oka természetesen nem a levéltárak tudatos elkerülésében, mintegy az ott folytatott és folytatandó munka előli tudatos menekülésben keresendő. Ezzel szemben sokkal valósabb magyarázat, hogy egyfelől a témakör első, meghatározóan horizontális feldolgozásaként még nem volt szükség a teljesen apró, az egyedi részleteket feltáró levéltári munkára, jóllehet ez már a közeljövő egyik feladatcsoportja lehet. Másfelől magyarázattal szolgál értekezésem célkitűzésrendszere is, a magyar hadtörténelem egyes korszakai elsősorban fő földrajzi sajátosságainak bemutatása, amihez még mellőzhető a primer források feldolgozása. Hangsúlyoznom kell, hogy a kutatások jelenlegi szintjén, a rendelkezésre álló földrajzi és történeti ismeretek mellett a levéltári kutatások ugyan fontosak lehetnek, de az előbbieket összegző értekezésem elkészítéséhez még nem feltétlenül szükségesek. Ugyanis amihez feltétlenül kellene majd, az az egyes korszakok aprólékos történeti földrajzi részleteinek feltárására irányuló, vertikális munka lesz. Jelen értekezésemben azonban csak arra szorítkozhatom, hogy a magyar hadtörténelem geográfiai kontúrajait felvázoljam, megvonjam; az így meghatározott kép árnyalása, finomítása a jövő kutatóira és levéltári kutatásaira vár. Értekezésem a makroszintű jelenségek, összefüggések feltárására irányul, a mikroszintű elemzések csak ezt követően kerülhetnek sorra.

Harmadrészt a kutatómunkám során szerzett tapasztalatok is a könyvtári és térképtári vizsgálódások felé tereltek. A magyar történeti földrajzi szakirodalom áttanulmányozásakor, részletes feltárásakor két, az értekezésem elkészítése, formába öntése szempontjából fontos ténnyel kellett szembesülnöm. Részben azzal, hogy a Kárpát-medencei táj arculatát alapvetően módosító történelmi korszakok és események – a történetírás felől – viszonylag jól dokumentáltak, és ebben a tekintetben – ugyan messze nem beszélhetünk teljességről –, miként értekezem következő fejezetében erről még lesz szó, a primer források legfontosabbjainak publikálása már megtörtént, pontosabban szólva, részben folyamatban van. Ennek egyébként nagyon jó példája a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos teljes forrásanyag közzétételére hivatott, 1871-ben indult *Archivum Rákóczianum* című sorozat, amelynek kiadása még ma is tart. A másik, szinte meglepő tény pedig az volt, hogy helytörténeti szakirodalmi termésünk gyakorta bővelkedik történelmi földrajzi adatokban, ám ugyanakkor – sajátos keserű tapasztalatom – e hatalmas terjedelmű szakirodalommal olykor teljesen érthetetlen módon nem él sem hazai történelmi földrajzunk, sem pedig történetírásunk. Mintha a helytörténet nem szervesült volna kellően a magyar szellemi és tudományos életben, mintha megrekedett volna a műkedvelő lokálpatrióták műfajának. Ez pedig nyilván hibás tendencia a magyar földrajzban és történetírásban, mert ugyanakkor ismerünk napjaink szakirodalmából is olyan példát, amely éppen azt bizonyítja: az egykori térképi források, a modern történelmi földrajzi kutatások, a helytörténeti irodalom és a valamikori geográfiai művek összevetésével pontosan rekonstruálható a földrajzi táj, egy adott település pillanatnyi geográfiai állapota. Módszertani szempontból erre vonatkozóan útmutató vállalkozásnak tekintendő DÖVÉNYI ZOLTÁN Csurgó és Csokonai Vitéz Mihály kapcsolatát taglaló történelmi földrajzi tanulmánya (2009). Így a fentiekben elmondottak miatt értekezésemben levéltári forrásokra nem hivatkozom, amennyiben az feltétlenül szükséges – a lehetőségekhez mérten – a már nyomtatásban is közölt primer forrásokat említem.

Mindezen túl a helytörténeti irodalom kapcsán tapasztaltam, hogy történelmi földrajz körébe vágó kutatásokat nem pusztán a geográfia szakemberei folytatnak: nagyon sok részeredményt a helytörténészek szorgalmas, aprólékos munkájának köszönhetünk. Az viszont már a kutatások mindennapi gyakorlatával összefüggő szakmai probléma, hogy ezeket az eredményeket milyen mértékben ismerjük, mennyiben méltányoljuk. A helytörténeti kutatások szakirodalmának mellőzését nem indokolhatja, hogy a publikációk egy része nem éri el a tudományosság színvonalát.

A könyvtárakban és térképtárakban – elsősorban az Országos Széchényi Könyvtárban, valamint korábban a Magyar Országgyűlés Könyvtárában, továbbá a Hadtörténelmi Intézet és

Múzeum Térképtárában – folytatott kutatásaim mellett meg kell említenem a hadtörténelmünk néhány nevezetes helyén tett látogatásomat, terepbejárásomat, ahol elsősorban azt vizsgáltam és igyekeztem fényképeken megörökíteni, hogy főleg épített környezetünkön milyen mély, maradandó nyomokat hagyott – hol közvetve, hol közvetlenül – hadtörténelmünk. A lakóhelyemen, Budapesten tapasztalt és rögzített jelenség egészen meglepő: közel hetven évvel a második világháború és hatvan évvel az 1956. évi forradalom és szabadságharcot követően fővárosunk lakossága még mindig a huszadik század viharos magyar hadtörténelmének nyomait magán viselő épített környezetben él. A Kárpát-medence különböző helyein megfordulva és óhatatlanul kutatási területem felől is szemlélődve megerősödött bennem az a meggyőződés, amelyet a modern történeti földrajz nemzetközi szaktekintélyei is vallanak (SCHENK, W. 2011), nevezetesen, hogy maga a vizsgált táj is lehet a történetírás egyik forrása, jóllehet ezzel a hazai történetírás láthatóan nehezen barátkozik meg. Úgy tűnik, hogy e téren – belső logikájából fakadóan – a magyar hadtörténetírás úttörő szerepet tölt be, a csatatérkutatás, a hadtörténeti régészet révén, és a katonai szakmára jellemző gondolkodásmódból eredően a táj mint primer forrás elfogadása, szakmai elfogadtatása egyszerűbb folyamat (NÉGYESI L. 2010). Megjegyzendő, a magyar szellemi életben a táj és a földrajzi viszonyok történeti forrásként való megjelenítése egyáltalán nem új gondolat. Értekezésem későbbi, módszertani fejezetében még részletesen szólok erről, így e helyen csak utalhatok arra, hogy CHOLNOKY JENŐ már 1935-ben, a Földrajzi Közleményekben publikált írásában is szót emelt e mellett.⁵

A fentiekben említett könyvtári és térképtári kutatásaim során az elmúlt másfél-két évtizedben igyekeztem feldolgozni a rendelkezésre álló dokumentumok főbb, az általam választott kutatási témához tartozó részét. Jóllehet a kutatómunka gyakorlatát ismerő tollforgatóként tisztában vagyok azzal, hogy a szakirodalmi ismeretek terén – főleg a humán tudományokban – a teljességre irányuló törekvés a meghatározó, ám ismervé az egyetemes és a

⁵ CHOLNOKY JENŐnek a Magyar Földrajzi Társaság 1935 májusi közgyűlésére írott, ám a szerző betegsége miatt szóban elő nem adott, de nyomtatásban megjelent megnyitójában az alábbi módon fogalmazott: „...Sőt nemrég egyik történészünk nyilvános előadásában azt a megjegyzést is megtette, hogy »divatban van most a történelmi eseményeket földrajzi okokra visszavezetni«.

Ez a megjegyzés kétségtelenül divatnak, tehát efemeris jellegű irányzatnak tekinti azt a törekvésünket, hogy a történelmi eseményeknek a földrajzi együttessel való összefüggését keressük. Ez nem lehet »divat« dolga, ez a legexaktabb tudományos módszerekkel az igazság – tudományos igazság – keresését jelenti. Lehet, hogy egyes esetekben az összefüggést nem sikerül kétségtelenül beigazolni, de viszont, ha a szigorú összefüggést a kettő közt meg tudjuk állapítani, abból éppen a történettudománynak van igen nagy haszna. ...” (CHOLNOKY J. 1935a. 57. p.)

magyar földrajzi, valamint történeti, hadtörténeti és hadtudományi szakirodalom méretét, el kell fogadnom, hogy e törekvésnek az idő tényezője, valamint a kutató személyes adottságai egyértelműen határt szabnak. Így elsősorban azt tartottam szem előtt, hogy a legfontosabb, mérvadó, máig ható, tudományos szempontból megalapozott szakirodalommal ismerkedjek meg.

Kutatómunkámhoz hozzá tartozott az összegyűjtött ismeretek rendszerezése, egységes keretbe foglalása és az így elért kutatási eredmények publikálása is. A hadtörténelem földrajzával foglalkozó munkám összegzéseit jelentő tanulmányokat – részben a különböző tudományos konferenciákon elhangzott előadások szerkesztett változataként – konferencia-kiadványokban és önálló tanulmánykötetekben, valamint földrajz-, történet- és hadtudományi folyóiratokban (egyebek mellett *Magyar Tudomány*, *Aetas*, *Földrajzi Értesítő*, a *Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*, *Közép-Európai Közlemények*, valamint az *Új Honvédségi Szemle*, *Veszprémi Szemle* lapjain) publikáltam, a kutatási témával is kapcsolatos vonásokat tartalmazó publicisztikai írásaim a *Magyar Szemlében*, valamint a *Kapuban*, míg tudományos népszerűsítő írásaim *A Földgömb*, a *Nagy Magyarország*, valamint a *Turista Magazin* oldalain jelentek meg. Eredményeimet külföldi megjelenésű idegen nyelvű konferencia-kiadványokban és folyóiratokban is közzétettem. Főleg a népszerűsítő tudományos, valamint publicisztikai írásaim elkészítése során kristályosodott egységes, a földrajzi megközelítés alkalmazásával megalkotható rendszerré a magyar hadtörténelem folyamata. E téren ki kell emelnem, hogy közel egy évtizeddel ezelőtt az *A Földgömb*, valamint a *Turista Magazin* kiadója arra kért fel, hogy a két periodika lapjain közlendő, a jelentős magyar hadvezéreket földrajzi szempontból bemutató cikksorozatot én írjam meg. E munkát sikerült eredményesen elvégeznem, és sajátos nézőpont alkalmazásával szólni a magyar hadtörténelemről. Ez a pusztán tudományos népszerűsítő sorozat és előkészítő munkái erősítették meg abban a meggyőződésben, amelyet a történeti földrajz hadtörténeti kérdésekkel foglalkozó területével kapcsolatban ma is vallok, és amelyet a jelen értekezésben is érvényesítenem kell: e kérdéskör egyik jelenségét sem lehet pusztán egyetlen szemléletmód, egyetlen tudományos módszer alkalmazásával tárgyalni. Ezzel szemben szakmai álláspontom az, hogy a hadtörténelem geográfiájának esetében többféle módszert, több megközelítési módot szükséges egyidejűleg érvényesíteni úgy, hogy közülük a fő nézőpont a geográfiai legyen. Ahogyan értekezésem historiográfiai és tudományos módszertani kérdéseket taglaló alfejezetéből majd kiderül, ennek oka elsősorban a vizsgált jelenség erős inter- és multidiszciplináris jellegében rejlik.

A filozófiai kutatómódszertant illetően értekezésem elkészítése során legfőképpen az *indukció* metódusát alkalmaztam. Miután történeti földrajzunk, hadtörténetírásunk, valamint a

helytörténeti kutatások már sok részkérdést tisztáztak, így magától adódik az egyestől az általános felé történő haladás. Ám miután a magyar hadtörténelem geográfiájának témakörében – jelenlegi szakirodalmi ismereteim szerint – értekezésem az első feldolgozás, valamint a századforduló ember- és politikai földrajza, majd az ebből kiválni igyekvő, ám teljes egészében sohasem önállósodott geopolitika, majd geostratégia ugyanolyan törvényszerűségeiben gondolkodott, mint bármely más természettudomány, ráadásul a modern katonai szakma szellemiségétől szintén nem idegen a szakmai törvényekre, törvényszerűségekre történő támaszkodás (RATZEL F. 1903, SCHMIDT M. G. – HAACK, H. 1929, CLAUSEWITZ, C. 1961-1962, PERJÉS G. 1988a, NAGY M. M. 2006), így értekezésemből nem zárhatom ki a *dedukció* módszerével való élést. A fentiekben említetteken túl ez nyilván adódik abból a geográfusi megfontolásból is, amit dolgozatomban bevezető oldalain CHOLNOKY JENŐTŐL már szó szerint is idéztem: a gyakorta sokrétű, sok szálon futó történelmi fejlődés és események mellett, valamint egyes olyan helyzetekben, amikor kevés történelmi adat áll rendelkezésre, a geográfia törvényszerűségei elárulják, miként kellett egyes jelenségeknek történniük. Hogy mindezt konkrét példával is éljek, feltétlenül megemlíteném a késő középkori Magyar Királyság sajátos térszerkezeti eleme, a déli bánóságok övezete, amelynek tudományos feldolgozásával még adós a magyar történetírás. Jelenlegi tudásom, ismereteim szerint azt a véleményt vallom, hogy egyes térszerkezeti elemek történelmi földrajzi feldolgozása során igen hasznos lehet a századforduló RATZEL-féle politikai földrajzi gondolkodásához, egyes, helytállóan bizonyult, akkoriban megfogalmazott törvényszerűségeihez visszanyúlni, amennyiben valóban tudományos igényességgel szeretnénk politikai földrajzi folyamatokat, jelenségeket értelmezni. Ám e téren szükséges az óvatosság: a spekulatív, olykor nagyon jól hangzó megállapítások, valamint a valós, tudományosan igazolható törvényszerűségek éles elválasztása nem mindig egyszerű feladat. Az viszont tény, hogy egyes vidékek, tájak politikai földrajzi folyamatai és történelmi földrajzi fejlődése a RATZEL-i rendszer – kellő kritikával kezelt – törvényszerűségeivel leírható. Magam néhány évvel ezelőtt tettem ilyen tudományos próbát (NAGY M. M. 2009g). Ugyanakkor le kell szögeznem azt a véleményemet is, hogy a humán- és társadalomtudományi kutatások esetében mindig nagy fenntartásaim vannak a törvények, törvényszerűségek alapján megvalósított értékelésekkel szemben. A társadalmi folyamatok alkotó elemeit az egyes emberek jelentik, akiknek viselkedése, egyéni reakciói adott politikai, történelmi szituációkban jelentős bizonytalansági tényezőt rejtenek. Ez pedig lényegi ellentmondást tartalmaz, mivel nagyfokú bizonytalanságot hordozó elemekből – emberekből

– álló rendszert mindig ugyanúgy érvényesülő törvényekkel vagy csak törvényszerűségekkal akarunk leírni. Az ily módon végzett értékelés mindig nagy hibalehetőséggel jár.

Az értekezésem bevezetőjében megfogalmazott kutatási célok, valamint az azoknak megfelelő tagolás miatt élnem kell az *analógia* módszerével is. A magyar nemzet hadtörténelmi korszakai főbb földrajzi jellemzőinek összevetése és az ismétlődő geográfiai jelenségek egyaránt megkövetelik ezt. A dolgozatban követett főbb tudományos kutatási módszerekről – a fentiekben ismertetetteknek megfelelően – így elmondható, hogy az indukció, a dedukció és az analógia egyszerre jelenik meg értekezésemben, jóllehet a fő szerepet az indukció játssza.

Módszertan szempontból értekezésemben igyekeztem követni a modern geográfiában már a múlt század elején megfogalmazott és publikált tézist, amely szerint a társadalomföldrajz egyszerre kronologikus és chorologikus tudomány is, vagyis egyszerre kell figyelemmel lennie az időbeliség és a térbeliség tényére (HETTNER, A. 1927). Ezt a mai magyar társadalomföldrajz is vallja, és a közelmúltban elhunyt TÓTH JÓZSEF professzor találó megállapítása, amely szerint „...*az emberiség tér és időkeresztjére feszítve él...*” (TÓTH J. 2009, 512 p.) jelképezi. E kettős szemléletmódot értekezésemben úgy juttatom érvényre, hogy annak elméleti alapvetése egyértelműen a történeti földrajz módszertani kérdéseiről szól, míg második felében – követve a magyar történeti földrajz összefoglaló műveiben is alkalmazott kronologikus megközelítést – időrendben haladva mutatom be a magyar hadtörténelem geográfiai jelenségeit.

Dolgozatom elkészítése során mindvégig igyekeztem kerülni a pusztán leíró szemléletmódot. Ennek oka magában a választott témában és a disszertáció terjedelmi korlátaiban keresendő. Jóllehet – részben katonai szakíróként is – szívesen elidőztem volna, mondjuk a török ellen még a Luxemburgi Zsigmond uralkodásának második felében kiépített első védelmi végvári rendszer leíró történeti földrajzánál, ami szakmailag nagyon tanulságos lehet, ám az említett okok miatt mégis meg kell elégednem a jelenség mélyebb földrajzi vonatkozásainak összefoglalásával. Mindezzel azt is állítom, hogy értekezésem lapjain – alapvető szemléletmódként – azt az oknyomozó geográfiai módszert követem, amelyet már RATZEL (1903) alapművében is megfigyelhetünk, és amely mellett egykori neves geográfusunk, CHOLNOKY JENŐ (1914) is síkra szállt.⁶

⁶ „...*A geográfusnak igen erős obszervátornak kell lennie és pedig obszerválnia kell a tények és tünemények összefüggését, mert csak így nyújthat világos képet a Földről. ...*” (CHOLNOKY J. 1914. 38. p. Cholnoky kiemelése)

Értekezésem – témájából eredően – elsősorban a magyar nyelvű történeti és geográfiai szakirodalom feldolgozásán alapul. Ám az elméleti fejezetek és az egyes korszakok taglalás során a magyar mellett főleg német nyelvű művekre támaszkodtam. Ennek egyik magyarázata a nyelvismeret, valamint az elmúlt bő két évtizedben kialakult fordítói jártasságon túl sokkal inkább szakmai jellegű. Eddigi kutatómunkám során immár sokadszor kellett tapasztalnom, hogy egyfelől a modern geográfia 19. század eleji intézményesülésétől kezdve – ami egyetemes szinten egybeesett a hadtudomány és hadtörténetírás modernizációjával – az elméleti kérdések feldolgozása terén a német geográfus szakma képviselte a világ élvonalát. Másfelől az is – mondhatnám mindennapi – tapasztalatom, hogy az elmúlt évtizedekben a tudományos életben még az angol nyelv rohamos térhódítása ellenére is még mindig igen jelentős a német elméleti kutatások súlya, s ráadásul az angol nyelven – mint a nemzetközi tudományos élet ma már közvetítő nyelvén – megjelent főbb tanulmányok németül is fellelhetők. Harmadrészt pedig szintén sajátos tapasztalat, hogy – nem kicsinyítve ezzel más nemzetek szellemi életének teljesítményeit – a történeti földrajz általános elméleti szintézisei, legújabb feldolgozásai – miként majd látjuk – a német nyelvterületről származnak. S létezik még egy, negyedsorban említendő, nagyon fontos tényező: a magyar földrajztudomány és történeti földrajz hagyományos kötődése a német szellemi élethez. A német történeti földrajzi kutatások sokkal inkább fókuszálnak az európai országok, közöttük hazánk történeti földrajzi kérdéseire, mint az angol nyelvű szakirodalom. Jóllehet napjaink hazai szakirodalmát lapozva egyre több és több főleg angol nyelvű forrásra, hivatkozott munkára találunk, ám ez ma még – véleményem szerint – részben pusztán kortünet, részben pedig a közvetítő nyelvben rejlő lehetőségek tudatos kihasználása. Ám mindennek ellenére az a meggyőződésem, hogy a magyar történelem egyes földrajzi jelenségei, térszerkezeti elemei historiájának feldolgozása a német nyelvű szakirodalom nélkül valójában lehetetlen. Az ok igen egyszerű: a korabeli forrásokat a századforduló pozitívista történetírása német nyelven publikálta. Ezzel kapcsolatban – ismét a konkrét példa kedvéért – említem meg a magyarországi határőrvidék történeti földrajzának kérdését. Mint történeti földrajzi tényezőről mind több munka jelenik meg e sajátos térszerkezeti elemről, ám FRANTIŠEK VANIČEKnek az 1875-ben, négy terjedelmes kötetben kiadott, a határőrvidékre vonatkozó német nyelvű forrásai nélkül ezek elkészíthetetlenek lennének.

A magyar, valamint a német nyelvű szakirodalomra való támaszkodás kérdésköre már átvezet a doktori értekezésem kapcsán felhasznált szakirodalom problémáihoz, amelyek véletlenül sem keverendőek össze az általam vizsgált jelenség historiográfiájával és szakirodalom-történetével. Dolgozatom elkészítése és az azt megelőző kutatómunkám során

ismételten meg kellett birkóznom a magyar tudományosságot jellemző bibliográfiai szakirodalmi hiányosságokkal. Pontosan fogalmazva az abból a tényből eredő nehézségekkel, hogy sem a magyar földrajztudomány, sem pedig a hazai hadtörténetírás nem rendelkezik teljes körű bibliográfiával és egyes periodikáinak, kutatási területeinek repertórium-irodalma is töredékes, erősen hiányos. Mintegy a kérdéskör első felét gyorsan tisztázandó, leszögezem, hogy a külföldi szakirodalom tekintetében nagyon jól használhatónak bizonyult a HANS BLOTEVOGEL és a HEINZ HEINEBERG nevével fémjelzett annotált, majd teljes körű földrajzi bibliográfia, amelynek második, átdolgozott kiadását (1992-1995) volt szerencsém forgatni. A külföldi történeti földrajzi szakirodalom tekintetében az 1992 óta eltelt időszakra vonatkozóan kiváló eligazodást nyújt WINFRIED SCHENK (2011) új történeti földrajzi szintézisének szakirodalmi jegyzéke.

Visszatérve a magyar földrajzi, valamint az értekezésemhez szükséges geográfiai bibliográfia kérdéséhez, ezzel kapcsolatban a következőket mondhatom el. A HAVASS REZSŐ (1893) nevéhez kötődő *Magyar földrajzi könyvtár* csak a 19. század közepéig nyújt áttekintést. Ezt követően SZINNYEI JÓZSEF nagy, közismert szakrepertóriumaira támaszkodhatnánk, ám ezek éppen azzal az időszakkal, a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveivel érnek véget, amikor a magyar földrajzi szakirodalom rohamos bővülése kezdődik (NAGY M. M. 2009f). Szintén közismert tudománytörténeti tény, hogy a Magyar Földrajzi Társaság egykori könyvtárnoka, DUBOVITZ ISTVÁN 1936 és 1940 között minden évre vonatkozóan összeállította a magyar földrajzi művek bibliográfiáját (1942), amelyet a Földrajzi Közleményekből készített különlenyomatokként is forgalomba hoztak. Az e különlenyomatokból készített kolligátum alkotja a következő magyar földrajzi bibliográfiát, amely az 1936-1940 közötti időszakra vonatkozóan szinte teljes körűnek tekintendő. Ugyanakkor saját tudománytörténeti kutatásaimból tudom, hogy DUBOVITZ ISTVÁNNak az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban található hagyatéka cédulaanyagában tartalmazza a HAVASS-féle bibliográfia teljes feldolgozását és kiegészítését: a mű kiadóra és kiadásra vár (SIPOS A. M. – NAGY M. M. 1997, 1998). A DUBOVITZ-hagyatéka cédulái mellett jól használható szakirodalmi adattárnak bizonyult FODOR FERENC (2006) magyar földrajztudománytörténetének bibliográfiai adathalmaza. Ezen túlmenően – jóllehet aprólékos munkával – elsősorban a már említett SZINNYEI JÓZSEF (1891-1914), valamint GULYÁS PÁL (1939-2008) biobibliográfiáiból tudtam adatokat nyerni, bár az utóbbi kiadása már 1939-ben megkezdődött, s még napjainkban sem fejeződött be.

Az alapfogalmakat és jelenségeket rögzítő szaklexikonok tekintetében legfőképpen a WOLF TIETZE (1968-1972) nevével fémjelzett hatalmas terjedelmű földrajzi lexikont vettem

alapul, amelynek olykor enciklopédikus mélységű szócikkei esetenként meglepően alapos szakirodalmi jegyzéket is tartalmaznak. Az utóbbi megállapítás fokozottan érvényes a történeti földrajzra és rokon fogalmaira. A másik kevésbé terjedelmes lexikon szintén német munka, a HARTMUT LESER főszerkesztésében publikált általános földrajzi fogalomgyűjtemény, amelynek harmadik kiadását (1987) volt szerencsém használni. A legújabb német átfogó földrajztudományi referenszműként az ERNST BRUNOTTE és társai által szerkesztett, 2001-2002-ben megjelent szaklexikont alkalmaztam. A két világháború közötti fogalomrendszerre vonatkozóan EWALD BANSE (1933) földrajzi lexikona mérvadó. Ezekon túlmenően egy – saját szakmai véleményem szerint – geográfiai fogalomtárként is használható és használandó, a magyar szakmai körökben kevésbé ismert művet tudtam nagyon jól hasznosítani. Ez GUSTAV FOCHLER-HAUKE szerkesztésében, 1959-ben jelent meg.

Tudománytörténeti vonatkozásban a külföldi szakirodalomból ALFRED HETTNER (1927), valamint EWALD BANSE (1953) munkájára támaszkodtam. A hazai szakirodalomból FODOR FERENC (2006) magyar, valamint MENDŐL TIBOR (1999) egyetemes földrajzi tudománytörténetét használtam. Az egyes történelmi korszakok földrajzi gondolkodása reprodukálásának tekintetében TELEKI PÁL (1996) – eredetileg 1917-ben megjelent – kultúrtörténetét vettem alapul,⁷ amelynek

⁷ TELEKI PÁLnak *A földrajzi gondolat története* című művével kapcsolatban fontosnak vélem saját kutatásaimon alapuló véleményemet leszögezni. A mai magyar geográfiai közéletben szinte kiirthatatlanul tartja magát az a szakmai vélemény, hogy TELEKINEK ez a műve valójában egyetemes földrajztörténet. Holott nem az, pontosabban fogalmazva nemcsak az. TELEKI valóban nagyon sokat elmond a geográfia tudománytörténetéről, és művét ennek alapján olvashatjuk akár tudománytörténeti feldolgozásként is. Személyes szakmai véleményem szerint TELEKI PÁL alkotása valójában a kultúrtörténet és a földrajztudomány általános elmélete tárgyköréhez tartozik. Nem véletlen, hogy TELEKI egyik mestere és szakmai mentora, CHOLNOKY JENŐ 1918-ban a *Budapesti Szemle* lapjain méltatta a mű érdemeit és egyúttal kritikával illette bírálót. CHOLNOKY itt elmondta azt, amit egyébként TELEKI művének nagyon pontosan megfogalmazott címe is takar, hogy itt tulajdonképpen eszmetörténetről, „*a geográfia lényegének történetéről*” van szó. Ez nyilván felfogható tudománytörténetként is, hiszen érvek szólhatnak mellette és ellene is. Ám abban CHOLNOKYNAK igazat kell adnom: „*...tudománytörténeti szempontból nem az a lényeges, vagy mondjuk nemcsak az lényeges, hogy hogyan fejlődik a Föld és a rajta lejátszódó jelenségek megismerése, hanem az az igazán fontos, hogy az ember a megismert, tapasztalt jelenségekhez minő gondolatokat fűz...*” (CHOLNOKY J. 1918, 130-131. p.) Ez pedig, ami valóban benne rejlik TELEKI művében, messze túlmutat a szokásos vagy éppen a mai értelemben vett tudománytörténeten. A másik fontos, a TELEKI-művel kapcsolatos felvetésem pedig annyi: a kultúrtörténeti szövegben, amelynek fogalmazása – és ebben ismét egyet kell értenem CHOLNOKY JENŐVEL – nehézkes, sőt olykor görcsös, rendre visszaköszönek a kor nagy geográfusainak, egyéni véleményem szerint főleg ALFRED HETTNER elméleti tanulmányainak gondolatai. Szintén a jövő egyik tudománytörténeti kutatási feladata lehet e külföldi kapcsolódási pontok, tézisek

második kiadása volt munkaeszközöm. A társadalomföldrajzi kérdések tárgyalásakor igyekeztem a TÓTH JÓZSEF (2002a) szerkesztésében megjelent összefoglaló mű, a PETER HAGGETT-féle geográfia (2006), bár ez a társadalmi geográfiai folyamatok időbeliségét, és történeti vonatkozásait nagyon nehézkesen kezeli, valamint a modern politikai földrajz megalapítója, FRIEDRICH RATZEL (1903) szellemiségét követni.

A történeti földrajzi kérdések esetében – a szemléletmódot, a történelmi megközelítést illetően – elsősorban e tudományterület mai meghatározó személyiségei, HELMUT JÄGER (1969), KLAUS FEHN (1987), WINFRIED SCHENK (2009, 2011) műveinek gondolatvilágára támaszkodtam, még ha főleg SCHENK minden, a modern történeti földrajz feladatára vonatkozó megállapításával nem is érthettem teljesen egyet.

A hadtörténelmi szakirodalmat tekintve, miután ott ilyen jellegű bibliográfiákat nem ismerünk, elsősorban a nemzetközi szakirodalomban rendszeresen hivatkozott összefoglaló művekre támaszkodtam. A földrajzi jelenségekkel szoros kapcsolatot mutató általános hadművészettörténeti kérdések terén – igazodva a nemzetközi tendenciákhoz – MAX JÄHNS (1889-1891), valamint HANS DELBRÜCK (2003) alapművein túl nagyon jól használható feldolgozásnak bizonyult a GEORG ORTENBURG, valamint SIEGFRIED FIEDLER tollából származó öt részes (10 kötetes) *Heerwesen der Neuzeit* (1985-1993) című összefoglaló mű. A hadtörténetírás történetét illetően a már többször idézett JUTTA NOWOSADTKO-féle modern hadtörténelem-elmélet szellemiségéhez igazodtam, míg a magyar hadtörténelem eseménytörténetének vonatkozásában az eddigi legteljesebb ilyen feldolgozást BÁNLAKY [BREIT] JÓZSEF művét (1928-1942) vettem alapul, jóllehet az utóbbit szellemiségében néhol már meghaladta a kor.

A fentiekben összefoglaltam az értekezésem elkészítése során felmerült módszertani kérdéseket és egyben meghatároztam annak a szakirodalomnak főbb darabjait is, amelyek alapján dolgozatomat megírtam, és amelyek szellemiségét követem.

2.2. Historiográfiai és szakirodalmi áttekintés

Értekezésem előző fejezeteiben meghatároztam a kutatás célkitűzését és összefoglaltam az elkészítésével kapcsolatos főbb feladatokat, valamint a megvalósításuk során követett módszereket. Már ez utóbbiak kapcsán is említést tettem arról, hogy dolgozatom témájában – ismereteim szerint – eddig összefoglaló, a problémakör egészét tisztázó munka nem született, jóllehet egyes részkérdések feldolgozása már megtörtént.

kimutatása a TELEKI-féle szövegben, valamint annak tételes vizsgálata, mi volt az, amit TELEKI különösebb kritika nélkül átvett, és mi volt az s főleg milyen okból, amit bírálattal illetett.

Ugyanakkor – és ezt úgy gondolom – feltétlenül hangsúlyoznom kell, hogy kutatási témám inter- és multidiszciplináris jellegéből eredően historiográfiai előzményei nem foglalhatóak össze egyetlen tudományterülethez köthető, bizonyos kultúrtörténeti időszakot átfogó szakirodalmi termés, az azt eredményező tudománytörténeti folyamat bemutatásával. Munkám – a megelőző összefoglaló feldolgozások, szintézisek és monográfiák, valamint a kérdéskör egészére jellemző ismereteket tartalmazó alkotások híján – a különböző tudományok, a geográfia (benne főleg a történeti és katonaföldrajz), a történelem és hadtörténelem, valamint kevésbé, de mégis meghatározóan a hadtudomány szakirodalmának egyes alkotásain alapul; e három tudomány és tudományterületeik fejlődési folyamatai együttesen alkotják az egyetemes és a magyar hadtörténeti földrajz historiográfiáját. A fentiekben elmondottakból mintegy magától értetődően ered, hogy disszertációm tudományos és egyéb szakmai előzményeit – a földrajz- és történet-, valamint a hadtudomány (benne pedig főleg a hadtörténelem és a katonaföldrajz) –, dolgozatom témájába vágó fejlődési folyamatait egyetlen rövid fejezetben nem dolgozhatom fel. Ráadásul a hadtörténelem, legyen az akár egyetemes, akár hazai, földrajzi vonatkozású kérdéseinek nem létezik a szakirodalmát feltáró bibliográfiája, repertórium, így historiográfiai áttekintésem egyfelől nem lehet teljes, másfelől egészében többéves kutatásaim eredményén alapul.

Miután értekezésem következő alfejezetében, ahol a hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről és ebből eredően egyes tudománytörténeti folyamatokról is szólnom kell majd, ezért a jelen historiográfiai áttekintésben – mostani ismereteim szintjén – pusztán nagybani tendenciákat ismertethetek. Ennek során abból a tudományelméleti, valamint -történeti tényből indulok ki, hogy a szakirodalom mély, tudománytörténeti beágyazottsága miatt egyenesen mutatja a tudomány állását az adott kérdéskörrel kapcsolatban. Ezért elsősorban a publikált művek és feldolgozások alapján igyekszem felvázolni a hadtörténeti földrajz eddigi fejlődésének főbb kontúrjait, és így a tudománytörténeti folyamatok mélyebb feldolgozását és bemutatását szakmai szükségszerűségből kerülöm. Ugyanakkor e szakmai szükségszerűség mellett szól, hogy az értekezésemet érintő tudományok és tudományterületek – geográfia, hadtörténetírás és a hadtudomány – esetében viszonylag terjedelmes tudománytörténeti szakirodalommal csupán a földrajztudomány rendelkezik. A hadtörténetírás összefoglaló kultúrtörténete erősen töredékes és ez mondható el magáról a hadtudomány történetéről is.⁸

⁸ A hadtörténetírás és a hadtörténelem historiográfiájával, valamint a hadtudomány történetével kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet egy évtizedek óta rohamosan terjedő teljesen téves szemléletmódra. Egyes történészeink és hadtörténészeink gyakorta indokolatlanul – talán a mindennapi kutatómunka feszített tempójából eredően – összekeverik a hadügy és a hadelmélet történetét, egy adott korra jellemző fejlettségét.

Ami például historiográfiai kutatásainkat nagyban megkönnyítené, az a katonaföldrajz kultúr- és tudománytörténeti feldolgozása, valamint bibliográfiája lenne, ám ilyennel egyelőre nem rendelkezünk. Magam a 2006-ban megjelent katonaföldrajzi összefoglaló művemben ugyan sok szót ejtettem az egyetemes és a magyar katonaföldrajz történetéről (NAGY M. M. 2006), ám akkor is csak a nagybani körvonalak felvázolását tehettem meg. Az egyetemes és a magyar katonaföldrajznak mind a geográfián, mind pedig a hadtudományon belüli bizonyos fokú háttérbe szorítottságából ered, hogy tudománytörténetével mindeddig adós úgy a nemzetközi, mint a magyar szellemi élet. Jóllehet a probléma egyáltalán nem új keletű. KARL HAUSHOFER, a modern geopolitika meghatározó személyisége és a korszerű katonaföldrajz alapjainak egyik lerakója életművének sajátos alkotása, a *Wehr-Geopolitik* (1932) lapjain ugyan közölt külön szakirodalomtörténeti fejezetet, de miután számára akkor nem a hadtörténelem geográfiája, hanem egy földrajzi alapú hadelmélet kidolgozása volt fontos, így az előbbi téma műveire nem fordított különösebb figyelmet. Ezzel szemben a múlt század nyolcvanas éveinek végén a Német Szövetségi Köztársaság fegyveres erőinek társadalomtudományi kutatóintézetében (*Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr*) publikálták – igaz csak rövid füzet formájában – a katonaföldrajz eszmetörténetét (BECKER,

Pedig a kettő nem egy és ugyanaz. A hadügy a társadalom védelmi intézményrendszerét, míg a hadelmélet az ehhez az intézményrendszerhez kötődő tudományt, tudományos gondolkodást jelenti. Ezek a gyakorlati életben olykor nagyon is eltérhetnek egymástól. Azt, hogy egy társadalom hadügye milyen fejlett, milyen potenciálú, elsősorban maga a társadalom, valamint a reá fordított anyagi források határozzák meg. A hadelmélet esetében döntő szerepe van a hadügyben tevékenykedő személyek érdeklődésének, valamint szakmai elkötelezettségének. Mindebből eredően fordulhatott elő például a két világháború közötti Magyarországon a hadügy és a hadelmélet bizonyos szintű elválása egymástól. Tudjuk, hogy politikai, gazdasági okok miatt a korabeli magyar fegyveres erők nagysága és felszereltsége nem tartozott a világ élvonalába. Ám ezzel egy időben a korszak hazai hadtudományi folyóirata, a *Magyar Katonai Szemle* az egyetemes hadügy és hadelmélet állását tükrözte: szinte kizárólag magyar katonák tollából. Summa summarum ez azt jelentette; ugyan hadügyünk nehezen tarthatott lépést a nemzetközi fejlődés tendenciáival, ám hadelméletünkre ez nem volt jellemző. Sőt! Miután a Magyar Katonai Szemle lapjain rendre jelentek meg írások arról, hogy a rohamos nemzetközi fejlődés eredményeit miként lehetne adaptálni az anyagi forrásokban erősen szűkölködő magyar hadügyre, e téren állandó útkeresés folyt, azt kell mondanunk, hadelméletünk mégis a világ színvonalán állt. Vagyis hadtörténelem, hadtudomány-történet nem ugyanazt a fogalmat jelölik. E két terminus technicus összekeverése, pontatlan alkalmazása olykor megtévesztő lehet. Ennek példája az ÁCS TIBOR szerkesztésében 1995-ben megjelent, amúgy értékes tanulmányokat tartalmazó kötet, amelynek szerzői hol az egyes történelmi korszakok hadügyéről, hol pedig valóban magáról a katonai gondolkodásról szólnak írásaikban.

H. 1989), amely zömében német nyelvű szakirodalmon alapult.⁹ Annak ellenére, hogy a magyar katonaföldrajz berkeiben mintegy negyed évszázaddal ezelőtt egyértelmű jegyek mutattak a megújulás felé, annak szellemiségében, minőségében lényegi változások mégsem történtek. Sőt, egyes elméleti kérdéseknek pusztán felvetése is olyan – egyébként mind a magyar geográfiához, mind a magyar hadtudományhoz méltatlan – személyeskedésekbe torkolló ellentéteket, indulatokat váltott és vált ki, amelyek egyelőre lehetetlenné teszik e tudományterület megújulását. Addig, amíg ezt az egyetemes fejlődés nem kényszeríti ki, továbbra is érvényes rá az, amit FODOR FERENC mintegy hat évtizeddel ezelőtt írt róla: „... *Katonai földrajzi teljesítményünk bizony eléggé szegényes...*” (FODOR F. 2006, 359. p.)

S ha már a katonaföldrajzi teljesítménynél tartunk, fontos tény, hogy a hadtörténelem földrajzi háttérének, geográfiai kapcsolatrendszerének kutatása terén, ami szellemiségében – belső logikájából eredően – mégis csak közel áll a katonaföldrajzhoz, nem csak a hazai teljesítmény szegényes. E téren mintha a világ színvonalán állnánk. Ennek igazolására egy-egy példával élek mind az egyetemes, mind a magyar hadtörténetírásból. Amikor 1960-ban HANS EBERHARD MAYER szerkesztésében közel háromszáz oldal terjedelemben megjelent a keresztes hadjáratok bibliográfiája, akkor abban külön fejezetet kapott az egykori térség történeti földrajza. Alaposan átlapozva a bibliográfiát, azonban az tapasztalható, hogy az itt lajstromba vett művek általában megmaradnak a történeti topográfia, valamint a történeti településföldrajz szintjén. A mélyebb geográfiai összefüggésekre, a közel-keleti keresztes államok – *Jeruzsálemi Királyság, Antiochiai Fejedelemség, Edesszai Grófság, Tripoliszi Grófság, Ciprusi Királyság* – politikai, gazdasági térszerkezetére már nem tértek ki, következésként a korábbi és a későbbi kutatók számára kevéssé szembetűnő az itt elhelyezkedő ókori és középkori politikai térszerkezeti viszonyok hasonlósága¹⁰

⁹ A fent említett idézett BECKER-féle mű kapcsán fontos kutatói tapasztalatomnak tartom, hogy amikor egy tudománytörténeti kérdésben a német szakemberek csak a hazai szakirodalomra támaszkodnak, az kutatás-módszertani szempontból általában annak jele, hogy a kérdéskör még teljesen feldolgozatlan.

¹⁰ Jól szemléltetné ezt a TÓTH KÁLMÁN szerkesztésében (1973) megjelent *Bibliai atlasz*, egyébként több helyen is publikált (BIBLIA 1979, BRIGHT, J. 1993) térképlapjainak összevetése a keresztes államok térképeivel. Ám ez utóbbi megvalósítása szakmai nehézségekbe ütközik. A magyar nyelven megjelent történelmi művekben illusztrációkként közölt térképvázlatok a 12. századi Palesztináról – enyhén fogalmazva is – szakmai hiányosságokat tükröznek. Míg a TÓTH-féle *Bibliai atlasz* 8 színes térképe markánsan mutatja be az ókori Palesztina természeti földrajzi (főleg morfológiai) viszonyait és a politikai térszerkezet kapcsolatát, addig ez sem RUNCINAM (2002), sem PÖRTNER (1985), sem pedig LEHMANN (1976) művéről nem mondható el. LEHMANN topográfiai térképvázlatokat közölt a palesztinai keresztes államokról (138, 139. és 186. p.), míg PÖRTNER ugyanezt teszi, de csak a Jeruzsálemi Királyságról (359. p.). Ezzel szemben a RUNCINAM-féle feldolgozás

(VERESEGYHÁZI B. 1994, MAULL, O. 1962, RUNCIMAN 2002), RÖHRICHT 1898, LEHMANN, J. 1976, PÖRTNER, R. 1985).

Másik példám már a magyar hadtörténetírásból való. Köztudott szakmai, pontosabban fogalmazva tudománytörténeti tény, hogy a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb hadtörténésze, MARKÓ ÁRPÁD (1885-1966) volt, aki az első világháború éveiben komoly harctéri tapasztalatokat is szerzett. A másik jelentős hadtörténész pedig PERJÉS GÉZA (1917-2003), ő a második világháború idején teljesített frontszolgálatot. A történészi és hadtörténészi mesterséget mind MARKÓ, mind PERJÉS háborús tapasztalatokat szerevezve sajátította el. MARKÓ ÁRPÁD már 1936-ban arról publikált tanulmányt, hogy a Rákóczi-szabadságharc diplomáciája és külügye, katonai vezetése milyen kapcsolatokat épített ki a kontinens akkori jelentős háborújának, a spanyol örökösödési háborúnak (1701-1714) résztvevőivel. PERJÉS GÉZA mintegy húsz évvel később, 1958-ban tette közzé a spanyol háború magyar szempontból döntő ütközetének, a höchstädti csatának nagyon részletes, mondhatnánk mintaszerű hadtörténelmi feldolgozását. Ebben PERJÉS megelégszik azzal, hogy az ütközet hadműveleti-harcászati előzményeit ismertető utalásokat tesz néhány fontos földrajzi tényezőre, ám arról még tanulmánya összefoglalójában sem ejt szót, csakúgy, mint MARKÓ, hogy ehhez az ütközethez szorosan kötődik hadtörténelmünk egyik, végzetes következményekkel járó, hibás földrajzi értékelésen alapuló katonai döntése. A Duna völgyébe kijutott francia és bajor csapatok már összeroppantással fenyegették a bécsi Habsburg hatalmat, s jóllehet Rákóczi hadai éppen ekkor veszítik el a Dunántúlt, de a fejedelem mégsem a Bécs elleni támadást erőlteti, hanem egy teljesen felesleges, katonailag értelmetlen vállalkozásra indul a rácok ellen. Sem ő, sem a kuruc állami vezetés nem ismeri fel a földrajzi és katonai helyzetben rejlő kiváló lehetőséget a magyarországi szabadságharc gyors befejezésére (NAGY M. M. 2011a). Historiográfiai szempontból a történet érdekessége, hogy PERJÉS egyetlen, viszonylag terjedelmes lábjegyzetben foglalkozik a magyar kapcsolat kérdésével: ám a rácok elleni értelmetlen hadjáratról szót sem ejt. Mintha MARKÓ és PERJÉS egyaránt nem ismerték volna fel az 1704 elején az európai hadszíntéren kialakult kedvező katonaföldrajzi és hadműveleti helyzetet. Holott egyébként – nyilván háborús tapasztalataikból eredően is – mindketten nyitottak voltak a földrajzi kérdések iránt. Miként

mellékleteként közölt fekete-fehér térképvázlat, A Jeruzsálemi Királyság a XII. században címmel, az államhatárok mellett már ad domborzatot is (417. p.), ami nyilván mélyebb geográfiai tartalmat feltételez. Az pedig már csak mintegy mellékesen megjegyzendő szakmai kifogás, hogy ezek a térképi ábrázolások mindenhol vonalszerű térszerkezeti elemként jelölik a tartományok, államterek határait, jóllehet ilyenről a 12-13. században aligha beszélhetünk. Az egyes államtereket elválasztó határok Palesztinában is sávszerűek lehettek.

majd foglalkozunk vele, PERJÉS ugyan nem értett mélyen a geográfiai problémákhoz, de életművének egy jelentős részén kimutatható a földrajzi vonatkozások sora. MARKÓ ÁRPÁD esetében pedig még érdekesebb a probléma, mert a spanyol örökösödési háborúval foglalkozó tanulmánya előtt egy évvel – 1935 – éppen ő dolgozta fel a Kárpát-medence egyik jellegzetes, erősen geográfiai vonzatú eseményét: Herbeville marsall és seregének átkelését az akkor még szinte teljesen nyers természeti állapotába visszavadult Nagyalföldön át, Erdélybe. Ez a hadtörténelmi epizódunk éppen arról tanúskodik, hogy magában a nyers táj, annak földrajzi tényezői a 18. század elején milyen nagy mértékben voltak képesek még a jól szervezett, erősen diszciplínált császári kötelékeket is szétzilálni. MARKÓ tanulmányát mai szemmel olvasva, mintha mindebből keveset vett volna észre, figyelmét elsősorban a táj hatásait felerősítő kuruc lépések és maga a menet kötötte le.

E két fenti historiográfiai példa azt bizonyítja, hogy a hadtörténelem földrajzi viszonyrendszere olykor még a legkézenfekvőbb esetekben is a komoly háborús tapasztalatokkal bíró hadtörténészek figyelmét is elkerüli. Az pedig szintén feltűnő, hogy teljesen evidensnek látszó történeti földrajzi jelenséget, esetünkben a keresztes államok földrajzi históriájának egy fejezetét, a szakma másik területéről érkezett geográfus, egy politikai földrajzos, OTTO MAULL (1962) dolgozta fel. Ez az utóbbi tény már eleve arra utal, amiről majd dolgozatom következő fejezetében lesz részletesen szó, hogy a történeti földrajz, valamint a politikai és a katonaföldrajz között sokkal szorosabb kapcsolat van, vagy kellene lennie, mint ahogyan kinéz, mint amiként az napjainkban van. E fenti két példa eleve bizonyítja, hogy a történeti földrajz körébe utalt jelenségeket nem lehet pusztán történeti földrajzi megközelítéssel tárgyalni, ehhez sokkal tágabb szemléletmód szükséges.

Historiográfiai szempontból fontos, hogy ugyan a hadtörténelem nemzetünk hadtörténelme földrajzáról egészen a közelmúltig mint tényezőről nem beszélt, ám mégis azt kell mondanom, hogy a mai magyar társadalom egésze találkozott már a jelenséggel. Ennek színtere a közoktatás volt, ahol az általános és középiskolákban alkalmazott történelmi térképek tartalmának jelentős része az egyetemes és a magyar hadtörténelem eseményeit ábrázolja. A mai magyar társadalom középgenerációja, amely általános és középiskolai tanulmányait zömében a múlt század hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveiben végezte, az általános iskolában egy olyan történelmi atlaszból tanult, amelyet jelenlegi ismereteink szerint a „...Művelődési Minisztérium 28555/1971 IV. szám alatt iskolai használatra engedélyezte...”. Ez a mind történeti földrajzi, mind kartográfiai szempontból RADÓ SÁNDOR (1972) nevével fémjelzett *Képes történelmi atlasz* összesen 51 térképet tartalmazott, amelyből 32 darab kifejezetten hadtörténelmi eseményt ábrázolt. Ebben a tekintetben a mű – kutatási

témám szempontjából – fontos jellemzője, hogy első és hátsó borítójának belső oldalain az egyetemes, valamint a magyar hadtörténelem nevezetesebb ütközeteit, továbbá – a kor politikai kurzusának megfelelően – a fegyveres küzdelembe torkollott osztályharc híres eseményeit jelenítették meg az alkotók.¹¹ A hadtörténelmi események több mint 50 százalék feletti megjelenése nem pusztán a kor Magyarországra jellemző tünet, hanem általában érvényesülő nemzetközi tendencia, ami szoros összefüggésben áll a történelmi, történeti földrajzi kartográfia problémakörével. Miután értekezésem témája nem a hadtörténelmi tematikus térképezés, így csak néhány – általam fontosnak vélt – szakmai megállapításra és mű említésére szorítkozhatom. Nemzetközi tendencia, hogy – főleg az iskolai oktatás segédeszközeként alkalmazott – történelmi atlaszok, valamint a tudományos ismeretterjesztés céljából készített kartográfiai művek mindig megőriznek valamit az erős hadtörténelmi jellegből (RUDOLF, H. U. – OSWALT, V. 2006, RADÓ S. 1972, PAPP-VÁRY Á. 2005, KATUS L. 2005). Ennek oka bizonyára sokrétű lehet, magam hajlok arra a szakmai véleményre, hogy iskolai történelmi atlaszaink erősen militarista jellege mögött az is állhat; a katonai események, hadjáratok szokásos módon, a tevékenységek irányát jelző nyilak segítségével történő megjelenítése nagyon látványos lehet, vagy a katonai kérdésekben járatlan szerkesztők szerint bizonyára mutató.¹² A fő szakmai hiányosságot abban látom, hogy a tudományos életben, a kutatómunka mindennapjaiban alkalmazott történelmi atlaszaink zöme (DUDAR T. 1991b, KOVÁCS P. – SZIGETI B. 2007, PÁNDI L. 1995) is csak topográfiai térképek vagy térképvázlatok gyűjteménye; geográfiailag a legjobb esetben is csak elterjedést mutat. Ebben

¹¹ Ismereteim szerint az atlasz első kiadása 1972-ben jelent meg, és ennek történész szakértői és szerkesztői – RADÓ SÁNDOR mellett – BEREND T. IVÁN, BERNÁTH JÁNOS, SINKOVICS ISTVÁN, SZABOLCS OTTÓ, SZEBENYI PÉTER, valamint VLADÁR ERVIN voltak. A borítók belső oldalán ábrázolt események, a címlapon: a marathoni, a muhi, a várnai, a nándorfehérvári, a mohácsi csata, Szigetvár ostroma, Buda felszabadítása 1849, valamint a pákozdi csata. A hátsó borító bal felén, az emberi történelem rajzos időgrafikonja mellett a következők láthatóak: a párizsi kommün, Petrográd 1917, a sztálingrádi csata, valamint Budapest felszabadítása.

¹² Véletlenül sem szeretném történelmi térképeink szerkesztőinek láthatóan hatalmas energiákat felemésztő munkáit lebecsülni, de – a hadügy, valamint a katonaföldrajz kérdéseiben valamennyire jártas – kutatóként meg kell jegyezmem; történelmi térképeinken a katonai események megjelenítése során a legtöbb alkalommal a látványosság a szakmaiság rovására megy. S vannak olyan hadtörténelmi időszakok – ilyen a múlt század két világháborúja –, amelyek eseményeinek egy, esetleg két térképen történő megjelenítése nemzetközi szokássá vált annak ellenére, hogy mind kartográfiai, mind hadtörténeti szempontból nézve hibás vállalkozás. A szakmailag egyszerűbb, nyilván átláthatóbb, helyesebb megoldás az lenne – ha már ragaszkodunk az egy térképen minél több esemény ábrázolásának törekvéséhez –, ha éves, hadjárat évekkel kapcsolatos bontásban történe a megjelenítés.

pedig benne rejlik az is, hogy a magyar közoktatásban a különböző tantárgyakhoz használt atlaszok (FARKAS ZS. 2008, DUDAR T. 1991a) pusztán a térbeli eligazodást szolgálják, arról a káros tendenciáról már nem is beszélve, amikor bármilyen térképet pusztán dísz tárgyként kezelnek. Történelmi térképeink és atlaszaink hadtörténelmi szempontból legfőbb hiányossága, hogy természetföldrajzi tényezők ábrázolása nélkül alkalmatlanok az adott esemény oknyomozó földrajzi megjelenítésére. A konkrét példa kedvéért említem ennek klasszikus példáját: a második világháború észak-afrikai hadszíntere eseményeit tartalmazó térképlapokat. Ezekon általában annyi látható, hogy meghatározott jelentős, tengerparti és ahhoz közeli települések – *Tripoli, Kirenaika, Tobruk, Szidi Barráni, valamint El-Alamein* – között ide-oda vándoroltak a katonai kötelékek. Miután az itteni események legtöbbször az európai hadszíntér hadműveleteit bemutató térképlapok déli szélén szerepelnek, és a domborzati viszonyok amúgy sincsenek feltüntetve, a Vörös-tengernek pedig már nem marad hely, így az ábrázolás legfontosabb földrajzi mondanivalója: a hadműveletek célja, valamint földrajzi sávszerűségének oka elsikkad. Tegyük azonban hozzá, a történelem oktatásában – földrajzi szempontból – hazánkban a topográfiai vonulat mindig is erős volt.¹³ A két világháború közötti közoktatásban széles körben alkalmazott BARTHOS – KURUCZ-féle történelmi atlasz (1935) bizonyítja ezt. Az oknyomozó földrajzi szemléletmód hiánya jellemzi az 1956. évi forradalom és szabadságharcról – katonai szakemberek által – készített atlaszunkat (HORVÁTH M.–MÁRTON M.–MOSONYI L. 2006) is, és valami egészen sajátos térképi mű FISCHER FERENC hidegháborús történelmi atlasza (1996), amely inkább átmenet egy egyetemi tankönyv illusztrációs anyaga, valamint egy valódi térképi mű között. Bár annyit mindenképpen el kell mondanom dicséretére: e háborúkkal és háborús veszélyekkel terhes évtizedek hatalmi szembenállása térbeliségét jól mutatja be.

E fenti negatív példák említése után joggal vetődik fel a kérdés: lehet-e hadtörténelmi eseményeket, folyamatokat geográfiailag helyesen ábrázolni. Véleményem szerint kellő geográfiai, hadtörténelmi és kartográfiai ismeretek birtokában, és mindig a földrajzi szemléletet követve feltétlenül lehet és kell. Ennek közelmúltbeli szép magyar példája a GLATZ FERENC (1995) szerkesztésében, egy torzóban maradt történelmi atlaszsorozat részeként publikált térképi mű, amely a kései középkor és a korai újkor Kárpát-medencéjét mutatta be. Ennek lapjain a természetföldrajzi viszonyok együtt szerepelnek társadalmi, katonai, gazdasági jelenségekkel, és így az atlasz egyszerre nyújt topográfiai és mélyebb

¹³ E jelenség egyébként azért is hangsúlyozandó, mert hazánkban a történelmet oktató tanári kar jelentős részének másik szakja, tantárgya a földrajz.

földrajzi eligazodást is. Hasonló érdemei vannak RÓNAI ANDRÁS híres, Közép-Európát feldolgozó politikai földrajzi atlaszának is (1993), ám a dolgozatom szempontjából legjobbnak sikerült vállalkozásnak a MAX GEORG SCHMIDT és a HERMANN HAACK nevével fémjelzett (1929) geopolitikai típusatlaszt tartom. Jóllehet ez a mű sem történelmi atlasznak készült, és fő célkitűzése a geopolitika törvényszerűségeinek – markáns történelmi példákon át való – bemutatása, összegzése volt, mégis nagyon sok hadtörténelmi tárgyú esettel dolgozott. Módszertani szempontból – és ez feltehetően HERMANN HAACK érdeme lehet – teljes egészében szakított a topográfiai szemlélettel: a tematikus kartográfia egyik kezdeti mesterművével van dolgunk. Minden egyes térképen csak annyi topográfiai objektumot, természetföldrajzi tényezőt – főleg vízrajzi és domborzati elemet – tüntetett fel, amennyi a SCHMIDT által megfogalmazott jelenség geográfiai ok-okozati összefüggés-rendszerének, vagy pusztán az ábrázolt politikai, történelmi földrajzi térbeli képlet értelmezéséhez szükséges. E módszert teljes egészében leegyszerűsítve nincs itt másról szó, mint arról, hogy – a tematikus kartográfia egyik alap gondolatát követve – a német szerzőpáros mellőzte minden olyan földrajzi adat feltüntetését, ami nem tartozott szorosan az ábrázolandó jelenséghez. Ezzel a tudatos egyszerűsítéssel egy jól áttekinthető, a földrajzi kauzalitásokat markánsan megjelenítő atlasz készült, amely – személyes szakmai véleményem szerint – a hadtörténelmi földrajz egyik első kartográfiai vállalkozásának is tartható.

Az a tény, hogy a hadtörténelmi földrajz térképi megjelenítése – módszertanilag – eddig nem valamely történelmi földrajzi atlaszunkban valósult meg a leginkább, azt bizonyítja, hogy historiográfiai előzményeit a geográfia egyéb területén is keressük. Jóllehet a történelmi földrajz tudománytörténete során mind külföldön, mind hazánkban több szemléletváltást is átélt, a történelmi táj egykori képének pusztán rekonstruálásától egészen a mai felfogásig, az adott vidék egykori történelmi állapotának visszaállításáig (GÜNTHER, S. 1912, FEHN, K. 1987, SCHENK, W. 2011, GYÖRI R. 2002), ám a hadtörténelmi eseményei láthatóan alig keltették fel érdeklődését. Ennek oka ma még kiderítetlen, a jövő tudománytörténelmi kutatásainak egyik feladata, de véleményem szerint a valódi indok valahol a századforduló szellemi élete fejlődésének mélyrétegében rejtőzhet. Tudjuk – és erről értekezésem következő alfejezetében bővebben szólok majd –, hogy a történelmi földrajz nehezen szervesült a földrajztudomány egyéb tudományterületei mellett. Pontosabban fogalmazva, mintha a múlt század első évtizedeivel bezárólag a geográfia nem tudott volna vele mit kezdeni. Ez nyilván nem kedvezhetett kutatási témái rohamos bővülésének, miközben az antropogeográfia, majd az abból kiváló politikai földrajz egyre szélesebb témakörrel foglalkozott, és éppen száz évvel ezelőtt a katonaföldrajzban jelen volt egy historizáló irányzat, amely az első világháborút

követően elenyészett. Tudományelméleti szempontból kézenfekvő lett volna, hogy a katonaföldrajz által elhagyott hadtörténelmi kérdések vizsgálatát a történeti földrajz vegye át, ám szakirodalomtörténeti vizsgálódásaim eredménye alapján ez nem így történt. A kérdéskör egyes részei éppen úgy a történettudományhoz, mint a politikai földrajzhoz és egyéb új tudományterületekhez kerültek, míg a kisebbik rész maradt a történeti földrajznál.

Az összefoglaló művek, monográfiáink esetében a fentiekben leírt kép már árnyaltabban jelenik meg. Legegyszerűbben hadtörténelmi szintézisünkkel végezhetünk. Erre az igaz, amit már dolgozatomban bevezetőjében is említettem, s amire e historiográfiai alfejezet kezdetén is utaltam, hadtörténészeink figyelmét erősen elkerülték a földrajzi viszonyok. Erre történő utalást nem találtam a magyar történetírás históriájában sem (GUNST P. 1995). Ahogyan a magyar hadtörténetírás egyik megalapítójának, RÓNAI-HORVÁTH JENŐnek 1895-1897-ben megjelent összefoglaló magyar hadtörténelméből hiányzik a földrajzi szemlélet, ugyanúgy nem jelenik meg a LIPTAI ERVIN főszerkesztésében publikált, reprezentatív feldolgozásban sem (1984-1985). Az utóbbi azért is feltűnő, mert a LIPTAI-féle, a szocialista Magyarország fennállásának negyvenedik évfordulójára kiadott kötettel egy időben, 1976-tól már folyamatban volt a PACH ZSIGMOND PÁL nevével fémjelzett modern magyar történelem kiadása. Ez utóbbi ugyan torzóban maradt, és egyes részeinek publikálása nem a feldolgozott történelmi korok sorrendiségében történt, ám mindenképpen nagy érdeme, hogy egyes részeiben már találunk történeti földrajzi fejezetet. A magyar őstörténettel és az 1242-ig tartó kezdeti korszakkal foglalkozó kötetbe SOMOGYI SÁNDOR (1984) írt történeti földrajzi bevezetőt. A *Magyarország története tíz kötetben* történeti, valamint hadtörténeti földrajzi szempontból egyenetlen képet mutat. Egyes korszakokat feldolgozó kötetekben éppen csak áttételes utalásokat találunk az egykori magyar tájra, míg másik részeiben alaposan kidolgozott fejezet szerepel a témakörrel kapcsolatban. A hadtörténeti földrajzi vonatkozásokat illetően úgy találtam, hogy leginkább a *Magyarország története 1526-1686* című kétkötetnyi rész mondja a legtöbbet. Ez a sorozatot is jegyző PACH ZSIGMOND PÁL főszerkesztésében és R. VÁRKONYI ÁGNES szerkesztésében jelent meg, 1985-ben, és a török kor történeti földrajzi mérlegét MAKKAI LÁSZLÓ (1985) vonta meg. E műben más szerzők esetében is rendre előjönnek történeti és hadtörténeti földrajzi kérdések; a benne tárgyalt korszak a magyar hadügy legintenzívebb táj- és társadalomformáló másfél évszázada volt.

Historiográfiai áttekintésem esetében feltétlenül szólnom kell a két világháború közötti évtizedek nagy, magyar kultúrtörténeti szintéziséről, a DOMANOVSKY SÁNDOR nevéhez

fűződő *Magyar művelődéstörténet* (s. d.) öt kötetéről.¹⁴ Ennek egyes részeiben a korszak jó nevű, részben pályájuk elején járó történészei, valamint geográfusai – MENDÖL TIBOR, FEKETE NAGY ANTAL, SINKOVICS ISTVÁN, EPERJESSY KÁLMÁN, BERLÁSZ JENŐ, BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS, valamint LEDERER EMMA – írtak történeti földrajzi vagy történeti földrajzi vonatkozású fejezeteket. Rendszerint utalásokat tettek a hadtörténelmi folyamatok tájformáló hatására: ismét a török kori fejezet lett a leghangsúlyosabb. Ugyanakkor érdekes tudománytörténeti adalék, hogy a korszak magyar történelmi szintézise, HÓMAN BÁLINT és SZEKFŰ GYULA munkájaként viszonylag érzéketlen maradt a földrajzi állapotokkal szemben, ám mégis máig tartó szakmai vitát váltott ki, amelyet neves történészünk, R. VÁRKONYI ÁGNES egyik, immár közel másfél évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányában „*csendes vitának*” nevezett (R. VÁRKONYI Á. 2000. 157. p.). A török kor hadtörténeti földrajzi viszonyait taglaló fejezetben még részletesen szólok e vita lényegéről, így most csak annyiban összegezhetem azt, hogy a *Magyar történet* harmadik kötetében SZEKFŰ GYULA (1935) *A magyar táj színváltozása* címmel közölt egy történeti földrajzi fejezetet, amelyben a geográfiai képtelenségekig menve eltúlozta a török betörés tájformáló hatását, és erre neves geográfusaink, egyebek mellett CHOLNOKY JENŐ (1935b) is reagált. Historiográfiai szempontból azonban ennél sokkal fontosabbnak tartom, hogy HÓMANN és SZEKFŰ történelmi szintézisében már önálló fejezetet kap egy adott történelmi kor és hadügyének szoros kapcsolata.

Nagy földrajzi szintéziseink közül a magyar hadtörténelem geográfiai kérdéseivel is foglalkozó három alkotást kell kiemelnem. Elsőként a múlt század első felében megjelent, szintén reprezentatív összefoglalást (PRINZ GY. et al. s. d.), a PRINZ GYULA, CHOLNOKY JENŐ, TELEKI PÁL, valamint BARTUCZ LAJOS munkájaként megjelent négykötetes alkotást, amely a *Magyar föld, magyar faj* címet viselte. Ennek második kötete, PRINZ GYULA és TELEKI PÁL alkotásaként *A magyar munka földrajza*, míg harmadik kötete PRINZ GYULA önálló könyveként *Az államföldrajzi kép* címmel jelent meg. Mindkettőben utalások, leírások sorát találjuk a magyar táj változására, ám ennél sokkal fontosabb, hogy *Az államföldrajzi képben* PRINZ GYULA külön fejezetet szentelt a politikai élet és a magyar társadalom védelmi rendszere földrajzának s ebben – hangsúlyozom – viszonylag részletesen foglalkozott a Kárpát-medencei magyar hadtörténelmet meghatározó főbb geográfiai faktorokkal (PRINZ GY.

¹⁴ A DOMANOVSKY SÁNDOR névvel fémjelzett mű szerkesztését – a szakmai hitelesség kedvéért megjegyzendő – rajta kívül még BALANYI GYÖRGY, SZENTPÉTERI IMRE, MÁLYUSZ ELEMÉR, valamint VARJÚ ELEMÉR végezte. A magyar szellemi életben azonban mégis DOMANOVSKY személyéhez szokás kötni.

s. d.). Másik összefoglaló geográfiánk, a BULLA BÉLA és MENDÖL TIBOR (1947) nevével fémjelzett szintézis rövidre fogott történeti földrajzi vázlatot nyújt a Kárpát-medencéről. Ez MENDÖL TIBOR (1947) munkájaként került a kötetbe, és – személyes szakirodalmi tapasztalataim, ismereteim szerint – minden további hasonló munka vázát adja. A rendszerváltás utáni magyar történeti földrajz ugyan jelentősen árnyalta és árnyalja a MENDÖL TIBOR által vázolt képet, de alapjaiban meg nem változtatta. E feldolgozás esetében szintén szó esik a magyar hadtörténelem földrajzi folyamatának legfontosabb állomásáról, a török korról. Az ezzel foglalkozó rövid részt szintén a magyar hadtörténeti földrajz historiográfiája fontos fejezetének tarthatjuk. A földrajzi összefoglaló művek sorában említést érdemel a GLATZ FERENC (2002-2006) nevéhez kötődő országismereti sorozat – *Magyar tudománytár* – második kötete, amely ENYEDI GYÖRGY és HORVÁTH GYULA (2002) szerkesztésében, *Táj, település, régió* címmel jelent meg. Ennek szerzői között ott találjuk a mai magyar történeti földrajz három meghatározó személyét – BELUSZKY PÁLT, FRISNYÁK SÁNDORT és HAJDÚ ZOLTÁNT –, akik a mai magyar államtér térszerkezetének kapcsán néhol viszonylag részletesen szólnak – még ha nem is közvetlen módon – a magyar hadtörténelemben is szerepet játszó térbeli folyamatokról; települések kialakulása és fejlődése, regionalizmus, gazdasági, ipari régiók története.

Történeti földrajzi adattáraink tekintetében a magyar hadtörténelem földrajzi alapjainak feltárását illetően elsősorban három, legfőképpen történészi szakmunkára támaszkodhatunk. Egyfelől GYÖRFFY GYÖRGY (1966-1998) Árpád-kori, valamint TELEKI JÓZSEF (1852-1863) és CSÁNKI DEZSŐ, FEKETE NAGY ANTAL (1890-1941) Hunyadi-kori történeti földrajzaira. Mindkettőt a történelmi szemléletmód uralja, és valójában a geográfiai viszonyok, valamint a társadalom egyébként szoros kapcsolatáról keveset szólnak. Geográfusi szemmel azonban sok alapadathoz, kiinduló információhoz juthatunk belőlük. Ugyanezt mondhatjuk el ORTVAY TIVADAR (1882) vízföldrajzi adattáráról is. Földrajzilag sokkal egyértelműbb adatokhoz juthatunk RÉTHLY ANTALnak a Kárpát-medencei földrengéseket, időjárás anomáliákat és egyéb természeti csapásokat tartalmazó alapműveiből (RÉTHLY A. 1952, 1962, 1970, 1998). Disszertációm témája szempontjából kiemelt fontosságú művek, mert a bennük rögzített adatsorokból látható igazán, hogy a magyar hadtörténelem gyakorta mennyire katasztrófa sújtotta földrajzi környezetben zajlott. A KÓSA LÁSZLÓ és FILEP ANTAL nevével fémjelzett mű (1978) elsősorban az egyes tájak múltbeli pontos meghatározásában nyújt eligazodást, míg KISS LAJOS (1988) *Földrajzi etimológiai szótára* a földrajzi nevezéktan oldaláról nyújt – egyes esetekben – a hadtörténelmi eseményekre is vonatkozó információt. Végezetül pedig két – napjainkban megjelent – adattárat kell megemlítenem. Egyfelől HÁZI

JENŐ (2000) Pozsony megyei történeti földrajzát, amely erős történeti szemléletmódjával több hadtörténelmi utalást is tartalmaz. A munka PESTY FRIGYES (2010) századfordulós művének szellemiségét követi. Másfelől a magyar hadtörténelem geográfiája szempontjából is úttörő munka HEGYI KLÁRA a török hódoltság végvárrendszerének információit tartalmazó hatalmas vállalkozása (2007a). Ennek ugyan első kötetében külön összefoglaló fejezet tartalmazza a török várrendszeréről szóló ismereteket, geográfiai vonatkozásokkal együtt, ám ennél lényegesebb, hogy az egyes vilájetek minden egyes váráról, annak katonai erejéről is teljes képet nyújt. Ennek alapján rekonstruálható igazán a török katonai jelenlét ereje a Kárpát-medencében.

A hadtörténelem földrajzi viszonyrendszerének feldolgozása belső logikájából eredően – miként már említettük – szakmailag a katonaföldrajzhoz áll közel, ám ennek ellenére a szakirodalom nem ezt mutatja. A két kérdéskör szellemiségének rokon vonásairól majd értekezésem következő fejezetében szólok, itt most pusztán a katonaföldrajz hadtörténelmi tárgyú írásait veszem számba. Szakirodalmi kutatásaim eredményei egészen meglepőek, s röviden annyiban foglalhatóak össze, hogy az első világháború éveivel bezárólag valóban jelentek meg ilyen tárgyú írások neves földrajzi és katonai folyóiratokban, kimondottan katonaföldrajzként értelmezve, ám utána az e témában született művek egyre inkább gyérültek és fokozatosan átkerültek a politikai földrajzi és geopolitikai szakirodalomba. E folyamatról historiográfiai szempontból feltétlenül elmondandó, hogy az egyetemes földrajztudomány a modern hadtudomány megalapítóját, CARL VON CLAUSEWITZET (1780-1831) magáénak vallja. Így a már többször hivatkozott TIETZE-féle földrajzi lexikonban (1968-1972) a modern katonaföldrajz egyik megteremtőjeként kapott helyet. Ám tudományos munkásságának geográfiai vonatkozásaival – jelenlegi ismereteim szerint – eddig még nem foglalkozott sem az egyetemes, sem a magyar tudományos élet.¹⁵ Értekezésem szempontjából a CLAUSEWITZI

¹⁵ A hadtörténetírásban, a hadtudományban, a politológiában, a közgazdaságtanban, valamint a filozófiában – hogy csak a legfontosabbakat említsem – külön-külön is hatalmas CLAUSEWITZ-szakirodalom alakult ki, és jelenleg is terjedelmes, csak nemzetközi mércével mérhető tudományos kutatások folynak. Ennek eredményeként napjainkra a CLAUSEWITZ munkásságával foglalkozó szakirodalom szinte átláthatatlan méretűvé duzzadt, ami természetesen magában rejti annak lehetőségét, hogy valahol már foglalkoztak az egykori német katonai gondolkodó életművének geográfiai vonatkozásaival. Ám miután a már említett TIETZE-féle mű a maga egyébként példás irodalomjegyzékeivel nem hoz erre vonatkozó tételt, valamint CLAUSEWITZ utolsó, monografikus feldolgozása – a francia filozófus, RAYMOND ARON (1980) tollából – nem is ismeri az életmű földrajzi vetületét, sőt ezen túlmenően az ARON-féle feldolgozás óta elért eredményeket is rögzítő DIETMAR SCHÖSSLER (1991) műve sem tartalmaz erre utalást, kicsi valószínűsége lehet, de egyáltalán nem lehetetlen, hogy CLAUSEWITZnek a geográfiára gyakorolt hatását taglaló mű előkerüljön.

életmű azért fontos, mert az egykori német katonai gondolkodó szívesen foglalkozott – gyakorlati megközelítésből – hadtörténelmi kérdésekkel, és ennek, illetve kora fegyveres konfliktusainak feldolgozása során tárgyalt katonaföldrajzi és hadtörténelmi földrajzi kérdéseket is. Élete fő művében – CLAUSEWITZ (1776-1829) –, a *Vom Kriegeben* több ilyen utalást, eszmefuttatást is tesz. Jóllehet hazánkban – elsősorban fordítás hiányában – életművének egyéb alkotásai szinte teljesen ismeretlenek, mégis azt kell mondanom; a hadtörténelemmel foglalkozó geográfia szemléletmódját ő alapozta meg (ARON, R. 1980, PERJÉS G. 1983).

A CLAUSEWITZ munkásságával megújuló katonaföldrajz szellemiségébe nagyon is beleillett a hadtörténelmi kérdésekkel történő foglalkozás, bár ez hazánkban csekély hangot kapott (TISZAUJHELYI U. P. 1908). Ennek elsődleges oka az lehetett, hogy a 19. század hetvenes éveiben intézményesülő magyar földrajztudomány a háború kérdéseivel elsősorban népszerűsítő céllal foglalkozott. A háborús jelenségek geográfiájának tudományos mélységeivel az első világháború időszakában szembesült (NAGY M. M. 2002b, 2006). Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszott TÓTH ZOLTÁN (1917), valamint STRÖMPL GÁBOR (1916) egy-egy kisebb kötet terjedelmű tanulmánya, a *Földrajzi Közlemények* lapjain. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy egyik írás sem vág a hadtörténelem földrajzának kérdéskörébe. Hazánkban – miként azt már szakirodalmi kutatásaimmal igazoltam (NAGY M. M. 2005a) – az ilyen témájú írások főleg a két világháború közötti évtizedekben és a katonaföldrajzon kívül jelentek meg. Ezzel szemben Németországban a geográfiai folyóiratokban – elsősorban a *Petermanns Geographische Mitteilungenben* – a századfordulón több hosszabb-rövidebb, katonaföldrajzinak tekintett írást is publikáltak egyes történelmi eseményekről. Ezek tételes számbavételénél azonban sokkal fontosabb eseménynek számít, hogy 1909-ben a fent említett folyóirat szerkesztőségének meghatározó személyisége, főszerkesztője PAUL LANGHANS körkérdést intézett a vezető német katonai geográfusokhoz – *Bedeutung und Ziele der Militärgeographie* (A katonaföldrajz jelentősége és céljai) címmel –, amire mai szemmel nézve igen sajátos válaszokat kapott. A kor szakembereinek egybehangzó véleménye volt, hogy a katonaföldrajznak egyfelől a jelen hadügyét kell szolgálnia, másfelől pedig a múlt hadtörténelmi eseményeinek geográfiai viszonyrendszerét kell bemutatnia. E vélemények kifejtése során az egyik nyilatkozó, CONSTANTIN VON ZEPPELIN megfogalmazta a *hadtörténelmi katonaföldrajz* (*kriegsgeschichtliche Militärgeographie*) terminus technicusát. A fogalom a

későbbiekben azonban nem honosodott meg, és nem vált tudományterületté sem.¹⁶ ZEPPELIN felfogása szerint a hadtörténeti katonaföldrajz egyik fő feladata az egykori események óta eltelt időben beállt, a földrajzi viszonyokon belüli változások felderítése és ezzel a valamikori fegyveres küzdelem helyének földrajzi, elsősorban tereptani rekonstruálása.

Az első világháborút követő évtizedekben a katonaföldrajz teljesen átalakult, előtérbe került az úgynevezett védelemföldrajz, és ez a társadalom, valamint a politikai földrajz felé tendáló, de ugyanakkor a csapatvezetés napi gyakorlatát is kiszolgáló szakma teljesen elveszítette történelmi vonatkozásait (STUHLMANN, F. 1933, NIEDERMAYER, O. 1942, NAGY M. M. 2006). A hidegháború évtizedei pedig egészében a napi gyakorlat felé terelték, és ezzel a geográfián belül is elszigetelték a katonaföldrajzot. Ez a helyzet nagymértékben az európai rendszerváltást követően, valamint a kétpólusú világrend megszűntével alakult át, és a változások a katonai gondolkodásmód átalakulását eredményezték. E folyamat vezetett el – bizonyos nyugati mintákat követve (NÉGYESI L. 2008a, 2010) – a *csatatérkutatás* és *hadirégészet* magyarországi meghonosodásához. Jóllehet ez szellemiségében, szemléletmódjában nyilván rokon vonásokat mutat a katonai és a történeti földrajzzal, ám mégsem azonos azokkal. A szakirodalom és az eddig elért igen látványos kutatási eredmények alapján ebben az esetben a fő cél az egykori csatatér – ez általában néhány négyzetkilométernyi terület –, valamint az egykori katonai létesítmények rekonstruálása, lehetőség szerinti megőrzése. Ez utóbbi – mint majd a későbbiekben foglalkozom vele – a modern történeti földrajz feladatkörében is megjelenik (SCHENK, W. 211). Az egykori erődítések rekonstruálása, a védelmi rendszerek (Árpád-vonal, a déli védelmi létesítmények) megóvása, feltárása és mai hasznosítása pedig jóval túlmutat a hadtörténelmi események geográfiai hátterének feldolgozásán, és már a turizmus földrajzának körébe vág (NÉGYESI L. 2008b, BAJÁKI B. 2010). Ugyanakkor el kell ismerni, hogy hazai csatatérkutatásunk gyorsan gyarapodó eredményei (SZABÓ J. J. 2002, 2004, JUHÁSZ A. 2004, JAKUS J. 2008, HORVÁTH I.–KISS J. 2008) ma már nélkülözhetetlen építőkövei a magyar történeti földrajznak és a hadtörténelem geográfiai vonatkozásai feldolgozásának. Ám nem hagyható figyelmen kívül, hogy e kutatások szemléletmódja elsősorban topográfiai, jóllehet megjelenésük a magyar szellemi életben a történelmi szemlélet visszatérését is jelentheti a magyar katonai földrajzi gondolkodásban (NAGY M. M. 2003b). Mindazonáltal olyan geográfiai kérdések iránt, mint

¹⁶ Különböző forrásokból, a szakirodalomból próbáltam a kriegsgeschichtliche Militärgeographie fogalmának későbbi sorsát rekonstruálni, ám eddig semmi nyomot sem találtam. Utoljára a világhálón tett próbálkozásomra – 2013. augusztus 19. 16.00 – nulla találati halmaz jött.

például a katonai szakma földrajzi gondolkodásának kultúrtörténete (NAGY M. M. 2002b), a katonai létesítmények tájalakító hatása, a térszerkezet módosítása, a csatatérkutatás csekély érdeklődést mutat.

A magyar hadtörténelem földrajzi kérdéseinek feldolgozása – pusztán a geográfia belső logikájából eredően – a hazai történeti földrajz feladatkörébe is tartozhat, mint amiként annak szakirodalmában meg is jelenik. Ezt élesen képviselik SUBA JÁNOS (2009a, b, 2010 a, b, 2011, 2013 a, b) alkotásai. Ám e kérdés nem egyszerűsíthető le pusztán arra a gyakorlati feladatra, hogy kiválogatjuk a magyar földrajzi szakirodalom hadtörténeti vonatkozású termését. Miután hazánkban történeti földrajzzal foglalkozik a geográfia és magáénak vallja a történetírás is, így mindkét tudomány szakirodalmában tájékozódnom kellett. A kétféle történeti földrajz közötti, szemléletmódbeli eltérésekről értekezésem következő alfejezetében lesz részletesen szó, így most csak utalhatok az adattárak kapcsán már említett jelenségre: történészeink a földrajzi kérdésekhez elsősorban topográfiai, erősen leíró szemléletmóddal közelítenek. BAK BORBÁLA (2003) közelmúltban megjelent történeti földrajza bizonyítja ezt. Ugyanakkor feltétlenül elmondandó e műről, hogy több helyen, a témával kapcsolatban – déli bánóságok övezete, határőrvidék – közöl hadtörténelmi vonatkozású adatokat is. A Délvidéket és a Száván túli területeket illetően hasonló leíró szemléletű, de tartamát tekintve igen hasznos feldolgozásnak bizonyul GYÖRFFY ISTVÁNNAK (1916) a valamikori balkáni magyar birtokokat tárgyaló tanulmánya.

Ám a történészek leíró szellemiségű történeti földrajzával szemben már a 19. század hetvenes éveiben, vagyis a magyar tudományos geográfia megszületésekor és intézményesülésekor megjelenik az oknyomozó szemléletű történeti földrajz. Vagyis a kezdet igen jó volt: egyik első földrajzi doktori értekezésünk egyfelől történeti földrajzból készült, másfelől pedig későbbi neves történészünk, MORGENSTERN [MARCZALI] HENRIK (1874) tollából került ki. Ez volt Magyarország első történeti földrajzi összefoglalója, amely egyben – nyilván RATZEL szellemiségét követve – több hadtörténelmi jelenséggel is foglalkozik.¹⁷ MARCZALI munkáján – főleg mai szemmel olvasva – erősen érződik az a külföldi, főleg német

¹⁷ MARCZALI – akkor még MORGENSTERN – HENRIK doktori értekezése teljesen úttörő munka volt hazánkban, és mint ilyen HUNFALVY JÁNOS személyén keresztül mély hatást gyakorolt a korabeli magyar geográfiára. Erről írta memoárjában – nem kis büszkeséggel – MARCZALI: „...Értekezésem a Földrajzi Közleményekben jelent meg Hunfalvy ajánlatára, és megvolt az a nagy elégtételelem, hogy mikor később *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című munkában e kérdésről írt, nagyjában a tőlem tört úton haladott. Jellemző, hogy a szakfolyóirat szerkesztője Hunfalvynak azt mondta, hogy dolgozatom nem eredeti. Mire a tudós azt válaszolta: »Honnan vette volna, mikor ezt még senki sem tárgyalta. Nemcsak eredeti, hanem igen jó is.« ...” (MARCZALI H. 2000, 64. p., Marczali kiemelése)

hatás, amely a történeti földrajzban is feltétlenül minden társadalmi jelenség mögött geográfiai tényezőket feltételezett (HERZFELD, E. 1909). Ugyanakkor az első világháborút követő évtizedekben e törekvés mintha árnyaltabban jelent volna meg a magyar történeti földrajzban. CHOLNOKY JENŐ (1935b) magyar történeti földrajzi összefoglaló kötete bizonyítja ezt: a kor politikai földrajzi szakirodalmában olykor túlhajtott földrajzi oknyomozás, determinizmus helyett néhol egyértelműen leíró földrajzi vonásokat mutat. Értekezésem szempontjából fontos, hogy több hadtörténelmi eseményünket is igyekszik egyszerű természetföldrajzi tényezőkre visszavezetni, és ennek során egyes jelenségeket – például a folyóteraszok szerepét történelmünkben – túlhangsúlyoz. Ugyanakkor helyre is igazít néhány, a történetírásban már akkor mélyen gyökerező, téves földrajzi megállapítást, és ő is nagy szerepet tulajdonít a török kor tájformáló hatásának. A korszak hadtörténelmi vonatkozásokat is mutató történeti földrajzi tanulmányai elsősorban GLASER LAJOS (1929, 1932), valamint GÁRDONYI ALBERT (1941, 1944) munkáiként jelentek meg. Mindezen túl egyfajta tudománytörténeti érdekesség, hogy a kor neves katonai szakírója, JULIER FERENC (1938) KARL HAUSHOFER folyóiratában publikált német nyelven a magyar hadtörténelem földrajzi hátterét is taglaló tanulmányt.

A második világháborút követően Magyarországon gyakorlatilag nem létezett történeti földrajz, és ennek nemcsak politikai okai voltak, hanem a jelenség mögött ott húzódott a múlt század negyvenes, ötvenes éveiben a magyar történeti földrajzot ért személyi veszteségek egész sora (NAGY M. M. 2010g). A magyarországi rendszerváltásig leginkább a történetírás területén jelentek meg olyan művek, amelyek történeti földrajzi és bennük hadtörténelmi vonatkozásokat is tartalmaztak (HECKENAST G. 1959, DANKÓ I. 1967, KRISTÓ GY. 1988a, b). Ugyanakkor a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek jelentették PERJÉS GÉZA, világhírű hadtörténészünk életműve kiteljesedésének időszakát. Fentebb már említettem, egy korábbi írásomban pedig – mintegy – rögzítettem (NAGY M. M. 2007b), hogy PERJÉS ugyan nem értett a geográfiai viszonyokhoz, pontosabban fogalmazva a katonai szakma mindennapi gyakorlata szintjén háborús tapasztalatai révén nyilván voltak ismeretei, ám diszciplínált geográfiai tudással nem rendelkezett. Mégis olyan művek sorát (PERJÉS G. 1961-1962, 1963a, 1963b, 1963c, 1966b, 1967b, 1975, 1979) hagyta az utókorra, amelyekben nagyon erősen jelen van a hadtörténelem geográfiai faktora. Az általa kiobbantott vita az akciórádiusz-elméletről, valamint a mohácsi ütközet sajátos katonai eljárásbeli tényezőkön és geográfiai elemeken nyugvó értékelése igazolja ezt. A modern hadtörténetírásban – igaz, nem tudatosan, de – PERJÉS GÉZA életművében jelenik meg leginkább a földrajzi tényezők sora.

A rendszerváltást követően újjáéledő magyar történeti földrajz egyaránt felkeltette mind a geográfusok, mind a történészek érdeklődését. A FRISNYÁK SÁNDOR (1992b) körül egyre határozottabban szerveződő geográfusok történeti földrajza mellett a történészi szakma is megszólalt. KRISTÓ GYULA (2003) mintegy évtizeddel ezelőtt fontos, a középkori Magyarország térszerveződését feldolgozó művet publikált. Ám értekezésem témája szempontjából sokkal fontosabbnak bizonyult a Nyíregyházán 2004. november 26-27-én, a magyar hadtörténelem földrajzáról tartott tudományos konferencia. Az ezen elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazó tanulmánykötet (FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. 2004) alapján úgy ítélem meg – és a helyszínen szerzett egykori személyes élményeim is megerősítettek ebben –, hogy a magyar történeti földrajz mintha ekkor nyitott volna a hadtörténelem felé. A feldolgozott témák sokrétősége pedig már ekkor megmutatta, hogy hadtörténelmünk geográfiájának milyen, szinte beláthatatlan távlatai vannak. Az azóta eltelt évtizedben megjelent történeti földrajzi műveink általában kitérnek a társadalom katonai kérdéseire is. A BELUSZKY PÁL (2005-2008) szerkesztésében megjelent, az Osztrák-Magyar Monarchiába tagozódott Magyarország történeti földrajzában már külön alfejezetet kapott a hadügy intézményrendszere. A történeti geográfia szakirodalmáról szólva pedig feltétlenül említést érdemel CSÜLLÖG GÁBOR (2007a) középkori magyar történeti földrajza, amelyben több helyen is érint hadtörténeti kérdéseket. A magyar történeti földrajzi szakirodalomból két, kimondottan hadtörténelmi tárgyú írást kell még kiemelnem. Egyfelől FODOR FERENC (1936) terjedelmes, az Árpád-kori magyar gyepük földrajzát teljes egészében feldolgozó, a földrajzi nevek etimológiájára épített alaptanulmányát. Másfelől pedig KISS BÉLA (1976) viszonylag rövid írását, amelyben a mohácsi ütközetet követően elhunyt királyunk, II. Lajos halálának körülményeit tisztázza, elsősorban történeti földrajzi adatok alapján. A dolgozat módszertani szempontból is útmutató lehet, amennyiben részben primer források alkalmazásán, részben pedig a történeti földrajzi adattárak információin alapul.

A hadtörténelem földrajzával azonban nemcsak a katonaföldrajz és a történeti földrajz foglalkozott és foglalkozik, hanem feltűnően nagy érdeklődést mutatott irányában a múlt század első felének és a századfordulónak politikai földrajza is. Az antropogeográfia és az abból kiváló politikai földrajz megteremtője, FRIEDRICH RATZEL (1887, 1896, 1903) már alpművében feltűnően sok, az egyetemes hadtörténelem köréből vett példával élt. Ez pedig követőinek is mintául szolgált úgy külföldön, mint hazánkban. A már hivatkozott, SCHMIDT – HAACK-féle geopolitikai atlasz, ha úgy tetszik hadtörténelmi atlaszként is forgatható, míg JAMES FAIRGRIEVE (1925), valamint JOSEF MÄRZ (1931) alpművei ismét példák sokaságát merítik a hadtörténelemből. Ugyanakkor a politikai földrajz belső logikájából eredően olyan

tanulmányok is születtek, amelyek nélkül egyszerűen lehetetlen értelmezni hadtörténelmi vonatkozású térbeli folyamatokat (VOGGENREITER, F. 1936, OBERHUMMER, E. 1917). Ebben a tekintetben külön ki kell emelnem OTTO MAULL (1956) politikai földrajzát, amely RATZEL legjobb szakmai hagyományait követve tulajdonképpen az egyes államterek történelmi fejlődését kíséri figyelemmel: feltűnően sok hadtörténelmi vonatkozással.¹⁸ E tudománytörténeti folyamatba simulnak bele a *Zeitschrift für Geopolitik* lapjain az egyes hadtörténelmi eseményekről megjelent tanulmányok (RABL, H. 1935, FRANKE, A. 1934, SCHMIDT-PRETORIA, W. 1938). Ez a megközelítési mód hazánkban részben CHOLNOKY JENŐ (1922) általános antropogeográfiájában jelenik meg, kissé leegyszerűsített módon, másrészt pedig sokkal kiforrottabban RÓNAI ANDRÁS (2009) politikai földrajzában.

A magyar történeti földrajzban, ha nem is hagyjuk teljesen figyelmen kívül, de viszonylag keveset foglalkozunk az államterek kérdésével, amely nem tárgyalható a hadtörténelmi vonatkozások nélkül. Már KONRAD KRETSCHMER 1904-en megjelent alapműve, majd az azt mély természetföldrajzi alapozással mintegy megismétlő HUGO HASSINGER-féle történeti földrajz (1931) bizonyította, hogy lehet beszélni az államterek történeti földrajzáról is, ami a téma jellegéből eredően nem tehető meg a hadtörténelmi kérdések taglalása nélkül. Ezzel kapcsolatban – mintegy vállalva egyéni szakmai ízlésemet is – ismét a *Zeitschrift für Geopolitik* néhány történeti földrajzi szempontból megkerülhetetlen írására hívom fel az olvasó figyelmét (CRÄMER, U. 1935, LAUTENSACH, H. 1938, ZAUNERT, P. 1939, MÖLLER G. 1939, SCHÄFER, O. 1943). Az államterek mint politikai történeti földrajzi kérdéskörök tekintetében a magyar szakirodalomból feltétlenül kiemelendő LUKINICH IMRE (1918) Erdélyről írt monográfiája, valamint GULYÁS LÁSZLÓ (2012) a Kárpát-medencei politikai regionalizáció mintegy két és fél évszázados történetét összegző munkája. A hadtörténelem földrajzi alapjainak tárgyalásakor megkerülhetetlen a politikai földrajz és a geopolitika másik állandó, katonai és hadtörténelmi vonatkozású témája, az államhatárok kérdése. Jóllehet ennek alapművében már FRIEDRICH RATZEL (1903) is terjedelmes fejezetet szentelt – ismét számos hadtörténelmi utalással –, és ebben lerakta az államhatárok földrajzi elméletének

¹⁸ OTTO MAULL esetében érdemes megemlíteni azt a szakirodalomtörténeti tényét, hogy ugyanazon a címen – *Politische Geographie* – két alkalommal publikált kötetet, 1925-ben és 1956-ban. A mű címe ugyan azonos, de itt nem egy könyv két kiadásáról, hanem valójában két különböző alkotásról van szó. Az 1925-ös változat elsősorban tudománytörténeti fejezete miatt fontos, míg az 1956-ban publikált (ebben jóformán semmi elmélet és tudománytörténet nincs) történeti földrajzi vonatkozásai miatt érdemel figyelmet. Tulajdonképpen az államterek történeti földrajzi monográfiájaként is felfogható.

alapjait, ám a későbbi kutatók – konkrét példákkal élve – mégis sokat finomítottak a képen (SZAKÁLL ZS. 1908, SIEGER, R. 1925, BAUER, H. 1940, MÓCSY A. 1978).

A földrajztudomány fent említett területe és kérdésköre mellett a történetírás új ága, a történeti és humánökológia vagy környezettörténet fordul még nagy érdeklődéssel a magyar hadtörténelem felé. Ezt az új tudományterületet hazánkban – mintegy két évtizeddel ezelőtt – híres történészünk, R. VÁRKONYI ÁGNES (1989) honosította meg, nyugati minták alapján (WALTER, F. 1990). Néhány általa publikált tanulmány (R. VÁRKONYI Á. 1993, 2000), valamint az egri *Studia Agriensia* sorozatban közölt írások tanúsága szerint a humánökológiát és környezettörténetet az ember és társadalma, valamint esetünkben hadügye és az őt övező környezet szimbiózisa érdekli (PETERCSÁK T. 1997, PETERCSÁK T.–BERECZ M. 1999a, 1999b, PETERCSÁK T. – SZABÓ J. 1993, PETERCSÁK T. – PETŐ E. 1991, 1995). Ezt a gondolatot tükrözi RÁ CZ LAJOS (2008) környezettörténete is. Úgy vélem, hogy a történeti ökológia, valamint a környezettörténet erős geográfiai vonatkozásokat mutat, a kettő közötti éles határ megvonása eléggé nehéz. Véleményem szerint olykor felesleges is. Annál fontosabbnak tartom, hogy a történeti ökológia és környezettörténet feltűnően sok hadtörténelmi téma felé nyitott, s ezek ráadásul olyan kérdések – például egy adott végvár és mikrokörnyezetének kapcsolata –, amelyek kutatása eddig hiányzott történeti földrajzunkból. A történeti ökológia már átvisz a hadügy tájformáló hatásának Kárpát-medencei történetéhez. Jóllehet a már említett, a magyar történeti földrajz históriájában fontos helyet foglaló, 2004. évi nyíregyházi konferencián ezzel kapcsolatban is hangzottak el a témát inkább csak felvető, mint mélyen vizsgáló előadások, mégis azt kell mondanom: ez a tematika gyakorlatilag érintetlen a magyar földrajztudományban. Ismét csak tudománytörténeti érdekességként említhető, hogy a kérdés – feltehetően első hazai – felvetése már 1941-ben nyomtatásban is megjelent a kor népszerű katonai szakírójától, SUHAY IMRÉ TŐ L. Ekkoriban a táj védelme divatos kérdés lehetett a szellemi életben, mert geográfusunk és katonánk, STRÖMPL GÁBOR néhány évvel korábban (1935) már a mai értelemben vett természetvédelmi parkok létesítése mellett emelt szót.

Értekezésem historiográfiai fejezete nem lenne teljes, ha figyelmen kívül hagynám a mindenkori jelenkor geográfiáját mint történeti földrajzi forrást. A közelmúltban neves geográfusunk, PROBÁLD FERENC (2006) hívta fel arra a nyilván szakmai trivialitásra a figyelmet, hogy a ma geográfiája a holnap történeti földrajza lesz.¹⁹ Az egyetemes és a

¹⁹ PROBÁLD FERENC a mai magyar földrajztudomány helyzetét értékelve hangsúlyozta a geográfiai szintézisek hiányát és ezzel kapcsolatban fogalmazta meg: „...*A földrajzi területjellemzés időigényes vállalkozás, és minden nemzedék geográfusainak új feladatot ad, mivel eredménye viszonylag gyorsan elavul, ill. történeti földrajzzá lényegül át...*” (PROBÁLD F. 2006, 447 p., Probáld Ferenc kiemelése)

magyar hadtörténelem geográfiájának szempontjából ezért válik elsődleges forrássá a 19. század elejétől fokozatosan kibontakozó, már a mai értelemben véve is korszerű földrajzi szakirodalmi termés. Ennek alapján szakszerűen rekonstruálható a földrajzi táj, annak térbeli folyamatai és jelenségei, egyben a hadtörténelem geográfiája is és nem utolsósorban a katonai szakma földrajzi gondolkodása. A ma földrajza a holnap történeti földrajza jelenségének esetében – értekezésem témáját figyelembe véve – a nagy fordulópontot az első világháború és az azt közvetlenül megelőző konfliktusok éveit jelentik. Katona- és politikai földrajzi írások korábban is megjelentek, de – nyilván a társadalmi igényekből eredően – ettől az időszaktól kezdve rohamosan bővült a témával foglalkozó szakirodalom (NAGY M. M. 2006). Erre egyébként már a korabeli geográfia is felfigyelt (NEUMANN, L. 1916), és tudatosan igyekezett irányítani több-kevesebb sikerrel e folyamatot. Az így keletkezett terjedelmes szakirodalomból pusztán négy tételt említek meg. KURT SIMON 1913-ban a balkáni háborúk politikai és katonaföldrajzát írta meg, míg WOLF SCHENKE 1938-ban a kínai hadszíntéren folyó hadműveletek geográfiai problémáit ecsetelte. Magyar vonatkozásban pedig megemlítendő HALTENBERGER MIHÁLY (1915) erősen leíró földrajzi szemléletű első világháborús katonaföldrajza, valamint MÁLNÁSI ÖDÖNnek (1925) a trianoni békediktátum következményeit taglaló írása. A ma történeti és hadtörténeti földrajzi munkáinak fontos forrása a BOROVSZKY – SZIKLAY-féle honismereti sorozat (1896-1914), valamint az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben (2001), továbbá ORBÁN BALÁZSNak (1868) székelyföldi szintén honismereti munkája.

A fentiekben elmondottakból látható, hogy a hadtörténelem földrajza iránti érdeklődés folyamatosan jelen volt és jelen van a geográfusi szakmában, jóllehet egyes történelmi időszakokban más és más tudományterületei foglalkoztak vele. Így szakirodalma – magától értetődően – erősen szórt képet mutat, és historiográfiája ismereteink jelenlegi szintjén teljes körű bibliográfiával nem támasztható alá. A magyar hadtörténelem földrajzi viszonyrendszerével kapcsolatban egyértelműen megállapítható, hogy vannak tudománytörténeti és szakirodalmi előzményei, amelyeknek főbb szakmai jellemzői is megfogalmazhatóak.

2.3. Elméleti alapvetés

Az értekezésem előző fejezetének oldalain vázolt historiográfiai és szakirodalmi áttekintés legfőbb tanulsága, hogy a hadtörténeti kérdésekkel foglalkozó vagy pusztán csak ilyen vonatkozású geográfiai kutatások és művek – a hadtörténeti földrajz – erősen multi- és interdiszciplináris jellegű, nem köthető a földrajztudomány kizárólag egyetlen területéhez. Ez a megállapítás alkotja a hadtörténeti földrajz tudományok rendszerében elfoglalt helye meghatározásának alapját. Miként látható, a hadtörténelmi kérdések geográfiájával – kultúrtörténeti időszakonként váltakozva – eltérő mértékben foglalkozott és foglalkozik a

hadtudomány és a geográfia közös területét alkotó katonaföldrajz, a történeti és a politikai geográfia, mint ahogyan érdeklődik irányába a geopolitika és a történetírás is. Mindez előre vetíti, hogy a geográfiai hadtörténelmi kérdésekkel foglalkozó kutatások és szakirodalom fokozott mértékű szóródása, szétszórtsága miatt a különböző tudományterületek között ma még egyértelműen nem lehet eldönteni ezek tudományrendszertani helyét. Mindenesetre a FRISNYÁK SÁNDOR, valamint CSIHÁK GYÖRGY (2004) nevéhez kötődő, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, valamint a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság szervezésében megtartott, már említett, a magyar hadtörténelem alapjaival foglalkozó tudományos konferencia mintegy évtizeddel ezelőtt jelezte, hogy a hadtörténeti földrajz kutatásait a magyar történeti földrajz is magáénak vallja. Már pusztán ez a tudománytörténeti tény elegendő érvül szolgálhatna arra, hogy a hadtörténelem geográfiáját a történeti földrajzhoz tartozónak nyilvánítsam. Ám szakmai véleményem szerint e tudományrendszertani kinyilatkoztatás bővebb magyarázatot igényelhet. A néhány évvel ezelőtt a hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről publikált tanulmányomban (Nagy M. M. 2009e) a földrajz és hadtörténetírás, a katonaföldrajz és a történeti tájrajz, valamint a hadtörténelem és a történeti földrajz közötti kapcsolatok témáját vizsgáltam, ám a tudományrendszertani kérdések fejtegetését mellőztem. Akkor szakirodalmi és tárgyi ismereteim szerint még erősen hajlottam arra a szakmai véleményre, hogy a katonaföldrajz és a hadtörténelem földrajzi vizsgálatának szemléletmódja közel áll egymáshoz. Ezt most is így vélem, ám a katonaföldrajz mai szemléletébe, erősen eltúlzott pragmatizmusába (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 2002) nehezen illeszthető bele a hadtörténeti kérdések vizsgálata. Jóllehet a mintegy két évtizeddel ezelőtt publikált írásunkban (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 1995) igazoltuk, hogy a katonaföldrajz tudomány- és kultúrtörténete folyamán – alapkérdését tekintve – állandó változásban van. Ez pedig lehetővé tenné a hadtörténelmi jelenségek vizsgálatát is. Ám a benne az elmúlt időszakban érvényesülő fejlődési tendenciák, a szinte a végletekig menő, a katonai gyakorlati élet pragmatizmusa irányában megmutatkozó kényszer – ma még úgy tűnik – lehetetlenné teszi a történelmi szemléletmód alkalmazását.²⁰

²⁰ Mindennek érdekes megjelenése a katonaföldrajz jelenlegi helyzetének – mintegy tíz évvel ezelőtti – összefoglalója, SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA (2002) tollából. Ebben – a szakmailag egyébként – alapos munkában a szerző felvet két olyan fogalmat is, a *katonai országismerettel* azonosított védelmi földrajzot, valamint a hadszintérismerettel egynek tekintett *katonai honismeretet*, amelyek mindegyike feltételeznék a történelmi elem beemelését a mai egyetemes és magyar katonaföldrajzba. Eltekintve a puszta felvetés szintjétől, a magyarázat nélkül maradt kifejezések szemantikai problémáitól, a fent említett összegzés szövegét elolvasva itt is a történelmi megközelítést kizáró praxeológiáról van szó. Ugyanakkor fenntartom azt, a szerzőnek szóban már

A már említett konferencia egyértelműen jelezte a történeti földrajz törekvését a hadtörténelmi kérdések felé, ami egyébként bele is simul a történeti földrajz sokrétű felfogásába, értelmezésébe is (VOFKORI L. 2003). A másik ennél sokkal szakmaibb érv a hadtörténelmi kérdések – a hadtörténeti földrajz – történeti geográfiához való sorolására, tulajdonképpen az a szakirodalom által JOSEPH WIMMERnek tulajdonított frappáns geográfiai megállapítás, amely szerint a *tájaknak megvan a saját történetük* (JÄGER, H. 1969). A történeti földrajz pedig – a múlt század második felében megújító személye, HELMUT JÄGER szerint – „...a Föld térségeinek átfogó, a múlt adott időpontjaira irányuló kutatása, a geográfia analitikus és kapcsolatokat feltáró módszereivel...” (JÄGER, H. 1969, 7. p.). Értelmezésem szerint a történeti földrajz – erősen leegyszerűsítve és maradva WIMMER megállapításánál – egyebek mellett a tájak történetével is foglalkozó tudományterület. Ám a tájak története – és ez a földrajzi megközelítés szerint így áll – az ember megjelenése óta nem azonos a pusztá földtörténettel, a paleogeográfiával. Az antropogén tájformáló tényezővé is vált ember sokrétűen formálja földrajzi környezetét, a tájat, és e hatásmechanizmus egy jelentős – de véletlenül sem egyedülálló – eleme a hadügy, a társadalmak vitás kérdéseinek fegyveres erőszak útján történő rendezése. Ezért amikor arról beszélünk, hogy a tájaknak megvan a saját történetük, mindig arra is kell gondolnunk, hogy megvan a saját antropogén tájformálásuk, tájformálódásuk is, amely – az emberi történelem ismeretében – aligha képzelhető el a hadtörténelmi folyamatok nélkül. E gondolatmenet alapján azt kell mondanom, hogy a hadtörténeti földrajz kutatása indokoltan tartozhat a történeti földrajz tárgykörébe.

Amennyiben elfogadjuk MENDÖL TIBORNak (1999) azt a – véleményünk szerint kissé leegyszerűsítő, ám szakmailag helytállóan tartott – megállapítását, amely szerint: „...a történeti korok földrajzi viszonyainak vizsgálatával a történeti földrajz foglalkozik...” (MENDÖL T. 1999. 32. p.), akkor ezzel azt a véleményt is képviseljük, hogy minden, a múlt geográfiai viszonyaira irányuló történelmi vizsgálódásunk a történeti földrajz körébe vág, e tudományterület egyik kérdésköre. Ettől a történeti földrajz méretét, szakirodalmát tekintve egyre terebélyesebb lesz, hiszen – emlékeztetve a már idézett PROBÁLD FERENC megállapítására (2006) – a ma földrajza a holnap történeti földrajzát jelenti. Ám ettől történeti földrajzunk ma még nincs abban a helyzetben, hogy – példának okáért – a századfordulón már

többször kifejtett véleményemet, hogy a katonai ország- és honismerettel mint szakmai kérdéssel érdemes lenne – már a hazai katonaföldrajz reformja érdekében is – mélyebben foglalkozni. Ennek alapfeltétele azonban a szemantikai nehézségek tisztázásán túl nyilván az lenne, ha a mai magyar katonaföldrajz túllépne válsága pusztá konstatálásán (KOZMA E. 1999), s végre tudatosulna, hogy a kultúr- és tudománytörténetében mindvégig kimutatható szemléletmódbeli változás véletlenül sem azonos a katonai szakma permanens változásához történő igazodással.

intézményesülő és egyre jobban elkülönülő gazdaságföldrajzot a mai földrajztudományban – mint önálló tudományterületet – történeti gazdaságföldrajznak nevezzük. Ezzel szemben a mai magyar történeti földrajz pusztán egyik kutatási témájáról beszélhetünk, amely azonban – ha nem is lehet elválaszthatatlan attól, de – tudományrendszertani szempontból már nem a gazdaságföldrajzhoz tartozik. Ugyanígy áll a dolog a hadtörténeti földrajz esetében is. A valamikori – ismét a példa kedvéért említve –, a 18-19. századi katonaföldrajzi jelenségek, térszerkezeti elemek saját korukban az országismeret és a jelen katonaföldrajzának körébe tartoztak. Ám napjainkban már a történeti földrajz foglalkozik velük. Kiváló példája ennek az egykori katonai határőrvidék, amelynek leírása, földrajzi ismertetése viszonylag tág teret kapott FÉNYES ELEK (1857) leíró földrajzában. Az akkori jelen államföldrajzának markáns eleme volt, amely egyben fontos katonaföldrajzi tényezőt is jelentett. Napjainkra viszont már egyértelműen kikerült mind a politikai földrajz, mind a katonaföldrajz tárgyköréből. A katonai határőrvidék földrajzi kérdése egyértelműen a történeti geográfia egyik kategóriája lett, amely – nyilván sajátos hadtörténeti földrajzi elemként is – önálló szócikket kapott a már többször említett TIETZE-féle lexikonban, és a térséggel foglalkozó történeti földrajzi művek megkerülhetetlen kérdésévé vált (TIETZE, W. 1968-1972, KÓKAI S. 2010, NAGY M. M. 2011f, VERESGYHÁZI B. 1994).

A fentiekben elmondottak természetesen nem zárják ki, hogy valamely táj, régió, politikai földrajzi térség mai pillanatnyi állapotát rögzítő geográfiai képe, – a PROBÁLD FERENC által (2006) joggal hiányolt – földrajzi szintézise bizonyos fokig ne foglalkozzék a történeti földrajzi vonásokkal, hiszen a jelen viszonyai sok esetben értelmezhetetlenek az utóbbiak nélkül. De ez még nem jelenti, hogy a történeti földrajzi előzmények feldolgozása, bemutatása, legyen szó a példa kedvéért akár gazdaság-, akár katonaföldrajzi jelenségről, ne a történeti földrajz szakterületéhez tartozna. Másként fogalmazva a fenti eszmefuttatást; amiként a katonaföldrajz a földrajztudomány egyik tudományterületének számít, minden egyéb diszciplína – hadtudomány, politológia – felé irányuló kapcsolódásával, ugyanúgy a történeti földrajz szerves része a hadtörténelemmel rokon területe a hadtörténeti geográfiai kérdések sora is. Summa summarum a fentiekből eredő szakmai véleményem; amennyiben feltétlenül szükséges a hadtörténelmi geográfia tudományrendszertani helyének meghatározása, akkor azt a földrajztudományon belül a történeti földrajz tudományterületére kell helyoznunk, vagyis e tudományterület egyik kérdésköre. Szakirodalmi termésének – mint fejlettsége mutatójának – töredékességéből, szórtságából eredően véleményem szerint egyáltalán nem tekinthető önálló tudományterületnek, szakágnak, jóllehet specifikus kutatási

tárgyából és inter-, valamint multidiszciplináris jellegéből eredően magában hordozza az önálló tudomnyszakká válás lehetőségét.

A VOFKORI LÁSZLÓ (2003), valamint TÓTH JÓZSEF (2002b) által a földrajztudomány rendszertanáról elmondottakat alapul véve a hadtörténeti kérdések geográfiája a természeti földrajz, a regionális földrajz, valamint a társadalom- és gazdaságföldrajz közös területén helyezkedik el. Az egyes korszakok főbb hadügyi jellemzői, a vizsgált területnek az adott történelmi időszakban az ország térszerkezetében elfoglalt helye és helyzete, valamint a társadalom hadügyi rendszerére gyakorolt természetföldrajzi hatás dönti el, hogy e három terület közül melyik faktora játssza majd a kulcsszerepet. A most leírtak pontos értelmezésére három példát érdemes felhozni. A hadügyi jellemzők tekintetében az 1956. évi forradalom és szabadságharc hadtörténete – erős településföldrajzi, valamint közlekedés- és gazdaságföldrajzi vonatkozásai miatt – elsősorban regionális földrajzi megközelítést igényel. Az ország térszerkezetében elfoglalt helyzet tekintetében már részben feldolgozott hadtörténelmi geográfiai példa a Felvidék kiemelkedő szerepe a Rákóczi szabadságharc időszakában (NAGY M. M. 2012 a, b). A hadügyre gyakorolt természetföldrajzi hatás, vagyis a fokozottan természetföldrajzi vonatkozású hadtörténelmi jelenség közismert példáját a török hódoltság geográfiai viszonyrendszere nyújtja (NAGY M. M. 2007b).

A hadtörténelmi folyamatok geográfiájának inter- és multidiszciplináris jellegéből, valamint kutatási tárgyából – egyebek mellett a magyar nemzet sorsát meghatározó hadtörténelemből is – eredően viszonylag nagy a veszélyeztetettsége, amellyel mind napjaink, mind a jövő kutatóinak számolniuk kell.²¹ Ez ebben az esetben az átpolitizáltság veszélyét jelenti: a mai magyar társadalomban és közéletben egyes történelmi események pusztán vizsgálata és megítélése heves indulatokat gerjeszt. Ez, a látszólag a geográfia körén kívül eső jelenség azonban – ha nem előzzük meg – történelmi és hadtörténelmi földrajzunk kárára válhat. Értekezésem előző fejezetében éppen egy általános iskolai történelmi atlasz kapcsán már szóltam arról, hogy ugyan a magyar szellemi és tudományos életben – tudatosan – kevés alkalommal beszéltünk, beszélünk a magyar hadtörténelem földrajzáról, ám ennek ellenére, közoktatási rendszerünknek köszönhetően az emberek zöme mégis találkozik vele. Éppen az általános- és középiskolai történelmi atlaszaink kiváló példái annak is, miként lehet velük politikai ideológiát terjeszteni. A múlt század hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveinek

²¹ Ebben a tekintetben érdemes utalni arra, hogy a bizonyos fokú mítoszirtás szükségességére a magyar hadtörténetírásban MARKÓ ÁRPÁD már 1930-ban felhívta a figyelmet. Ugyanitt óvott attól is: a cél nem lehet „...*hogy valódi nagyságokat sárba rántson...*” Ő a tárgyilagosság mellett állt ki.

magyar középiskoláiban használt *Történelmi atlasz* – amelynek tervezése 1960 augusztusában fejeződött be, és szellemiségében igazodott a korszak ideológiájához – szintén a már említett RADÓ SÁNDOR (1963) bábáskodása mellett született meg. Igaz ebben az esetben a történelmi szerkesztésben – az impresszum adatai szerint – nem vett részt. Ám ma már ismert tudománytörténeti tény, amelynek kérdéskörével magam is foglalkoztam (NAGY M. M. 2010e): RADÓ SÁNDORNak meghatározó szerepe volt abban, hogy a magyarországi szocializmus évtizedei során megjelenő történelmi atlaszainkba olyan, a marxizmus-leninizmus ideológiáját hirdető térképek is bekerültek, amelyek egyértelműen a politikai propagandát szolgálták. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mind a földrajzi ismeretterjesztő irodalmat, mind pedig a szépirodalmat is igyekeztek a politika szolgálatába állítani, és bizonyos ideológiai törekvésektől a korábbi évtizedek magyar geográfiája sem volt mentes (NAGY M. M. 2011g, 2010d, HAJDÚ Z. 2006).

S ezen a ponton kell az értekezésem bevezetőjében már említett utalást tennem a szépirodalmi földrajzra. Több korábbi írásomban részletesen kifejtettem, hogy hazánkban nem honosodott meg a német EWALD BANSE által szorgalmazott *irodalmi földrajz* (*Schöne Geographie, Erzählende Geographie*). Ez alatt olyan szépirodalmi műveket értett, amelyek fokozottan tartalmazznak földrajzi ismereteket (NAGY M. M. 2004c, 2005b, 2006). BANSE egyébként helyesen ismerte fel, hogy a 19-20. század embere geográfiai tudásának jelentős részét a tömegesedő regényirodalomból merítette. Ez a tény gyakorolhat hatást a magyar történelmi és benne a hazai hadtörténelmi földrajzra. A geográfiai ismereteket közvetítő szépirodalom jelentős része történelmi regény, és ebben a tekintetben – saját kutatási eredményeim alapján – LACZKÓ GÉZA (1955) *Rákóczi* című alkotását tarthatjuk kulcsműnek. Jóllehet a mai fiatal korosztályok aligha ismerik ezt a regényt, az idősebb generációk zöme is csak hallott róla, hiszen már maga a terjedelme is riasztó lehet, azt azonban érdemes elmondani róla: LACZKÓ GÉZA több évtizedes kutatómunkával rekonstruálta a Rákóczi-kori magyar tájat. A LACZKÓ-regény arra is felhívja a figyelmet; attól függetlenül, hogy hazánkban nem honosodott meg az irodalmi földrajzi, sőt – a korabeli magyar geográfiai folyóiratok tanúsága szerint – még az annak kapcsán EWALD BANSE és ALFRED HETTNER, valamint követőik közötti szakmai vita sem gyűrűzött be Magyarországra, ám a szépirodalom földrajzi ismereteket közvetítő funkciója még érvényesült és érvényesül hazánkban. Így az egész magyar társadalom találkozik, sőt szembesül a hadtörténelmi események földrajzi háttérének irodalmi megjelenítésével. Jóllehet társadalmunk olvasási és tájékozódási szokásai a világban az elmúlt negyed évszázadban jelentősen megváltoztak, ennek ellenére mindenki találkozik a jelenséggel, aki csak megfordul a közoktatásban. GÁRDONYI GÉZA *Az egri csillagok* (1901)

című regénye kötelező olvasmányként egyrészt közvetíti a török kor várháborúinak földrajzi – hadtörténeti földrajzi – képét, másrészt az iskolai tananyagon keresztül sokat elmond a jelenséggel kapcsolatos szerzői kutatómunkáról is. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy az irodalmi földrajz hatása ma is érvényesül társadalmunkban, ám ezzel azt is el kell ismernem: továbbra is fennáll az átpolitizáltság veszélye. A magyar társadalom szellemi és kulturális életében – minden károsnak tűnő folyamat ellenére – még ha csekélyebb mértékben is mint korábban, de tovább él az olvasás szokása. Az irodalmi művek s legfőképpen a történelmi, valamint életrajzi regények azonban, a szépirodalom és a társadalom belső logikájából eredően, gyakorta valamilyen ideológiai irányultságot is közvetítenek, aminek egyik alkotói eszköze lehet a táj, a történelmi táj megjelenítése. Ez pedig nyilvánvalóan magában hordozza a történelmi táj valós képének hol tudatos, hol akaratlan torzítását, sőt léteznek kitalált történelmi tájbrázolások is. Az átpolitizáltságból eredő ilyen torzulások és torzítások kiigazítása történeti földrajzunk egyik fontos feladata lehet, mint ahogyan a hadtörténeti földrajzé is.

A fenti feladat már átvezet a hadtörténetírás, a geográfia és a történeti földrajz kapcsolatrendszerének problémájához. Értekezésem előző részfejezetében, az alkalmazott kutatási módszereknél, már szóltam arról, hogy a táj is lehet történelmi forrás. Ezt nemcsak a két világháború közötti történeti földrajz képviselői (CHOLNOKY J. 1935a, 1935b) vallották, hanem a szakmai mai jeles képviselői is (SCHENK, W. 2009, 2011). Módszertani szempontból e téren elsősorban az a faktor jelenti a nehézséget, hogy minden egyes történelmi korban – a hadügy technikai és eljárásbeli fejlettségétől függően – más és más földrajzi tényezők kerülnek előtérbe. A fentiekben a hadtörténeti földrajz tudományrendszeri helyének tisztázása során már említett példák igazolják ezt. Ám a katonai szakma felől közelítve a képlet mégsem ilyen egyszerű: a fegyveres küzdelemnek három szintjét különböztetjük meg, s mindhárom esetében történelmi korszakonként is eltérő módon hatnak a geográfiai faktorok. A hadászati (stratégiai), a hadműveleti, valamint a harcászati (taktikai) szint egyben meghatározza az alkalmazott katonai kötelékek méretét és ezzel együtt determinálja az elérendő feladatokat, célokat is.²² E három kategória közül a középső, a hadműveleti szint a

²² A harcászati szintű tevékenységek az egyes harcosok és a kisebb katonai kötelékek szervezett fegyveres összeütközését jelentik, amit a gyakorlatban egyszerűen harcnak neveznek. Az eggyel magasabb szintet a hadművelet jellemzi, amely a csapatok harcainak, ütközeteinek, csapásainak összessége. A legfelső, stratégiai szinten már úgynevezett hadászati műveleteket vívnak, amelyek egyrészt a hadműveletek összességét, több egymással összehangolt hadműveletet jelentenek, másrészt méretüknél és jelentőségüknél fogva gyakorta az egész háború kimenetelét eldönthetik, vagy nagymértékben befolyásolhatják. (SZABÓ J. 1995). Elmondandó,

huszadik század, főleg a második világháború folyamán kristályosodik ki, míg a másik kettő gyakorlatilag a hadtörténelem egészét jellemzi, még ha e fogalmakat nem is mindig alkalmazták (DELBRÜCK, H. 2003, CLAUSEWITZ, C. VON 1961-1962). A 19. század második és a 20. század első felében általában csak hadászatot (stratégiát) és harcászatot (taktikát) különböztettek meg (JULIER F. 1931).²³ CARL VON CLAUSEWITZnek az igen egyszerű, minden történelmi korszakra vonatkozóan helytálló megfogalmazása tükrözi leginkább e katonai rendszer működését: „...a harcászat a harci erőknek az ütközetben, a hadászat pedig az ütközetnek a háború céljára való alkalmazását tanítja...” (CLAUSEWITZ, CARL VON 1961-1962., I. 113. p. Réczey Ferenc fordítása).

E látszólag nem túl bonyolult mechanizmust azonban nehézkes működésűvé teszi maga a háború fogalma és lényege, amelyet ismét ragaszkodva a hadtudományi életben alapul vett CLAUSEWITZI fogalomhoz az alábbiakban határozhatunk meg: „...A háború tehát erőszak alkalmazása, hogy ellenfelünket saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük...”²⁴ (CLAUSEWITZ, CARL VON 1961-1962, I. 37. p.). Vagyis a háború a politikai akaratérvényesítés, a nemzetközi érintkezés egyik formája, amely – s ezt hangsúlyoznom kell – nem feltétlenül jár mindig fizikai erőszakkal, és főleg nem jár mindig nagyfokú, nagy intenzitású fizikai erőszakkal, még ha napjaink híradásai, valamint a huszadik század történelme ezt is sugallja (NAGY M. M. 2004a). Mindezzel azt is állítom, hogy a hadtörténetírás, a geográfia és a történelmi földrajz kapcsolatrendszerét vizsgálva egy olyan társadalmi intézmény, a fegyveres erők és a hadügy történelmi földrajzával van dolgunk, amely

hogy az itt leírt rendszer teljességében a második világháború folyamán nyerte el végső alakját. Jóllehet nyilván történetietlen e mai fogalomrendszert alkalmazni régmúlt eseményekre – ezt igyekszem is elkerülni –, de az egységes földrajzi értelmezés érdekében olykor operálni kell e fogalmakkal is.

²³ JULIER FERENC megfogalmazásában mint a „hadtudomány ága”:

„...a) Hadászat: a hadtörténelmi eseményekből vont tanulságok alapján összeállított gyűjteménye azoknak az alapelveknek, melyek szerint a hadseregek hadműveleteit tervezni és vezetni kell;

b) Harcászat: felöleli mindazokat a szabályokat, melyek szerint az egyes fegyvernemeket a csata vagy ütközet sikere érdekében alkalmazni kell...” (JULIER F. 1931, 16. p.)

²⁴ Itt kell felhívnom az olvasó figyelmét arra, a mai magyar társadalomban szinte kiírhatatlan fogalmi értelmezésre, amely egyébként a CLAUSEWITZTől átvett és kissé módosított mondat formájában LENINTől ered, s amely szerint a háború nem lenne más, mint a politika folytatása más, erőszakos eszközökkel (NAGY M. M. 2004a). CLAUSEWITZ fő művében valóban szerepel egy erre erősen hasonlító mondat – „...a háború nem egyéb, mint az állampolitika folytatása más eszközökkel...” (CLAUSEWITZ, CARL VON 1961-1962. 29. p.) –, ám nem a háború fogalmaként használva, hanem a német katonai gondolkodó ily módon fogalmazta meg vizsgálódásának fő szempontját, a háború és a politika kapcsolatát.

társadalmi intézményre szintjeitől függően hatnak a geográfiai faktorok, ugyanakkor erős politikai hatás alatt áll, s ráadásul e tényezők mindegyikéről elmondható, hogy megjelenési formájában történelmi korszakonként változik. Alapesetben egy olyan társadalmi mechanizmus működését kell földrajzilag és történelmileg leírni, amely legalsó szintjén pusztán tereptani kérdést jelent, míg a legfelső, a stratégiai fokán már a modern geográfia rajon- és régióelméletével rokon (TÓTH J. – PAP N. 2002). Ezt egyébként maga a CLAUSEWITZI rendszer fogalmazza meg, amikor külön beszél a terepről mint az ütközet színteréről, valamint a hadszíntéréről, amely nála elkülönült földrajzi régióként jelenik meg.²⁵ A hadszíntér, amely minden történelmi korszakban az volt, ahogyan azt a német katonai gondolkodó felfogta, nem más, mint egy élesen elkülönült és elkülönített földrajzi térség. Az ő megfogalmazása szerint: „...*E fogalmon tulajdonképpen az egész háború területének egy részét értjük, amely elhatároltsága folytán, bizonyos fokig önálló egység. Elhatárolhatják: várak, nagy terepakadályok vagy a háború más területétől elválasztó jelentős távolság is. A hadszíntér nem pusztán része az egésznek, hanem önmaga is egy kis egész, és ezért – elhatároltságához mérten – a háború más színterén bekövetkező változások nem közvetlenül, hanem csupán közvetve hatnak rá...*”²⁶ (CLAUSEWITZ, CARL VON 1961-1962. II. 8. p.). Ám e hatás – akár

²⁵ CLAUSEWITZ a terep kérdését a *Vom Kriege* Második könyvének Második fejezetében tárgyalja, igaz meglehetősen sommás módon.

„...*A terep, amelyet inkább a táj és a földfelület fogalmára bontunk, szigorúan véve, nem lehetne hatással az ütközetre, ha az teljesen sík területen, megműveletlen rónaságon folya.*

Steppéken ez valóban előfordul, megművelt európai vidéken azonban aligha lehetséges. Ennélfogva a kultúrnépek között nehezen képzelhető el olyan ütközet, amelyre a táj és a földfelület hatással ne volna...”

(CLAUSEWITZ, CARL VON 1961-1962, I. 134. p.) E ponton a háború elméletét és gyakorlatát jól ismerő német szakíró bizonyos katonaföldrajzi bizonytalankodáson lehet tetten érni. Miután jól tudjuk, hogy élete fő műve, a *Vom Kriege* befejezetlen maradt, és a szerzőt korai halála megakadályozta a tervbe vett végső átdolgozásában (PERJÉS G. 1983), így ennek tulajdonítjuk a fent idézett és az egész mű filozófiai mélységeivel és logikai rendszerével ellentétessé tünő megállapítást. Miként azt egy korábbi feldolgozásomban (NAGY M. M. 2006) már kifejtettem, CLAUSEWITZ ott követ el katonai geográfiai pontatlanságot, hogy az a terep, amely teljesen sík, és amelyre ő azt mondja, hogy nem gyakorol hatást, az valójában éppen ezzel a látszólagos befolyás nélküliségével gyakorol hatást.

²⁶ Geográfiai tartalmát tekintve a mai hadügy is gyakorlatilag ezt a felfogást képviseli – sőt egyfajta a geográfia tudománytörténeti érdekességeként elmondható, hogy még az egykori, úgynevezett szocialista katonaföldrajz is tudatosan vállalta a CLAUSEWITZI előzményeket. A különbség mindössze annyi, hogy a tömeghadseregek kialakulásának hatására megszületett egy magasabb – ám a hadtörténelem geográfiai értelmezéséhez feltétlenül hasznos – kategória is, a *háborús színtér* fogalma, amely több hadszínteret foglalhat magába (SZABÓ J. 1995, SZÁNTÓ I. 1964).

közvetlen, akár közvetett – az adott történelmi korszak háborújában meghatározó szerepet játszó katonai vezetésre kényszerítő; a hadszínterek egymáshoz való viszonya, valamint a fegyveres erők irányítását végző személyek földrajzi, majd a modern korban már katonaföldrajzi műveltsége, stratégiai tényezővé válhat. Ez egyébként a magyar hadtörténelemben is feltűnő jelenség, amely – ahogyan erről értekezésem későbbi fejezeteiben még lesz szó – szorosan összekapcsolódik a magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegével és az ebből eredő állandó katonaföldrajzi bezártsággal. Így a több hadszíntér egymáshoz való viszonya döntő hatást gyakorolt 1848-1849 szabadságharcára, amelynek legfontosabb földrajzi vonatkozású, katonai szakmai kérdése a Bécs ellen vagy Buda alá hadműveleti dilemmájában öltött testet (PUSZTASZERI L. 1984). És ugyanez a jelenség kapott szerepet II. RÁKÓCZI FERENC már említett, katonailag értelmetlen, rácok elleni vállalkozásában, valamint az 1918-1919. évi honvédő háborúnk felvidéki hadjáratában is (NAGY M. M. 2011a, 2011c).

A fentiekben elmondottakból egyértelműen látható, hogy az egyetemes és a magyar hadtörténelem történeti földrajzi feldolgozása – pusztán geográfiai szempontból – a tereptan és a történeti topográfia szintjén kezdődik és valahol az államterek és térszerkezeteik történelmi fejlődési folyamatainál végződik. A jövő kutatásaira vár, hogy minden történelmi időszak mind katonai, mind geográfiai szempontból fontos összes szintjét földrajzi megközelítésből feldolgozzuk. E munkát nyilván nehezíti, sőt olykor egyenesen hátráltatja, hogy a magyar nemzet egyes korszakai a történetírás részéről már jól dokumentáltak, míg egyéb fejezeteiről csekély a tudásunk. Személyes véleményem, hogy ilyen helyzetben, a kevésbé feldolgozott történelmi eseményeknél az első lépés, maga a köz- és eseménytörténet megírása a historikusokra vár, a történeti földrajz nagy munkája csak ezt követően kezdődhet. Az előzőekben vázolt problémák értekezésemre oly módon hatnak, hogy az egyes hadtörténelmi korszakok esetében csak a legmarkánsabb, az időszak geográfiai viszonyrendszerét leginkább meghatározó földrajzi és geográfiai faktorokkal foglalkozom. Ebben a tekintetben a szakmailag általam feltétlenül követendő példának tartott FRISNYÁK SÁNDOR-féle alapmű (1990, 1992b) módszertanát követem.

A történeti, a politikai, valamint a katonaföldrajz kapcsolatára dolgozatom historiográfiai áttekintésében már tettem utalást, s ennek vonatkozásában leírtam, hogy egyfelől e három tudományterület szorosabb kapcsolatban van vagy kellene lennie, mint ahogyan kinéz. Állításom alapja szakmai szempontból mindössze annyi, hogy azok szemléletmódja az általuk vizsgált jelenségekből eredően mindig inter- és multidiszciplináris. Hiszen – maradva a már említett geográfiai példánál – ha valaki a 18. század eleji magyar gazdaságföldrajzi viszonyokat szeretné történeti földrajzi munkában feldolgozni, akkor

számára nyilván nem lehet elegendő a mai gazdaságföldrajzi szemléletmód alkalmazása, mert az történetietlen lenne. A szakmailag helyes eljárás a történelmi megközelítéssel és módszertani eljárásokkal is való élés, ami eleve interdiszciplinárisá teszi a kutatást. Ha pedig a szerző teljességre is törekszik, akkor érvényesítenie kell bizonyos hadtörténelmi szempontrendszert is, arról már nem is beszélve, hogy ekkoriban az európai kontinensen olyan politikai folyamatok zajlanak, amelyek teljesen átformálják a magyar gazdaságra közvetlenül is ható politikai földrajzi térszerkezetet. Mindez együttvéve már a téma rövid feldolgozásához is multidiszciplináris szakmai szemléletet és ismeretrendszert tesz szükségessé.²⁷ Értekezésem szempontjából e követelményből egyenesen adódik a kérdés, hogy vajon a katonaföldrajz, a politikai földrajz és a történelmi földrajz viszonyrendszerében mely tudományterület képes ezt érvényesíteni.

Miután már említettem azt a szakmai véleményt, hogy a jelen földrajza mindig a jövő történelmi földrajzává válik, és ezért minden múltbeli geográfiai jelenség – saját korában a geográfia bármely ágához is tartozott – helye a történelmi földrajzban van, így az előző kérdésre csak oly módon válaszolhatok: a múlt vizsgálatára vonatkozó inter- és multidiszciplináris geográfiai szemléletmód érvényre juttatása legfőképpen a történelmi földrajz feladata. Arról már szóltam, hogy a mai katonaföldrajz szakmai orientáltsága miatt minderre alkalmatlan, azt pedig KRETSCHMERnek a száz évvel ezelőtt megjelent, az európai államterekkel foglalkozó történelmi földrajza (1904) bizonyítja, hogy a múlt politikai földrajzi állapotának pusztán leíró feldolgozása is a történelmi földrajz körébe tartozik. Ám a történelmi, a politikai és a katonaföldrajz közötti nagyon is szoros kapcsolatot e fentiekben túl leginkább az a szakmai tény igazolja, hogy – a modern, de a múlt viszonyaira is érvényes – a CLAUSEWITZI hadelmélet axiómája szerint – ahogyan ezt a német gondolkodó alapművéből vett idézeteim is bizonyítják – a társadalom politikai élete és hadügye elválaszthatatlan egymástól. Így amikor bármilyen politikai vagy katonai földrajzi kérdés vizsgálata felmerül, rendszerint szóba jön a másik tényező is, ezek egymás, valamint történelmi és történelmi térbeli előzményeik nélkül nem tárgyalhatók. A különböző tudományterületek – a történelmi földrajz, a (had)történetírás, a katonaföldrajz, a politikai földrajz – közötti, a fentiekben pusztán nagy vonalaiban vázolt kapcsolatrendszer és sajátosságai, egyben a történelmi földrajz főbb jellemzői határozzák meg

²⁷ Egy másik korszakra, az Osztrák-Magyar Monarchia évtizedeire vonatkozóan a magyar történelmi földrajzban a BELUSZKY PÁL szerkesztésében (2005-2008) publikált feldolgozás nyújt jó gyakorlati példát az itt említett inter- és multidiszciplináris szemléletmód alkalmazására. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ennek egyfajta előzménye volt, jóllehet talán enyhén multidiszciplináris jelleggel, a rendszerváltás utáni magyar történelmi földrajz újjáéledését jelző FRISNYÁK SÁNDOR-féle alapmű (1990) is.

azt, hogy a hadtörténelem geográfiája miként valósítható meg a történeti földrajzban. E kérdésre választ keresve jutottam arra a meggyőződésre, hogy a megoldás egyes elemei a történeti földrajz tudománytörténetében, valamint a róla alkotott különböző felfogásokban rejlik. Miután a közelmúlt és a jelen magyar földrajztudományában több, a kérdést tisztázó tanulmány (GYŐRI R. 2002, BERÉNYI I. 2004, HAJDÚ Z. 2005a, BELUSZKY P. et. al. 2008) is megjelent, így elegendőnek tartom, ha pusztán a hadtörténeti földrajzi vonatkozásokra térek ki.

Elöljáróban azonban el kell mondanom, amire értekezésem historiográfiai fejezeténél már utaltam, hogy a történeti földrajzot egyrészt magáénak tartja mind a történetírás, mind a geográfia, másfelől szemléletmódjuk erősen eltér egymástól, harmadrészt különböző felfogást vallanak róla. A historikusok a történeti földrajzot a történelemtudomány segédtudományának vallják és erősen leíró, olykor a történeti topográfia határáig menő adattárként kezelik. Ugyanakkor fogalmi meghatározásában akár a geográfia számára is elfogadható kategorizálást alkalmaznak. KRISTÓ GYULÁnak, a közelmúlt neves magyar középkorászának megfogalmazása szerint: „...*A történeti földrajz tehát a meghatározott korban élő ember természeti környezetét, a termelés földrajzi megoszlását, a társadalmi és etnikai tagozódás, a kulturális jelenségek térbeli jellemzőit vizsgálja írott források alapján...*” (KRISTÓ GY. 1986b, 297 p.). Részben ezt a történeti szakmából származó fogalmi meghatározást kibővítve, mintegy „földrajzosítva” alkotta meg FRISNYÁK SÁNDOR – a közelmúlt kutatási eredményeire támaszkodva az alábbi értelmezést: „...*A történeti földrajz valamely korban élő ember geográfiai környezetét (annak természeti adottságait és erőforrásait), a társadalmi-etnikai tagolódás és az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit, az anyag- és energiaáramlás folyamatait, a településhálózatot, infrastruktúrát, a kultúra és a közigazgatás térszerveződéseit vizsgálja írott források alapján...*” (FRISNYÁK S. 2002, 10. p.). (Terjedelmi okok miatt csak zárójelben jegyezhetem meg, hogy a mindkét fenti meghatározásban mintegy módszertani eljárásként megfogalmazott, írásbeli dokumentumokra a mai magyar geográfia történeti földrajzában feltűnően keveset támaszkodunk. Erre a figyelmet egyik korábbi tanulmányomban – NAGY M. M. 2011d. – magam is felhívtam.) Amennyiben helyesen értelmezem a KRISTÓ- és FRISNYÁK-féle meghatározást, akkor itt nincs másról szó, mint amit PROBÁLD FERENC (2006) kapcsán értekezésem előző fejezetében is említettem: a múltbeli földrajzi állapotok teljessége a történeti földrajz körébe tartozik. Amikor pedig FRISNYÁK SÁNDOR: „...*az emberi tevékenységi formák térbeli jellemzőit...*” is eleve beemeli, mintegy hangsúlyossá teszi a történeti földrajz fogalmába és fogalmában, akkor ezzel a hadtörténelem geográfiáját is belehelyezi abba. Az e fogalom publikálását követően két évvel később,

Nyíregyházán tartott, már említett tudományos konferencia is ezt bizonyította (FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. 2004)²⁸. Létezik olyan szakmai vélemény is, amely szerint a történeti földrajz meghatározásában a térbeliség kérdése a döntő, pontosabban az, hogy a vizsgálat középpontjában a térbeliség kérdése áll-e (BELUSZKY P. et al. 2008). Értve, hogy az e nézetet valló GYŐRI RÓBERT tartalmilag, földrajzi szempontból mit is szeretne hangsúlyozni, hozzá kell tennem, hogy pusztán a térbeliség még nem felel meg teljes egészében a geográfia követelményének, főleg nem a történeti földrajz esetében. Hiszen BAK BORBÁLA (2003) történeti topográfiájában vagy éppen – az előzőekben már kellő kritikával illetett – történelmi atlaszainkban is erős, sőt domináns a térbeliség, de ez még nem jelent a mai értelemben vett földrajzot is, és főleg nem jelent szakmailag helyes, már a századfordulón is megkövetelt, úgynevezett oknyomozó geográfiát. A topográfia – amely véletlenül sem keverendő össze a térbeliséggel – nyilván egyik alapja a földrajzi ismeretrendszernek, de ez lefordítva a hadtörténeti földrajz nyelvére, még csak azt adja meg, hogy mi, hol történt, milyen földrajzi szóródásban. Ám a földrajz hadügyi viszonyrendszerének kérdéseire nem ad választ (HASSINGER, H. 1931, TIETZE, W. 1968-1972).

A topográfiai szemléletmód egyébként a hadtörténeti földrajz egyik veszélye is. Részben az előző oldalakon elmondottakból, részben belső logikájából eredően a hadtörténelem földrajza erősen kötődik a katonaföldrajzhoz, amely már ALFRED HETTNER (1927) alapműve szerint sem volt kellően geográfiai jellegű. Nyilván a kor szakirodalmi terméséből kiindulva s talán a kortárs katonaföldrajzos szakma belső világát sem ismerve kellően e tudományterületnek csak néhány sort szentelt alapművében. Itt pedig azt írta, hogy a katonai tevékenységek két szintjének, a stratégiaiak és a taktikaiak megfelelően a katonaföldrajzot is két ágra kellene bontani. Az egyik az adott ország természeti viszonyainak általános katonai vizsgálatára, míg a másik a fegyveres küzdelemre számításba vehető helyek speciális, elsősorban topográfiai feldolgozására irányulna. Majd hozzáfűzte, hogy a katonaföldrajz mindkét szintjének elmélyült tudományos szemléletmódra lenne szüksége,

²⁸ Az már a történeti földrajz kultúr- és tudománytörténetének témaköréhez tartozó kérdés, hogy miként alakult ki annak ma alkalmazott fogalomrendszere és értelmezése. Ez meghaladja dolgozatom terjedelmi kereteit, de annyit érdemesnek vélek megemlíteni, ami egyben a hadtörténeti földrajz történeti földrajzon belüli elhelyezését indokolja, hogy egyik nyilatkozatában FRISNYÁK SÁNDOR egy – véleményem szerint – szakmailag feltétlenül helyes, szinte a végtelenségig leegyszerűsített, ám rendkívül bő tartalmat hordozó meghatározást fogalmazott meg az alábbi módon: „...*Én már néhány megfogalmazást közöltem, de azt hiszem a legtömörebb definíció az lett, hogy (a történeti földrajz N. M. M.) az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének feltárása, rekonstrukciója...*” (BELUSZKY P. et al. 2008, 12. p.).

mert az addig szerinte alkalmazott pusztán katonai topográfia már elégtelennek bizonyult. Ugyanakkor HETTNER már többször is idézett geográfiaelméleti alapművében egészen sajátosan viszonyult a történeti földrajzhoz. Miközben a földrajztudomány két fő ágát – a természetföldrajzot, valamint az antropogeográfiát –, továbbá azok főbb tudományterületeit két önálló nagy fejezetben tárgyalta, addig a történeti földrajzot nem sorolta be egyik alá sem, hanem rövid önálló részt szentelt neki. Ebben kifejtette a történeti földrajz terminus technicusának szemantikai problémáit, majd rátérve a geográfia számára fontosabb kérdésre, elmondta; addig a történeti földrajzban a túlzott topográfiai elem volt jellemző. A valódi, a természetföldrajzi viszonyokon alapuló, a geográfiai kauzalitásokat is számba vevő történeti földrajzi mű alig született, pedig – mondja HETTNER – az ilyenre lenne valóban szükség, mert ez nyújt kellő geográfiai alapot a történelem megértéséhez. Eddig tulajdonképpen amit elmondott, attól a történeti földrajzot még kezelhette volna az antropogeográfián belül is. Ám rövid fejezetének végén ezt ugyan földrajznak tartja, de olyan geográfiának, amely szemléletmódjában földrajzi, ám érdeklődése történelmi, csak közvetetten geográfiai, amennyiben a múlt feltárása a jelen állapotok megismerését szolgálja. Vagyis HETTNER és követőinek fő problémája a történeti földrajz köztes helyzetével, a geográfia egyéb területein alkalmazottaktól eltérő forrásaiban rejlett. Elsősorban e miatt utalta azt a történelem tárgykörébe.

TELEKI PÁL – eredetileg 1917-ben megjelent – művében (1996) egyfelől nagymértékben egyetértett HETTNERnek már az 1927 előtt is megfogalmazott véleményével, másfelől tagadta azt a nézetet, amely szerint a történeti földrajz a historikusok dolga lenne. Amennyiben helyesen értelmezem *A földrajzi gondolat történetének* utolsó fejezeteiben leírtakat, akkor TELEKI abból indult ki, hogy a geográfia legfontosabb feladata a földrajzi tájak leírása, minél teljesebb egészükben, és ebben az emberi tényező is szerepet játszik. Egyik faktora a tájat alakító tényezőknek. Ebben a tekintetben TELEKI szerint a földrajzban benne rejlik a történelmi elem. Tegyük hozzá, hogy az a történelmi földrajz, amely HETTNER és TELEKI szerint is mintha oly nehezen találta volna meg helyét a geográfián belül, ekkoriban foglalja el fokozatosan az őt megillető pozíciót. Telekinek a földrajzban megjelenő történelmi elemről vallott felfogása²⁹ közelebb visz a hadtörténeti földrajz mai elméleti kérdéseire.

²⁹ „...*A földrajzban a történelmi elem, a történelmi momentum az, hogy a táj faktorait, de nemkülönben a tájak egészét, mint egységeket más egységekkel szemben és nagyobb egységeken belül értékük szerint, a fejlődés és történelem folyamataiban való értékükben vizsgálja. Tárgy a tömegek által okozott jelenségek a maguk individuális megnyilvánulásaiban a Földnek felszínén. A tájnak, amelynek elemei természeti jelenségek, természeti törvényeket követő folyamatok, abban a bonyolult és fejlődésben folyton változó viszonyban, amelyben az elemek egymással állnak, soha vissza nem térő egyéni individualitása és karaktere van. És az egyes elemeknek szerepe*

TELEKI felfogása szerint – bármily nehézkesnek is tűnik ma könyvének nyelvezete – a történelem tájra – de nevezhetjük földrajzi viszonyrendszernek is – gyakorolt hatása lesz a geográfiai kérdés. Tulajdonképpen ezt fogalmazta meg – sokkal közérthetőbb módon – HUGO HASSINGER is történeti földrajzi szintézise (1931) bevezető, elméleti fejezetében. Jóllehet azt el kell ismerni, hogy az ember szerepét sokkal egyértelműbben fogalmazza meg. Ő mondja ki határozott tisztasággal, amit HETTNER-nél még olykor csak a sorok között lehet kiolvasni, ám a hadtörténeti földrajz szempontjából is fontos megállapítás: „...*Az ember mai geográfiája már nem arra törekszik, amire Friedrich Ratzel fő műve, hogy a történelmi értelmezés szolgálatába szegődjék. Miként már említettük, a jelen kultúrájának leírására, és az annak okozati összefüggésrendszerébe történő betekintésre törekszik, amit a kultúra figyelembevétele nélkül nem lehet elnyerni. Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem tájmagyarázat a jelen és a múlt felől szemlélve...*” (HASSINGER, H. 1931, 6. p.). Mindemellett – erősen az antropogeográfiához kötve – ő mondja ki, hogy a történeti földrajz feladata az elmúlt korok kultúrájának leírása és magyarázata. Lényeges megállapítása még: „...*A geográfiai terek történelmi mozgásokat érintő vezetőképességéről beszélhetünk, azoknak az utóbbiak általi erősítéséről vagy gyengítéséről...*” (HASSINGER, H. 1931, 7. p.).

Amennyiben a HETTNER, HASSINGER és a TELEKI által megfogalmazottakat a hadtörténelem földrajzára lefordítjuk, akkor a következőket mondhatjuk. A hadtörténelem földrajzi feldolgozásának legfőbb szemléletmódja – legalábbis az elmélet terén – az: fő megközelítésként a hadügy mint tájformáló antropogén faktor figyelembevétele érvényesüljön. A vizsgálat centrumában a földrajzi viszonyrendszernek kell állnia, miközben be kell mutatni azt is, hogy a táj, a földrajzi viszonyok tényezői miként erősítettek vagy éppen gyengítettek hadtörténelmi folyamatokat. Ám ezen a ponton kritikával is kell illetnünk HASSINGERT. Mert ugyan immár több mint nyolc évtizeddel ezelőtt ki lehetett nyilvánítani azt a nagyon mély geográfiai tartalmú gondolatot, hogy a RATZEL-féle földrajzi történelemmagyarázatot (a történelem közvetlen geográfiai értelmezését) a táj történelmi és jelenkori magyarázatával kell felváltani, ám ez – a magyar kultúr- és tudománytörténet ismeretében – gyakorlatilag még ma is túl nagy lépés lenne, óhatatlanul torzulásokhoz vezetne. A magyar történeti földrajz – a 19. század végi, már említett, nagy reménységekkel kecsegtető kezdetet követően – a múlt század harmincas éveiben indult valódi fejlődésnek, ekkor születnek első jelentős elméleti feldolgozásai is (MENDÖL T. 1934, CHOLNOKY J.

ennek a karakternek létrehozásában változó, egyéni, mondhatjuk: történelmi. Ez a történelmi vonás a földrajzban...” (TELEKI P. 1996, 153-154. p.).

1935a, 1935b, FODOR F. 1935, MENDÖL T. 1938). A mi történeti földrajzunk nem büszkélkedhetett olyan művel, mint KRETSCHMER (1904) korai monográfiája, vagy éppen SIEGMUND GÜNTHER (1912) egyszerre tudománytörténeti és tudományelméleti tanulmánya. Hazánkban még az első világháború éveiben is – igaz akkor szép számmal – főleg tudományos népszerűsítő írások jelentek meg a háború témájában (NAGY M. M. – SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. 1995). Vagyis a magyar tudományosság pusztán még a történelmi, hadtörténelmi események földrajzi magyarázatával, értelmezésével is adós. Így amikor ma a magyar hadtörténelem geográfiájáról beszélünk, ezt nem értelmezhetjük oly módon, hogy a mindenkori hadügy miként hatott a Kárpát-medencei térfejlődésre, hanem e témakörbe bele kell érteni a Kárpát-medence hatását is hadtörténelmünkre. Nyilván tudománytörténeti hiátus is közrejátszhatott abban, hogy még FRISNYÁK SÁNDOR (2002) történeti földrajzi fogalmában is erősen kimutatható az emberi tevékenység földrajzi magyarázatának célkitűzése.

Az egyetemes történeti földrajz egyik megújítója, HELMUT JÄGER (1969) is valamivel megengedőbb, mint HASSINGER volt. JÄGER a történeti földrajzot egyszerűen fogta fel: a Föld térségeinek átfogó, a múlt meghatározott időpontjaira irányuló kutatása, a geográfia elemző és a kapcsolatokat is feltáró módszerével. Nála az emberi tényező erősebben tűnik fel, mint HASSINGER-nél, sőt, tudomásul veszi, hogy a jelenre vonatkozó és a történeti földrajznak ugyanaz a tárgya, majd így folytatja: „...*Ám egy tartalmi különbség mégis rejlik abban, hogy a történeti földrajz keretében, a természetföldrajzi részterületek közül csak azokat a jelenségeket veszik figyelembe, amelyek az embert illetően fontosak...*” (JÄGER, H. 1969, 7. p.). Jóllehet elsősorban ALAN R. H. BAKER (1999) alaptanulmányából tudjuk, hogy még a történetírás annales iskolájában sem teljesen problémamentes a geográfia és a történelem kapcsolata, ám ezzel – pontosabban a politikai földrajzzal és a mögötte meghúzódó jelenségekkel – még a legmodernebb történeti földrajzi összefoglaló szerzőjének, WINFRIED SCHENK-nek (2009, 2011) is fenntartásai vannak. Rendszerével, a történeti földrajzról vallott nézeteinek többségével egyetértek, ám a történeti és a politikai földrajz kapcsolatáról írott, eléggé sommás megítélését kritikával kell kezelnem. A 2011-ben megjelent összefoglalójában ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy egyes tájakat mindig meg lehet tölteni szimbolikus tartalommal, a táj politikai jelentéshordozóvá válhat, és az ilyen térségek súlya főleg a totalitárius rendszerekben megnőhet, miközben egyes elemeik a kulturális térbeli örökség részének számítanak. A politikai földrajznak nyilván lehet, létezik a SCHENK-féle megközelítése is, bár ez inkább politizáló földrajz – amelyről már ejtettem szót –, mint sem valódi politikai geográfia. Értekezésem historiográfiai fejezete bizonyítja, hogy a mai politikai

geográfia a holnap történeti földrajzának politikai térbeli folyamatokkal foglalkozó fejezete lesz s ez érvényes a hadtörténelem kérdéseire is.

A fentiekben leírt rövid elméleti áttekintés végén joggal vethető fel a kérdés: módszertanilag milyen legyen hát a hadtörténelem, magyar hadtörténelem feldolgozása ahhoz, hogy teljes egészében belesimuljon a modern történeti földrajzba. Ha az említett tudománytörténeti hiátus miatt nem is értek teljes egészében egyet azzal a WINFRIED SCHENK (2009) által képviselt nézettel, hogy létezik egy bizonyos alkalmazott történeti földrajz is, amelynek legfőbb feladata a kultúrtáj ápolása, ám azt el tudom fogadni, hogy a hadtörténeti földrajznak lehet gyakorlatias feladata: ezeket ma hazánkban a már említett csatatérkutatás és hadirégészet végzi. A két szakma közötti együttműködésnek semmi akadályja sincs. Tudományelméleti szempontból a hadtörténelem geográfiáját kevésbé gyakorlatiasnak tartom. A mai magyar állapotok között egyszerre kell vizsgálnia a táj hadügyre gyakorolt hatását éppúgy mint a hadtörténelmet a földrajzi viszonyokra. Egyetértve SCHENKkel (2009), úgy vélem, sajátos interdiszciplináris jellegéből adódóan a források három nagy csoportjából kell táplálkoznia: az írásos dokumentumokból, a kartográfiai művekből, valamint magából a tájból.

A kutatás módszerét illetően a nemzetközi történeti földrajz (SCHENK 2009, 2011) beszél a *hosszmetszeti* és a *keresztmetszeti módszerről*. A hosszmetzeti lényege, hogy egy adott táj, régió változásait egyetlen egységes történelmi folyamatként vizsgáljuk. Ebbe a kategóriába tartozik FRISNYÁK SÁNDOR már többször említett alapműve (1990, 1992b), és a hadtörténeti földrajz tekintetében magam is tettem erre vonatkozó próbát (NAGY M. M. 2004b, 2011a). A keresztmetszeti módszer lényege, hogy az adott táj egyetlen pillanatnyi képét rögzítjük, mintegy keresztmetszeti fotót készítünk a tájról. Ez egyes, konkrét hadtörténelmi események feldolgozásának lehet alapja. A hazai hadtörténetírásból véve a példát említem ismét PERJÉS GÉZÁNAK a mohácsi ütközetről írott kis monográfiáját (1979), amelynek alapja egyetlen földrajzi elem, egy tereplépcsőre fókuszáló történeti földrajzi keresztmetszeti kép volt. A hosszmetzeti kép mindig a keresztmetszeti képek összességéből állítható elő. Hogy ezen belül időben haladunk-e előre (progresszív módszer), vagy egy valamely idősíkból a múlt felé (retrogresszív módszer), vagy esetleg két idősíkra jellemző állapot meghatározásával próbáljuk a közöttük lévő geográfiai képét megalkotni (retrospektív módszer), az már elsősorban a rendelkezésre álló források minőségétől és fajtájától függ. A legfontosabb azonban az, hogy – a mai magyar viszonyokból eredően – egyszerre foglalkozzunk a táj és a hadügy egymásra gyakorolt hatásaival, ezeket szimbiózisban kezeljük. Így van lehetőségünk új szempontot érvényesíteni hadtörténetírásunkban és egyben az új kutatási területet tovább művelni történeti földrajzunkban.

3. A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai

3.1. A magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellege

A magyar hadtörténelem eseményeinek fő színtere, a nemzetünk sorsát hosszú távon meghatározó küzdelmeink helyszíne a Kárpát-medence, ami azonban nem zárja ki, hogy azon kívül ne jártak volna magyar hadak, ne történtek volna fontos katonai sikerek, kudarcok. A Kárpát-medence Európában és a világban elfoglalt helyéből, valamint kontinensünk politikai, történelmi folyamataiból, fejlődési tendenciáiból eredően a magyar hadügy egyes történelmi korszakokban katonáink tömegeit juttatta államhatárainkon kívülre, s ebből fakadóan érdemes röviden szólni a távoli vidékek magyar hadtörténelemben betöltött szerepéről is. Jóllehet értekezésem célkitűzése a Kárpát-medencén belüli hadtörténelmünk földrajzának bemutatása, ezen belül pedig a Kárpát-medencéhez való kötöttségének feldolgozása, ám e feladat nem oldható meg bizonyos chorológiai jellemzők felvázolása nélkül. Amikor azt szeretném igazolni, hogy hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellegű, akkor – történelmi eseményeinket figyelembe véve – hangsúlyoznom kell: a Kárpát-medencei jelleg már a honfoglalástól kezdve kimutatható abban, ám mindemellett egy fokozatosan erősödő, az alábbiakban részletezett tendenciáról van szó. Hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellege a török kortól kezdve válik teljesen markáns történelmi földrajzi tényezővé, aminek oka igen egyszerű: a korábbi századok hadtörténelmében, még ha egyértelmű túlsúlyban nincsenek is az országhatárokon kívüli hadjáratok, de mégis domináns történelmi eseményeket jelentenek. Előre bocsátandó, hogy hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellege legfőképpen abban ölt testet, hogy nemzetünk legjelentősebb, a későbbi sorsát akár évszázadokra meghatározó önvédelmi és szabadságharcai, valamint honvédő háborúi – a középkori német támadások elhárítása, a tatár betörés elleni küzdelem, a török hódítással szembeni erőfeszítések, a Habsburg abszolutista berendezkedéssel szembeni felkelések s nem utolsósorban a Rákóczi-szabadságharc, az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc, az 1918-1919. évi honvédő háború, valamint 1956 forradalma és szabadságharca – színtere maga a történelmi, majd a trianoni határok közötti Magyarország volt. Mindenek mellett a magyar hadtörténelem chorológiája³⁰ arról árulkodik, hogy az előbbieken kívül is sok helyen, sokféle háborúban,

³⁰ A modern geográfia a már többször említett ALFRED HETTNER (1927) megállapítása szerint egyszerre kronologikus és chorológikus tudomány. Jóllehet a chorológiai szemléletmód már CARL RITTER földrajzában is hangsúlyos elem, megközelítési mód volt, a későbbiekben azonban különböző, egymástól olykor élesen elkülönülő értelmezéseket kapott. A már szintén hivatkozott TIETZE-féle lexikon – terjedelmes szakirodalmi jegyzékkel ellátott – szócikke bizonyítja ezt. Miután dolgozatomnak nem lehet feladata a chorológia, vagy a

fegyveres konfliktusban vettünk részt, s hogy hol és mikor, az szoros összefüggést mutat hadtörténelmünk korszakaival.

Amennyiben a magyar hadtörténelmet egyetlen történeti folyamatként fogjuk fel, úgy sokféle szempontrendszer alapján határozhatjuk meg korszakait. A legegyszerűbb és legkézenfekvőbb nyilván az lenne, ha a magyar társadalom köztörténeti korszakolásait vennénk alapul, ám ez – miután már a történészi szakma sem egységes ebben – hadtörténelmünkkel nehezen egyeztethető össze. A szakmai nehézséget elsősorban az jelentené, hogy ebben az esetben éppen a hadtörténelem lényegi, a katonai eleme szorulna háttérbe. E módszer alkalmazásakor – amelynek beszédes, keletkezése korára jellemző példája a LIPTAI ERVIN (1984-1985) főszerkesztésében megjelent, már említett, reprezentatív feldolgozás – a hadtörténelem tulajdonképpen a köz- és politikatörténet egyik, a katonai tárgyú jelenségeket, eseményeket előtérbe állító fejezete lenne. A korszakolás teljesen másik fajtája a már szintén említett ORTENBURG–FIEDLER-féle eljárás (1985-1993), amelynek folyamán a hadügy változásait vették a szerzők korszakhatárnak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a hadtörténelem korszakhatárait a köz-, valamint a politikatörténettől teljesen függetlenül lehetne megvonni. Ám ORTENBURG és FIEDLER feldolgozása, valamint HANS DELBRÜCK (2003) alapműve azt bizonyítja, hogy a politikatörténettől élesen nem elválasztva, de az európai ember históriájának főbb kultúrtörténeti időszakait is figyelembe véve lehet hadtörténelmi korszakokat megállapítani. Vizsgálódásom szempontjából ez azt jelenti, hogy akár geográfiai alapon is lehet korszakokat meghatározni a magyar hadtörténelem folyamatában. Ám a geográfiai korszakolásnak nyilván földrajzi szemléletűnek kell lennie, s e téren két fajta megközelítés is lehetséges. Az első annak vizsgálata, hogy mely történelmi időszakban hol hadakoztak a magyar seregek. Ez a korszakolás értekezésem célkitűzését szem előtt tartva csak annyiban lehet ennek témája, amennyiben szükséges egyfelől a magyar hadtörténelem külső kontúrjainak megvonásához, másfelől pedig amennyiben hozzájárul Kárpát-medencei jellegének igazolásához. A geográfiai korszakolás másik megközelítését a

RUDOLF SIEGER megfogalmazása szerinti chorográfia fogalmi fejlődésének vizsgálata, így a továbbiakban a HARTMUT LESER (1987) nevéhez kötődő általános földrajzi szótár legegyszerűbb értelmezését veszem alapul, amely szerint a chorológia a térbeli elrendeződés, elrendezés tanát (Raumordnungslehre) jelenti. Ennek a megfogalmazásnak a tartalma bele illik HETTNER felfogásába is, jóllehet ő elméleti művének a chorológikus szemléletmód megvalósításáról írott fejezetében egyértelműen leszögezi, hogy a chorológia célja a vidékek és helységek jellegének – az akkori, a magyar földrajztudományban is gyakran használt kifejezéssel élve karakterének – megismerése, a geográfiai tagoltság segítségével (HETTNER, A. 1927), ami azonban nem jelentheti az ok-okozati összefüggésekben való gondolkodás elvetését.

mindenkori magyar táj, valamint a hadügy szerves kapcsolatából történő kiindulás jelentheti. Az előbbi, a már említett chorológikus szempont, míg az utóbbi inkább az antropogeográfiai és kronológiai megközelítés alkalmazását feltételezi.

A magyar hadtörténelem eseményeinek – ütközetek, hadjáratok – színtere a honfoglalást követő évszázadokban vagy a Kárpát-medencén belül, vagy azon kívül volt. Területi elhelyezkedése, térbeli szóródása egyben meghatározza értekezésem későbbi tagolását is, amennyiben a Kárpát-medencén belüli hadtörténelem földrajzával a későbbi fejezetekben foglalkozom majd. Ugyanakkor a Kárpát-medencén kívüli események területi elrendeződése egyben szigorúan hozzáköthető egyes hadtörténelmi korszakokhoz. Mielőtt azonban a kontinensen való szóródás kronológiai és chorológiai kérdéseivel részletesebben foglalkoznék, azt megelőzően – szintén a nagybani földrajzi kontúr kedvéért – érdemes rögzíteni; hol jártak legtávolabb a Kárpát-medencétől magyar hadak. Értekezésem bevezetőjében már említettem egy sajátos magyar kultúrtörténelmi jelenséget, a magyar hadiutazók kultúrtörténetét, s velük kapcsolatban – eddigi kutatásaim alapján – már leírtam azt is: a Földnek gyakorlatilag minden vidékén, minden országában megfordultak hadiutazóink (NAGY M. M. 2007d, 2009f). Ám a magyar hadiutazók esetében – legtöbbször – egyéni, személyes vállalkozásokról volt szó, míg a magyar hadtörténelem folyamatának egésze szempontjából a szervezett kötelékben – mondhatnánk hivatalosan – távoli vidékekre került magyar katonák az érdekesek. A két jelenségcsoport közötti másik lényeges különbség, hogy a hadiutazók céljai esetében a világ katonai és földrajzi megismerése áll az első helyen, míg az utóbbinál maga a hadakozás ténye.

Értekezésem szempontjából ez, a kötelékben távolra került magyar katona a fontos. A legnagyobb távolságok megtételének meghatározásában egy, feltehetően MARKÓ ÁRPÁD és PILCH JENŐ nevéhez köthető térképi ábrázolás nyújt segítséget, amely a PILCH JENŐ (1933) szerkesztésében megjelent, a kor reprezentatív magyar hadtörténelmi összefoglalójához készített melléklet volt.³¹ E térkép a *Magyar katonák útjai az öt világrészben*, címmel jelent

³¹ Az említett mű szerzői esetében – BERKÓ ISTVÁN, GYALOKAY JENŐ, MARKÓ ÁRPÁD, PILCH JENŐ – a kötet fejezetei, valamint tartalomjegyzéke alapján – a hiányzó adatközlés miatt – nem lehet megállapítani a fejezetek íróit. Ám az első kötetben, a Mellékletek felsorolásánál (481. p.) ott található a térképre vonatkozó fontos adat: „...*Magyar katonák útjai az öt világrészben*. Összeállította Pilch Jenő ezredes. Magyar Földrajzi Intézet rt. nyomása...” Vagyis e térkép szerkesztőjét ismerjük. Magam azon a véleményem vagyok, hogy a térkép szerkesztését ugyan PILCH JENŐ végezhette, ám a geográfiai tartalom meghatározásában MARKÓ ÁRPÁD is fontos szerepet játszhatott. Erre utal, hogy e mű keletkezése korában MARKÓ ÁRPÁD szentelt viszonylag terjedelmes fejezetet a külföldön járt katonáknak, az 1943-ban publikált *Magyarország hadtörténete* című

meg. A legnagyobb távolságokra kerültek esetében MARKÓ és PILCH figyelembe vette az első világháború hadifogolytáborainak területi elhelyezkedését is. Így a legtávolabbi pontot észak felé, *Arhangelszk* környékén jelölte meg. Ám ha figyelembe vesszük azt, hogy ebben az esetben a meghatározás alapja az, hogy zárt, szervezetszerű kötelékben történjék a távolság megtétele, akkor ennek az arhangelszki jelölés nem teljesen felel meg. Itt ugyanis katonai szempontból is kérdéses, hogy a nagytömegű hadifogoly mennyiben felel meg e fenti kitételnek. S ha már a zárt, szervezetszerű kötelékről van szó, akkor azt MARKÓ és PILCH szakmai figyelmetlenségének kell tartanunk, hogy a legészakabbra járt magyar hadiutazónkat, KEPES GYULÁT, aki az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének félig hivatalos *Osztrák-Magyar Északi-sarki Expedícióján* (1872-1874) a Ferenc József-földre jutott, tehát egy szervezett, zárt katonai kötelék tagjaként, nem tüntette fel a térképen. Ha viszont szigorúan ragaszkodunk a háború tényéhez is és eltekintünk a hadifoglyok kérdésétől, akkor magyar katonáink legészakabbra a Jylland-félszigeten, Dániában jártak, 1864-ben, a német-dán háborúban, porosz szövetségesként (JÓZSA GY. G. 1990). Déli irányban a legtávolabbi tájként a Szentföldet és Egyiptomot kell megjelölnünk, ahol a kései középkor éveiben II. András magyar király és serege kereszties hadjáratban vett részt. (LASZLOVSZKY J. – MAJOROSSY J. – ZSENGELLÉR J. 2006, BOROSY A. 1996). A mindössze néhány ezer fős sereg (VESZPRÉMY L. 1994) zöme hamarosan hazatért, ám egy kisebb kontingens még a hadszíntéren maradt és feltehetően Egyiptomba is eljuthatott (NAGY M. M. 2009f, DUDAR T. 1991b). A déli irány tekintetében MARKÓ és PILCH térképe feltüntette a második angol-búr háború (1899-1902) hadszínterét is – a mai Dél-afrikai Köztársaság területe – ahol valóban harcoltak mintegy tucatnyian magyarok. Ők azonban szintén nem szervezetszerű kötelékként, hanem egyéni hadiutazókként kerültek oda, a többségük az ottani Német Légión soraiban küzdött (NAGY M. M. 2009f). Nyugati irányban helytálló a MARKÓ és PILCH-féle fent említett térképe, amennyiben Mexikót jelöli meg az értekezésem szempontjából fontos földrajzi térségként. A latin-amerikai állam területére akkor vetődött magyar katona kötelékben, amikor 1864-ben HABSBERG FERENC JÓZSEF császár öccse HABSBERG MIKSA Mexikóba utazott és ott az ország uralkodójává koronáztatta magát. A vele együtt utazó, a dunai birodalom területéről toborzott katonákat önkéntes hadtestbe szervezték, és végig is harcolták a mexikói polgárháborút, egészen HABSBERG MIKSA császár haláláig (1867). A mexikói

könyvében. Miután a PILCH-féle kötetben szereplő ilyen tárgyú fejezet és a MARKÓ nevéhez köthető másik feldolgozás szövege néhol erős hasonlóságot mutat, így feltételezem, hogy MARKÓ ÁRPÁD lehetett mindkettő szerzője, és így a PILCH JENŐ által szerkesztett térkép szellemi atyja is.

önkéntes hadtestben 1047 magyar katona küzdött (TARDY L. 1990, PAWLOWSZKI E. 1882). Keleti irányban legtávolabbra szervezetszerű keretek között katonáink az Osztrák-Magyar Monarchia közös haditengerészeti hajóinak fedélzetén jártak. Részben Kínában, ahol részt vettek a boxer-felkelés leverésében (1900-1901), részben pedig az azt követő másfél évtizedben a kínai partok előtt működő állomáshajókon (1901-1914), valamint a Csendes-óceán szigetvilágába küldött katonai expedíciókon (NAGY M. M. 2003a). Itt a távoli pontok meghatározásánál érdemes megjegyezni, hogy a MARKÓ – PILCH-féle térkép a Kárpát-medence körüli tájakat is megjelöli a határokon kívüli magyar hadtörténelmi események szintereként. A legnagyobb távolságokra tett vállalkozásokat mind geográfiai, mind történelmi szempontból a magyar hadtörténelem csekély súlyú epizódjainak tarthatjuk.

Visszatérve gondolatmenetem kiindulópontjához, a Kárpát-medencén kívüli magyar hadtörténelmi események térbeli elrendeződésének kérdéséhez, hadtörténelmünk geográfiai vonatkozású korszakolására van szükség. Ezt – jóllehet ilyen geográfiai tartalomra irányuló szándéka nyilván nem volt a szerzőnek – MARKÓ ÁRPÁD magyar hadtörténelmi szintézisében (1943) találtam meg. MARKÓ – valamelyest igazodva a magyar köztörténethez – hadtörténelmünket annak megfelelően bontotta korszakokra, hogy mely évszázadokban létezett önálló magyar hadügy.³² Így nála a magyar hadtörténelem két időszakból állt – csak 1918-ig tárgyalta az eseményeket –, ám hadtörténelmi logikáját követve, valamint az elmúlt évszázad magyar történelméről ismerve véleményem szerint tulajdonképpen három korszakról beszélhetünk. A honfoglalástól 1526-ig tartó időszakról, majd a mohácsi ütközetet követő fél évezredről, valamint az 1918-tól napjainkig tartó századról. Geográfiai szempontból, a Kárpát-medencén kívüli katonai szerepvállalásunk igen érdekes képet mutat. MARKÓ ÁRPÁD

³² MARKÓ korszakolásának határait az alábbi történelmi szakmai okok alapján vontam meg: „...Ebből a szemszögből [az önálló magyar hadügy léte N. M. M.] nézve Magyarország történetének hadieseményeit, véderőrendszerét és a hadiszervezetét, e könyvünkben el kellett térnünk az általános és politikai történetírás eddig szokásos tárgyalási módszereitől. Az 1526-ban Magyarországot sújtó mohácsi vereség után megszűnt Magyarország önálló nemzeti léte s ennek természetes következményeként szakadt meg az eddig fennálló magyar nemzeti hadsereg történetének fonala. A Habsburg-ház birodalmi hadseregében a magyar katonaság nem jelenhetett meg önálló nemzeti hadsereg képében. Ebben a korszakban, 1526-tól a világháború befejezéséig, csupán a nagy nemzeti felkelések idejében született meg és működött egy-egy önálló nemzeti hadsereg és az erdélyi fejedelmek magyar katonasága...” (MARKÓ Á. 1943. 3-4. p.) Eltekintve attól az apró történelmi pontatlanságtól, hogy az osztrák-magyar kiegyezést követően újjászervezett Magyar Honvédség – jogi szempontból – nyilván nemzeti fegyveres erőnek számított, még a Monarchia bonyolult államszervezetében is, abban igaza van Markónak, hogy a magyar kötelekeket egészen 1918-ig a Habsburg-birodalom, majd a közös állam érdekében alkalmazták külföldön.

könyvéhez egyebek mellett mellékelte két olyan térképvázlatot is – *Magyar kalandozások 898-970*, valamint *Magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig* – címmel. Az elsőként említett vázlat a topográfiai elosztást tekintve viszonylag egyenetlen képet mutat. Jól ábrázolja, hogy a Kárpát-medencében megtelepedett, még az ősi életformájához ragaszkodó magyarság rabló hadjáratai – amiket már a népvándorlás korában is folytatott (TÓTH S. L. 1996) – főleg Közép-Európába, valamint Nyugat-Európa keleti vidékeire irányultak. Ezeket a térségeket sújtották leginkább vállalkozásaink következményei. Ám a kép, mint minden ilyen jelenség esetében – a geográfiában használatos *dominánsok tana* vagy *dominánsok tájai* (Dominantenlehre, Dominantenlandschaften) (TIEZTE 1968-1972) elméletének megfelelően – nem mutat erős kontúrokat. Ebben az esetben az a jelenség érvényesül, hogy a nevezettekén kívül, többnyire egy-két alkalommal kontinensünk egyéb vidékeit is érték magyar csapások (Ebro völgye, Itália, a Balkán, valamint a Bizánci Birodalom) (MARKÓ Á. 1943, KRISTÓ GY. 1986a, LIPTAI E. I. 1984, SZABÓ J. – SOMOGYI GY. 2001).³³ Magterületük azonban főleg a német tájak voltak.

MARKÓ ÁRPÁD másik topográfiai térképén – *Magyar csapatok harcainak színhelyei Európában, Magyarországon kívül 1000-tól 1882-ig* – viszonylag egyenletes eloszlását látjuk a magyar hadtörténelem Kárpát-medencén kívüli eseményeinek. (1. ábra) Ezen együtt ábrázolta az 1526-ig tartó első időszakra, valamint az azt követő századokra vonatkozó adatokat. A térképen egyértelműen látható, hogy a kalandozások korát követően a Kárpát-medencén kívüli magyar hadtörténelem eseményei Közép-Európa, valamint az Itáliai- és a Balkán-félsziget területein szóródtak, az utóbbi esetében a Raguza – Szófia – Várna-vonaltól északra. Ha azonban ezt a MARKÓ által készített térképet, pontosabban a rajta szereplő adatokat a MARKÓ-féle korszakolásnak megfelelően két csoportra tagoljuk, a korszakhatár 1526, akkor ezt a szép, egyenletes elosztású térséget történelmi időszakonként, a mindenkori politikai, hatalmi célkitűzéseknek megfelelően tovább tagolhatjuk. Így például az Anjou-ház uralkodói (KÁROLY RÓBERT, NAGY LAJOS), valamint LUXEMBURGI ZSIGMOND és HUNYADI MÁTYÁS esetében az uralmukhoz kötődő évek folyamán egyes területek hangsúlyosabbak lesznek, s ez bizony – véleményem szerint – szoros összefüggést mutat a Közép- és Kelet-Európa határán, vagy éppen Közép-Európában kiépülő hatalmi centrumok kísérleteivel.

³³ A magyar kalandozó hadjáratok térképi megjelenítését lásd: MARKÓ Á. 1943. 8. és 9. p. között, DUDAR T. 1991b. 29. p., KRISTÓ GY. 1986a. 24. p., LIPTAI E. I. 1984. 22. p.

1. ábra

A magyar hadtörténelem fő eseményeinek földrajzi elhelyezkedése
a Kárpát-medencén kívül 1000 - 1882-ig

Forrás: MARKÓ Á. 1943

Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

Ezzel kapcsolatban már módszertani szempontból is érdemes megjegyezni, hogy a közelmúlt hazai történetírása – a historikusok történeti földrajzának eszközeivel – az egyes uralkodók tartózkodási helyeit és utazásaiknak menetvonalait aprólékos munkával összegyűjtve képes kimutatni a kül- és katonapolitikai váltások, változások sorát. Erre vonatkozóan néhány érdekes tudományos kísérlet már történt (ENGEL P. 1984, 1987a, b, HORVÁTH R. 2008).³⁴ A fentiekben leírtakból azt a következtetést tudtam levonni, hogy a közép-európai térben való egyenletes eloszlás a magyar hadtörténelem vonatkozásában hosszú, közel ezer éves távlatban érvényesül. Az egyes időszakok esetében már kevésbé kimutatható: a földrajzi szóródás már a mindenkori kül- és katonapolitika kérdése. Tekintettel arra, hogy főleg a középkor évszázadaiban alig van olyan év, amikor valamely szomszédunk ne támadna ránk, vagy éppen magyar csapatok ne folytatnának idegenben hadjáratot (RÓNAI HORVÁT J. 1895-1897), olykor nehéz kimutatni a hadtörténeti topográfiai adatok sorából a határozott és egyértelmű politikai célt. Azt azonban – elsősorban HORVÁTH HENRIK (1937), DERCSÉNYI DEZSŐ (1941), MÁLYUSZ ELEMÉR (1984), DÜMMERTH DEZSŐ (1982), KRISTÓ GYULA (1988b), valamint KÁRPÁTI ZOLTÁN (2009) – munkáiból tudjuk, hogy a kései középkor, főleg a vegyesházi királyok uralkodása idején már nemcsak olyan hol védelmi, hol támadó jellegű hadjáratok folytak, mint például Bizánc ellen, hanem már egyértelmű volt a nagyhatalmi törekvés is. Ez indokolja a viszonylag gyakori, a Kárpát-medencén túli vállalkozásokat, ami azt is jelenti, hogy a török korig a magyar hadtörténelem eseményeiben a Kárpát-medencei jelleg mellett mindvégig kimutatható egy közép-európai és balkáni vonulat is.

Kérdés lehet, hogy a MARKÓ ÁRPÁD által nem tárgyalt és nem is tárgyalhatott időszak, az elmúlt évszázad – az első világháború, a második világháború, a hidegháború, valamint az azt követő évtizedek – eseményei mennyiben módosítják a magyar hadtörténelem előbbieken tárgyalt chorografikus képét. Vizsgálódásaim azt mutatják, hogy lényegében nem. Az első világháború frontvonalai, ahol magyar csapatok is harcoltak, szépen belesimulnak a mintegy évezredek területi egyenletes szóródás képébe. S ezen a tendencián még az sem változtat lényegesen, hogy példának okáért a balkáni arcvonal a már említett Ragusa – Szófia – Várna-vonaltól néhány száz kilométerrel délebbre húzódik, stabilizálódik. Ami a második világháború Kárpát-medencén kívüli eseményeinek földrajzi eloszlásával kapcsolatban érdekes lehet, az nyilvánvalóan a keleti hadszíntér küzdelmeiben való részvételünk. A magyar csapatok eljutása a Don partjára, valamint a megszálló hadosztályok

³⁴ E tanulmányok sorával igazolható, hogy – a hadtörténeti geográfia elméleti kérdéseinél említettekre visszautalva – a történeti topográfiai módszer képes a geográfiai chorológia szintjére lépni.

tevékenysége Ukrajnában ezt az egyenletes földrajzi eloszlást – nagy tendenciájában – csupán árnyalja. Amennyiben ehhez hozzávesszük az első világháború keleti frontján vívott fegyveres küzdelem színtereit, majd a megszállt területeket is, akkor az általános képen belül egy kissé hangsúlyosabbak lesznek a Kárpátoktól keletre elterülő vidékek, de az egyenletes földrajzi szóródás képe továbbra is megmarad (GALÁNTAI J. 1980, KLEINDEL, W. 1989).

A magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegét illetően fontos geográfiai kérdés; milyen történeti topográfiai és chorológiai képlet jellemezheti medencén belüli hadtörténeti földrajzunkat. Miután erre a kérdésre – tudomásom szerint – eddig a magyar tudományos és szellemi életben senki sem keresett választ, és így módszertani útmutatót sem ismerhetek, a cél érdekében az alábbi módszert követem. Első lépésként meghatározom azokat a földrajzi pontokat és térségeket, amelyek a magyar hadtörténelemben olyan események helyszínei voltak, amelyek hosszú távon meghatározták nemzetünk sorsát, majd megvizsgálom ezek területi, térbeli elhelyezkedését. Ezzel kapcsolatban azt a kikötést kell tennem, hogy az események kiválasztásának szempontja nem minden esetben felel meg a köztörténetírásban megszokottnak, mert katonai, hadműveleti szempontból gyakorta egyéb szakmai indítékok, más szemléletmód határozza meg az események megítélését, mint gondolnánk. Másfelől csak olyan eseményeket veszek figyelembe, amelyek közvetlen hatással voltak történelmünkre, a közvetett, a háború kimenetelét az adott pillanatban még el nem döntő okot ebben az esetben mellőznöm kell.³⁵

³⁵ A hadtörténelmi események súlyát, jelentőségét, valamint közvetlen és közvetett hatását illetően nagyon markáns példa a doni katasztrófa, valamint a 2. magyar hadsereg sorsa és megítélése (SZABÓ P. 1994, LAJTOS Á. 1989). A magyar csapatoknak e veresége valóban a magyar hadtörténelem legjelentősebb kudarcainak sorába tartozik. Azzá teszi a hatalmas személyi veszteség és e mellett a seregtest felszerelésének és technikai, haditechnikai eszközei zömének megsemmisülése. Ám katonai szempontból mégsem tekinthető olyan végzetes katasztrófának, mint amilyennek főleg a múlt század ötvenes-hatvanas éveinek történetírása igyekezett beállítani. A doni vereség főleg közvetett módon gyakorolt hatást a magyar történelmi folyamatokra, s – még ha ez esetleg kiábrándítóan is hathat – nem volt több, mint a minden nemzet históriájában előforduló katonai vereségek egyike. Történelmi súlyát az időbeli közelség miatt nehéz valós értékén kezelni. Ám ha emlékeztetek arra, hogy egykori nagy hadvezérünk, HUNYADI JÁNOS két alkalommal is, Várnánál (1444), valamint Rigómezőnél (1448) nemcsak vereséget szenved, hanem gyakorlatilag a vele lévő hadsereg is teljesen elpusztult – sőt, 1444-ben maga a király, Jagelló Ulászló is életét veszítette –, és mégis képes volt eredményesen megvédeni Magyarországot (TEKE ZSUZSA 1980), akkor talán egyszerűbb elfogadni a doni katasztrófával kapcsolatos, katonai szakmai véleményemet.

Szakmai megítélésem szerint ezek az események és színterek a következők voltak.³⁶ A magyar állam megalakulásakor rögtön megkezdődött, fegyveres, német hódító próbálkozások, amelyek földrajzilag a Dunántúl északi területeire terjedtek ki (1024-1063) (KRISTÓ GY. 1986a). Ezek sikeres visszaverése után következett az Árpád-kori magyarság katonai katasztrófája Muhinál (1241), amelyet három évszázaddal később Mohács követ (1526). A török korban már egyértelműen kimutatható Buda és Pest kiemelkedő szerepe és ostromai, valamint elfoglalása – 1541, 1683, 1686, 1848-1849, 1944-1945, 1956 – a magyar hadtörténelemben (SUGÁR I. 1979). A 17. századi, zömében az erdélyi államtérhez kapcsolódó Habsburg-ellenes szabadságharcaink esetében egyetlen térségről, a Felvidékről és azon belül Felső-Magyarországról beszélhetünk (NAGY L. 1978, 1981, 1985, NAGY M. M. 2012b). Ezzel párhuzamosan hadtörténeti földrajzi szempontból jelentősen felértékelődik a Duna mint természetes közlekedési és hadiút, valamint a Duna-kanyar és a Balaton közötti képzeletbeli egyenes mentén, a Dunántúli-középhegység területén húzódó határsáv, a végváraival, ami egyben a török hódoltsági területek bővítésének is akadálya volt (NAGY M. M. 2009b). A tizenöt éves háború – egyben a hódoltság korának egyik fontos összecsapása – (1593-1606) térbelisége is ezt bizonyítja, jóllehet ennek egyes időszakai chorológiai eltéréseket is mutatnak (MAROSI E. 1984), de maga a földrajzi alapképlet változatlan marad. A török elleni felszabadító háború két ütközete bizonyult sorsdöntőnek: az 1697. évi zentai csata, ami megteremtette a feltételeket az ország nagy részének visszafoglalását jelentő karlócai békéhez (1699), valamint az 1716. évi pétervárad-i ütközet, amelynek eredményeként helyreállt a magyar államtér egésze (1718, pozsareváci béke) (SUGÁR I. 1983). A Rákóczi-szabadságharc döntő ütközetére 1708-ban, Trencsénél került sor (NAGY M. M. 2007a). Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc tekintetében, jóllehet ekkor már két mellékhadszíntér – a Délvidéken és Erdélyben – is kialakul, s a hadműveletek gyakorlatilag az egész államtérre kiterjednek, de a legfontosabb katonaföldrajzi térség a Duna mentén,

³⁶ Az itt következő események és helyek, földrajzi pontok, térségek meghatározásánál a megjelölt szakirodalmon, valamint személyes hadművelleti ismereteimen túl elsősorban JULIER FERENC (1930) *Magyar hadvezérek* című alapműve volt segítségemre. Az utóbbival kapcsolatban – egy a magyar történetírásban szintén mélyen gyökerező félreértést tisztázandó – arra kell emlékeztetnem; ugyan JULIER múltbeli kérdésekkel foglalkozik s ennek lehet olyan látszata, hogy hadtörténelmet ír, ám ez mégsem így van. JULIER soha sem akart hadtörténelmet írni, ő pusztán a magyar társadalom jó szemű és tollú katonai szakírója volt, életművének fő kérdésköre pedig a személy, a hadvezér problémájában rejlett. JULIERT a katonai döntések szakmaisága és a katonai parancsnokok egyénisége közötti kapcsolat érdekelt. Ezért tekinthetők értékelései – minden történetírói iskola törekvése és kritikája ellenére – katonai szempontból helytállóknak (NAGY M. M. 1998).

Schwechat és Komárom között jön létre. Itt a magyar erők két alkalommal is megpróbálnak Bécshez előretörni, hogy katonailag döntésre vigyék a küzdelmet (LIPTAI E. 1984-1985). 1918-1919 honvédő háborújában Miskolc, valamint a Hernád völgye és a Tisza Tokaj, valamint Csongrád közötti szakasza lesz jelentős, az utóbbi esetében is Szolnok városa, ahol a tiszai ellentámadás főcsapását méri a magyar Vörös Hadsereg (LIPTAI E. 1960, NAGY M. M. 2011c). A második világháború tekintetében – saját szakmai véleményem szerint – a hadműveletek ugyan végigsöpörnek az egész országon, és amikor a szovjet-orosz erők a Déli-Kárpátokon keresztül magyar területen harcolnak, akkor a küzdelemnek egyértelműen van honvédő jellege is, mégis pusztán két földrajzi körzetet kell kiemelni: Dél-Erdélyt az orosz betörés színterén, valamint Budapestet és a környező vidékeket (FRIESSNER, H. 1992, GOSZTONYI P. 1992, DOMBRÁDY L. 1987). Míg az 1956. évi forradalom és szabadságharc tekintetében – pusztán politikai földrajzi szempontból – hazánk fővárosa lett az események központja. (GOSZTONYI P. 1990)

A magyar hadtörténelem jelentős eseményeinek és helyszíneinek, fontos térségeinek számbavételéből látható, hogy az itt nevesített földrajzi pontok a Kárpát-medencén belül már nem mutatnak olyan egyenletes térbeli eloszlást, mint amit a medencén kívüli pontok esetében láttunk. Ennek oka nyilvánvalóan a Kárpát-medence természet- és társadalomföldrajzi viszonyrendszerében és nem utolsósorban az utóbbi fejlődési tendenciáiban rejlik. Chorográfiai szempontból feltűnő, hogy míg egyes helységek – legfőképpen Buda és Pest –, valamint a Dunántúl északi területei igen hangsúlyosak, addig egyéb tájaink és nagytájaink mennyire jelentéktelennek, pontosabban fogalmazva *hadtörténeti földrajzi perifériának* tűnnek.

Ebben a tekintetben külön figyelmet érdemel az egykor önálló államteret alkotó Erdély kérdése. Az, hogy a magyar hadtörténelem jelentős helyei között nem szerepel Erdély, holott – és ezt nagyon jól tudjuk – főleg az önálló Erdélyi Fejedelemség korában jelentős hadtörténelmi események színtere és egyben méretéhez képest fontos szerepet játszó államalakulat (KÖPECZI B. 1988, NAGY M. M. 2010b), valójában mindvégig jellemezte bizonyos fokú földrajzi elszigeteltség, ennek ellenére Erdély soha nem vált történelmi, földrajzi perifériává. Erdélynek a magyar hadtörténelemben játszott szerepére kettős vonás lesz jellemző. Egyfelől az, hogy főleg a fejedelemség korában megvan a saját hadtörténelme, a maga eseménytörténetével és földrajzi környezetével, ám az ott játszódó katonai események mégsem olyan súlyúak, hogy közvetlen hatást fejthetnének ki az egész magyar hadtörténelem földrajzi fejlődési tendenciáira. Az indirekt hatások azonban sokkal nagyobb szerepet játszanak: Erdély a Habsburg-ellenes küzdelmek élharcosa, magterülete. Ám maga a küzdelem már kevésbé a fejedelemség területein, mint inkább a Felvidéken folyik. Ily módon

a földrajzilag viszonylag önálló Erdélynek jelentős szerepe van abban, hogy a 16-17. században a Kárpát-medence északi területei felértékelődnek, s nemcsak gazdaságilag, hanem – ami vizsgálatom szempontjából fontosabb – katonai téren is. Erdély esetében elmondható, hogy az államtér, valamint a magyar hadtörténelemben játszott szerepe nem esett egybe. Ez tükröződött abban is, hogy mind a Rákóczi-szabadságharc folyamán, mind pedig az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc hónapjaiban Erdély fontos szerepet játszott, de katonai szempontból megmaradt mellékhadszíntérnek. Buda és Pest (majd Budapest) éppen ellentéte Erdélynek: a két település, de legfőképpen Buda magas földrajzi helyi értéke teszi a magyar hadtörténelem eseményeinek szinte állandó színterévé. Ami a fenti felsorolásból egyértelműen kiderül még az a *Nagyalföld* (BELUSZKY P. 2001) és a *Dunántúl déli területei*, a *Dunántúli-dombság* egy része, továbbá az *Őrség* csekély jelentősége. Úgy tűnik, hogy ezekben az esetekben a földrajzi periféria egyben a hadtörténelmi földrajzi perifériát is jelenti, amely – előrebecsátva következő alfejezetünk egyik mondanivalóját – szintén a Kárpát-medence természeti, valamint társadalom- és katonaföldrajzi jellemzőire vezethető vissza.

Az e fejezet előző oldalain leírtakból egyértelműen látható, hogy a magyar nemzet sorsfordító fegyveres küzdelmeinek zöme a Kárpát-medencén belül zajlott, ez már eleve feltételezi, hogy hadtörténelmi folyamatainkra a nekik helyet adó táj rányomja bélyegét. S ez így van még az első világháború esetében is, amely a hivatalos történetírás szerint alig érintette hazánk földjét (GALÁNTAI J. 1980). Ám ez geográfiai szempontból nem állja meg a helyét. A közelmúltban megjelent tanulmányomban (NAGY M. M. 2013c) bizonyítottam, hogy az első világháború csak jogi szempontból ért véget 1918 őszén. A katonaföldrajz felől közelítve kérdéséhez, elmondható, hogy Köztes-Európában helyi háborúk, konfliktusok, etnikai, vallási fegyveres összeütközések sorozatában oldódott fel, és 1923-ra csak úgy elhalt a térségben. Magyarországon az 1918-1919. évi honvédő háborúba váltott, amelynek két fő katonai helyszínén mindenképpen érvényesült hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellege.

Ez az utóbbi kifejeződik abban is, hogy a magyar nemzet legfontosabb háborúit – a honfoglalás óta – saját szállásterületén és államterén belül vívta, legtöbbször azok megtartásáért. Vagyis államtér, hadszíntér és szállásterület – hadtörténelmünk sajátos jellemzőjeként – többnyire egybeesik.³⁷ E megállapításból egyenesen adódik a kérdés, lehet-e ez másként is. A válasz igen, jóllehet kontinensünk legtöbb társadalmában e faktorok

³⁷ Mindez természetesen nem zárja ki, hogy egyes történelmi időszakokban a magyar államtérért vívott fegyveres küzdelem azon kívül folyjék. Ennek legjobb példája Hunyadi János balkáni hadjáratainak sora, amelyek sajátos katonaföldrajzi rendszer egyik elemét alkották. Ennek leírását értekezésemnek a korszakkal foglalkozó fejezetében teszem meg.

fedik egymást. Azonban ismerünk – főleg a történelmileg fiatal társadalmak esetében – egyéb változatot is. Ennek legszebb hadtörténeti földrajzi példáját az Amerikai Egyesült Államok nyújtja. Ez az állam mint államter az egykori, főleg angol gyarmatokból, a függetlenségi háború (1775-1783) során lett önálló állam, és az amerikai kontinens földrajzi viszonyait kihasználva addig növelte területét, amíg a két óceán között minden talpalatnyi földet be nem kebelezett (MAULL, O. 1956, URBÁN A. 1994, SZUHAY-HAVAS H. 1966). Ám a területi növekedéssel, főleg úgy hogy közben az indián őslakossággal is folyamatosan háborúzni kellett, még az egyre nagyobb mértékű bevándorlás ellenére sem alakulhatott ki az egységes nemzettudatú társadalom. Ennek jelentős lépése az amerikai polgárháború volt (1861-1865), amely egységes államteret hozott létre, felgyorsította a nemzettudat kialakulását és egyben megteremtette az amerikai kontinens nagyhatalmát is. Jóllehet az amerikai társadalomnak főleg államterének kibővítéséért még voltak egyéb fegyveres konfliktusai (mexikói, angol háború) is, ám az elmúlt másfél évszázad háborúit már saját államterén kívül vívta. Ezek egy része semmiféle változást nem idézett elő az amerikai társadalomban, azonban a vietnami háború és az utolsó negyed évszázad közel-keleti konfliktusai már igen. Az előbbi – ma már tudjuk – alapjaiban változtatta meg a társadalom gondolkodását, az utóbbiak sora pedig – egyes vélemények szerint – megrendítheti az Amerikai Egyesült Államok primátusát a világhatalomban. Vagyis Észak-Amerika társadalmának legjelentősebb hadszínterei – a 19. század közepe óta – már nem esnek egybe a szállásterülettel és az államterrel. Hasonló jelenségekkel találkozhatunk néhány európai ország (Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália) történetének egyes szakaszaiban is.

Amennyiben továbbra is maradok a már többször említett MARKÓ ÁRPÁD-féle korszakolásnál, s azt kiegészítem az 1919 utáni folyamattal, akkor azt látom, hogy a független magyar hadügy első időszakában, majd a nem független századokban – a chorológiai és topográfiai adatok tanúsága szerint – még egyszerre van jelen a magyar hadtörténelemben a közép-európai és a Kárpát-medencei jelleg, ám a török kortól kezdve ez az utóbbi érvényesül erőteljesebben, szabadságharcaink és honvédő háborúink révén pedig egyértelműen dominánssá válik. Kifejeződik ez abban is, hogy a magyar állam fegyveres erői a török kortól kezdve alig járnak külföldön – legtöbbször az Erdélyi Fejedelemség képviseletében –, s ha igen, akkor pedig a Habsburg-birodalom érdekében. Történelmi eseményeinkből ered, hogy az ország szuverenitásának védelme már a 15. századtól kezdve dominánssá válik a magyar hadügyben, ami egyértelműen erősíti a Kárpát-medencéhez fűződő köteléket. Így a hazánkat magában rejtő táj természeti- és társadalomföldrajzi tényezői fokozódó mértékben hatottak háborúinkra. Vagyis hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellege történelemformáló geográfiai

erővé lépett elő, miközben – és ez feltétlenül hangsúlyozandó – hadtörténelmi eseményeink jelentős szerepet játszottak e táj fejlődésében, mai arculatának formálódásában, kialakulásában is.

3.2. A magyar hadtörténelem általános földrajzi alapjai

Értekezésem előző, chorológiai kérdésekkel foglalkozó fejezetében részleteiben szóltam arról, hogy a honfoglalástól kezdve nemzetünk hadtörténelmében egyre erősebben érvényesül Kárpát-medencei jellege. E fő jellemző azonban nemcsak abban ölt testet, hogy népünk históriája legfőbb katonai eseményeinek színterei e medencén belül helyezkednek el, hanem sokkal erősebben kifejeződik abban, hogy hazánk vidékei – nagy, közép, valamint kistájai (DÖVÉNYI Z. 2010) –, geográfiai faktorai, földrajzi viszonyainak rendszere erős hatást gyakorolt és gyakorol a mindenkori magyar hadügyre, miközben az utóbbi antropogén tájformáló tényezőként vissza is hat az előbbiekre. Miután – ahogyan azt dolgozatom előző fejeztében már kifejtettem – Magyarország történetében a magyarság szállásterülete, államtere, valamint legjelentősebb hadtörténelmi eseményeinek színtere egybeesik, így elmondhatjuk: nemzetünk mindenkori hadügye, hadtörténelmünk szoros szimbiózisban áll a Kárpát-medencével. E szimbiózis indokolja, hogy átfogó képet nyújtsak mindazokról a földrajzi faktorokról és jelenségekről, amelyek szerepet játszottak hadtörténelmünk alakulásában. A Magyarország hadtörténelmi földrajzával kapcsolatban a fentiekben említett geográfiai tényezőket – a vizsgált téma által determináltan és logikai sorrendbe szedve – három nagy csoportra osztottam. A tényezők első halmazát a Kárpát-medence és a mindenkori magyar államter elhelyezkedése alkotja a Föld felszínén. A második csoportot a természetföldrajzi tényezők jelentik, míg a harmadikat az antropogeográfiai és politikai földrajzi kérdések teszik ki. E három tényezőcsoporton belül elsősorban a zárt hegykoszorú és kijárói, a nagymedencék, az őket elválasztó hegyvidékek, az úgynevezett Duna-nyílás, a természetes, belső védelmi tengely és az úgynevezett védelmi tengely közvetlen hatásai kimutathatóak (2. ábra).

A Kárpát-medence a Kárpátok koszorúja, az Alpok keleti pereme és a Dinaridák alkotta medencevidéket jelenti, amelyet – s ez lesz hadtörténelmünk egyik legfőbb természetföldrajzi alapja – „...minden oldalról több óriás hegylánc ... teljesen körülölel, s környezetétől biztosan és határozottan elkülönít...” (SZÉKELY A. 1975a., 279. p.) E zárt medencecsoport helyének meghatározása az eurázsiai kontinensen azonban már nem egyszerű feladat. Földrajzi fekvése minden természetföldrajzi elszigeteltsége ellenére mégsem jelenti, hogy a benne zajló történelmi folyamatok teljesen függetlenek lennének a kontinens egyéb területeinek eseményeitől. Földrajzi elhelyezkedése állandó tudományos – elsősorban geográfiai és történettudományi, valamint politikai – diskurzusok kérdése.

2. ábra

Állandó földrajzi elemek a magyar hadtörténelemben

Forrás: CHOLNOKY J. 1915, PRINZ Gy. 1938

Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

Mielőtt azonban e polémiákról szót ejtenék, egy – mára kissé mellőzött – természetföldrajzi és politikai geográfiai tényre hangsúlyoznom kell: a Kárpát-medence a hatalmas eurázsiai kontinensnek a tengerektől és az Atlanti-óceántól övezett, jól tagolt, hatalmas félszigete, Európa középső területein fekszik. Jóllehet a mai magyar köztudatban Európa keleti határa, az Ural-hegyvidék pusztán megtanulandó földrajzi adatként él, és e miatt a Kárpátoktól keletre elterülő vidékek politikai geográfiai folyamatai, valamint az ottani államterek története egyáltalán nem közismert, ám ettől e jelenségek még hatottak és ma is hatnak a mindenkori magyar hadügyre, jelentősen befolyásolták hadtörténelmünket. Mindezt egybevéve azon a szakmai véleményen vagyok, hogy a magyar hadtörténelmi földrajz egyik jelentős tényezője, hogy a mindenkori magyar államtér nem pusztán Európában, hanem Euráziában található. Ennek egyik – szintén kevésbé tudatosult – következménye hadtörténelmünkben, hogy a 19. és a 20. században több alkalommal is megtörtént orosz katonai intervenciókra csak akkor kerülhetett sor, amikor több évszázadon át tartó politikai földrajzi folyamat eredményeként az Orosz Birodalom kitöltötte a természetes határai által keretezett földrajzi teret, és hatalmas potenciálú eurázsiai birodalomként jelenhetett meg a világ külpolitikai küzdőterén.³⁸

A Kárpát-medencét kitöltő, majd a trianoni határok közé szorított Magyarország kontinensen belüli helyének meghatározásában nem egységes sem a geográfia sem történetírásunk. Ebben a tekintetben különböző, néhol egymással szöges ellentétben álló, sőt olykor szemantikailag is zavaros fogalmakat találunk a szakirodalomban: *Közép-Európa*, *Köztes-Európa*, *Kelet-Közép-Európa*, *Kelet-Európa*, *Kelet-Közép- és Dél-Európa*, hogy csak a leggyakrabban használtakat említsem. A magyar szellemi életben e kérdéskör SZÜCS JENŐ

³⁸ Európának Ázsiától történő tudatos, olykor erőszakolt elválasztása egyáltalán nem új probléma földrajztudományunkban. E kérdéskörre már CHOLNOKY JENŐ is felhívta a figyelmet többkötetes földrajzi szintézise – *A Föld és élete* – első kötetének lapjain: „...Európát szerkezete, felépítése, egyszóval igazi lényege szerint nem lehet Ázsiától elválasztani. Hiába igyekeznek mindenfélét kitalálni, az elválasztás egészen természetellenes. De annál inkább igazolt az elválasztás emberföldrajzi szempontból, mert Európa népei, a népek életmódja, politikai helyzete és történelme az előbb ismertetett okok miatt lényegesen eltér Ázsiától. Szinte kirívó ellentétben áll vele. Ezért a földrajznak is el kell különítenie Európát Ázsiától, de az elkülönítésben a szerkezeten erőszakos vágást kell tennünk, s maradnak olyan területek, amelyekről sohasem tudjuk megmondani, hogy Európához vagy Ázsiához tartoznak-e? Ilyen például az Ural-hegység, meg a Kaukázus. Ezért az elválasztásban tisztán gyakorlati szempontokat kell szem előtt tartani.... Európát el kell határolnunk történeti és emberföldrajzi szempontokból ugyanazokkal a gyéren lakott vagy lakatlan területekkel, amelyek valóban elválasztották más, nagy népektől. Így tehát északnyugaton az Atlanti-óceán, délen a Földközi-tenger, keleten a Turáni-alföld veszi körül Európát s csak egyes helyeken kell gondosabban megválasztani a gyakorlatias határolást...” (CHOLNOKY J. 1936, 14-15. p.)

(1983) történeti esszéjének megjelenése óta vetődött fel különösen élesen, s azóta egyértelművé vált, hogy Közép-Európa fogalmi értelmezésének valódi kultúrtörténetéről beszélhetünk (MEZŐ F. 2001). Magam azon a véleményen vagyok, amelyet egyrészt RÉTVÁRI LÁSZLÓ (1996) is képvisel, és amelyet a MAROSI SÁNDOR és SÁRFALVI BÉLA nevével fémjelzett, az Európa földrajzával foglalkozó monográfiában SZÉKELY ANDRÁS (1975b) kategorizált az alábbiak szerint: „...*Közép-Európa a négy alapvető nagytájcsoporthal találkozásánál helyezkedik el a Rajnától a Kelet-európai-síkvidék pereméig, az Északi-tengertől a dél-európai félszigetek gyökeréig. Jellegzetes átmeneti nagytájcsoporthat, amelyre mind a négy szomszédos nagytájcsoporthat, s ez valamennyi természetföldrajzi vonására erősen rányomja a bélyegét. Ezért a legváltozatosabb, legsokrétűbb nagytájcsoporthat Európában...*” (SZÉKELY A. 1975b., 95. p.)

Hasonló tartalmú, ám sokkal pontosabb határokkal jelöli ki Közép-Európát RÉTVÁRI LÁSZLÓ, amikor azt a Rajnához, az Alpok déli széléhez, a Szávához, a Déli-Kárpátokhoz, északon pedig az Északi- és a Balti-tenger partjához köti. (Az általa jelölt északi határ átszeli a Jylland-félszigetet.) RÉTVÁRI LÁSZLÓ állásfoglalása szerint Közép-Európa keleti határát a Keleti-Kárpátok, valamint a Rigai-öböl között megvont képzeletbeli egyenes alkotja. Ez utóbbi tulajdonképpen nem természeti, hanem kulturális földrajzi határ, amelynek létezését a magyar szakirodalomban BÁTKY ZSIGMOND (1917) már az első világháború időszakában rögzítette. Közép-Európa keleti határának megvonása legfőképpen azért problémás, mert – a kulturális vallási, mentális választóvonal mellett – nem létezik olyan markáns természetföldrajzi tényező, amelyhez azt egyértelműen kötni lehetne (MILETICS P. – PÁL V. 1998). Ráadásul – miként már az általunk használt fogalmak felsorolása is mutatja – a közép-európai térszerkezet főleg a 20. század folyamán, mondhatnám, állandóan változott s módosulásai eltérő értelmezéseket hívtak életre³⁹ (PROBÁLD F. – SZABÓ P. 2005, MILETICS P. 2002).

³⁹ Hogy mennyire nem egységes Közép-Európa határainak kijelölésében még földrajztudományunk sem, azt PROBÁLD FERENC és SZABÓ PÁL (2005) rendszerező tanulmányán túl jól bizonyítják az alábbi példák. RÓNAI ANDRÁS (1993) eredetileg 1945-ben publikált, *Közép-Európa atlasz* című munkájának meghatározása szerint: „...*Az európai kontinens közepe a Kárpát-medence és annak környéke...*” (RÓNAI A. 1993. 14. p.) Ugyanakkor a közép- és kelet-európai rendszerváltást követően néhány évvel megjelent, PROBÁLD FERENC szerkesztette *Európa regionális földrajza* (1994) Kelet-Közép-Európáról és Délkelet-Európáról beszélt mint a volt szocialista országokról. E megkülönböztetés alapja, hogy Európának a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó középső sávjában a 19-20. század folyamán olyan kis és közepes méretű államok sora jött létre, amelyek együttesen „*határmezsgyét*” alkotnak Nyugat és Kelet között, s amelyek sajátos történelmi fejlődésükkel, valamint térszerkezeti vonásaikkal egyedi zónát jelentenek. Napjaink nagy földrajzi szintézisében – TÓTH J. 2010 – nem Közép-Európa, hanem Kelet-Közép-Európa kapott terjedelmes fejezetet (AUBERT A. – CSAPÓ J. 2010), amelyben

Ezek egységes – az európai térszerkezet változásait és a historikusok megközelítéseit is figyelembe vevő – szintézisét BELUSZKY PÁL (1996) alkotta meg, s ebben már ő is utalt arra a jelenségre, amely minden említett fogalom alapjául szolgál: a kontinens történetében mindvégig kimutatható egy, a keleti és a nyugati területeket egymástól elválasztó átmeneti politikai földrajzi zóna léte. Ennek az átmeneti sávnak geográfiai megfogalmazása ALBERT PENCK (1916) nevéhez kötődik, és elmondandó róla, hogy az általa alkotott *Köztes-Európa* (*Zwischeneuropa*) terminus technicus már első publikálásakor éles szemantikai vitát váltott ki (SIEGER, R. 1916, PENCK, A. 1916). Ám a nyelvi, szaknyelvi értelmezésével kapcsolatos polémia ellenére e sajátos történelmi sorsú zóna létét senki sem kérdőjelezte meg, és a geográfusi közéletben mind az első világháború éveiben, mind pedig azt követően a kontinens állandó veszélyzónájának, geopolitikai, politikai földrajzi pufferének értelmezték (BÁTKY ZS. 1917, PASSARGE, S. 1936). S ennek mai utóéletét jelenti KOCSIS KÁROLY (1991) Kárpát-Balkán-régiója is. Köztes-Európa egységes történelmi és történeti földrajzi zónaként történő felfogása a mai magyar tudományos életben leginkább PÁNDI LAJOS (1995) atlaszában tükröződik. Azonban rá kell mutatnom, hogy PÁNDI Köztes-Európája elsősorban történelmi megközelítésű, bár elismeri ennek természetföldrajzi összetevőit is.⁴⁰ Amennyiben összevetjük az általam alkalmazott Közép-Európa fogalom, valamint a PÁNDI-féle Köztes-Európa határait, akkor azt látjuk, hogy a két térségnek vannak közös területei, államterei –

a szerzők Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot és Romániát tárgyalják. A szakirodalom tanúsága szerint a példák sora tetszőlegesen folytatható.

⁴⁰ Nem áll szándékomban PÁNDI LAJOSnak Köztes-Európa földrajzi értelmezését kritikával illetni, de annyit feltétlenül szükségesnek vélek leszögezni, hogy az általa a térség geográfijáról írott sorok egymástól teljesen eltérő jellegű tájakat rendeznek egyetlen régióvá. Vagyis egy történelmi alapon meghatározott zónáról van szó, amelyet – a filológiai hűség kedvéért idézve – PÁNDI LAJOS *A természetföldrajzi Köztes-Európa* cím alatt így fogalmaz meg: „...*A történelmi Köztes-Európában a kontinens négy nagy természetföldrajzi tája található – azaz határvidék.*

Északon a befelé tagolt, kifelé zárt Fennoskandia keleti fele (Finnország) tartozik a régióhoz. Kelet felől csatlakozik hozzá a Gdanski-öböltől a Podóliai-hátságig húzott vonallal bezáróan (az Uráltól) elterülő, belső szerkezetében legtagolatlanabb, nyugatra nyitott Kelet-Európai síkvidék (Észtország, Lettország, Litvánia, Belorusszia, Nyugat-Ukrajna, Moldávia). Nyugatról húzódik be az ugyancsak elég tagolatlan, keletre nyitott Német-lengyel síkvidék (Lengyelország). Jelentős része kiterjed a kontinens legtagoltabb tája, a dél-európai félszigeteket és a szervesen hozzájuk tartozó közép-európai hegységeket átfogó fiatal gyűrt hegységek övezete (Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, „Kis-Jugoszlávia”, Macedónia, Románia, Bulgária, Albánia, Görögország).

*A régió tehát természetföldrajzi szempontból heterogén: cseppfolyós határai között változatos vidékeket találunk, különbségei nagyobbak, mint a hasonlóságok. **Köztes-Európa** nem természetföldrajzi, hanem történelmi kategória...” (PÁNDI L. 1995, 32. p., Pándi Lajos kiemelése)*

Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország – és ennek alapján Magyarországot, valamint a Kárpát-medencét két kategóriához is köthetjük: egyfelől Közép-Európában, másfelől Köztes-Európában terül el. A történelem folyamán mindkét térség konfliktusokkal, háborús összeütközésekkel terhelt európai vidék, főleg Köztes-Európa. Értekezésem témája szempontjából pedig különösen fontos, hogy Köztes-Európa és Közép-Európa hadtörténeti, térbeli folyamatai állandó hatást gyakoroltak a Kárpát-medence eseményeire is. Így földrajzi szempontból az utóbbiak gyakorta értelmezhetetlenek a Kárpát-medence tágabb környezetének históriájától, történeti, hadtörténeti földrajzi viszonyrendszerétől.

Politikai földrajzi szempontból főleg Közép-Európa és Köztes-Európa egybeeső térségét három tényezővel lehet leginkább jellemezni. Egyfelől, hogy a térség az állandó külső hatalmi törekvések színtere, másfelől, hogy egyes történelmi időszakokban önálló hatalmi centrumok születnek meg benne – ennek legjobb példája az Osztrák-Magyar Monarchia –, harmadrészt pedig: a térség legfontosabb funkciója a tőle nyugatra és keletre kialakuló politikai erőközpontok, államterek elválasztása egymástól. A történészek már előbb említett földrajzi kategóriái mögött mindig e hármassal húzódik meg (LENDVAI L. F. 1997, NÉMETH I. 2009, BOJTÁR E. 1993, ROMSICS I. 1998, NIEDERHAUSER E. 2001, BEREND T. I. 2003, HALECKI, O. 1995). E fenti három faktor – értelmezésem szerint – azt jelenti, hogy Köztes-Európa ugyan lehet történelmi kategória, ám e földrajzi funkciói miatt mégis fontos térszerkezeti elem kontinensünkön. A Közép- és Kelet-Európa között húzódó átmeneti zóna kialakulása mint történeti földrajzi jelenség nem egyedüli, nem minden előzmény nélküli. Közép-Európa másik, nyugati felén a középkorban már kialakult hasonló, államterekből álló ütköző zóna, amelynek két legfontosabb eleme Burgundia és Lotaringia volt, s nagyjából ugyanazt a hármassal töltötte be, mint a későbbi időszakban, főleg a 19-20. században Köztes-Európa. A 15. században pedig ebben a „nyugati Köztes-Európában” – egy rövid időre – a *Burgund Hercegség* az európai kontinens egyik politikai erőcentruma lett (CRÄMER, U. 1935, BAUER, H. 1940, ZSIDI V. 1995).

A Kárpát-medence szűkebb és tágabb környezetének politikai földrajzi térszerkezeti folyamatai hatással voltak a magyar hadtörténelem eseményeire is. E térszerkezeti folyamatokról – amennyiben azok közvetlenül hatottak – értekezésemnek az egyes történeti időszakokat tárgyaló fejezeteiben még szólok, így e helyen pusztán néhány természeti és történeti földrajzi jelenséget veszek számba. Azokat, amelyek földrajzilag meghatározták a Kárpát-medence körül szerveződő államok sorsát, vagyis szorosan kötődnek a magyar hadtörténelem folyamatához. Jóllehet mintegy évtizeddel ezelőtt – a már többször említett nyíregyházi tudományos konferencián elhangzott előadásomon, valamint annak szerkesztett

változataként – publikált tanulmányomban már felvázoltam a magyar hadtörténelem geográfiájának főbb jellemzőit, és ennek kapcsán – egyes korszakokra lebontva – bemutattam a magyar társadalmat ért katonai támadások irányait is (NAGY M. M. 2004b), ám akkor ott arra nem volt mód, hogy a Kárpát-medencén kívüli térbeli folyamatokkal is foglalkozzam. Kontinensünknek a Kárpát-medencétől északra fekvő területei, főleg a mai és a történelmi Lengyelország, valamint az északi német területek sajátos természeti földrajzi és politikai földrajzi kapcsolatrendszerrel mutató tájat alkotnak. Közép-Európa északi területeit, a Német-középhegység, a Szudéták és a Lengyel-középhegység, valamint a Podóliai-hátság vonala, továbbá az Északi- és a Balti-tenger között hatalmas alföldi vidék tölti ki, amely minden különösebb természetföldrajzi határ nélkül folytatódik a Kelet-Európai-síkságban. A Germán- és a Lengyel-alföld esetében teljesen hiányoznak azok a domborzati elemek (hegyvidékek, az eltérő térszínek közötti jelentős különbségek), amelyek a politikai földrajz egyik alaptétele szerint (RATZEL F. 1887, 1903, RÓNAI A. 1948) kedveznek az államok kialakulásának. A Germán- és a Lengyel-alföldön az államterek kialakulása elsősorban a folyók mentén történik. A térség legjelentősebb folyói általános haladási iránya délről észak felé tart. A Visztula, az Odera, az Elba jelenti azokat a vízfolyásokat, amelyek mentén államterek szerveződtek. A párhuzamosan haladó folyók jelensége mellett pedig feltűnik az adott folyó teljes vízgyűjtőterületére szerveződött államtér, amelynek legjobb példája a történelmi Lengyelország: ennek földrajzi tengelyét a Visztula jelentette. A párhuzamosan haladó folyók mentén történő térszerveződés – valamint ennek különböző fajtái – a német államok kialakulásában is jelentős szerepet játszottak (SCHMIDT, M. G. – HAACK, HERMANN 1929, HASSINGER, H. 1931). A Cseh-medencétől nyugatra és a Germán-alföldtől délre elterülő különböző térszínek, valamint ezek vízfolyások általi daraboltsága az egységes német államtér kialakulásának hosszú századokon át akadályozó tényezője volt. Legfőképpen a Germán- és a Lengyel-alföld markáns, keleti határainak hiányára vezethető vissza két, a magyar hadtörténelemben is fontos szerepet játszó tényező. Az első, hogy a lengyel államtér egyes történelmi időszakokban, így főleg a 16. és 17. században – a Litván Nagyfejedelemség bekebelezésével – területét és társadalmi, katonai potenciáját tekintve jelentősen megnő, és Közép-, valamint Köztes-Európa hatalmi, központi erőterévé lép elő. Ennek egyik megjelenési formája a lengyel seregek kiemelkedő szerepe a magyarországi török uralom felszámolásában (SUGÁR I. 1983).

Ugyanakkor az egyértelmű természetföldrajzi határ hiányának következménye, hogy – miként említettem – amikor az orosz államtér már nagy vonalaiban kitöltötte természetes határait, akkor a további terjeszkedésre csak nyugat, később délnyugat felé volt lehetősége,

ami – véleményem szerint – a 18. század elejének északi háborúiban nyugati vetületben már kifejeződik (MAULL, O. 1956, SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929). A német területek tekintetében az északi síkság párhuzamos folyói, valamint a déli területek változatos, de markánsan tagolt felszíni viszonyai egy hatalmas kiterjedésű, ám valójában a középkortól csak jogilag létező állam, a *Német-római Császárság* alapjául szolgáltak. Közismert történeti földrajzi tény, hogy ez gyakorlatilag belül teljesen darabolódott, apró államterekből állott, ám határai között találunk három olyan medencét, amely – a történelem forgandóságából eredően – a birodalom határain belülre került. E három medence – a Sváb-Bajor-, a Bécsi-, valamint a Cseh-medence – hasonló társadalom és államalkotó földrajzi faktorrá válik, mint hazánk esetében a Kárpát-medence. E tényezők együttese idézi elő egyfelől az egységes Német Birodalom kialakulását, a lengyel államterületi kiterjedésének pulzálását és olykor térbeli eltolódását, valamint – miként majd még erről is lesz szó – a Habsburgok dunai monarchiájának létrejöttét (HASSINGER, H. 1931, MAULL, O. 1956, STEINACKER, H. 1963). A Kárpát-medencétől északnyugatra fekvő Cseh-medence földrajzi zárttságával szintén önálló társadalmi és államformáló erővé lépett elő, ám a Morva, valamint a Moldva folyók völgyein át a Bécsi-medencére viszonylag kedvező közlekedésföldrajzi kapui nyílnak, ami viszont a Cseh-medence és a Kárpát-medence között elhelyezkedő Bécsi-medence földrajzi helyzeti energiáját megnöveli.

A Kárpát-medencétől délre és keletre más fajta, a természetföldrajzi, főleg domborzati és vízföldrajzi jelenségeken alapuló térszerkezeti folyamatok írhatók le. A Közép- és Köztes-Európa határvidékén elterülő két román fejedelemség – Moldvai és Havasalföldi Fejedelemség – földrajzi elhelyezkedésében a Keleti- és a Déli-Kárpátok sík elővidékét tölti ki. A természeti határt itt egyfelől a Kárpátok íve, másfelől a Duna és a Prut, valamint a Podóliai-hátság jelenti (MAULL, O. 1956). Annak természetföldrajzi magyarázatát, hogy a két román fejedelemség, főleg a Havasalföld, a Kárpát-medencénél délebbi, illetve a Moldva keletebbi fekvésével miként élvezhetett bizonyos, még ha csekély fokú önállóságot is a Török Birodalom peremvidékén fekvő államként, már a Balkán természetföldrajzi viszonyaiban kell keresnünk. A Balkán-hegység nyugatról kelet felé húzódó tömbjével katonaföldrajzi szempontból mindig is akadályt jelentett a dél felől érkező támadónak. S jóllehet a Balkán-félszigeten léteznek átvezető utak, a legfőbb ezek közül a Marica, valamint a Morava völgyén át vitt egyenesen Nándorfehérvárhoz, és a Balkán-hegység nyugati hágóit is használták. A Balkán esetében annak bonyolult domborzati és vízrajzi viszonyait kell kiemelni. A klasszikus politikai földrajz tétele szerint (RATZEL, F. 1887, 1903, RÓNAI A. 1948) az ilyen vidék az apró társadalmak kialakulásához nyújt kedvező feltételeket. Tulajdonképpen ez történik a Balkán-félszigeten is, csak annyival árnyaltabban, hogy – a magyar honfoglalást korszakhatáruul véve – egészen a 19.

század végéig mindig volt olyan regionális vagy világhatalom, Bolgár Birodalom, Bizánci Császárság, Török Birodalom, amely pusztán katonai erővel képes volt saját államterébe vonni a félszigetet. Ám amint ezek meggyengültek, ismét az aprózódott államterek képlete jelent meg. A Kárpát-medence földrajzi elhelyezkedése tekintetében a magyar hadtörténeti földrajzzal kapcsolatban még egy, az előzőekben elmondottakkal összefüggő jelenséget kell megemlítenem. A fentiekben pusztán nagy vonalakban érintett, a természetföldrajzi viszonyrendszeren alapuló térszerkezeti folyamatokat tükrözi a közép- és a köztes-európai államhatárok tartóssága is (RÓNAI A. 1993, PÁNDI L. 1995).⁴¹

A magyar hadtörténelem természetföldrajzi alapjainak összefoglalása – részben értekezésem témájából eredően, részben pedig HELMUT JÄGER (1969) már említett módszertani követelményei miatt – csak azokra a tényezőkre, faktorokra terjedhet ki, amelyek a magyar nemzet hadtörténelmének majd minden időszakában hatottak. Miután a Kárpát-medencei táj a honfoglalás korára jellemző állapotából indulva mai képéig állandóan változott és változik (SOMOGYI S. 1988, MENDÖL T. 1947), így nagy általánosságban elmondhatom: hadtörténelmünk folyamatai állandóan módosuló tájban zajlottak. E tájnak legfőbb domborzati jellemzője, hogy egy majdnem teljesen zárt földrajzi medencét jelent, amely belül több kisebb medencére tagolódik, emiatt olykor használatos a Kárpát-medencék kifejezés is. Ezeket a múlt század második felében SZÉKELY ANDRÁS *Nyugati-nagymedenceként, Központi-nagymedenceként és Erdélyi-nagymedenceként* definiálta (SZÉKELY A. 1968a).⁴² Mindegyik esetében további tagolást is alkalmazott, ám ezek az egyéb apró medencék

⁴¹ Napjaink magyar történeti és politikai földrajzában a közép- és a köztes-európai államhatárok tartósságára vonatkozóan leginkább két térképet használunk: PÁNDI LAJOSÉ (1995), valamint RÓNAI ANDRÁSÉ (1993). A kettő között azonban lényegi eltérés található. Míg a RÓNAI-féle térkép csak Közép- és Kelet-Európa egy részére vonatkozik, ezeréves időtartamban, addig a PÁNDI-féle változat egész Európát bemutatja, de csak az utolsó 400 év vonatkozásában. Azonban mindkettő arról tanúskodik, hogy Közép- és Köztes-Európa legállandóbb határa – a Kárpátok közismert ívén túl – a Német-Római Birodalom nyugati határa, az Odera menti sáv, a Német Lovagrend Königsberg körüli magterületének külső íve, valamint a Dnyeszter-folyó és a Krími Tatár Kánság északi mezsgyéje.

⁴² Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a SZÉKELY ANDRÁS-féle tájbeosztás további kisebb medencéket is elkülönít, akkor azt látjuk, hogy ez megegyezik – jóllehet a későbbiekben kevésbé meghonosodott terminus technikaival – a BULLA-MENDÖL-féle tájbeosztással (1947), amely szintén a medencéket hangsúlyozva „területegységeket” különített el az alábbi módon: „...a *hézagos Keleti Szigethegységnek és a Dunántúli Középhegységnek az általános, de egyenlőtlen süllyedésből kimaradt tömegei okozzák, hogy a medence belseje öt nagy földrajzi területegységre, könnyen beosztható. Ezek a területegységek, kialakulásuk sorrendjében, az Erdélyi-medence, a Dunántúl, a Dráva-Száva-köze, az Alföld és a Kis-Alföld...*” (BULLA B. – MENDÖL T. 1947. 17. p. Bulla Béla kiemelése)

hadtörténelmünknek csak egyes epizódjaiban játszhattak szerepet, így ismertetésüket, amennyiben az lényegi, az egyes korszakokat bemutató fejezetekben teszem meg. A Nyugati-nagymedence a Dunántúli-középhegység, az Északnyugati-Kárpátok, valamint a Keleti-Alpok által körülvelt térség. A Központi-nagymedence a Nagyalföldet, valamint a Dunántúli-dombvidéket jelenti, míg az Erdélyi-nagymedence az Erdélyi-szigethegység, továbbá a Keleti- és a Déli-Kárpátok keretezte belső vidékeket alkotja.⁴³ Mind a Kárpát-medencére, mind pedig belső nagymedencéire érvényes, hogy viszonylag zárt nagy tájcsoporthoz és nagytájakat alkotnak, ám földrajzi zártságuk mégsem jelent elszigeteltséget. A Kárpát-medencének határozott kapui vannak, míg a nagymedencét az őket egymástól elválasztó középhegységeken és dombságokon átvezető átjárók kötik össze. E kapuk és átjárók a magyar hadtörténelem nevezetes ütközeteinek, valamint eseményeinek színterei.

Az Alpok keleti fala, a Kárpátok íve, valamint a Dinaridák zárt tömbje által körülvelt medencevidék két legjelentősebb kijáróját azok a magas helyi értékű földrajzi pontok – katonaföldrajzi értelemben véve határzónák – jelentik, ahol a vidék fő folyója, a Duna belép, és ahol elhagyja a Kárpát-medencét. E két viszonylag széles határzónát BULLA BÉLA és MENDŐL TIBOR (1947) a *Nyugati- (vagy Bécsi-kapunak)*, valamint a *Déli-kapunak* nevezte. Azonban annak ellenére, hogy a mai magyar társadalom földrajzi és történelmi tudatában e kapuk pontszerű földrajzi faktorokként élnek, valójában – katonai szempontból és jobb kifejezés híján – bizonyos csőszerű képződményekről van szó, amelyeknek vannak elszűkülő, igazán pontszerű szakaszai is. Az úgynevezett nyugati kapu viszonylag széles, a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység közötti, zömében dombsági és alföldi jellegű területet jelent. Ez a kapu egyenesen a Bécsi-medencére nyílik (Dévényi-szoros). A két említett hegység közötti legszűkebb szakasz mintegy húsz kilométer szélességű, míg hossza Schwechat, valamint Rajka között mintegy 65 km.⁴⁴ A Nyugati-kapu szélességét az határozza meg, hogy a Fertőtó, illetve a tőle északra elterülő Pandorfi-fennsík keleti széle és a Kis-Kárpátok délkeleti vége (Pozsonytól) közötti képzeletbeli egyenestől nyugat felé kezd összeszűkülni a Duna völgye, amely a Morva és a Duna találkozásától kezd ismét szélesedni. Ez lesz a Morva-mező, amely azonban csak a Duna bal partján alkot síkvidéket, és amelyet Bécs előtt újból dombvidék zár

⁴³ A SZÉKELY ANDRÁS által Erdélyi-nagymedencének nevezett vidék Románia modern tájföldrajzi felosztásában Erdélyi-medence néven nagytájként szerepel, amelynek kilenc középtája van: Déli-Szamos-hátság, Északi-Szamos-hátság, Erdélyi-Mezőség, Küküllők dombsága, Beszterce-Régeni-dombvidék, Szováta-Udvarhelyi-dombvidék, Dél-erdélyi-medencesor, Erdélyi-Hegyalja, Hunyadi-medence (HAJDÚ-MOHAROS J. – SASI A. – ERŐS L. 1993).

⁴⁴ 1:550.000 méretarányú térképen gördülő távmérővel mért távolság, amely nem a mai úthálózatot tükrözi. Mérése a Duna jobb partján, az úthálózaton kívül is járható terepet átszelve történt. (Saját mérés)

le. Itt az alföldi és a dombsági térszínek találkozásánál, ám a Duna jobb partján ül Schwechat, közvetlenül mögötte pedig már az osztrák főváros. A Nyugati kapuban méretéből eredően, valamint azért, mert két alföldi medencét választ el egymástól, s rajta a térség legfontosabb folyója halad át, benne és közvetlen közelében magas földrajzi helyi értékű pontok jöttek létre. A Nyugati-kapu előterében, ahol a Duna kilép a dombvidékről, találjuk Bécsset, míg az előtér keleti felén, ahol a Dunántúli-középhegységen átvezető utak összefutnak, helyezkedik el Győr s tőle nem messze keletre, de már a Mosoni-Duna és a Duna egyesülése után, szintén fontos, a középhegységen átvezető útnál, a Bicskei-átjáróval szemben foglal helyet a magyar hadtörténelem fontos helysége, Komárom. A Nyugati-kapu szűkületének keleti oldalán, szintén magas földrajzi helyi értékű ponton fekszik Pozsony, amely – főleg a török korban – egyben az ország fővárosa is volt. A Nyugati-kapu fekvése, magas energiájú pontjai (BELUSZKY P. 2002), valamint az a tény, hogy természetes útvonalként közvetlenül vezet a kora újkorban kialakuló, hazánk történetében meghatározó szerepet játszó államtér, a Habsburg-birodalom előbb egyik, majd a 18. század elejétől egyetlen igazgatási központjához, magyarázza az értekezésem chorográfiai fejezetében meghatározott fontos hadtörténelmi térségünként történő definiálását.

A Kárpát-medence déli kapuját a Kazán-szoros és a Vaskapu alkotja, a Duna itt tör át a Szörényi-érchegeység (Almás-hegység)⁴⁵, valamint a Szerb-érchegeység között. Ismét nem pontszerű földrajzi faktorról van szó, hanem egy több mint 250 km hosszúságú határzónáról, amelynek tengelyét a Duna alkotja. Egyik végpontja a mai Belgrád, valamikori fontos végvárunk és kereskedővárosunk, Nándorfehérvár, míg a másik Szörényvár (Drobeta-Turnu Severin). E két és félszáz kilométer hosszú bejárati folyosót a természet – katonaföldrajzi szempontból – két szakaszra osztotta. Az első szakasz Nándorfehérvártól Szendrőig (Smederevo) tart, míg a második az utóbb említett településtől Szörényvárig húzódik. A második szakasz esetében, mivel a hegyvidékek között áttörő Duna rendkívül összeszűkült, tulajdonképpen nincs is értelme katonailag járható szélességről beszélni, ráadásul a Vaskapu-szorosban jelentős végvár emelkedett, Galambóc (Golubava). Szendrő nemcsak abból a szempontból osztotta ketté a Déli-kaput, mert itt a Duna még az alföldi térszínen haladt, hanem azért is, mert itt ömlik a Dunába a Morava: évszázadokon át a török seregek természet adta útvonala. E hosszan elnyúló kapu jelentős, a magyar hadtörténelemben fontos szerepet játszó

⁴⁵ A fentiekben már idézett HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF és szerzőtársai által összeállított román tájféldrajzi tagolás (1993) a hegyvidéket Bánsági-hegyvidék néven, nagytájként tartja számon. Középtájai: Lippai-dombvidék, Ruzska-havas vidéke, Szörénységi-medencék, Krassó-Szörény-érchegeység, Aldunai-hegyvidék.

végvára és egyben kereskedelmi központja volt még Zimony (Zeman, ma Belgrád egyik városrésze), valamint Orsova (Orşova) is. E várak és városok egyben jól példázzák, miként eshet egybe a kereskedelem és a hadügy szempontjából fontos magas földrajzi helyi értékű pont.

A Kárpát-medence két jelentős kapuját összekötő Dunának azonban van egy – a magyar hadtörténelem menetére is hatást gyakorló – jellemzője. Ezt annyiban lehet összefoglalni, hogy ismét az általánosság szintjén maradva, fő folyónk a Kárpát-medence belső, középhegyvidéki húrjának (Dunántúli-középhegység, Északi-középhegység) eléréséig nyugatról keleti irányba halad, majd itt egy hatalmas könyököt alkotva fordul dél felé. Ezt a könyök alakú természetföldrajzi képződményt nevezte CHOLNOKY JENŐ (1915), *Duna-nyílásnak*, amely – véleménye szerint – egyfelől magas földrajzi energiával rendelkezik, másfelől túlságosan nagyméretű ahhoz, hogy csak egyetlen jelentős település kapjon helyet rajta.⁴⁶ Miként ez majd főleg a török kortól egyértelműen látszik, a Duna-nyílás, valamint környező vidékei nemcsak Magyarország és a Kárpát-medence története fővárosainak helyeivé váltak, hanem az egyik legfontosabb szerepű hadtörténeti földrajzi tájunkká is. Ennek oka azonban nem pusztán a Duna-nyílás, hanem annak természetföldrajzi képe és a belső középhegységek közötti szoros kapcsolat. A magyar földrajztudomány történetében PRINZ GYULA (1938) ismerte fel és fogalmazta meg a Dunántúli, valamint az Északi-középhegység hadtörténelmünkben betöltött földrajzi szerepét. Jóllehet PRINZ GYULA összefoglaló magyar földrajzában (1942) is foglalkozott a magyar államhatalom és a Kárpát-medence szoros kapcsolatával, de legrészletesebben *Az államföldrajzi kép* (1938) című művében fejtette ki felismerését. Ebben szintén részletesen tárgyalta a Nyugati- és a Déli-kapu védelmet erősítő, főleg természetföldrajzi tényezőit, és így írt a belső középhegységek földrajzi szerepéről: „...Végül az ország legbelső védelmi tengelyére kell felhívunk a figyelmet. Ez a Nyugati-középhegység és a Felföld déli peremhegységei alkotta egyenes vonal a Bakonytól a Sátorhegységig, a maga előtávaival és mocsaraival. Ezt a két oldalra néző

⁴⁶ Ismét a filológiai hűség kedvéért idézzük CHOLNOKY JENŐT: „...Ezen a terepen nagy energiájú hely Vác helye, mert itt ér véget a dunabalparti síkság. Itt van a Duna szorosabb értelemben vett nyílása. A másik nagy energiájú hely Szentendre helye, mert itt a jobbparton is síkság kezdődik s a vörösvári völgy nyílása is közel van. A harmadik energikus hely Aquincum és Óbuda vidéke, a jobbparti síkság déli vége, a vörösvári völgy nyílása és a Dunán elég jó átkelőhely erősítik. A harmadik hely Tabán, mert itt még jobb átkelőhely van, a dunántúli síkság útjai meg a nevezetes Mészárosok útja Bicske felől, itt érik el az átkelőhelyet s szemben vele a vízmentes terraszsziget áll ki az alluviális ártérből. ... Budának azonban van még egy lokális nagy előnye, amely minden más fölé kerülve, végleg eldöntötte fővárosunk helyét a Duna nyílásában. Ez a középkori vár építésére különösen alkalmas Várhegy jelenléte...” (CHOLNOKY J. 1915. 206. és 208. p.)

arcvonalat, amely már országszélepi helyzeténél fogva sem lehet más, mint kétarcú, szintén a Duna vágja ketté. Erősen hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy ennek a belső fővédelmi vonalnak harántgátján és hídján ül Budapest, éppen úgy mint Esztergom is. A fővédelmi vonal kevés, de annál szélesebb, tágasabb kapuiban nagy történelmi pontok foglalnak helyet, többnyire kívül is, belül is, ha az Alföld, az ország törzse felől nézzük. De a nagyobbak mégis belül vannak, Veszprém, Székesfehérvár, Eger, a Mohi-mező mögötti Miskolc a maga Diósgyőrével és várkastély-rajával. Több nagy nyugati özönár elgátolását segítette elő ez a védelmi fővonal, amire a Vértes legendás neve él emlékül. De a leghatalmasabb balkáni özönár, a török hatalomé is voltaképpen ezen az arcvonalon törött meg, annak apró és többnyire hitványul összetákoltt végvár-kastélyain...” (PRINZ GY. 1938. 433-434. p.)

PRINZ GYULA megállapításához mindössze annyi, az újkori magyar hadtörténelem egészére vonatkozó észrevételt kell fűznöm, hogy e belső hegyvidéki húrnak – a Kárpát-medencén belüli elhelyezkedéséből eredően – a középső, már említett, Visegrád és a Balaton közötti szakasza értékelődött fel. A közephegység átjárói – katonaföldrajzi értelemben – mindig valamelyik főváros (Bécs, Buda) előterébe vezettek, akár nyugatról, akár keletről, vagy éppen dél felől érkezett is a támadó fél. Miként majd az egyes korszakok esetében még részletes képet nyújtok róla, e természet alkotta átjárók és a Duna-nyílás állandó főszereplője lett a magyar hadtörténelemnek. Amennyiben ezt teljes egészében természetföldrajzi alapon kell megfogalmaznom, akkor vissza kell utalnom a SZÉKELY ANDRÁS által alkalmazott (1968a) geográfiai fogalmakra; itt a küzdelem tulajdonképpen mindig a Kárpát-medencén belüli Nyugati-nagymedence, valamint a Központi-nagymedence nem túl nagy elválasztó erejű természeti akadályán át vezető, katonailag fontos útvonalak birtoklásáért folyt. S ezen a ponton egy fontos, mind a magyar tudományos életben, mind pedig a társadalom tudatában mélyen szervesült téves tényre kell felhívnom a figyelmet: a Kárpátok, valamint hágói és szorosai mintegy valóságosan misztifikált védő erejére. A Kárpátok természetföldrajzi és közlekedésföldrajzi szempontból, valamint a politikai geográfia megközelítése szerint valóban zárt tömbje, természet alkotta határsávja egyáltalán nem átjárhatatlan, pontosabban fogalmazva teljes mértékben nem áthatolhatatlan. Kárpátok és a belső nagymedencéket elválasztó közephegységek a főbb hágókon és szorosokon át (Dévényi-kapu, Jablunkai-hágó, Duklai-hágó, Uzsoki-hágó, Vereckei-hágó, Tatár-hágó, Radnai-hágó, Borgói-hágó, Tölgyesi-szoros, Békás-szoros, Gyimesi-szoros, Ojtozi-szoros, Bodza-szoros, Tömösi-szoros, Törösvári-hágó, Vöröstoronyi-szoros, Szurdoki-szoros, Vaskapu, Kazán-szoros, Erdélyi-Vaskapu, Király-hágó, Meszes-kapu) hadakkal járható. Ezekre is az érvényes, ami minden hasonló, neki magas védelmi értéket tulajdonított geográfiai faktorra és objektumra: védelmi

értékük csak annyiban érvényesülhet, amennyire katonai erők is védik őket. Ez a magyar hadtörténelem egyik – bátran állíthatom – alaptörvénye.

A domborzati viszonyok magyar hadtörténelemre gyakorolt hatása esetében még egy fontos jelenségre kell kitérnem, ez pedig az Erdélyi-nagymedence örökös, hol erősebb, hol gyengébb elkülönülése a Kárpát-medencén belül. Ez az elkülönülés a török korban önálló államteret hozott létre, Erdélyi Fejedelemség néven, amely saját korában földrajzi kiterjedését, valamint geográfiai és társadalmi potenciálját meghaladó külpolitikai szerepet töltött be Köztes-Európa és Közép-Európa határvidékén (VERESEGYHÁZI B. 1994, NAGY M. M. 2010b). A magyar történetírás már feldolgozta az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának, politika-, valamint társadalom- és gazdaságtörténetét, sőt területi változásainak históriáját is (KÖPECZI B. 1998, BARTA G. 1979, LUKINICH I. 1918). Az Erdélyi Fejedelemség – minden területi növekedése ellenére – földrajzi magterülete maga az Erdélyi-nagymedence, amely geográfiai szempontból, nyugat felől kevésbé zárt, mint a Kárpátok íve felől. A Nagyalföldről a Szamos és a Maros mentén jól járható természetes utak nyílnak a medence belsejébe. Az Erdélyi-szigethegység, valamint a Keleti-Kárpátok déli vonulatai közötti (dombvidéki és) dombsági, valamint középhegyvidéki tágas térség – Déli-Szamos-hátság, Északi-Szamos-hátság (HAJDÚ-MOHAROS J. – SASI A. – ERŐS L. 1993) – hadakkal szintén járható. Erdély esetében tulajdonképpen azzal a triviális politikai földrajzi jelenséggel van dolgunk, hogy a természetföldrajzi tényezők határozott, a regionalitás felé terelő tényezőként hatnak, ám annyira már nem erősek, hogy a Kárpát-medence egészére kiterjedő központi hatalom a nagy tájcsoportokat és nagytájakat egyben tartó vektoraival szemben érvényesülhessenek. A központi hatalom gyengülése esetén viszont – és erre maga a fejedelemség léte a bizonyíték – a természetföldrajzi elkülönítettség az önálló államtér irányába hathat.

A magyar hadtörténelem földrajzi alapjainak számbavétele nem lenne teljes a vízrajzi viszonyok nélkül. Történeti földrajzi, valamint környezettörténeti közhely, hogy a Kárpát-medence tájképe, a kultúrtáj megjelenése legnagyobb mértékben a felszíni vizek tekintetében változott. A Kárpát-medencei táj ősi, nyers állapotához hozzá tartozott az év jelentős részében vízzel borított területek sora (IHRIG D. 1973, RÁCZ L. 2008). Jóllehet lecsapolási és vízszabályozási tevékenységet már a magyar honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencében élő népek, társadalmak is folytattak, s így a magyarság – vízrajzi szempontból – egyáltalán nem teljes mértékben érintetlen tájban települt le. A későbbi századokban váltakozó jellegű vízszabályozást folytatott. A honfoglalás korában a Kárpát-medence 1/8-a ártér, állandóan vagy időszakosan elöntött terület volt (FRISNYÁK S. 1992a, b). A későbbi századokban megindult vízszabályozás a török korban sajátos irányt vett. Az erről az időszakról szóló

fejezetben – fontosságából eredően – még részletesen kitérek e kérdésre, így most csak utalhatok arra: a társadalom természetes önvédelmi mechanizmusaként a hódoltság időszakában jelentősen nőttek a vízzel borított területek, ami egyébként nagy hatást gyakorolt – főleg a Nagyalföldön – a településföldrajzi viszonyokra is (GLASER L. 1939).

A komoly, a kultúrtáj mai állapotához vezető vízszabályozás a török kiűzését követően fokozódó ütemben zajlott (IHRIG D. 1973, SOMOGYI S. 1967, KÁROLYI ZS. – NEMES G. 1975). Főleg a Duna, valamint a Tisza, továbbá mellékfolyóik alföldi térszíneken haladó szakaszai mentén voltak jellemzők a kiterjedt, az év hosszabb-rövidebb időszakában vízzel fedett területek, amelyek egészen a 19. század közepéig alapvető hatást gyakoroltak a magyar hadtörténelemre. Egyben rányomták bélyegüket a Kárpát-medence növényföldrajzi képére is (RÁCZ L. 2008), amennyiben abban jelentős területeket borítottak az ártéri erdők. A Kárpát-medence szárazabb alföldi területein, ahol az éves csapadék mennyisége 500-550 mm az őshonos növénytakarót nem a füves puszta jelenti, hanem az erdős sztyepp (TELEKI P. 1936, BULLA B. 1947, RÁCZ L. 2008), „...a magányos fákkal, facsoportokkal és folyóparti szegélyerdőkkel tarkított füves puszta...” (RÁCZ L. 2008, 32. p.) Az évszázadok folyamán létrejött száraz, szinte felszíni vizek nélküli, fátlan alföldi puszta már az antropogén tájformáló erők hatására alakult ki (BALLENEGGER R. 1917), s ebben – egyes időszakokban – a magyar hadügy is szerepet játszott. A török kor rohamos várépítkezései nagymértékben hozzájárultak az erdősült területek arányának csökkenéséhez. Mindezt egybevetve – az általánosság szintjén maradva – azt kell mondanom, felszíni vizeink az egész magyar hadtörténelem folyamatának egyik jelentős szereplői: hol a védelmet, hol a seregek ellátását, hol éppen – hiányukkal – a támadást segítették.

Vizeink esetében külön szólni kell a Kárpát-medence legnagyobb taváról, a Balatonról. Főleg BENDEFY LÁSZLÓ és NAGY IMRE (1969) alpművéből tudjuk, hogy e tó jelentősen megváltozott. Az egykori, leginkább a déli oldalára jellemző lápos, mocsaras területek mára szinte teljesen eltűntek. Ám ebben – egyéb felszíni vizeinkhez képest – a hadügy csekély, mondhatnánk semmilyen szerepet nem játszott, sokkal jelentősebb volt a vasútépítés, valamint a mezőgazdasági hasznosítás céljából végzett lecsapolás, illetve a déli part mentén haladó vasúti töltés szerepe, a nádasok eltűnése (GULYÁS L. – NAGY M. M. 2013). Ám ennek ellenére mégis azt kell mondanom, hogy a Balaton a Kárpát-medencében elfoglalt helyzeténél fogva fontos faktora volt a magyar hadtörténelemnek. Jóllehet a török korban főleg apró végvárak hálózata települt az északi partot övező dombsági és hegyvidéki térszínen (VERESS D. Cs. 1996), ám ennek ellenére a magyar hadtörténelemben nem ismerünk olyan epizódot, amikor akár a tó vizén, vagy éppen összefüggő jegén jelentős katonai kötelék

átkelt volna, és ezzel nagymértékben befolyásolta volna valamely háborúnk történetét. A Balaton nem ily módon hatott, hanem kiterjedésével, elsősorban hosszúságával. Ez a lecsapolási munkálatokat követően mintegy 77 km-t tesz ki (PÉCSI M. – SÁRFALVI B. 1960). Vagyis egy olyan tóról van szó, amely egyfelől a már említett, PRINZ GYULA által megfogalmazott belső védelmi tengely előtt fekszik, másfelől pedig amelyet minden történelmi kor minden seregének ki kell kerülnie. Valójában évszázadokon át a Balaton akadályozza meg, hogy a Bécs-Nándorfehérvár közötti utat a két település közötti képzeletbeli egyenes mentén, a Dunántúli-középhegység délnyugati átjáróin át tegyék meg a hadak. E helyett a Duna vonalát követve egy derékszögű háromszög két befogója mentén haladtak. Fogalmazhatok úgy is, hogy a Dunántúli-középhegység a már többször említett Veszprém és a Dunakanyar közötti zónáját – a már rögzített jelenségek mellett – a Balaton fekvése és árterének mindenkori kiterjedése értékelte és értékeli fel katonaföldrajzi szempontból.

A magyar nemzet hadtörténeti földrajzát illetően további jelentős tényező a Kárpát-medence éghajlata. Miután értekezésem célkitűzése történeti földrajzi hosszszmet nyújtása hadtörténelmi folyamatainkról, így az éghajlatra vonatkozó rövid összefoglaló soraimban nem elégedhetek meg a szokásos geográfiai tétellel: „...*A Kárpát-medence három európai klíma-(éghajlat) terület, az atlanti, a földközitengeri (mediterrán) és a keleteurópai (kontinentális) ütközőpontjában helyezkedik el...*” (BULLA B. – MENDÖL T. 1947, 25. p.) Közismert, hogy ebből eredően a Kárpát-medence egyes nagytájainak időjárás jellemzői egymáshoz viszonyítottn (hőmérséklet, csapadék, szélviszonyok, hogy csak a katonai szempontból legfontosabbakat említsem) olykor jelentős eltéréseket mutatnak. Ám ennél sokkal fontosabb, hogy a magyar államtér fennállása során az időjárás viszonyok nagyban módosultak (STEHR, NICO – STORCH, H. 1999, RÁCZ L. 2001, 2008, GLASER, R. 2008). Magyarországon elsősorban RÁCZ LAJOS éghajlattörténeti kutatásai bizonyították, hogy az egyes századok időjárás képe milyen nagy mértékben eltérhet egymástól. Ebben a tekintetben külön figyelmet érdemel, hogy az időszámításunk szerinti 900 és 1300 között viszonylag magasabb átlaghőmérsékletű időjárás uralkodott Közép-Európában. Ezzel szemben a 14. század kezdetétől a 19. század végéig hidegebb fázis következett, amelyben gyakoribbá váltak a szigorú telek. E két nagy időszakon belül azonban rövidebb, hol hideg, hol meleg évek sora váltogatja egymást. Mindez nagy általánosságban azt jelenti, hogy a 14. század elejétől a nyári periódus kissé lerövidült, míg a tavaszi, az őszi és a téli pedig meghosszabbodott. Ez már komoly hatást gyakorolt a magyar hadtörténelemre, hiszen egészen a 19. század közepéig jellemző a katonai szakmára, hogy a téli hadjáratokat – a mindenkori hadügy ellátási rendszerei hatékonyságának fokából eredően – igyekeztek kerülni. Adott esetben azonban, amikor a

katonai célszerűség ezt kívánta, nem riadtak vissza azoktól. Ennek nagyon szép példája a magyar hadtörténelemből a költő és hadvezér ZRÍNYI MIKLÓS eszéki vállalkozása, amelyre 1664. január és február fordulóján került sor (PERJÉS G. 1965). Ugyanakkor a magyar hadtörténelem állandó szereplői az időjárási anomáliák, valamint a természeti csapások is. Az előző fejezetekben már említett, RÉTHLY ANTAL-féle adattárak bizonyítják, hogy a magyar nemzet fegyveres küzdelmeinek zömét az időjárási és természeti csapások sora kísérte: ebben is kifejeződik hadtörténelmünk Kárpát-medencei jellege.

Hadtörténelmünk folyamatainak újabb, fontos, ám máig kevés figyelemre méltított részben kísérő jelensége, részben befolyásoló tényezője, a RÉTHLY ANTAL által összeállított adattárakban természeti csapásokként szereplő járványos megbetegedések sora. Kultúrtörténeti tény, hogy minden történelmi korszaknak megvan a legjelentősebb fertőző betegsége. Ez a magyar honfoglalás óta – időrendben – a *lepra*, a *pestis*, a *kolera* sorrendjét adja (SCHULTHEISZ E. – TARDY L. 1964, KARASSZON D. 2003). Egymásutániségük azonban csak dominanciát jelent. Az adott korszak legfőbb fertőző betegsége nem zárta ki egyéb járványok megjelenését. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a török kor földrajzi és hadügyi viszonyai a Kárpát-medencében létrehoztak egy – máig azonosíthatatlan –, kimondottan e tájra jellemző betegséget, a *morbus hungaricust* (GYÖRY T. 1900), amely alapvetően determinálta a török elleni felszabadító háború menetét. Járványtani szempontból hadtörténelmünk egyik érdekessége, hogy legjelentősebb szabadságharcainkat és honvédő háborúinkat nagy járványok kísérték. A Rákóczi-szabadságharc bukásának egyik oka az 1708-tól kezdődő pestis járvány volt. 1848-1849 hadműveleteinek kísérő jelensége – főleg az orosz csapatok betörését követően – a kolera. Az 1918-1919. évi honvédő háború hónapjaiban a spanyolnátha dühöng, míg 1956-ban kezdődik az utolsó járványos gyermekbénulás.

A magyar hadtörténelem geográfiáját meghatározó harmadik tényezőcsoport az antropogeográfiai és politikai földrajzi faktorok halmaza. Miután az egyes korszakok bemutatásánál is foglalkoznom kell ezekkel, így a jelen összefoglaló fejezetben csak azokat tárgyalom, amelyek minden történelmi időszakban kimutathatóak. Ezek sorát egyetlen részben politikai földrajzi, részben katonaföldrajzi jelenséggel kell kezdenem, a mindenkori magyar hadügy Kárpát-medencei bezártságával. A földrajzi bezártság a magyar hadtörténelemben két módon, a politikai földrajzi és a katonaföldrajzi bezártság állapotában érvényesült. Első három nagy szabadságharcunk és honvédő háborúnk (1703-1711, 1848-1849, 1918-1919) katonai vereségének egyik legfőbb oka, hogy a magyar seregek nem tudtak kitörni a Kárpát-medencéből. Ebből eredően a lokális jellegű fegyveres küzdelmeket nem lehetett bekapcsolni a kontinens és a világ nagypolitikájába. 1956-ban a politikai földrajzi

bekerítettség és elszigeteltség vált a nemzet sorsát eldöntő tényezővé: a nagyhatalmi játszmában láthatóan egyik félnek sem állt szándékában az 1945 után kialakított európai politikai térszerkezeti rendszert megváltoztatni. E jelenség – utalva az e fejezet első oldalain tárgyalt kérdésekre – szoros kapcsolatban áll a Kárpát-medencének és a magyar államtérnek a Föld felszínén, valamint az eurázsiai kontinensen elfoglalt helyzetével.

A másik politikai földrajzi kérdés, amely állandó hatást gyakorol hadtörténelmünkre, az a magyar államtér területi kiterjedése, valamint e kiterjedés váltakozásai. E kell mondanom, hogy az államterek méretének váltakozása, kitágulása és összehúzódása, mondhatnám *politikai földrajzi pulzálása* minden államtérre jellemző. Legszembetűnőbb s egyben legközismertebb példájának az Orosz Birodalom (Szovjetunió, Oroszország) területi változásait tartom (MAULL, O. 1956, NAGY M. M. 2001a). Jóllehet az államtér kiterjedésének, valamint növekedésének a politikai földrajz, valamint a geopolitika sok nevesített fajtáját ismeri (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929), ám ezek átültetése a magyar viszonyokra eddig még nem történt meg, ez történeti földrajzunk egyik jövőbeli feladata lehet. Értekezésem későbbi fejezeteiben, ahol erre mód van, utalok a jelenség magyar formáira. Ami azonban dolgozatom szempontjából fontos, az a magyar államtér és a Kárpát-medence kitöltöttségének problémaköre (SÜLI-ZAKAR I. 1996). A magyar társadalom tudatában úgy él, és ezt a vélekedést olykor még tudományos konferenciákon is hallhatjuk, hogy a történelmi Magyarország teljes egészében kitöltötte a Kárpát-medencét, hiszen hadtörténelmünknek vannak olyan időszakai, amikor még vagy már nem töltötte ki az állam a medencét, és vannak olyanok is, amikor túlnyúlt a természetes határokon. Ez azonban mind történelmi, mint geográfiai szempontból hibás vélekedés. Amennyiben azt vesszük alapul, hogy a Kárpát-medence az Alpok keleti széle, a Kárpátok íve, valamint a Dinaridák által határolt medencesor, akkor a fenti tévhit főleg a délkeleti területek vonatkozásában nem lehet igaz. Jóllehet Horvátország meghódítása, majd a horvát-magyar perszonálunió létrejötte még I. László uralkodásához (1077-1095) köthető, és tény, hogy egyes dél-dunántúli megyéink kezdetben átlépték a Dráva vonalát, ám a 13. századra fokozatosan a Dráva lett Horvátország és Magyarország határa (BAK B. 1997, MAKK F. 1986). Ám a Dráva és a Száva közötti, zömében alföldi területek, valamint az azokat az Adriától elválasztó hegyvidék, és azon túl a keskeny tengerparti sáv már Horvátországhoz tartozott. (Csak zárójelben jegyezhetem meg, hogy e szűk tengerparti sáv a maga jelentős kikötőivel állandó ellenségeskedések forrása és helyszíne lett, s később hosszú századokon át általában velencei birtok volt.) Hangsúlyozni kell azonban, hogy a horvát-magyar perszonálunió nem magyar fennhatóságot jelentett, hanem sokkal inkább évszázadokon át fennálló államközösséget. És éppen e kérdés visz át a

magyar államtér túlnyúlásának kérdéséhez a Kárpátokon. Ha pusztán csak a földrajzi tényeket nézem, akkor azt kell mondanom, hogy az 1868. évi horvát-magyar kiegyezést követően Magyarország mint a Szent Korona egyik országa, már nemcsak Kárpát-medencei államalakulat volt, hanem adriai, ha úgy tetszik mediterrán is. Fiumének a magyar államtérhez történő csatolásával indokolható előbbi állításom: e város az Isztriai-félsziget keleti öblében fekszik, tehát a Kárpát-medence határát jelentő Dinaridák túlsó felén, a medencén kívül. Kései végleges megszerzése, valamint az a tény, hogy erre az osztrák-magyar primátusú közös állam keretében került sor, amikor közös haditengerészetünk létezik, s nem utolsósorban a korábbi századok velencei államterének földrajzi kiterjedése lehet egyik oka annak, hogy népünk sohasem lépett a tengeri nemzetek sorába, és hadtörténelmünkben szinte teljesen hiányzik, csak közvetetten jelenik meg a tengeren túli gyarmatosítás (NAGY M. M. 2010a, FRISNYÁK S. 2004d).

A magyar államtér pulzálásának kapcsán hasonló megállapítást kell tennem a kései középkor századaira vonatkozóan is. Igaz, Árpád-házi királyaink több hadjáratot is vezettek a Kárpát-medencén kívülre, kelet felé, gyakorta Halicsba és Lodomériába, ám az itteni hódítások – politikai földrajzi szempontból – nem voltak egyebek, mint a magyar államtér túlnyúlása a természetes határain. Az így meghódított területek a Kárpátok markáns elválasztó hatása miatt – minden államigazgatási törekvés ellenére – sem voltak beilleszthetőek, tartósan hozzacsatolhatóak Magyarország térszerkezetéhez. Sorsuk így csakis elvesztésük lehetett (KRISTÓ GY. 1986a). Egészen más kategóriát képeznek a vegeyházi uralkodók alatt megszerzett területek, amelyek jogilag – tudomásom szerint – sohasem tartoztak Magyarországhoz, hanem pusztán ez utóbbi uralkodója egyéb államalakulatok vezetője is lett. Az Anjou-korban, főleg Nagy Lajos uralkodása alatt, a hadjáratok irányát, területeit figyelembe véve egy olyan inkább köztes-európai centrális térszerkezeti elem kialakítására történt kísérlet, amely egyben a kontinens – az akkor ismert világ – egyik vezető nagyhatalma lett volna. E lehetséges nagyhatalom dél-itáliai érdekeltségeivel, a magyar határtól délre elterülő kisebb országok – Bosznia, Havasalföldi Fejedelemség, Moldvai Fejedelemség – befolyás alatt tartásával, s nem utolsósorban Halics és Lodoméria átmeneti megszerzésével, valamint a lengyel-magyar perszónálunió létrehozásával, a kor Európájában szinte példa nélküli társadalmi potenciált jelenthetett (DÜMMERTH D. 1982, KRISTÓ GY. 1988b). Szervesülése azonban már nem történt meg. Földrajzi szempontból hasonló, de inkább közép-európai próbálkozásnak tekintem Luxemburgi Zsigmond uralkodásának (1387-1437) éveit is. A magyar korona mellé hamarosan megszerzett cseh és német királyi cím, valamint a német-római császárrá emelkedés szintén rendkívüli társadalmi potenciálok egyesítésének

lehetőségét hordozta magában. Ám az egyesítés csak pusztán lehetőség maradt. Megvalósításának sem a kor szelleme nem kedvezett, és maga az uralkodó személye – ma már minden pozitívnak ítéendő európai vonása ellenére – sem volt alkalmas a feladatra (HORVÁTH H. 1937). Hunyadi Mátyás nyugati hódításai (Stájer Hercegség, Osztrák Főhercegség, Morva Őrgrófság, Sziléziai Hercegség, Lausitzi Őrgrófság, valamint Glogau és környéke) csak rövid ideig tartó és szinte kizárólag fegyveres erővel egyben tartható hódításokat teremtett a Nyugati-kapun túl. A szándék ekkor is nyilvánvalóan egy regionális hatalom kiépítése volt, ám ez még az előző uralkodók által birtokolt területekhez képest is rövid idejű lett, mert míg ott az öröklés alapján épült a hatalmi centrum, itt pusztán katonai erőszakkal volt szó (TEKE ZS. 1990).

A honfoglalástól a török hódoltság kialakulásáig tartó évszázadokat – az itt leírt kísérletekkel részben az államterület kiterjesztésére, részben egy a Magyar Királyság vezetése alatt létrejövő hatalmi konglomerátum létrehozására – tekinthetjük a magyar államterület első, expanzív korszakának is.⁴⁷ A terjeszkedés, valamint a területi növekedés évszázadát a zsugorodás két évszázada követte. A Kárpát-medencébe beékelődő török államterület nemcsak a határviszonyokat változtatja meg, és nemcsak területi veszteséget jelent, hanem együtt jár a magyar államterület darabolódásával is (CSÜLLÖG G. 2010b). A török kiszorítását követően az expanzió és a zsugorodás váltakozásának szerves történelmi folyamata Magyarországon esetében megszakad, pontosabban államterületünknek a Habsburg-birodalomba, majd az Osztrák-Magyar Monarchiába történő tagozódásával új, nagy birodalmi dimenzióba kerül. E birodalom területi változásainak egészen sajátos történelmi földrajzi folyamata van (STEINACKER, H. 1963, NAGY M. M. 2011e), amelyben egyébként a fő jellemző a területi eltolódás, és amelyben a területi pulzálás is kimutatható. A magyar államterület immár újból önálló pulzálásának folyamata az 1918-1919. évi honvédő háborúban érvényesült. Ekkor újabb összehúzódás következett be, amelyet az 1938 és 1941 közötti területi visszacsatolások, vagyis egy újabb, ám igen rövid ideig tartó expanzív korszak követett: 1945-ben már be is fejeződött. Azóta hazánk – területi váltakozását tekintve – zsugorodott állapotban van.

A magyar hadtörténelem szempontjából – az etnikai, vallási térbeli elkülönülés történelmi folyamata (GULYÁS L. 2012) mellett, amelyről az egyes korszakokat bemutató fejezetekben teszünk majd említést – a magas földrajzi energiájú pontok hálózata érdemel figyelmet (MENDŐL T. 1963). Részben a magyar településtörténelmi szakirodalomból, részben

⁴⁷ A 13. században a Szávától, valamint a Déli-Kárpátoktól délre kiépített térszerkezeti zóna – a déli bánágok övezete – szintén ebbe a tendenciába simul bele (GYÖRFFY ISTVÁN 1916).

pedig legújabbán CSÜLLÖG GÁBOR (2004, 2007a) és SUBA JÁNOS (2009a) kutatásaiból tudjuk, hogy a különböző térszínek találkozásánál, valamint az ezek által alkotott vonalak természetes közlekedési útvonalak általi metszésénél alakultak ki azok a települések, amelyek nemcsak kereskedelmi és egyéb funkcióik miatt emelkedtek ki a középkor viszonylag egyenletes térszíni textúrájú faluhálózatából (SZABÓ I. 1966), hanem a magyar hadtörténelem folyamataiból eredően előbb-utóbb katonai funkciókat is nyertek. E katonai funkcióval a magyar településföldrajz az utóbbi időkben kezdett el foglalkozni (SUBA J. 2009a, OROSZ É. – PIRISI G. 2010).

Értekezésem szempontjából e kérdéskört azért tekintem fontosnak, mert pusztán a földrajzi hely- és helyi érték eddigi magyar interpretációjával (MENDÖL T. 1963) kissé nehézkesen lehetett kezelni az olyan településföldrajzi jelenségeket, amelyek mögött katonai vagy éppen hadtörténelmi események húzódnak meg. Ilyen például a modernkori laktanyarendszer kiépülésének problémája, a török elleni második végvári vonal megszületésének kérdése, hogy csak a két legszembevetőbbet említsem. E jelenségek vizsgálatában nyilván előbbre viszi a kutatásokat, ha elfogadjuk, hogy – kiegészítve az ezzel kapcsolatban MENDÖL TIBOR (19623) által írottakat – az egyes magas földrajzi helyi értékű pontok sorában találhatóak olyanok is, amelyek pusztán katonaföldrajzi helyi értékkel rendelkeznek. Vagyis olyan helyen fekszenek, amely elsősorban a katonai szakma számára fontos. A települések fejlődése és a magyarországi történelmi földrajzi folyamatok közötti kapcsolat belső logikájából (BELUSZKY P. 2002) ered, hogy a katonai földrajzi helyi értéknek – a hadviselés kényszeréből származó – kihasználása serkentheti a település, város fejlődését. Különösen érdekes ez azokban az esetekben, amikor a földrajzi helyi érték különösebben nem erős. A modern kor magyar településhálózatából ennek kiváló példája lehet *Lenti* vagy *Rétság*. Amennyiben a modern történelmi földrajz felől közelítünk a kérdéshez, akkor ezen a ponton bizonyos mértékig egyet kell értenem WINFRIED SCHENKnek (2011) a történelmi és a politikai földrajz kapcsolatáról vallott, s már kritikával illetett soraival. Továbbra is fenntartva azt a szakmai véleményemet, hogy e két tudományterület kapcsolatában nem lehet az a legfontosabb jelenség, hogy vannak a történelmi tudat szempontjából jelentős helyek, azt elismerem; a magas katonai földrajzi helyi értékű pontoknak, tereknek, térségeknek lehet ilyen funkciója. A budai, az egri vár kiváló példa erre, mint amiként ide sorolhatjuk az 1956. évi forradalom és szabadságharc fontos eseményeinek színtereit is (HORVÁTH S. 2006).

Településföldrajzi folyamataink – és ezt is a magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegét bizonyító jelenségnek tartom – egyes történelmi időszakokban csakis a hadtörténelmi földrajzi szemléletmód alkalmazásával értelmezhetőek. Hogy konkrét, közismert, példával éljek, vetem fel a török hódoltság tájformáló hatásának kérdését. Mint közismert, ennek

nyomait ma is magán viseli a magyar táj. Ám ha erről bárki pusztán csak az alföldi mezővárosok mint a legszembetűnőbb jelenségek tekintetében beszél, akkor óhatatlanul torz képet kap mind a társadalomról, mind pedig a településhálózatról. Az alföldi települések egy hatalmas frontier elemeiként emelkedtek fel, és e folyamatban – egyebek mellett – meghatározó szerepet töltött be a határvidék katonai jellege is.

Az előzőekben összefoglaltam a Kárpát-medencének azokat, az általam legfontosabbnak tartott természet- és társadalomföldrajzi tényezőit, amelyek hatást gyakoroltak nemzetünk hadtörténelmére. Azonban az eddigi kép jelen állapotában még nem teljes, még nem lehet teljes. Egyrészt hiányoznak a későbbi fejezetekben feldolgozandó részletek, másrészt hiányzik, pontosabban kissé hiányos a hadtörténelmi események és folyamatok Kárpát-medencére gyakorolt hatásának ábrázolása. Miután ez megjelenési formájában és intenzitásában historióailag változó, ezért ezt szintén az egyes korszakokról szóló fejezetekben tárgyalom majd. Ám azt megelőzően még el kell végeznem a magyar hadtörténelem földrajzi korszakolását, amelyben már egyértelműen kifejezésre kell jutnia a geográfiai viszonyokra, a tájra gyakorolt hatásának.

3.3. A magyar hadtörténelem földrajzi szemléletű periodizációja

Az értekezésem előző fejezetében tárgyalt, az egész magyar hadtörténelem folyamatában érvényesülő, mind a Kárpát-medencén belüli, mind pedig az azon kívüli geográfiai faktorok és jelenségek igazolják, hogy nemzetünk históriájának katonai eseményeiben bizonyos fokú földrajzi hatásmechanizmus érvényesült. A múlt század első felében oly sokat hangoztatott, majd a magyarországi szocializmus évtizedeiben oly élesen elítélt, s ezek miatt napjainkra kétes fogalommá vált földrajzi determinizmus egyik, közép-, valamint köztes-európai megjelenési formájával van dolgunk. Amennyiben elfogadom azt, az előző fejezetekben már bizonyított tény, hogy hadtörténelmünk chorológiai is leírható, valamint hogy folyamatosan érvényesül benne a fent említett geografikum, akkor ezzel el kell ismernem azt is, hogy elválaszthatatlan tőle a fent említett geográfiai determináltság. Ám ez utóbbi, és ezt éppen a Kárpát-medence, valamint belső, főleg az Erdélyi-medence zártságával kapcsolatban már elmondottak igazolják, a hadtörténelmi földrajz tekintetében sem jelenthet geográfiai fatalizmust. A hadtörténelem geográfiai tényezőinek vizsgálata egyértelműen azt bizonyítja, hogy a földrajzi tényezők ugyan erősen, sőt egyes esetekben valóban kényszerítően hathatnak, ám önmagukban kevés, mondhatnám csak egészen szélsőséges esetekben dönthetnek el már előre eseményeket. A hadtörténelem földrajzában a geográfiai determinizmus – mint minden egyéb társadalomföldrajzi jelenség esetében is – az emberi tényezőben ölt testet. Így a Kárpát-medence földrajzi viszonyai egy hadtörténelmi eseménykor, vagy éppen az ahhoz vezető társadalmi folyamatok kezdetén és során adóttak.

Ezért nyilván határt szabnak annak, hogy a katonai szakma képviselői mit tehetnek, és mit nem tehetnek meg. Ám az, hogy e korlátok közötti cselekvési szabadsággal mennyiben élnek és mennyiben nem, az már az emberi tényezőn múlik. A katonai geográfia erre mondja, hogy a fegyveres küzdelem, vagy hogy a CLAUSEWITZI, már említett meghatározással éljek, a politikai akaratervényesítés érdekében alkalmazott erőszak geográfiai determináltsága a földrajzi tényezők tudatos kihasználásának mértékével, hatásmechanizmusuk tudomásulvételének nagyságával azonos.

Mintegy évtizeddel ezelőtt közzétett egyik publicisztikai írásomban ezt a fajta, a katonai eseményekre jellemző, tudatosan alkalmazott, tehát pozitív tartalmú földrajzi determinizmust neveztem a mindenkori magyar honvédelem alapjául szolgáló *geográfiai aktivizmusnak* (NAGY M. M. 2001b). Ennek léte és hatása nemcsak a magyar, hanem az egyetemes hadügyben és hadtörténelemben is kimutatható, jóllehet megjelenési formái társadalmi kultúráktól, valamint történelmi koroktól függően nagyon változékonyak.⁴⁸ A geográfiai aktivizmus megfogalmazása, a hadtörténelmi földrajznak a történelmi földrajzon belüli elhelyezése abba az irányba mutat, hogy a magyar hadtörténelem geográfiai viszonyrendszerének fejlődési folyamatát a földrajzi szemléletmód érvényesítésével bontsam korszakokra. Erre készíttet az is, hogy a katonai szakmát mindig is jellemző geográfiai szellemiségű gondolkodás földrajzi szempontból is tagolható. Szakaszokra határolható egyfelől az egyes történelmi korokat jellemző tájhasználat, vagy éppen a tájhoz való viszony és viszonyulás alapján (NAGY M. M. 2009c), másfelől pedig korszakolható a geográfiai elemeknek a katonai gondolkodásban képviselt súlya szerint (NAGY M. M. 2002b, 2006). Kultúr- és tudománytörténelmi, valamint hadtörténelmi szempontból mindkét megközelítés alkalmas lehetne a magyar hadtörténelem mint történelmi folyamat tagolására, ám mégsem élek e módszerrel. Nem élhetek vele, mert egyfelől ez

⁴⁸ Az eszközrendszer változékonyságának, sokrétűségének mint társadalomtudományi jelenségnek értelmezésére a modern hadtudományban a hadikultúrák terminus technicus honosodott meg. Ez azonban – a kutatások jelenlegi szintjén – hadügyi eljárásbeli, valamint a metódusok történelmi vizsgálatát jelenti, s Magyarországon ma még nem terjed ki a kulturális antropológiai kutatásokra is (FORGÁCS B. 2002, 2009a). Arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy a hadikultúrák kérdéskörének – belső logikájából eredően – lehetnek és bizonyára vannak is geográfiai vonatkozásai. A különböző hadikultúrákban (mozgáscentrikus, anyagcentrikus, gerilla) eltérő módon viszonyulnak a geográfiai tényezőkhöz, abban azonban minden fajtájuk megegyezik, hogy a katonai szakma napi, gyakorlatias igényeiből eredően a történelmi korok fejlődésével párhuzamosan egyre nagyobb mértékben építenek a geográfiai tényezőkre. Ezt pedig már önmagában az a tény is bizonyítja, hogy a hadikultúrák kategóriáját a magyar tudományos életben meghonosító – egyébként a szocializmus évtizedének szakmailag egyik legfelkészültebb magyar katonája – KOVÁCS JENŐ a geopolitikai és geostratégiai megközelítéssel dolgozott (FORGÁCS B. 2009b).

túlságosan is történelmi megközelítésű lenne, és nem fejeznék ki kellően az értekezésem előző oldalain már említett jelenséget: a mindenkori magyar hadügy, valamint földrajzi környezete szimbiózisát. Ugyanakkor teljes mértékben nem alkalmazhatom azért sem, mert e fenti tényezőkkel – miként majd látható lesz – ugyan jellemezhetőek hadtörténelmünk egyes korszakai, de az utóbbiak határait pusztán egyetlen jellemző alapján megvonni véleményem szerint szakmailag nem lenne helyes. Egy-egy hadtörténelmi időszak az olykor szinte követhetetlenül fordultatos eseménytörténetével, társadalmi és társadalomföldrajzi kapcsolatrendszerével, a tájban érvényesülő hatásmechanizmusával és egyéb vonatkozásaival túl bonyolult jelenség ahhoz, hogy pusztán a katonai szakma tájhasználatára, vagy éppen földrajzi gondolkodására alapján vonjuk meg határát. Ugyanakkor értekezésemben arra is tekintettel kell lennem, hogy egyfelől mind a hadtörténetírásnak, mind a történelmi földrajznak már léteznek korszakolásai, sőt – a szakirodalom alapján mondhatom – még tudományos hagyományai is. Magától értetődik, hogy a magyar hadtörténelem korszakainak meghatározása túlságosan nem térhet el a történelmi földrajzban alkalmazottaktól. S ennek kevésbé a tudományos illem az oka, mint inkább az a már említett kultúrtörténelmi tény, hogy a katonai szakma, valamint a civil társadalom földrajzi szemléletmódja minden korban megegyezik (NAGY M. M. 2006). Ugyanakkor a hadtörténetírás korszakbeosztására is tekintettel kell lennem, hiszen egy általa feldolgozott eseménysor, folyamat geográfiai viszonyrendszerét vizsgálom. Summa summarum a fent leírtakból ered, hogy a magyar hadtörténelem földrajzi korszakhatárainak megállapításához – szorosán ragaszkodva a kérdéshez – röviden át kell tekintenem a hadtörténetírás és a történelmi földrajz korszakolással kapcsolatos téziseit.

A magyar hadtörténelem chorológiájáról szóló fejezetben forrásul használt MARKÓ ÁRPÁD-féle (1943) összefoglaló mű korszakhatárolása – az önálló magyar fegyveres erők léte vagy nem léte alapján – arra utal, amire egyébként a szerző is, hogy történelmi szempontból kimutatható ugyan „...az általános és politikai történetírás eddig szokásos tárgyalási módszere...” (MARKÓ Á. 1943, 3. p.), de ettől különböző szakmai, olykor politikai és ideológiai szempontok alapján el lehet térni. E kérdéskör részletekbe menő ismertetése szétfeszítené értekezésem terjedelmi kereteit, így csak néhány – saját szakmai megítélésem alapján jellemzőnek tartott – mű említésével érzékeltetem a történelmi szempontú periodizáció jegyeit.

A magyar hadtörténetírás egyik első összefoglaló műve, RÓNAI HORVÁTH JENŐ (1895-1897) feldolgozása különösebb katonai szempontú kategorizálás nélkül tárgyalta a magyar hadtörténelem eseményeit: a köz- és a politikátörténet vezérfonalát követte. Ám a dolgozatomban bevezetőjében már viszonylag részletesen tárgyalt, JUTTA NOWOSADTKO-féle (2002) elméleti és tudománytörténelmi alapmű éppen arról beszél, milyen sokféle megközelítéssel lehet

hadtörténelmet írni. Azonban a magyar tudományos élet, valamint a széles olvasóközönség előtt a hadtörténelem és így annak korszakolása is – néhány egyedinek tekintendő próbálkozástól eltekintve – legfőképpen három formában jelenik meg. Az elsőt azok az összefoglaló, vagy pusztán egy-egy korszakot tárgyaló művek jelentik, amelyek – RÓNAI HORVÁTH JENŐ nyomdokán haladva – elsősorban a köztörténetírás főbb összefoglaló alkotásaihoz igazodnak, és általában a háborúk politikatörténetét dolgozzák fel. Ebbe a kategóriába tartozik az 1945 utáni évtizedek két jelentős hadtörténelmi monográfiája, két nagy világháború-történetünk, az egyik RÁNKI GYÖRGY (1982), a másik pedig GALÁNTAI JÓZSEF (1980) tollából. E típus közös jellemzője, hogy – általában – precíz, pontos eseménytörténetet ad, a hadtörténelmi folyamatokat elhelyezi a korszak históriájában, de kimondottan a katonai szakma történetére vonatkozó kérdésekbe a szerzők már nem mennek bele.

A második típust – főleg Közép-, valamint Köztes-Európa egykori szovjet-orosz megszállási övezetében – az ideológiai tartalommal erősen átítatott és az esetünkben marxista történetfilozófia korszakolását követő művek halmaza jelenti. Az utóbbi tipikus példája a szovjet-orosz RAZIN nevéhez köthető egyetemes hadtörténelem, amelynek hazánkban három kötete jelent meg (1959-1961). E kötetek alcímei – *A háború rabszolgatartó korszakának hadművészete*, *A háború feudális korszakának története*, *A háború kézműipari korszakának története* – is bizonyítják, hogy a szerző a szakaszolást a marxizmus dialektikus történelmi materializmusa alapján tette meg.⁴⁹ Az erős ideológiai tartalom ellenére – főleg az úgynevezett hadművészeti kérdések, vagyis a katonai eljárásbeli problémák tárgyalásakor – RAZIN műve jól használható, és tárgyi adatait tekintve is pontos. Az ideológiai töltetű összefoglaló, rendszerező vállalkozások egyik kultúrtörténeti érdekessége, hogy – tudományterülettől függetlenül – az adatok pontosságával és gazdagságával igyekeztek az egykori szerzők a hitelesség látszatát kelteni, miközben az egyébként többnyire precíz adatok csoportosítása már az ideológiai elvárásoknak megfelelően történt.⁵⁰ Az ideológiailag

⁴⁹ Mindez RAZIN megfogalmazásában így hangzik: „...*A hadművészet fejlődésében végbement történelmi folyamat periodizálásának tudományos alapjai: az általános társadalmi-gazdasági, politikai és speciális katonai-technikai tényezők. Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban [sic!] rámutattak arra, hogy a feudális, a manufakturális és gépipar az ipar szervezésének különböző módjai. Az ipar feudális, vagy céh szervezete – munkamegosztás a különböző céh társulások között; a manufaktúra – munkamegosztás az egyes műhelyeken belül; a nagyipar – a fizikai munkát kiszorító gépek alkalmazásának rendszere. Az ipar szervezéséhez hasonlóan beszélhetünk a hadviselés szervezésének különböző módjairól. Ezek képezik a hadművészet története periodizálásának alapját...*” (RAZIN 1959-1961, I. p. 65-66. Razin kiemelései).

⁵⁰ Hogy a földrajztudomány teréről is hozzak példát, emlékeztetek egy szovjet-orosz szerző, I. P. MAGIDOVICS (1961) már terjedelmében is lenyűgöző utazástörténetére. Ugyan, ha máshonnan nem is, de TELEKI PÁL

determinált összefoglaló hadtörténelmek másik, kevésbé következetes logikájú változatát a magyarországi szocializmus évtizedének már szintén említett reprezentatív magyar szintézise (LIPTAI E. 1984-1985) jelenti. Míg az ennek elméleti alapjául szolgáló RAZIN-féle alkotás egyenes vonalvezetésű, a marxizmus-leninizmus alaptételeit követő és nyíltan vállaló kötet volt, addig ez a LIPTAI ERVIN nevével fémjelzett könyvre ez már nem volt jellemző. A marxizmus-leninizmus tanaiból eredő osztályharcos szemlélet tükröződik ugyan a feldolgozáson, aminek az az eredménye, hogy az ideológiai szempontból a politikailag fontosnak tartott eseményeket – az 1514. évi parasztháború, a magyar internacionalisták harcai az orosz polgárháborúban, a magyarok részvétele a második világháború időszakában az antifasiszta mozgalmakban és partizánharcokban – aránytalanul túlhangsúlyoz, sőt torzítva felnagyít. Ugyanakkor a magyar hadtörténelem korszakolását követve – szigorúan ragaszkodva az időrendhez – a köz- és politikátörténethez igazodik.

A hadtörténeti összefoglalók harmadik nagy változata, a hadművészet történetének rendszerezésére törekszik, vagy oly módon hogy egyetlen hadművészeti faktor jelentőségét kidomborító szintézis (DELBRÜCK, H. 2003, LIDDELL HART, B. H. 2002), vagy oly módon, hogy a katonai eljárások történetét igyekeznek vagy kronológiai, vagy valami egyéb gondolati rendszerben tárgyalni (HOLMES, R. 1992, KEEGAN, J. 2002). A hadtörténelem periodizálását is ennek megfelelően találjuk bennük. Az egy, esetleg több tényező jelentőségét vizsgáló művek korszakolása lineárisan, időrendben halad, és vagy a köztörténet vagy a kultúrtörténet szakaszolását veszi alapul (DELBRÜCK, H. 2003, LIDDELL HART, B. H. 2002). Ezen belül azonban egyes időszakokat, eseményeket erősen felnagyítva tárgyalnak a szerzők; a vizsgált tényező, tényezők történelmi megjelenése, intenzitása lesz a meghatározó elem. A hadművészet történetének sajátos alfaja a már említett eljárás-történeti rendszerezésre törekvő alkotások sora. Ezek közül általában azok a jobban sikerültek, amelyek igyekeznek megmaradni a valós katonai szakma fejlődéstörténeténél, és ennek megfelelően emelnek ki időszakokat, eseményeket s teszik őket olykor korszakokká, korszakhatárokká (HOLMES, R. 1992). A kevésbé jól sikerült változatok általában azok a művek, amelyekben a szerző

alpművéből (1996) tudjuk, hogy a földrajzi utazások története nem azonosítandó és nem azonosítható a geográfia tudománytörténetével, ám egyebek mellett MENDŐL TIBOR (1999) földrajztörténete bizonyítja, hogy annak szerves részét képezi. Amennyiben a földrajztudomány történetét – igen tág értelmezésben véve – a Föld megismerésének kultúrhistóriájaként fogom fel, akkor MAGIDOVICS vállalkozását jelentős, a földrajztudomány történetébe vágó monografikus alkotásnak kell tekintenem. Eddigi tapasztalataim szerint adatközlését tekintve pontos, alapos mű, ám az utazástörténet súlypontjainak elhelyezésében már egyértelműen torz, és ideológiailag, sőt nacionalista alapon aránytalan.

feltétlenül valamely általa kitalált elméleti rendszer alapján igyekszik egyetemes hadtörténelmet írni, és annak folyamatát sokszor ennek megfelelően tagolja (KEEGEN, J. 2002). Ez természetesen nem zárja ki, hogy vállalkozása sikeres legyen, de miként azt korunk neves angol szakírójának, JOHN KEEGANnek (2002) vállalkozása bizonyítja, a kevésbé szerencsés elméleti rendszerhez való ragaszkodás torz hadtörténelmi képhez vezet (NAGY M. M. 2004a). Mindezzel azt akarom mondani, hogy értekezésemben egy olyan társadalmi jelenséget, a magyar nemzet hadtörténelmét kell földrajzi szempontból korszakokra bontanom, amely jelenség historikusai sem jutottak egyértelmű, mindenki által elfogadott álláspontra annak periodizálásában. Amennyiben figyelmen kívül hagyom az ideológia által áthatott, valamint az egyedi gondolatmenetek által determinált egyetemes hadtörténelmeket, akkor valójában két csoportjukat használhatom korszakolásomnál. Az egyik azoknak a műveknek a halmaza, amelyek a köztörténetírás és a politikátörténet korszakhatáraihoz igazodnak, a másik csoportot pedig a katonai szakma eljárásainak változásaira (a hadművészet története) fókuszáló alkotások teszik ki. Az utóbbiak korszakhatárai egybeesnek az európai ember kultúrtörténeti időszakaival, ami viszont mindig is tükröződik a köztörténetírásban (HAJNAL I. 1936, FRIEDEL, E. 1989-1994). Vagyis visszajutok oda: a hadtörténetírás korszakolása tekintetében legcélravezetőbb a köztörténet szakaszolására támaszkodni.

Az e fejezet fenti soraiban elmondottak ismét arra készítetnek, hogy a magyar hadtörténelem földrajzi folyamatának korszakhatárait – figyelembe véve a hadtörténelem fejlődési tendenciáit – a történeti földrajzban alkalmazottakhoz igazítsam. Ám ez sem lehet egyszerű, mondhatnám kézenfekvő átvétel, mert Magyarország történeti földrajzának mint sajátos históriai jelenségnek felosztása sem egységes a szakirodalom tanúsága szerint. Ez az utóbbi egyébként arról is árulkodik, hogy az egyetemes történeti földrajzra vonatkozóan sem beszélhetünk egységesen elfogadott korszakolásról. Jelenlegi ismereteim szerint bizonyos fokig itt is az érvényesül, ami a hadtörténetírásban: különböző megközelítések és szemléletmódok alapján eltérő periodizálásokkal találkozhatunk. A magyar történeti földrajzi szakirodalomban is gyakorta hivatkozott NORMAN J. G. POUNDS az *Európa történeti földrajza* (1997) című feldolgozásában láthatóan nem emelte kardinális kérdés szintjére a korszakhatárok kitűzését. Megelégedett azzal a – szakmailag nyilván – helyes eljárással, hogy a korszakhatárokkal való részletes munka helyett csak azt jelölte ki, mivel foglalkozik: „...A környezet, a társadalom és a technika kölcsönös egymásra hatásának összefüggésén belül néhány témakörre összpontosítjuk figyelmünket, s ezeket követjük végig az i. e. 5. századtól a 20. század elejéig. E témák: a településformák és a mezőgazdaság, a városok növekedése, az ipar fejlődése, a kereskedelem szerepe. Ám mindezek mögött mindvégig jelen van két másik

alapvető tényező: a politikai szervezet és a lakosság...” (POUNDS, N. J. G. 1997, 18. p.) E témakijelöléssel POUNDS tulajdonképpen a köz- és kultúrtörténet korszakhatárait vette át, amennyiben kontinensünk geográfiai alapú történetét *a klasszikus civilizációk* (az ókori világ), *a középkor, az újkori Európa*, valamint *az ipari forradalom és az utána következő időszak* tagolásában tárgyalja.

Módszertani szempontból KONRAD KRETSCHMER Közép-Európáról szóló történeti földrajza (1904) tipikus esete a keresztmetszeti képekből összeállított hosszmetzeti ábrázolásnak. Ennek megfelelő korszakolást is alkalmaz, amely egyébként szoros összefüggésben áll a történeti földrajz lényegéről alkotott felfogásával. KRETSCHMER szerint a történeti földrajz a Föld felszínével foglalkozik az ember kulturális világának minden vonatkozásában és a történelmi fejlődés folyamatában. Vagyis az ő történeti földrajzának középpontjában az ember, annak kulturális földrajza⁵¹ és politikai földrajza áll. E tényeket egybevetve KRETSCHMER tulajdonképpen nem is korszakol, jóllehet fogalmilag beszél az ókori, valamint a középkori Közép-Európáról. A korszakalkotás helyett, miután részletesen foglalkozott az ókor Közép-Európájával, egyes éveket – 1000, 1375, 1550, 1650, 1770 – vizsgál, pontosabban fogalmazva az ezekre az évekre vonatkozó politikai és kulturális földrajzi állapotokat (mint földrajzi keresztmetszeteket) rögzíti és sorakoztatja egymás mellé.

Mintegy negyed évszázaddal később már árnyaltabb, bátran mondhatjuk, a történelmi és a geográfiai megközelítést ötvöző metódust tükröz HUGO HASSINGER (1931) történeti földrajza. Az osztrák geográfus – látszólag – nem sokat bíbelődött az emberiség történetének földrajzi alapon történő korszakokra osztásával. Ám hangsúlyoznom kell, ez csak a látszat. Az ő történeti földrajza nem történelmi, hanem geográfiai tagozódású, és így látszólag nincsen szüksége a történelmi korszakok jelenségére. Alapművét végigolvasva azonban azt tapasztaltam, hogy mégis alkalmaz bizonyos kronológiai szempontot, amennyiben kötetében részben az ember elterjedésével párhuzamosan foglalkozik az ősi világ földrészeivel (Die Erdteile der Alten Welt), az elő államképződmények színtereivel, majd külön fejezetet szentel a Földközi-tenger vidékének, hogy utána a középkori Európával foglalkozzék, amit az Új Világ és az óceáni térségek feltárását és felfedezését taglaló rész követ. Kötetét pedig a huszadik század első évtizedei nagyhatalmainak geográfiai áttekintését nyújtó fejezete zárja.

⁵¹ KRETSCHMER értelmezésében a kulturális földrajz fogalma nem felel meg teljes egészében e terminus technicus mai tartalmának, amennyiben így fogalmaz „...*A politikai vagy államföldrajzzal szemben a kultúrtörténet a népekkel foglalkozik szellemi és anyagi fejlődésük szempontjából. Ennek megfelelően a kulturális földrajznak azt a befolyást kell kimutatnia, amelyet az adott vidékek természeti viszonyai mindenkör gyakoroltak a népekre...*” (KRETSCHMER, K. 1904, 11-12. p.)

Vagyis – véleményem szerint – HASSINGER tulajdonképpen egy földrajzi tagolást alkalmaz történelmi korszakolásra. Földrajzi tagolásának alapja pedig – amennyiben szövegét jól értem – tulajdonképpen az, hogy az emberiség történetében mikor, mely vidék volt történelmi szempontból a legfontosabb. HASSINGER tudományos leleményességével tulajdonképpen megtalálta annak egyik módját, miként lehet az emberiség történetét egyetlen hatalmas térbeli, földrajzi folyamatként egy kötetbe összefoglalva tárgyalni.

HASSINGER könyvét követően néhány évvel hazánkban is megjelent egy hasonló vállalkozás, CHOLNOKY JENŐ tollából (1935b), *Hazánk és népünk egy ezredéven át* címmel. E kötetében a magyar geográfus teljes körű áttekintést igyekezett adni a Kárpát-medence történelmi földrajzáról, és ennek keretében a hagyományos, a történelmi tárgyú művekben megszokott történelmi szemléletű korszakolást alkalmazta. Azonban miután földrajzi szemléletmódjából eredően azzal is foglalkoznia kellett, hogy megtelepedése óta az ember a Kárpát-medencében mennyiben változtatta meg annak tájképét, így külön fejezetet kellett szentelnie egyrészt a török hódoltság következményeinek, másrészt a Nagyalföld újkori geográfiai átalakulásának. S miután – miként az előző fejezetben már látható volt – ő ismerte és dolgozta fel Budapest fővárossá emelkedésének földrajzát, így ezt a kérdést is külön részben kellett tárgyalnia. Mai szemmel észrevehető, hogy CHOLNOKY JENŐ (1935b) ugyan igyekezett az általános történelmi korszakoláshoz igazodni, de miután a Kárpát-medence történelmi földrajzának vannak kiemelkedő, a hagyományos történelmi kronológiai szemléletmódba nehezen beleilleszthető folyamatai, így kénytelen volt a geográfiai megközelítést is alkalmazni a folyamat szakaszolásánál. A történelmi vagy a geográfiai szempont alkalmazásának problémája visszaköszön MENDŐL TIBOR (1947) rövid, magyar történelmi földrajzi összefoglalójában is. CHOLNOKY JENŐnek a mintegy tíz évvel korábban megjelent kötetéhez képest MENDŐL mind tartalmában, mind szemléletmódjában másfajta történelmi geográfiát írt. Míg CHOLNOKY JENŐnél együtt jelenik meg a RATZEL-féle megközelítés, amely mindig a földrajzi viszonyoknak az emberi történelemre gyakorolt hatására irányul, valamint a történelem mint antropogén tájformáló tényező, addig MENDŐL TIBOR – a BULLA BÉLÁval közösen publikált könyvének történelmi földrajzi fejezetében – már valódi tájtörténetet írt. Ám ennek tagolását – amiről már a fejezet címei is árulkodnak: *Ősi műveltség és új haza, A táj gazdagodása a középkorban, A törökvilág, Az újjáépítés, A mai műtáj születése* – ő sem tehetette meg bizonyos történelmi szemléletmód nélkül. Feltűnő, hogy ugyan alkalmaz a történetírásból átvett kategóriákat, de a korszakolásban csak akkor él velük, amikor a táj történetének egy időszaka egybeesik a történelmi korszakkal. A török kortól kezdve már a táj változása lesz nála a korszakolás mércéje.

MENDÖL TIBOR és CHOLNOKY JENŐ fentiekben említett művei és az azokban a periodizálásra tett próbálkozások egyértelműen mutatják, hogy egyfelől a török hódoltság kora, másfelől ennek következtében a szerves térfejlődés – főleg a Nagyalföldön való – félbeszakadása az a történelmi jelenség, amely a magyar táj történeti földrajzi korszakokra való tagolásakor egyértelműen megköveteli mind a történelmi, mind pedig a geográfiai szemléletmód egyidejű alkalmazását. Ez utóbbi sajátos megjelenési formájának tartom a BELUSZKY PÁL által követett metódust *A Nagyalföld történeti földrajza* (2001) című művében. A történelmi, avagy geográfiai szemléletmód kérdését ebben a szerző azzal a nagyon egyszerű fogással oldja meg, hogy először felvázolja e nagytájunk fő jellemzőit, társadalmi, tudományos problémáit, majd ezt követően a hangsúlyt arra a két korszakra helyezi – a hódoltság korára, valamint az azt követő két évszázadra –, amikor e táj történetének legfontosabb folyamatai zajlanak. Ily módon BELUSZKY PÁLnál – amennyiben szakmailag helyesen értelmezem szövegét – nemcsak tájtörténetről, hanem társadalom- és településtörténetről, valamint társadalomföldrajzról is szó van. S ami nagyon hangsúlyozandó: itt a korszakhatárok ugyan történeti fogalmakkal jelöltetnek, de valójában főleg geográfiai tartalmakat képviselnek.

A mai magyar történeti földrajz meghatározó személyisége, FRISNYÁK SÁNDOR – már többször említett alaplátványán (1992b) túl – két tanulmányában is foglalkozott Magyarország történeti földrajza geográfiai korszakolásával. Láthatóan mind a *Magyarország történeti földrajza* című kötetében, mind pedig későbbi két tanulmányában – *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében* (2004b), *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai* (2009b) – következetesen tartotta magát a történettudomány által is elfogadható korszak-meghatározásokhoz, amennyiben az alábbi időszakokat különböztette meg: *korai feudalizmus (X-XII. század)*, *virágzó feudalizmus (XIII-XV. század)*, *kései feudalizmus (XVI-XVIII. század)*, *a tőkés átalakulás korszaka (1848-1920)*. (FRISNYÁK S. 1992b, 2009b). Jóllehet a sorból a 2004-ben publikált tájtörténeti tanulmánya annyiban kilóg, hogy ebben az esetben nem nevesít oly markánsan időszakokat, mind a másik két műben, ám miután tájtörténetet készít – és ebben a tekintetben dolgozata szellemiségében rokon MENDÖL TIBOR 1947-es vállalkozásával – erre nincs is különösebben szüksége. Ám a tanulmány jelentős részét kitevő – *A Kárpát-medence kultúrtájainak kialakulása és gazdagodása (895-1920)* című – fejezetében feszesen összefogott módon, egyetlen történeti folyamatként mutatja be nemzetünk történelmi színhelyének történetét, így abban a súlypontok óhatatlanul ugyanoda kerülnek, mint ahová a másik két műben a korszakhatárok. Mindezzel azt is állítom, hogy – a három alkotás szövege alapján – FRISNYÁK SÁNDOR egy olyan korszakolást alkotott, amely ugyanúgy ötvözi a geográfiai, mint a történelmi szemléletet, mint ahogyan BELUSZKY PÁL esetében is látható. A

kétféle megközelítés ellenére azonban nem történelmet, hanem a táj és a benne élő társadalom földrajzi történetét ábrázolja.

Ugyanakkor azt is ki kell emelnem, hogy – az előző alfejezetekben már említett magyar tudománytörténeti folyamatokból eredően – a magyar történeti földrajz korszakolásai minden pozitívnak értékelendő törekvés ellenére valamilyen mértékben kénytelenek igazodni a köztörténetíráshoz. Miután a magyar történeti földrajz – ahogyan azt már említettem – még a főbb történelmi eseményeink geográfiai értelmezésével is adós, így nem lehet egyértelműen pusztán tájtörténet. Jóllehet erre vonatkozó törekvések a már szintén említett történeti ökológia, valamint a környezettörténet részéről határozottan érzékelhetőek.⁵² S ha már szóba kellett hoznom e két tudományrendszeri kategóriát, akkor érdemes kitérni az ezek által alkalmazott korszakolásra is. Ebben a tekintetben a hazai szakirodalomban mérvadó, RÁCZ LAJOS nevével fémjelzett alapmű (2008) döntően a történetírásból átvett kategóriákat alkalmaz az egyes időszakok megkülönböztetésére, ám ezen belül nagy terjedelemben foglalkozik – a már említett, meghatározó hazai történeti geográfusokhoz hasonlóan – a török háborúk korával, majd a 18. századdal, amelyet itt is „*az újjáépítés évszázada*” fogalmával jelölve találunk (ez MENDÖL TIBORNÁL *újjáépítésként* szerepel, míg FRISNYÁK SÁNDORNÁL *a kései feudalizmusként*, CHOLNOKY JENŐNÉL (1935b) *a török idők utáni újjáéledésként*, BELUSZKY PÁLNÁL pedig a *Janus arcú 18-19. századként*). A közelmúltban magyar nyelven is publikált, R. A. BUTLIN és R. A. DODGSHON szerkesztésében megjelent európai történeti földrajzi tanulmánykötet környezetföldrajzi fejezete (SIMMONS, I. G. 2006) régiók szerinti tagolást követ, s ezen belül elsősorban évszázadok szerint kategorizál. Ugyanezt mondhatom el a magyar éghajlattörténetről is (RÁCZ L. 2000, 2001).

⁵² Értekezésemben nem taglalhatom részletesen a történeti ökológia, valamint a környezettörténet fogalmi és tudományrendszeri problémáit. Ám miután az e kategóriákba sorolt szakirodalomra is támaszkodom az egyes hadtörténelmi korszakok földrajzi bemutatásakor, így mégis egy rövid megállapítást kell fűznöm a kérdéskörhöz: a két tudományterület közötti különbség tulajdonképpen szemantikai problémát takar. Éles különbséget nem lehet tenni közöttük. Erre utalnak a közelmúltban megjelent magyar környezettörténeti összefoglaló mű alábbi sorai is: „...*Azt a tudományterületet, amely az ember, illetve az emberi közösségek, valamint a természeti környezet együttélését vizsgálja a történeti korokban, többféle névvel illették a nemzetközi szakirodalomban. Ezek közül a környezettörténet és a történeti ökológia otthonosodott meg a leginkább. Nézetem szerint a magyar nyelvű szakirodalomban talán szerencsésebb a »környezettörténet« terminus használata, mégpedig két okból. Részint azért, mert az e témában irányadónak számító angolszász tudományterületen az »environmental history« számít bevett terminusnak, aminek a »környezettörténet« a tükörfordítása. Másfelől pedig a »történeti ökológia« mint jelzős szerkezet diszciplináris félreértéseket és konfliktusokat okozhat a klasszikus ökológia művelőivel, ami nem lenne szerencsés. ...*” (RÁCZ L. 2008, 11. p., Rác Lajos kiemelése).

Az egyetemes történeti földrajz korszakolási metódusát az a tudománytörténeti fejlődési folyamat határozza meg, amelynek eredményeként tudományterületünk szellemiségében már megjelent a környezettörténet, valamint a történeti ökológia néhány vonása, s ennek hatására a kultúrtáj szerves fejlődéstörténete, valamint az ember és társadalma, továbbá természeti környezete szimbiózisa került figyelmének középpontjába (SCHENK, W. 2009). Az egyetemes történeti földrajz nemzetközi tekintélyű, kortárs személyisége, WINFRIED SCHENK (2009) egyik elméleti összefoglalójában – a legmodernebb szakirodalomra támaszkodva – az emberiség történetét több szempontrendszer szerint is periodizálta. Az egyik rendszer a felhasznált energia, valamint az alkalmazott energetikai rendszerek alapján három nagy időszakra tagolja az emberiség történetét. Az első a vadászó és gyűjtögető társadalmak Nap-energia rendszere, a második az agrár, illetve növénytermelő társadalmak Nap-energia rendszere, míg a harmadik az ipari és a szolgáltató szektoron alapuló társadalmak főleg fosszilis tüzelőanyagokon alapuló energiarendszere determinálta korszakok. A SCHENK által ismertetett – részben HELMUT JÄGERTŐL átvett – korszakolás a tájhasznosítás felől közelíti a történelem folyamatához. Ennek megfelelően az agrár földfoglalás, a középkorra jellemző komplex tájatalakítás, majd az ipari kor, végül pedig a tudományos technikai kor évszázadairól és évtizedeiről beszél (SCHENK, W. 2009). Az agrár földfoglalás előtti időszakot (őskor) e felosztás nem veszi figyelembe, hiszen akkor az ember még csak benne él a tájban, de azt érdemben nem formálja. Amennyiben SCHENK utóbbi korszakolását megpróbálom átültetni a magyar történelemre, valamint hadtörténelemre, akkor a következő eredményre jutok. Az agrár földfoglalás időszaka, amelyet az egykori Közép-Európában található hatalmas erdőségek első nagyobb irtásai jellemeznek, már a magyar honfoglalást megelőzően megkezdődött a Kárpát-medencében, de a komplex tájformálás kibontakozása csak a magyar államalapítás korában indulhatott. (Ennek kezdetét SCHENK is 1000 körülre teszi.). Az ipari korszak a 19. század közepétől érvényesül teljes egészében mint antropogén tájformáló tényező Közép-Európában, s helyét csak mintegy fél évszázaddal ezelőtt adta át a tudományos-technikai korszaknak. A magyar hadtörténelem általam vizsgált időszaka – a honfoglalástól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig terjedő évszázadok – a fentiek szerint két nagy történeti földrajzi időszakkal esnek egybe. Egyfelől lefedik a középkori komplex tájformálás, másfelől pedig az ipari korszak évszázadait. Ugyanakkor részben még átnyúlnak a kezdeti, agrár földfoglalás századaiba is. Ami azonban a két teljes időszak legfontosabb jellemzője lesz, az az egyre növekvő ütemű tájformálás, amelyben antropogén tényezőként – a Kárpát-medencében – mindenképpen nagy szerepet vállalnak a magyar hadtörténelem folyamatai is.

Az e fejezetben eddig leírtakból egyértelműen látható, hogy a Kárpát-medence, valamint az egyéb térségek történeti földrajzi korszakolásában – jelenlegi ismereteim szerint –

nem létezik egységes rendszer. Ami biztosan állítható, az kettős tényező. Egyfelől kimutatható a történelmi szemléletmódhoz történő igazodás szándéka, ám geográfiai tartalommal, másrészt – a Kárpát-medence esetében – feltűnő a török kor, majd az azt követő évszázad hangsúlyozása. Ennek mondhatnám triviális oka, hogy a magyar történelem eddigi legintenzívebb tájformáló századairól van szó.

A magyar hadtörténelem geográfiai folyamatának korszakokra osztása során a török kor figyelembe vétele magától értetődik, hisz a hódoltság fennállásának közel kettőszáz éve (1541-1718) intenzív, permanens hadügyi életet is jelentett. A többi évszázad hogyan szakaszolható? Ennek megválaszolására eddig három alkalommal tettem tudományos próbálkozást, pontosabban a 2004-ben alkotott rendszert finomítottam, árnyaltam tovább (NAGY M. M. 2004b, 2006, 2010c). Elismerve, hogy a magyar hadtörténelem földrajzi szemléletű felosztása több szempont szerint is megvalósítható, a korszakokra történő felosztás esetében minden tudományos próbálkozás, olykor bukdácsolás mellett három tényezőt tartottam szem előtt. Egyrészt azt, hogy a hadügy fejlődési folyamata során milyen jellegű és milyen mértékű földrajzi hatásmechanizmus érvényesült. Másrészt azt, hogy a mindenkori magyar hadügy miként és milyen erősséggel játszott antropogén tájformáló szerepet. Harmadrészt pedig azt, hogy korszakolásom valamilyen módon legyen összhangban a történelmi földrajz által képviselt nézetekkel. Az utóbbi esetben – szakmai meggyőződésem szerint – a FRISNYÁK SÁNDOR által használt periodizálást vettem alapul: a történelmi és a földrajzi megközelítés együttese, valamint a nem pusztán a tájtörténetre való fókuszálás miatt bizonyult a legalkalmazhatóbbnak.

E fenti szempontokat összevetve a magyar nemzet Kárpát-medencei hadtörténetét három nagy, egymástól élesen elkülöníthető időszakra, a másodikikon belül pedig intervallumokra és alperiódusokra tudtam felosztani. Az első korszak a honfoglalástól a tatárjárásig tartó évszázadokat jelenti, és megfelel a FRISNYÁK SÁNDOR-féle felosztás (2009b) első időszakának (a korai feudalizmus, 10-12. század), valamint a második szakasz, a virágzó feudalizmus, 13-15. század első részének. Második hadtörténelmi földrajzi időszakom a tatárjárástól a Rákóczi-szabadságharc bukásáig tart (1242-1711), ami a FRISNYÁK SÁNDOR-féle kategorizálásban a már említett virágzó feudalizmust és a kései feudalizmus első szakaszát fedi. Harmadik hadtörténelmi időszakom pedig 1711-től kezdődik és gyakorlatilag ma is tart. Ez FRISNYÁK SÁNDOR esetében a kései feudalizmus és a tőkés átalakulás évszázadait jelenti. E fenti három időszak közös tulajdonsága, hogy a magyar hadtörténelem minden fordulékonyasága, sikere és katasztrófája ellenére kimutatható benne egyfelől a folyamatosan fokozódó tájformáló hatás, másfelől a hadügy és földrajzi környezete fokozódó szimbiózisa.

Ugyanakkor eddigi kutatásaim alapján valószínűsítem, hogy a későbbi vizsgálatok eredményeként e nagy periódusok még rövidebb szakaszokra lesznek bonthatók. A két markáns korszakhatár 1242 és 1711 hadtörténeti földrajzi értelmezése egyben magyarázza az egész periodizálás logikáját is. 1241-1242 a tatárjárás éve, amikortól kezdődően a magyar táj képében egyre több kővár jelenik meg, s ez egyben azt is jelenti, hogy a korábbi időszakhoz képest ugrásszerűen megnő a magyar hadügy tájformáló hatása, ami viszont feltételezi a katonai szakma földrajzi tényezőkhöz történő igazodásának változását is. A tájformálás intenzitása a török korban éri el legmagasabb fokát, és a Rákóczi-szabadságharc – az időbeli közelség miatt – még a török korból örökölt tájban zajlik. 1711-től, illetve a magyar államterület teljes felszabadulásától a török uralom alól, a pozsareváci békétől (1718) a hadügyben is egy új időszak kezdődik Magyarországon: az állandó hadseregek kialakulásának kora. Az Európa fejlettebb területein már korábban elkezdődött hadtörténelmi folyamat eredményeként fokozatosan kiforrólódik a fegyveres erők ma is ismert rendszere, a modern hadsereg, amely egyetlen kultúrtörténeti folyamatként átvált a tömeghadseregek időszakába. A modern fegyveres erők jellegéből, működési mechanizmusából eredően más jellegű tájformáló hatást gyakorolnak és másként is viszonyulnak földrajzi környezetükhöz, mint a korábbi időszakok hadügye. Vagyis e három nagy hadtörténeti földrajzi korszak meghatározása a hadügy és földrajzi környezetéhez való viszonyának változásai alapján történik: egyszerre érvényesül benne a geográfiai és a történelmi, valamint a katonaföldrajzi szemlélet. Arról pedig, hogy a hadügy és a táj szimbiózisa mikor, milyen képet mutatott, értekezésem következő fejezeteiben számolok be.

A magyar hadügy földrajzi szempontú periodizációjával kapcsolatban fontos felhívnom az olvasó figyelmét arra, hogy a korszakhatárokat – még ha azokat a jobb érthetőség kedvéért igyekeztem markáns történelmi eseményhez is kötni – ne éles cezúraként képzeljük el. A történelemben valóban vannak olyan események (például forradalmak, megnyert vagy veszített háborúk), amelyek éles fordulópontot jelentenek egy-egy nemzet, vagy éppen a világ történelmében. Ám a földrajzi folyamatok a hadtörténeti földrajz esetében is – egyes kivételektől eltekintve – legtöbbször csak fokozatosan érvényesülnek. Ebből ered, hogy egy amúgy is bonyolult, gyakorta sok társadalmi áttételen át módosuló hadügy geográfiai rendszere, földrajzi vonatkozásai is csak egyes esetekben változnak egyik pillanatról a másikra. Eleve a hadügy belső logikájából eredően földrajzi vonatkozásai lassú érvényesülése bizonyos átmeneti periódusokat feltételezhet. Ilyen markáns átmeneti periódust leginkább a török kor kezdete jelent.

4. Földrajzi korszakok a magyar hadtörténelemben

4.1. A magyar hadtörténelem első földrajzi időszaka

4.1.1. *A magyar hadügy földrajzi szemlélete a tatárjárásig*

A magyar hadtörténelem első földrajzi időszaka a honfoglalással (895) kezdődik és a tatárjárás háborújával (1241-1242) végződik. A két esemény között eltelt mintegy három és fél évszázad (347 év) a magyarság, valamint a Kárpát-medence földrajzi viszonyai közötti kapcsolat tekintetében sok szempontból meghatározó népünk életében. Az új lakóhely, a szállásterület megismerésén túl ekkor alakul ki a betelepülők tájhoz kötődése, aminek lényeges, mondhatnánk determináló eleme lehetett, hogy a honfoglaló törzseknek szembesülniük kellett azzal a ténnyel: a fejlettebb államszervezetek és államterek fennállása miatt nyugat felé nem lehet tovább vándorolni. Ez a helyzet eredményezte, hogy fokozatosan kialakult a magyarság és a Kárpát-medence szimbiózisa, a korszak legfőbb történeti földrajzi jellemzője. Az új szállásterületen történő megtelepedés, majd az abból fakadó társadalmi átalakulás lett forrása a nép Kárpát-medencei tájszemlélete kialakulásának (KÁDÁR L. 1941; KRISTÓ GY. 2003). A korszak legfőbb antropogeográfiai folyamatai szoros összefüggésben állnak a tájszemlélet fejlődésével, az új szállásterülethez való kötődés erősödésével. A honfoglalással kezdődő történeti földrajzi időszak évszázadaiban történik meg a Kárpát-medence fokozatos birtokbavétele, ekkor kezdődik a magyar társadalom itteni tájformáló és tudatos alakító munkája. Fokozatosan kialakul a középkori Magyarország állama és államtere, településhálózata, s nem utolsósorban ebben az időszakban formálódnak ki egy új Kárpát-medencei állam térszerkezeti elemei is (SZABADOS GY. 2011; KRISTÓ GY. 1988a, 1995; GYÖRFFY GY. 1983; PLEIDEL A. 1934; GRANASZTÓI GY. 1980; BÁCSKAI V. 2002; SZABÓ I. 1942, 1966, 1969; MAKSAY F. 1971). E rendkívül sokrétű társadalmi és földrajzi folyamat értekezésem témája szempontjából különösen fontos eleme, hogy már az Árpád-kor elején megjelennek a Kárpát-medencében az első katonai létesítmények, az időszakra jellemző várak is (BÓNA J. 1998; NOVÁKI GY. 1975). Társadalmi tekintetben ezekhez a századokhoz kötődik későbbi hadtörténelmünk meghatározó elemének, a magyar nemzetnek és nemzettudatnak a kialakulása, amelyet – hosszabb folyamatként értelmezve – legutóbb KRISTÓ GYULA (1998) a 13. századra datált.⁵³

⁵³ Az itt említett magyar nemzet és nemzettudat kialakulásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy e fogalmak 13. századra vonatkozó alkalmazása a kérdéskör megkerülhetetlen magyar kutatója, SZÜCS JENŐ több helyen is publikált alaptanulmánya (SZÜCS J. 1972, 1974) szerint egyfajta terminológiai kényszer, hiszen e fogalmak a

A fenti sorokban említett társadalmi és térbeli folyamatok arra utalnak, hogy honfoglaló, valamint a Kárpát-medencében államszervezetet kiépítő őseinknek bizonyos fokú, nyilván gyakorlatias szemléletű földrajzi műveltséggel kellett rendelkezniük, csakúgy mint minden más európai államalkotó nemzetnek. Jóllehet a honfoglalás korát, valamint az államalapítást követő évszázadokat a kultúrtörténet még a sötét középkor kifejezésével illeti, ám mindaz, amit ma az ősi magyar társadalom térszemléletéről tudunk (KÁDÁR L. 1941; KRISTÓ GY. 2003), némileg ellentmond ennek. A sötétnek tartott középkor évszázadaiban – hogy CHOLNOKY JENŐ (1932) szavaival éljünk –: „...*A nyugtalan ember ebben a sötétségben sem volt tétlen...*” (CHOLNOKY J. 1932, 104. p.). Jóllehet a tudományos igényű földrajzi gondolkodás központja és a korábbi századok fölhalmozott elméleti ismeretanyaga Eurázsia keleti felébe került (CHOLNOKY J. 1932, MENDÖL T. 1999), ám Nyugaton továbbra is tartott a még feltáratlan vidékek felfedezése, és az európai kultúrkör embere által ismert világ határa folyamatosan bővült. A középkor embere geográfiailag valóban nem volt tétlen. A magyar népvándorlás és honfoglalás, valamint a Kárpát-medencei államhatalom és államtér megszervezése is ezt bizonyítja. Az új szállásterület birtokbavétele egyben annak mind mélyebb megismerését feltételezi. Így, amikor a sötét középkorról beszélünk, akkor mindig arra kell gondolnunk, hogy ezek az évszázadok elsősorban gondolkodásmódjukban s kevésbé a földrajzi ismeretek mennyiségében különböztek a korábbiaktól.⁵⁴ Meglátásom szerint ezért

kései középkorban más tartalmat hordoztak, mint akár a későbbi századokban, akár napjainkban. Jóllehet a nemzettudat kialakulását egyéb történészekhez hasonlóan – DEÉR JÓZSEF (1936), HÓMAN BÁLINT (1936) – ő is a 13. századra helyezte, sőt halála után publikált tanulmányában ennek kimutatta a honfoglalás kori előzményeit is (SZÜCS J. 1992), azonban e nemzet fogalmának tartalma nem azonos az 1789 utáni nacionalista nemzettel és nemzettudattal (SZÜCS J. 1970, 1984), bár azzal kapcsolatban van. Az Árpád kor Magyarországon elsősorban nemzetiségek élnek – ismét nem a mai értelemben véve –, ami pusztán eltérő nyelvhasználatot jelent. A rendi államban SZÜCS JENŐ szerint (1984) a lakosságnak csak 4-5 %-a számított a „nemzet igazi reprezentánsának” (28. p.) Ezzel szemben a társadalomban már létezett az *amicitia* jelensége, amelyet SZÜCS JENŐ társadalmi kohézióként értelmezett (1984). Felfogása szerint a modern nemzet és nemzeti tudat politikai, ideológiai tartalmú történelmi kifejezés és jelenség, és ezért érezhette fontosnak, hogy az 1970-ben megjelent egyik meghatározó művében egyértelműen bizonyítsa, hogy a 12-13. században már létezett a szülőföldhöz – elsősorban mint lakóterülethez – köthető patriotizmus az alsó néprétegekben is.

⁵⁴ Értekezésem terjedelmi kereteit meghaladja a középkori geográfia tudomány- és kultúrtörténetének bemutatása. Arra azonban fel kell hívnom az olvasó figyelmét, hogy a középkort teljesen retrográd műveltségű történelmi időszakként kezelni, és pusztán sötét, tudatlan középkorról beszélni, téves. E tudománytörténeti közhely elterjedésében – véleményem szerint – nagy szerepet játszhatott a felvilágosodás és az azt követő évszázadok emberének téves szemléletmódja, amely alapján saját korának gondolkodásmódjához, valamint tudományos fejlettségéhez viszonyította egy előző korok szellemiségét. Magam azon a véleményen vagyok,

kezelendő óvatosan, erős fenntartással, amikor a hazai szakirodalomban immár egy évszázada terhódított kifejezéssel – „...a középkor hanyatlott tudása...” (TELEKI P. 1996. 30. p.) – intézzük el ezt a nagyon is hosszú, mintegy ezer éves történelmi időszakot, amelyet a történetírás középkornak nevez. Az ókori, valamint a középkori geográfia tekintetében véleményem szerint ALFRED HETTNER (1927) járhatott közel az igazsághoz, amikor a már többször hivatkozott alapművének – a középkorral foglalkozó – tudománytörténeti fejezetét azzal a megállapítással kezdte: jóllehet az ókor és a középkor földrajztudománya közé nem lehet éles határt vonni, mégis markáns különbség van a kettő között. Itt fogalmazza meg egyértelműen, hogy a kései középkorig tulajdonképpen két – egymástól elkülönülő – geográfiáról kell beszélnünk. Az ókori klasszikus földrajz a bizánci és az arab geográfiában folytatódott, míg a Nyugat esetében – mondja HETTNER – új földrajz született. Amennyiben a

amelyet SZERB ANTAL fogalmazott meg közel egy évszázaddal ezelőtt: elsősorban a középkori ember földrajzi gondolkodásmódja volt más, mint a modern emberé (SZERB A. 1997). Jóllehet a kultúr- és tudománytörténeti feldolgozások (HETTNER, A. 1927; CHOLNOKY J. 1932; BANSE, E. 1953; TELEKI P. 1996; MENDÖL T. 1999) a középkori geográfiát – egyébként rendre feltűnően rövid fejezetekben tárgyalva – kezdetleges jellegűnek írják le, és ez nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy ezeket a századokat, kulturális tekintetben sötétnek lássuk, ám mégsem voltak azok. SZERB ANTALnak a középkori geográfia szellemiségéről elmondott főbb tézise visszaköszön EGON FRIEDEL híres kultúrtörténetének lapjain is, igaz itt már nem pusztán a földrajzi gondolkodásra, hanem az egész korszak szellemiségére értve: „...Amit mi a középkor romantikájának szeretünk nevezni, talán nem a legfontosabb, de a legszembeütőbb, és a mi tudatunk számára legmeghittebb ezek közül a vonások közül. Sajátságos világtérfű sugárzik az akkori állapotokból felénk. Az akkori kor életének nyilván még élesebb ellentétei voltak: ragyogóbb fényei és mélyebb árnyékai, üdébb és teltebb kiegészítő színei, a mi létünk ezzel szemben perspektivikusabban, több félhanggal, törtebben és árnyaltabban folyik le. A különbség okát részben abban kell keresni, hogy az emberek akkor öntudatlanabban és kritikátlanabban éltek; a középkor nekünk sötétnek, korlátoltnak és hiszékenynek tűnik. És csakugyan: akkor igazán mindenben hittek. Hittek minden látomásban, minden legendában, minden hírben, minden költeményben, hittek igazban és hamisban, bölcsben és bolondban, szentekben és boszorkányokban, Istenben és ördögben. De saját magukban is hittek. Mindenütt realitásokat láttak, még ott is, ahol nem voltak realitások: minden valóságos volt. És mindenütt látták a legmagasabbat minden valóságok közül, Istent: minden isteni volt. És képesek voltak minden fölé saját álmaik és mámoraiik varázsfátylát borítani: minden szép volt. Innen van minden túlvilágosság, szegényesség és korlátoltság ellenére is az akkori idők pompás optimizmusa: aki hisz a dolgokban, mindig tele van bizalommal és örömmel. A középkor nem volt sötét, a középkor ragyogó volt! Semmit sem tudunk kezdeni egy egész tejúttal, melyet a racionalizmus atomokba oldott fel, de nagyon sokat tudunk kezdeni egy pirosposzsgás angyallal és egy kecskelábú ördöggel, akikben szívből hiszünk. Szóval: az életnek akkor sokkal inkább festmény, bábjáték, mesejáték, színpadi misztérium jellege volt, sokkal inkább mint ma, vagy úgy, mint még ma is, gyermekkorunkban. Ezért értelemmel teljesebb és hatásosabb, izgatóbb és érdekesebb volt, és bizonyos értelemben realisabb is...” (FRIEDEL, E. 1989, 105-106. p., Vas István fordítása)

szó szoros értelmében vett tudományosság mércéjével mérem, akkor igazat kell adnom HETTNERnek, hiszen az ókori, főleg görög és római földrajztudomány eredményeit valóban a bizánci és az arab kultúra mentette át a későbbi századokba. Ám az általam vizsgált téma, a hadtörténelem és a geográfiai környezet viszonyrendszere szempontjából mégsem ilyen egyszerű a kérdés.

Ahhoz, hogy az Árpád-kor hadtörténeti földrajzának körvonalait vázolhassam, először azt kell tisztáznom, hogy a kor katonájának milyen lehetett a geográfiai műveltsége. Ám e ponton újabb nehézségbe ütközöm, amennyiben egyfelől – tudásom szerint – a jelenségnek nincsen szakirodalma, másfelől pedig a geográfia tudomány- és kultúrtörténete hasonlóan egyéb diszciplínákhoz igen keveset foglalkozik a köznapi ember földrajzi ismeretrendszerével és műveltségével. A földrajztudomány története mind a múltban, mind napjainkban az ember lakóhelye, a Föld tudományos megismerésének históriáját jelenti (VOFKORI L. 2003; HETTNER, A. 1927; BANSE, E. 1953, TELEKI P. 1996), ami nem azonos a társadalom földrajzi műveltségével, mint ahogyan nem feltétlenül esik egybe a katonai szakmáéval sem. Egyik korábbi művemben (NAGY M. M. 2006) már részletesen foglalkoztam a katonai szakma geográfiai ismeretanyagával és műveltségével. Reményeim szerint igazoltam, hogy egy társadalom esetében a világtkép lehet közös, a környezethez való viszonyulás is azonos, ám a földrajzi ismeretek mennyisége és minősége társadalmi csoportonként már eltérő. Ebből ered, hogy Árpád-kori hadtörténelmünk földrajzi viszonyrendszerének rekonstruálásakor a középkori ember világtképére kell alapoznunk. Másik kiindulási pontunk csak is az lehet, amit már korábban is publikáltunk (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 1995): a katonaföldrajz mint tudomány, valamint a katonai szakma egyik ága két nagy időszakra bontható. Az első az úgynevezett empíria kora, amelynek végét a mai értelemben vett modern katonaföldrajz megszületése jelenti (ez egybeesik a modern geográfia létrejöttével). A második időszak pedig a tudományos igényű katonai gondolkodás kora: vagyis az elmúlt két évszázad.

A katonai szakma földrajzi gondolkodásának empirikus korát leginkább az jellemzi: még ha nem is tűnik el ezekben a századokban teljes egészében bizonyos, a megszerzett ismeretek rendszerezésére irányuló törekvés, ám mégis a gyakorlati élet során szerzett tapasztalatok és azok tudatos alkalmazása determinálja a hadügy tájhasználatát. E fő geográfiai jellemző tulajdonképpen a középkori embernek az EGON FRIEDEL (1989) által oly szellemesen összegzett személyiségjegyeiből is levezethető. A FRIEDEL-féle szövegből kiolvasható a középkori ember életének bizonyos fokú ösztönössége, erős hite Istenben és saját magában, valamint optimizmusa, amely reális gondolkodással párosul. Földrajzi szempontból elmondható, hogy ez a történelmi embertípus hozta létre a középkor nagy

államszervezetét és -terét, a Frank Királyságot, ő teremtette meg az angolszász királyságokat, s nem utolsósorban a Frank Birodalom meggyengülésekor a fenti személyiségű ember hoz létre – nagyon tudatosan – az előbbi államteréből négy jelentős politikai földrajzi térszerkezeti elemet, a Nyugati Frank Királyságot, a Keleti Frank Királyságot, Burgundiát, valamint az Itáliai Királyságot (ribemonti szerződés 880) (DUDAR T. 1991b; POUNDS, N. J. G. 1997). Miközben – éppen a magyar honfoglalás és államalapítás korában – a Kárpát-medencétől délre már egy új államter, a Bolgár Birodalom szerveződik, aminek déli szomszédja a valamikori Keletrómai Birodalom utódja, a Bizánci Birodalom helyezkedik el. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a középkor a földrajz tekintetében sem volt az emberi kultúra sötét időszaka.

Ahhoz, hogy a politikai erőviszonyok változásainak hatására ilyen, a geográfiai térszerkezetbe tudatos beavatkozások történjenek, nyilvánvalóan szükséges volt – az Istenbe és a saját magába vetett hiten kívül – a kor emberének nagyon is gyakorlatias földrajzi szemléletmódjára. Ennek legfontosabb bizonyítékát abban látom, hogy a Frank Királyság széthullta után keletkezett államterek – igaz olykor jelentős területi változásokkal, de – még napjainkban is léteznek (HASSINGER, H. 1931; MAULL, O. 1956). Az állami szervezet térbeli egységeinek kialakítása, működtetése nem képzelhető el gyakorlatias földrajzi megközelítés nélkül.⁵⁵ Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy a középkor embere az elődeitől örökölt, az adott területen már korábban is létezett politikai szerkezeti elemek maradványaiból szerzett tapasztalatok alapján alakított ki új államokat. Ám ezek létrehozásával saját maga, földrajzi szemléletmódja is formálódott. Meglátásom szerint ezen a ponton FRIEDRICH RATZEL (1896)

⁵⁵ Ezen a ponton érdemes visszautalni ALFRED HETTNERnek (1927) arra, a már említett tudománytörténeti megállapításra, hogy az ókor és a középkor geográfiája között nem lehet éles határt vonni. Véleményem szerint ezt éppen a két kor hasonló jellegű politikai földrajzi eseménye is igazolja. Az első a Római Birodalom két részre osztása, a másik pedig a Frank Királyság területi felosztása. Jóllehet mindkét esetben eltérő – főleg a politikai erőviszonyok tekintetében különböző – történelmi helyzetről van szó, ám a birodalmi térszerkezetek tudatos, nagyon is gyakorlatias szempontú felosztása történt. S ebben a tekintetben teljesen mindegy, hogy az adott kor tudományos elitje éppen korong vagy gömb alakúnak képzelte-e a Földet. A felosztáskor – a dolgok belső logikájából eredően – a katonákat és politikusokat nyilván mindkét esetben a hatalmi egyensúly, a nagyhatalmi státusz biztosításának gyakorlatias megfontolásai vezették. Az ókori földrajz, amelyet ma oly fejlettnak ír le a tudománytörténet (SZABÓ A. – KÁDÁR Z. 1984), még semmi esetre sem állt olyan szinten, hogy érdemben befolyásolhatta volna a Római Birodalom két részre osztásának gyakorlati végrehajtását. Az utóbbihoz, csakúgy mint a Frank Királysághoz elsősorban a topográfiai és a földrajzi adatok alapos ismeretére volt szükség. Ebben a tekintetben az ókor és a középkor katonáinak földrajzi gondolkodása között sem lehet éles határvonalat vonni.

egyik alaptézise, amely szerint az állam tere a kultúrával együtt nő, ami magában hordozza a geográfiai horizont bővülését is, a középkor geográfiájára is igaz. Ahogyan nő a magyarság szállásterülete a Kárpát-medencében, és amiként egyre inkább kialakul ő és hadügye, valamint a táj szimbiózisa, úgy fokozódik a természeti környezet tényezőinek a hadügy szolgálatába állítása. Az Árpád-kor háborúi ezt bizonyítják (KRISTÓ GY. 1986a; SZABADOS GY. 2004). A katonai szakma mindig is gyakorlatias szempontú volt, és egészen napjainkig az is maradt. Gyakorlatiasságából ered, hogy a hadügy intézményrendszerének és térszerkezeti elemeinek kialakítása során nagyfokú földrajzi ismerethalmazra volt szüksége a középkorban is, aminek a legszemléletesebb bizonyítéka mind a Kárpát-medencében, mind kontinensünk azon kívül fekvő területein is a fokozatosan kialakuló várrendszer (MÜLLER, H. 1986; CSÜLLÖG G. 2004). Miután ennek egyes elemei létrehozásához – a kor szintjén – hatalmas társadalmi és anyagi forrásokat kellett aktivizálni, így nyilvánvaló, hogy ezek helyének kijelölése tudatos tevékenység volt. A hadügy földrajzi követelményei is determinálhatták az egyes földrajzi pontok kiválasztását, ami az adott földrajzi tényezők katonai tevékenységekre gyakorolt hatásának ismeretét feltételezi. Ennek alapján úgy vélem, hogy hadtörténelmünk első földrajzi időszaka katonájának geográfiai gondolkodása, tájhasználata egyirányú folyamat lehetett. A hadügy tájformáló hatása a katonai és katonapolitikai döntésekben még nem, illetve érvényesült.

Ez a tájhasználati megközelítés abból is eredhet, hogy a középkori ember természethez való viszonya is egyirányú lehetett. A múlt század szovjet-orosz kultúrtörténésze, ARON J. GUREVICS alapművében (1974) nagy terjedelemben foglalkozik a középkori ember tér- és időszemléletével, és ennek során egyik legfontosabb megállapítása természetközeli életmódja; benne élt a természetben.⁵⁶ GUREVICS megállapítását igazolják az egyetemes történeti földrajz új kutatási eredményei is (SCHENK, W. 2009). A magyar honfoglalás kora és az azt követő évszázadok embere az energiafelhasználás tekintetében még kizárólag a szoláris

⁵⁶ ARON J. GUREVICS olykor a marxista ideológiai felhangoktól sem mentes művében ezt az alábbi módon indokolja: „...E világszemlélet gyökere, hogy az ember a természetet önmaga »én«-jének folytatásaként fogta fel, de természetesen szorosán összefügg az egyén és a társadalmi csoport hasonlóan organikus egységével is. E világnézet fokozatos elhalála az újkor hajnalán indult meg, amikor az ipari fejlődés olyan feltételeket alakított ki, amelyek között az ember a természetet technikai beavatkozás objektumának kezdte tekinteni.

A középkorban az ember ilyen szubjektum–objektum viszonya a természethez lehetetlen volt, minthogy hiányzott a valamelyest is kialakult közvetítő láncszem, amely megkönnyítette volna az ember beavatkozását a természetbe, s egyszersmind levághatta volna az embert a természet köldökzsinórjáról: hiányoztak a mesterséges eszközök, a bonyolult, összetett gépek – hiányzott az ember és természet közötti nélkülözhetetlen közvetítők egész szerteágazó rendszere...” (GUREVICS, A. J. 1974, 47. p.)

energiaforrásra volt utalva. A mezőgazdaság egész rendszere – amely egyben a fő létfenntartási forma volt – a Nap energiáját hasznosította. A kor legjelentősebb energiahordozója a fa volt, ami Közép-Európában és így a Kárpát-medencében is az erdőszűkülés területének csökkenése felé hatott. A kor energiatermelésére vonatkozóan WINFRIED SCHENK adatközlése szerint (2009) a víz, valamint a szél nyújtotta energia az összes energiaforrásoknak csupán 13 %-át tette ki. Ugyanakkor a fa – mint tüzelőanyag – reprodukciós rátái határt szabtak a kitermelésnek s ezzel a mezőgazdasági és ipari termelésnek is, mint ahogyan szűk határok közé szorították a gazdasági és társadalmi tevékenységek egészét. A korszak alapvető nyersanyaga a fa volt, amelyet nemcsak a földművelés érdekében nyerhető területek, valamint az energia előállítására érdekében vágtak ki, hanem építőanyagként, munkaeszközök és szerszámok készítése céljából is. A fa – miként majd látjuk – főleg az Árpád-kor kezdetén a várépítések elengedhetetlen építőanyagaként is szolgált és nagy mennyiségben volt szükség rá a középkori vas- és fémiparban (SCHENK, W. 2009).

E fenti tényezők együttesen abba az irányba hatottak, hogy a középkor embere szoros összhangban éljen természeti környezetével; világképe, a tájhoz való viszonyulása az iparosodás előtti századokban a természet nyújtotta lehetőségektől függött. Vagyis a magyar hadtörténelem első földrajzi időszaka még a természeti környezethez erősen kötődő, attól közvetlenül függő társadalom hadügyének századait jelenti. Jóllehet e függőség a későbbi korokban is megmaradt, sőt ahogyan azt korábbi művemben már bizonyítottam, ennek foka a századok múlásával jelentősen nőtt (NAGY M. M. 2006), ám mégis az általunk tárgyalt első időszak legfontosabb, általános katonaföldrajzi jellemzője lett. A kor katonája a természetközeli állapotban élő társadalom embere volt és bizonyára ez határozza meg földrajzi gondolkodását is. A magyar hadtörténelem eseményei arról tanúskodnak, hogy kevésbé alakítja át a tájat a katonai szakma érdekében, mint inkább tudatosan kihasználja a benne rejlő lehetőségeket, sőt – például a gyepük esetében – gyakorta él a nyers földrajzi táj tényezőjével.

4.1.2. Magyarország hadtörténelmi földrajza a honfoglalástól a tatárjárásig

Az Árpád-kor magyar hadügyének és honvédelmi rendszerének markáns földrajzi jellemzője a táj – még részben – ősi, nyers állapotából eredő hatásának tudatos alkalmazása. Ebben a tekintetben a honfoglalás kora és az azt követő századok természeti földrajzi viszonyai döntő jelentőségűek. Az utóbbi évtizedek történelmi földrajzi kutatásai, elsősorban FRISNYÁK SÁNDOR (1996, 2009a), valamint SOMOGYI SÁNDOR (1984, 1988) és RÁCZ LAJOS (2008) vizsgálati eredményei alapján viszonylag tiszta képünk van a magyar hadtörténelem

első időszaka geográfiájáról. SOMOGYI SÁNDOR (1988) a honfoglalás korára vonatkozóan a Kárpát-medencében három nagy tájtípus-csoportot különített el. A legjelentősebbek az alföldek és a medencék nagyobb részét kitöltő erdős-sztyepp síkságok voltak. Ezeknek zömét erdőségek (tatárjuhar, sziki és homoki tölgyesek) borították, amelyek között – SOMOGYI megfogalmazása szerint – *„...azonban már a kezdetleges legelőváltó földművelés kultúrnövényzetű foltjai is megtalálhatóak voltak, de még nagyobb kiterjedésben a lösz és szikes pusztáknak, homoki sztyeppréteknak, valamint az ártéri réteknak a legeltető állattenyésztéstől hasznosított nagykiterjedésű mezőségei...”* (SOMOGYI S. 1988, 865. p.). A Kárpát-medence tájképének másik meghatározó elemét az erdősztyeppes síkságok alkották, amelyek a vízfolyásokhoz viszonyított elhelyezkedésük szerint ármentes és ártéri helyzetűek lehettek. Ez utóbbiak esetében alacsonyabb és magasabb ártéri tájtípusokról beszélhetünk. A kor sajátos vízföldrajzi képét és így az alacsonyabb ártéri tájtípus elterjedését elsősorban a folyóvizek hatalmas árterei határozták meg. SOMOGYI SÁNDOR az alacsony ártereknek egy sajátos típusát is elkülönítette. Ezek az árterek az élővízi medertől távolabb terültek el, az évente ismétlődő árvizek hordalék-lerakódásából kevésbé részesültek, és így akkor még háborítatlan erdőrengetegek borították őket. Az alacsony ártérnek az élővizektől még távolabb fekvő területeit, főleg az Alföld lefolyástalan, lapos térszíneit nagy kiterjedésű lápok borították; náderdők, puhafás ligetek, zsombékok. A magas árterek jellemzője, hogy már csak ritkább, nagy árvizek árhullámai idején borította őket víz, ám ennek ellenére állandó telepedésre csak a magasabb szigetek és az ármentes térszín felőli lejtők voltak alkalmasak. Ismét SOMOGYI SÁNDOR megfogalmazásával élve: *„...Minthogy az alacsony ártérnél magasabbra emelkedtek, ideális helyei voltak a szil-kőris-tölgy fajokból álló keményfás ligeterdőknek. Ahol az erdő megszakadt, ott a területet magas fűvű nedves rétek borították. Ezeket a nyári időben a pásztorkodó állattenyésztés hasznosítja, amikor az ármentes térszín pusztamezői már kiégnek, itt viszont a magas talajvíz és a levonult árvíz üdén tartja a növényzetet...”* (SOMOGYI S. 1988, 866. p.). A magas ártér és az ármentes térszín találkozásánál helyezkedtek el a ligetes mezőségek, amelyek a honfoglalás korában a legjelentősebb népességeltartó tájtípust jelentették. Az ilyen ligetes felszínek uralták a Mosoni-síkot, a Győr-Tatai teraszvidékeket, a Mezőföldet, a Bácskát, a Cegléd-Kecskemét, valamint a Tisza közötti térséget, a Mátraalját, a Hajdúságot, a Nagyunságot, valamint a Körös-Maros közét. SOMOGYI SÁNDOR e megállapítását támasztja alá BLAZOVICH LÁSZLÓ (1985) alaplúve is. Ezek a honfoglalás idején még zömében antropogén hatások nélküli vidékek a medencesíkságokkal határos domb- és hegyvidékek felé átmenetet képviselő peremvidékekkel egészültek ki. Jellemzőjük volt, hogy ugyan megőrizték eredeti

erdőtakarójukat, de a korábban ott élt népek antropogén tájformáló hatásának jegyeit is magukon viselték (pld. Győr-Tatai síkság, Mezőföld, Baranyai-dombság, Pesti-síkság, Cserehát-Mátra-Bükkalja).

A SOMOGYI SÁNDOR (1988) által elkülönített másik nagy tájtípus-csoport a dombságoké volt, amelyet az eltérő természetföldrajzi tényezők miatt meglehetősen összetett növényzet borított, s ugyan itt-ott már megkezdődött rajta a tájatalakítás, ám zömét még mindig összefüggő erdőségek borították. A harmadik nagy tájtípust pedig a hegységek alkották. Jóllehet ezek funkcióját SOMOGYI SÁNDOR mindössze annyiban határozta meg, hogy „... *uralkodóan a vadászat színtere csupán...*” (SOMOGYI S. 1988. 868. p.), ám hadtörténeti földrajzi szempontból mégis sokkal fontosabbnak kell tartanunk. Egyrészt a Kárpátok ívét áthatolhatatlan erdőségek borították, és ugyanez jellemezte a belső medencéket elválasztó hegyvidékeket is. Ez pedig már eleve erdők borította elválasztó elemekké tette őket.

A kor Magyarországnak katonaföldrajzi képében determinálón szerepet játszottak a vizek. Történeti földrajzunk rendre visszatérő megállapítása, hogy folyóink mentén hatalmas ártereket találunk (IHRIG D. 1973), és ez még a későbbi évszázadok során is meghatározza a folyóvizek partvidékén letelepült népesség életmódját (ANDRÁSFALVI B. 2009a, 2009b). Ám vizeink tekintetében még egy, a magyar hadtörténelemben fontos vízföldrajzi tényezőre fel kell hívnom az olvasó figyelmét. A múlt század második felében BENDEFY LÁSZLÓ és V. NAGY IMRE (1969) alapművében már rámutatott arra, hogy a Kárpát-medence legnagyobb állóvize, a Balaton a magyar történelem folyamán is jelentősen változott kiterjedésében. A lecsapolási munkálatokat megelőzően, még a 18. század közepén is a tó vízfelülete és a hozzá kapcsolódó mocsárvilág jóval nagyobb volt, mint napjainkban. A tó környéki tőzegtelepek területi elhelyezkedése, valamint az elmúlt századokban készített térképek összevetése alapján elmondható, hogy főleg déli partjainál (a mai Nagy-berek térségében) jóval délebbre nyúlt a vízfelület, míg ezzel szemben az északi part egészen Tapolcáig ért. Jelentős lápos, mocsaras részei voltak nyugati végén is (BENDEFY L. – V. NAGY I. 1969).

A magyar hadügy szempontjából fontos éghajlati és időjárási viszonyok hadtörténelmünk első korszakában egybe estek az úgynevezett középkori éghajlati optimum századaival (900-1300). Ez Közép-Európában és a Kárpát-medencében meleg időszakot jelent, jobbra száraz nyarakkal. Jóllehet egyes években előfordulhattak olykor kirívó időjárási anomáliák is (RÉTHLY A. 1962), ám RÁCZ LAJOS (2008) kutatási eredményei azt igazolják, hogy ebben az időszakban a téli időjárás hosszú távon kevésbé volt változékony. Általánosságban elmondható, hogy az átlaghőmérséklet Európában, ebben az időszakban magasabb volt, mint a korábbi és a későbbi századokban. Ugyanakkor tudomásul kell

vennünk, hogy egyes időjárási anomáliák alapján ugyan a középkori éghajlati optimum időszakában is kimutathatóak kisebb hideg periódusok (1060-1085, 1115-1180), és négy meleg szakasz is rögzíthető (1086-1114, 1180-1205, 1235-1255, 1280-1302), de valójában – a források hiányában – még keveset tudunk a jelen fejezetben tárgyalt évszázadok időjárási viszonyairól (RÁCZ L. 2008). A vizsgált időszekekre vonatkozóan még RÉTHLY ANTAL (1962) adattára is szegényes. Ebben a tekintetben még a legújabb éghajlattörténeti feldolgozások (STEHR, N. – STORCH, H. 1999; LUDWIG, K-H. 2006; BERGDOLT, K. 2006; GLASER, R. 2008) sem nyújtanak érdemleges segítséget.

Ugyanakkor a természeti viszonyok tekintetében az egyes hadjáratok évekre vonatkozóan ki kell emelnünk azt a – magyar hadtörténelem egészére jellemző – faktort, hogy a Kárpát-medence történiáját végig kísérik a természeti csapások és katasztrófák is. RÉTHLY ANTALnak a Kárpát-medencei földrengéseket összegző adattára szerint a honfoglalás korától 1242-ig kilenc alkalommal történt földmozgás hazánkban. Ezeknek egy része helyileg pontosan nem meghatározható. Az említett adatközlés szerint a következő földrengések történtek: 984 Magyarországon, 1022 Magyarországon, 1038 Magyarországon, 1092 a Tiszavidéken, 1100 a Dunántúlon, 1170 Magyarországon, 1201 Sopronban, 1223 Erdélyben, 1230 a Fertő-tó vidékén (RÉTHLY A. 1952). A földrengések mellett egyéb időjárási és természeti csapások is sújtották az országot. Ezek közül néhány jellemző: 1009-ben szárazság és sáskajárás pusztít, 1026-1028 egész Európában aszályos évek, 1044-1045 tele rendkívül szigorú és hóban gazdag volt, 1051-ben hosszú nyári esőzéseket tapasztaltak, 1075-ben éhínség dühöngött, 1125-1126 tele ismét rendkívüli hideget hozott, 1147-ben újból éhínség sújtotta a Kárpát-medencét, 1173-ban száraz forró nyár volt, míg 1241-1242 tele a tatárjárás mellett ismét hidegéről maradt emlékezetes.

Hadtörténetírásunk és történeti földrajzunk eddig kevés figyelmet szentelt a fertőző betegségeknek, járványoknak, amelyek egészen a huszadik századig állandó kísérői voltak a háborúknak (FEKETE L. 1874; HINTS E. 1939; SCHULTHEISZ E. – TARDY L. 1964). Jóllehet a mai magyar társadalomban széles körben elterjedt nézet, hogy a középkor legjelentősebb járványos betegsége a pestis volt, ám ez nem fedti teljesen a valóságot. A pestis, egyéb járványos betegségek mellett már a 13. század előtt is jelen volt a Kárpát-medencében és a kontinensen, de a 14. század közepéig a legsúlyosabb epidémia a lepra volt. Ez utóbbi a későbbi korszakokban is megmaradt, de jelentősen veszített erejéből, helyét átadta a már említett pestisnek, majd a kolerának. Ebben a tekintetben jellemző hadtörténelmi adatunk, amit SCHULTHEISZ EMIL és TARDY LAJOS (1964) hangsúlyozott alaptanulmányában, hogy Magyarország már korán érintkezésbe került a pestissel, mert Nagy Lajos király 1347-ben e

járvány miatt volt kénytelen félbeszakítani itáliai hadjáratát. A fejezetünkben tárgyalt időszakra vonatkozóan azonban hangsúlyozandó, hogy a források hiányában vagy éppen a pontatlan adatközlések miatt gyakorta nem lehet meghatározni a társadalmat és a hadakat sújtó betegség fajtáját. FEKETE LAJOS (1874) feldolgozásából azonban ismert, hogy a honfoglalás, valamint a tatárjárás között eltelt három és fél évszázadban tizennégy alkalommal dühöngött országunkban valamilyen járvány, vagy az azt kiváltó éhínség (1007-1010, 1015, 1051, 1062, 1071-1089, 1100, 1117, 1126, 1143, 1193, 1202, 1217, 1224, 1242). Jóllehet a kortársak e járványokat – talán megszokásból is – gyakorta pusztán pestisnek nevezték, valódi neveiket nem lehet meghatározni. Az viszont hadtörténelmünk szempontjából fontos tény, hogy a tatár seregek kivonulását súlyos járvány követte, amely tömegesen szedte áldozatait, és valószínűleg nagyobb mortalitással járt, mint a pusztító hadjárat.

A magyar hadtörténelem első földrajzi periódusa a politikai geográfiai viszonyokat, a kontinens külpolitikai állapotait tekintve mozgalmas korszakot jelent (BALOGH J. 1932; BELUSZKY P. 1996; POUNDS, N. J. G. 1997; ANGI J. 2001; FONT M. 2005; B. SZABÓ J. – SOMOGYI GY. 1999). Az időszak fő politikai földrajzi jellemzőjét abban a folyamatban leljük meg, amelynek lényege, hogy egyfelől a Frank Birodalom felbomlásával, majd a Német-római Birodalom megalakulásával (962), a lengyel és cseh államtér megszületésével, a Horvát Királyság magyar meghódításával, valamint a Bolgár Birodalom beolvadásával a Bizánci Császárság területébe s nem utolsósorban a Kijevi Nagyfejedelemség létrejöttével, hogy csak a legfontosabb térbeli eseményeket említsem, egyrészt lezárult a népvándorlások kora, másrészt teljesen átalakult Közép- és Kelet-Európa politikai földrajzi térszerkezete. A magyar honfoglalás, államalapítás, valamint a magyar állam térbeli elemeinek kiépülése e folyamatba simul bele. A Kárpát-medence körül kialakult, illetve átszerveződött államterek egyben kijelölik a honfoglalást követő évszázadok katonai ellenfeleit is.

A korszak másik politikai földrajzi jellemzője, hogy Közép- és Kelet-Európa határán – FONT MÁRTA (2005) kutatásai szerint – kialakulóban van egy köztes térség, amelynek hatalmi központjai – a Piastok, a Premyslek, az Árpádok és a Rurikok uralkodó házainak vezetésével – fokozatosan kiépítik államtereiket. Ezt a középkori köztes-európai képletet a Német-római Birodalom, valamint a Bizánci Császárság igyekezett fennhatósága alá vonni, s mindkettő a Kárpát-medence határáig nyomult előre. Ennek eredménye pedig egy sajátos hatalmi űr kialakulása lett, ami BELUSZKY PÁL (1996) értelmezésében a Kárpát-medencében megtelepülő magyarság számára szükségszerűen felvetette a Kelet vagy Nyugat dilemmáját, és ez eredményezte, hogy nemzetünk a nyugati kereszténység felvételével, a kialakuló magyar állam uralkodóházának dinasztikus kapcsolataival – már a korabeli megítélés szerint is – a

Nyugathoz kapcsolódott. Jóllehet a fentiekben kialakuló államterek egyben szilárd hatalmi centrumokat is jelentettek, ám ezek – főleg a cseh, lengyel, valamint a magyar és a horvát államok esetében – a korabeli két nagyhatalom, a Német-római Birodalom, valamint a Bizánci Császárság hatalmi törekvéseivel kerültek szembe. Ebben a tekintetben legveszélyeztetettebb helyzetben a Kárpát-medencében formálódó Magyarország volt, amely egyszerre szomszédos nyugaton a Német-római Birodalommal, míg délen a Bizánci Császársággal (FONT M. 2005). Az utóbbival vívott küzdelmek a magyar hadtörténelem első földrajzi időszakára szinte mindvégig jellemzőek voltak, és csak a 12-13. század fordulóján értek véget, amikor Bizánc mint keresztény hatalom végleg meggyengült és a negyedik keresztes hadjárat során (1203) államtere is feldarabolódott (MAULL, O. 1962). Igazi fő ellenfél a tatárjárásig a Német-római Birodalom maradt (BOROSY A. 1984).

Az Árpád-kor hadjárait, céljukat tekintve KRISTÓ GYULA (1986a) kategorizálta. Az egész időszakra vonatkoztatva kiemelte, hogy uralkodóink a szélrózsa minden irányában viseltek hadjáratokat, miközben hazánkat minden irányból érték támadások, a határ menti csetepaték mindennaposak voltak. Az utóbbi jelenség legfőbb magyarázata, hogy az államterek végleges kialakulásáig nem létezett egyértelmű határ.⁵⁷ KRISTÓ GYULA az Árpád-kor egészére vonatkozóan a hadjáratok és háborúk két nagy időszakát különítette el. Az első időszak a kalandozó vállalkozások jegyében telt, ám miután ezeknek területei kívül estek a Kárpát-medencén, így értekezésemben nem térek ki rájuk. A második korszak a magyar állam létrejöttével kezdődik és a háborúk két típusát, a támadó és védekező hadjáratokat öleli fel. KRISTÓ GYULA számításai szerint az előbbieket voltak túlsúlyban. A támadó háborúk esetében, azok célját tekintve, három típust különített el. Egyrészt a zsákmány- és fogolyszerző, másrészt a dinasztikus okokból, harmadrészt pedig a hódítás és területszerzés érdekében

⁵⁷ „...Bármily tetszetős is lenne összegző számot mondani a tekintetben, hogy az itt bemutatott 405 év alatt hány hadjáratot viseltek a magyarok, ilyen szám megadására nem vagyunk képesek sem összesen, sem pedig külön a kül- és a belföldi katonai akciók vonatkozásában. Ami a külszági hadakozásokat illeti, fentebb utaltunk már arra, hogy kiélezett politikai helyzetekben, a szomszédos országok közti ellenséges viszony időszakában (de sokszor még békés, sőt baráti viszony esetén is) szinte állandóan folytak kisebb-nagyobb határ menti csetepaték. A források ezeket legtöbbször csak akkor örökölték ránk, ha jelentősebb háborúk előjátékául szolgáltak. Mivel e határ környéki összecsapásokban az uralkodók legtöbbször nem voltak érdekelve, a királyokat előtérbe állító középkori történetírás nem mutatott különös érdeklődést a határ két oldalán élők háborúi iránt. Ráadásul a középkori országhatárok nem voltak oly mértékben merevek és ellenőrizhetők, mint a mai időkben, ami önmagában kedvezett a szomszédos területekre történő becsapásoknak. Az Árpád-kor folyamán úgyszólván a szélrózsa minden irányából vannak összefoglaló híreink ilyen határ menti vagy a határszélt sújtó kölcsönös becsapásokról, pusztításokról...” (KRISTÓ GY. 1986a. 159. p.)

folytatott vállalkozásokat. Miután az Árpád-korban, mint majd látjuk, a mai értelemben vett, úgynevezett vonalszerű határ még alig volt ismert, így geográfiai szempontból a hódító és területszerző, valamint a zsákmányoló hadjáratokat a magyar államtér kiterjesztéséért, kialakításáért vívott küzdelmeknek tartom.

A KRISTÓ-féle kategorizálás másik elemét, a védelmi célú háborút pedig ennek ellentétéként, a már birtokolt területek megtartásáért folytatott küzdelemként kell értelmezni. Vagyis egyet kell értenem KRISTÓ GYULA (1986a) azon összegzésével, amelyben egyrészt földrajzi irányok, másrészt pedig a megszerzett területek tekintetében összegezte az Árpád-kor, esetünkben a magyar hadtörténelem első földrajzi időszakának háborúit. Megállapítása szerint a portyázó hadjáratok 955-ben történt lezárultáig az Enns-folyónál húzódó határ fokozatosan a Kárpát-medence felé tolódott, majd hosszú időre stabilizálódott. Később – KRISTÓ GYULA (1986a) megfogalmazásával élve: „...*A keresztény királyság megteremtését követően a hódítások földrajzi irányában alapvető változás állott be. Mivel nyugat, északnyugat felől Magyarországnak tartósan védelemre kellett berendezkednie, déli és keleti irányban nyílott lehetőség a határok kiterjesztésére. Az Árpád-kor bizvást legjelentősebb hódítására a XI-XII. század fordulóján, I. László és Kálmán királyok alatt került sor. Ekkor jutott magyar fennhatóság alá Horvátország, valamint Dalmácia egy része. A déli határok mentén fokozatosan sikerült Magyarországnak Bosznia, Szerbia, Bizánc, Bulgária, Kunország és az alakuló román kenézségek és vajdaságok ellenében területi nyereséghez jutnia. Mindenesetre a XIII. század végén az eredeti magyar szállásterület déli határait mindenhol átlépve bánóságok sora jelezte a foglalások eredményeit. ...Sokkal kevesebb sikert mondhatott magának a keleti irányú magyar hódítás. Itt előbb az oroszok és a kunok, utóbb a tatárok állták útját a Kárpátoktól keletre terjeszkedni kívánó és e téren csak időleges eredményeket felmutatni tudó magyar államhatalomnak...*” (KRISTÓ GY. 1986a. 176. 177. p.).

Jóllehet értekezésem későbbi oldalain – mint sajátos katonaföldrajzi jelenséggel – még részletesen foglalkozom a magyar államhatárok kérdésével, ám politikai földrajzi szempontból már itt – KRISTÓ GYULA értékelését alapul véve – érdemes az alábbiakat leszögezni. A hódító hadjáratok esetében említett horvátországi terjeszkedés tulajdonképpen nem volt más, mint a Kárpát-medence egészére irányuló természetes politikai törekvés megvalósulása. A dalmát tengerparti területek megszerzését a klasszikus politikai földrajz a tengeri kijáró elérésének jelenségeként tartja számon, míg a Kárpátok hegykoszorúján túli területek birtokbavételét a természetes határokon túli terjeszkedésként írja le (RATZEL, F. 1903; SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929). Az ilyen területeket általában mindig csak ideiglenesen lehet egy adott államtérhez hozzácsatolni. Ez érvényes

Magyarországra is, ám ebben az esetben a balkáni birtokok megőrzése még évszázadokon keresztül katonai kényszer volt; a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakában a török elleni védelmi rendszer fontos elemét jelentették a zömükben még az első időszakban megszerzett itteni területek (GYÖRFFY I. 1916; PESTY F. 1880). Vagyis a későbbi török kor védelmi térszerkezetének előzményei részben már ekkor kialakultak. Az adriai tengerpart megszerzésével pedig létrejött egy – a magyar hadtörténelemben kevésbé fontos – későbbi jelenség, a magyar haditengerészet történelmi előzménye is (MIKLÓSSY Z. 1934; WALLISCH, F. 1956).

A fentiekben leírtakból látható, hogy hadtörténelmünk első földrajzi időszaka szinte folyamatos háborúkkal, ráadásul mind a négy égtáj felé vezetett hadjáratokkal teli időszak volt, ami nyilván jelentős társadalmi és katonai potenciálokat lekötött. Ebben a tekintetben alapvetően determináló tényező, hogy milyen lélekszámú lehetett a kor magyar társadalma, és e társadalom mekkora létszámú fegyveres erőket tarthatott fenn. A honfoglaló magyarság lélekszámát a modern kutatások néhány százezer főre (SZABÓ I. 1942), míg GYÖRFFY GYÖRGY (1963) alaptanulmányában mintegy fél millió főre teszi. Jóllehet az egyes történészek felfogásából eredően egymástól többé-kevésbé eltérő adatokkal is találkozhatunk, ám FÜR LAJOS (2012) szintézisében ezeket rendszerezve – mintegy átlagot számolva – a GYÖRFFY által megállapított lélekszámot tartja valószínűnek. E félmillió népeség a Kárpát-medencében elszórtan elhelyezkedő kisebb etnikai tömböket talált, amelyek rövid idő alatt asszimilálódtak a magyarságba.⁵⁸ Az 1242-ig tartó időszakban – a Kárpát-medence birtokbavételével párhuzamosan – egyenes tendenciát mutatva nőtt nemzetünk lélekszáma, a 11. században mintegy 1 millió, a 12. század végén 1,8-2,2 millió főre. A mongol-tatár pusztítás, valamint az azt részben kísérő és követő járvány GYÖRFFY GYÖRGY adatközlése (1963) szerint mintegy 40-50 %-os népességvesztést eredményezett. E nagyfokú

⁵⁸ Ez az asszimiláció SZABÓ ISTVÁN (1942) szerint egyben bizonyítja a betelepülő magyarság etnikai túlsúlyát, amennyiben: „...*E birtokbavétel a magyarságot etnikai tekintetben sem állította nagy feladat elé. A multban [sic!] gyakran lehetett találkozni azzal a történelmi felfogással, hogy a magyarság ezen a területen nagytömegű, sőt saját népi tömegét is felülmúló – esetleg messze felülmúló – idegen, főként szláv lakosságra telepedett rá s ezt, teljesen elkeveredve vele, felszívta magába. Ez a felszívás természetesen etnikuma teljes átalakulásával járt volna. Ha azonban a magyarság hozzá képest nagytömegű idegen népre telepedett volna rá, nem kerülhette volna el a szintén lovas-nomád dunai bolgárok sorsát, akik valóban jelentékeny tömegű szlávokra szálltak rá s ezt asszimilálni sem tudván, maguk vesztették el nyelvüket és népiségüket. A magyarságot ilyen veszély egyáltalán nem fenyegette, legalább is nem tudunk arról, hogy a honfoglalók és ivadékaik az ország valamely vidékén más néppel szemben számottevő tömegben elvesztették volna népiségüket és ahhoz hasonlítottak volna, viszont megállapítható, hogy a magyarság települési területén az itt talált nem magyar elemek korán nyom nélkül eltűntek a magyarságban...*” (SZABÓ I. 1942, 11. p.)

mortalitás pótlását FÜR LAJOS (2012) az idegen népelemek betelepítésével magyarázza, amivel értekezésem következő fejezetében foglalkozom majd.

Vagyis az e fejezetben vizsgált időszakban a magyar társadalom fél millióról mintegy négyszeresére, két millió före emelkedett, és e társadalom viszonylag jelentős hadsereget, fegyverest tartott fenn. A kérdéskört mintegy két évtizeddel ezelőtt jelentős tanulmányban exponáló BOROSY ANDRÁS (1992) külföldi párhuzamokat is vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy katonáinak számát tekintve Magyarország a mongol-tatár invázióig katonailag is a térség vezető állama volt. A honfoglalás korában számításai szerint mintegy 25-30 ezer lovassal érkeztünk a Kárpát-medencébe. A 11-12. században – részben az időközben lezajlott társadalmi és ebből fakadó hadügyi változásokból eredően – 16 ezer főnyi lehetett az ország fegyvereseinek száma, ami a 13. század első felében elérhette a 28-32 ezer főt is. Ez utóbbiban már benne szerepelnek a különböző katonai segédnépek, a vármegyék kontingensei, a királyi csapatok, valamint a szerzetes lovagrendek fegyveresei is. (Így a muhi ütközetben IV. Béla serege nem érthette el a 20 ezer főt.) Ez a létszámviszony egyben meghatározza a jelen fejezetben tárgyalt korszak másik legfőbb katonaföldrajzi jellemzőjét is: a viszonylag nagy földrajzi térben, a maihoz képest mindenképpen gyéren lakott tájban, kis létszámú katonai kötelékek tevékenykedtek.⁵⁹ Ez eleve nagyfokú mobilitást és egyes magas földrajzi helyzeti értékű pontok, valamint földrajzi tényezők felértékelődését feltételezi.

A magas földrajzi helyzeti energiájú pontok katonai szempontból történő felértékelődése – amely jelenséget nevezhetjük katonaföldrajzi helyzeti energiának is – leglátványosabb módon a főváros, valamint a különböző várak tényezőjében tükröződik. E fontos katonaföldrajzi objektumok és szerepük értelmezése szoros összefüggésben áll a korszak térszerveződésével és térszervezésével, valamint az e folyamatokat elindító honfoglalással és a Kárpát-medencei szállásterület elfoglalásával. Értekezésemnek nem témája a honfoglalással kapcsolatos elméletek, így LÁSZLÓ GYULÁnak az úgynevezett „kettős

⁵⁹ Az egyetemes hadtörténelem korról korra feltűnő hadművészeti problémája a hadszíntér, valamint a benne tevékenykedő katonai kötelékek nagyságának egymáshoz való viszonya, amely egyben meghatározó elem a történelmi kor hadügye, valamint a geográfiai faktorokhoz való kapcsolatában is. Dolgozatom terjedelmi kereteit meghaladja a fenti viszonyrendszernek a katonaföldrajz elmélete felől történő kifejtése. E munka egy részét egyik korábbi művemben (NAGY M. M. 2006) már elvégeztem, és a magyar hadtudományi szakirodalomból – jóllehet kevésbé geográfiai, mint inkább hadelméleti megközelítésű – tanulmányt (NÉMETH JÓZSEF 1934) is ismerünk a kérdéskörrel. Így elegendőnek vélem pusztán azt a megállapítást rögzíteni: a rendelkezésre álló tér és a benne operáló katonai kötelékek méretének viszonya nem pusztán a két tényező fizikai kiterjedésétől függ, hanem erősen befolyásolja a mindenkori katonai szakma földrajzi szemléletmódja is.

honfoglalás” elnevezéssel illetett tézise (1978) ismertetése, valamint bírálata. Mintegy két évtizeddel ezelőtt munkatársammal közösen publikált tanulmányunkban (SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY K. – NAGY M. M. 1996) magunk is megpróbáltuk földrajzi szempontból, mintegy katonaföldrajzi megközelítéssel feldolgozni a magyarság betelepülését a Kárpát-medencébe. Tulajdonképpen már akkori rövid vizsgálataink alapján körvonalazódott, hogy a magyarság honfoglalás kori letelepedésének legfőbb földrajzi kérdése tulajdonképpen az új szállásterületeken berendezkedő népesség életmódjával mutat kapcsolatot. Amennyiben elfogadjuk azt a modern történetírásban is többé-kevésbé bevett tételt, amely szerint már a földművelést is ismerő, de alapvetően még nomadizáló társadalom települt le az új hazában (DIENES I. 1972; LÁSZLÓ GY. 1988; KRISTÓ GY. 1996), akkor ezzel tulajdonképpen kijelöljük a Kárpát-medencében először megszállt területeket is.⁶⁰ Vagyis azokat a térségeket, amelyek alkalmasak egyrészt a legeltető állattenyésztésre, másrészt lehetővé tesznek bizonyos növénytermelést is.

A magyar társadalomnak és államnak a honfoglalás kora óta eltelt évszázadokon át történő megmaradása földrajzi kérdését a közelmúltban tárgyaló SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (2011) is hangsúlyozza a nagyállattartó és földműves életmód, valamint a földrajzi környezet kapcsolatát, és ezen belül kiemeli a vizek szerepét. Ezek fontossága már a honfoglalás előtt is rányomta bélyegét a magyar társadalom települési rendjére. GYÖRFFY GYÖRGY (1970) aaptanulmányában részletesen bemutatta azt az életmódot, amelyet a magyarság a honfoglalást megelőzően és azt követően folytatott. Ennek lényeges eleme, hogy a pásztorkodó-földművelő lakosság évente vándorolt a nyári és a téli szálláshelyek között, amelyek mindig folyók partjain helyezkedtek el, és maga a vándorlás is követte ezek csapásirányát. Így nyilvánvaló – és ebben egyet kell értenem GYÖRFFY GYÖRGYgyel –, hogy a Kárpát-medencében történő megtelepedés során is a SOMOGYI SÁNDOR (1988) által említett

⁶⁰ Az elsőként megszállt területek jellemzőit – mintegy nagy általánosságban – MENDÖL TIBOR 1947-ben még az alábbi, kissé leegyszerűsítő módon fogalmazta meg: „...*A magyarság Dél-oroszországban, először a Kubán vidékén, azután Lebediában, majd az Etelközben, nem a legszárazabb pusztát, hanem azt az átmeneti övet lakta, ahol a pusztá erdővel, főleg tölgyesekkel váltakozik. Erdős-steppén élt tehát s életformája is félnomádnak nevezhető. Bár a pásztor foglalkozását tartotta előkelőbbnek, de a szegényebbek, a szolgák, már földet műveltek ... A magyarság déloroszországi hazáira emlékeztető, a honfoglalás korában gyéren lakott, politikailag szinte légüres térnek tekinthető erdős-tölgyes pusztavidék nagyon megfelelt a honfoglaló nép, főleg sátoros pásztor, mellékesen földműves életformájának. Csak a zártabb állományú, aljnövényzetben szegényebb bükkösök övezetével kezdődik számára idegenszerű világ, »a sötét erdő« vagy »fekete erdő« Nem csoda tehát, ha kezdetben a medencerendszer síkságainak és alacsony dombvidékeinek füves pusztáit és tölgyeseit, úgynevezett »tarka vidékeit« szállta meg...” (MENDÖL T. 1947. 75. és 77. p., Mendöl Tibor kiemelési)*

erdős-sztyepp területeket, valamint a magas és alacsony ártereket részesítették előnyben. MENDÖL TIBOR (s. d.) egyik korai munkája szerint az Alföld ekkor még részben lakatlan marad, ahogyan ő fogalmazta: „... *Az Alföld belsejében az ármentes szint és az ártér kihasználása évszakosan váltakozik s ez a kettőt elválasztó vonalra helyezi a nemzetségek életterének súlypontját...*” (MENDÖL T. s. d. 200 p.). A vizekhez és a leletetésre alkalmas területekhez történő ragaszkodás tükröződik azon a térképen is, amelyet LÁSZLÓ GYULA (1988) közölt a honfoglalás kori magyar társadalommal foglalkozó kötetében. *A 11. századi Magyarország népessége* címet viselő térképlap jól szemlélteti az itt talált és a SZABÓ ISTVÁN (1942) szerint később a magyarság által asszimilált népcsoportokat, a sűrűbben és gyéren, vagy egyáltalán nem lakott területeket, és egyben jól példázza: a leteleplő magyarság egyfelől a medencerendszer közepét vette birtokba, másrészt a folyóparti térségeket, valamint a folyók közét részesítette előnyben.

Hangsúlyoznom kell, a 11. századról, vagyis már a magyar államalapítás koráról van szó. Úgy tűnik azonban, hogy a vizekhez való kötődés – amelyet LÁSZLÓ GYULA (1988) nyomtatékosan hangsúlyoz – megmutatkozik a krónikaírónk, Anonymus adatai alapján szerkesztett térképlapon is. Ezt a már említett LÁSZLÓ GYULA (1986) művének 30-31. oldalán közli. Katonaföldrajzi tartalmát tekintve meglepő, hogy honfoglaló magyarjaink mintha tudatosan követték volna a Kárpát-medence főbb folyóit, ahol pedig útvonaluk folyókon vezetett át (pld. Vág, Nyitra, Zsitva), ott egy azokon túli folyó (Morva) elérése lehetett a cél. Mindezzel pusztán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a medencerendszer középső területeinek megszállását követően a magyarság belülről kifelé haladva vette fokozatosan birtokba a teljes Kárpát-medencét (KRISTÓ GY. 1988a, 2003). Vagyis a politikai és vallási térszerkezet kialakítása is legyezőszerűen történt, ám közben szerves összefüggést mutat egyes település- és katonaföldrajzi tényezőkkel is. A középkori Magyarország térszerkezetének kialakulása és funkcionálása (CSÜLLÖG G. 2000) nem önmagában való történeti folyamat eredménye volt.

A fentiekben már szóltam arról, hogy a honfoglalás, valamint a mongol-tatár invázió között eltelt három és fél évszázad során alapvetően átrendeződött Közép- és Kelet-Európa politikai térszerkezeti rendszere, s e folyamat állandó magyar politikai (katonapolitikai) aktivitást követelt (SZEKFŰ GY. 1916; BAKAY K. 1978; GYÖRFFY GY. 1983; MAKK F. 1986, 1993). Ez a korban a már szintén említett, megszakítás nélküli határ menti összeütközések egyik oka. Ugyanakkor a várispánságok és a vármegyék szinte párhuzamos kialakításával (KRISTÓ GY. 2003) a magyar állam térszerkezetében hosszú évszázadokra szervesül a vár

mint védelmi létesítmény.⁶¹ Ezekről CSÜLLÖG GÁBOR (2004) egyértelműen megállapította, hogy a 14. századra elsősorban inkább közigazgatási, gazdasági, mint sem védelmi funkciókat láttak el. Nagy általánosságban elmondható róluk, hogy számszerű gyarapodásukkal a középkori Magyarország térszerkezetének és településhálózatának szerves részét alkották. Magam azt a véleményt képviselem, hogy a mongol-tatár invázióig eltelt évszázadokban váraink kialakulására ugyanazok a geográfiai faktorok hatottak, mint bármely jelentős településünkre (HANUSZ I. 1896; GLASER L. 1939; MENDÖL T. 1963; CSÜLLÖG G. 1998, 2000). Kevésbé fontos katonai funkciójukra utal, hogy városaink kőfalakkal történő megerősítése, csak történelmünk második földrajzi időszakában kezdődik el (GÁRDONYI A. 1941). Ez azonban nem azt jelenti, hogy az Árpád-korban ne lettek, ne épültek volna várak Magyarországon (GERŐ L. 1955, 1968; NOVÁKI GY. 1975, 1988; NOVÁKI GY. – SÁNDORFY GY. 1984; BÓNA I. 1995, 2001; CSÜLLÖG G. 2004). Árpád-kori váraink egy részét a Kárpát-medencében a korábbi századokban élt társadalmaktól örököltük, míg másik része már a honfoglalás korában és azt követően létesült. A legkorábbi és még az Árpád-korban is használt várunk a 9. században épült *Zalavár*, míg a magyar államalapítás korában jöttek létre a következő jelentősek: *Szabolcs*, *Borsod*, *Pata* (a mai Gyöngyöspátán), *Hont*, *Bácsa*, *Moson*, *Sopron*, *Zalaszentiván*, *Visegrád*, *Esztergom*, *Doboz vára*, valamint *Somogyvár*, *Székesfehérvár*, *Veszprém*, *Kapuvár*, *Diósgyőr* és *Eger* erőssége (NOVÁKI GY. 1975). A magyar várépítéssel egyik jellegzetessége, hogy a 10. századot megelőzően a magyarság nem épít várakat, s ami később épül, az a tatárjárásig többnyire csak föld és fa építmény. Az apróbb várak a magyar államtér változásával – a gyepűrendszer terjeszkedésével, a birtokviszonyok megváltozásával – elveszítették jelentőségüket: elhagyták őket. A magyar várépítészet csak 1242 után vesz igazi lendületet. Hadtörténelmünk első földrajzi időszakában, ha nem is jelentéktelen, de kevésbé fontos szerepet játszik. Ám így is jelentős

⁶¹ A várispánságok és vármegyék kialakítása mellett folyt az egyházmegyék formálódása is. E látszólag a katonai szervezetektől ma oly távoli intézményrendszer mégis fontos eleme lehetett az Árpád-kori magyar hadügynek, és így fontos alkotórészét jelenthette térszerkezetének is. Jelenlegi ismereteim szerint e kérdéskör máig feldolgozatlan. Ám BOROSY ANDRÁS (1987) egyik fontos tanulmányában már rámutatott az egyházi szervezet katonai elemeinek fontosságára. Ezt az alábbiakkal indokolta: „...Az egyháznagyoknak azért is szükségük volt fegyveresekre, hogy társadalmi és politikai súlyukat növeljék, és az egyre nagyobb fegyveres kontingensekkel rendelkező világi földesurakkal szemben fegyveres ellensúlyt teremtsenek. Ez csak kis mértékben sikerült nekik, mert az egyháznagyok fegyveres csapatai az Árpád-kori Magyarországon mindig jóval kisebbek voltak, mint a világi nagyurak magánhadai, s a hazai klérus, az egyházi nagybirtokok katonai szerepe, társadalmi és politikai súlya lényegesen kisebb volt, mint a szomszédos Németországban, ahol a fegyveres erők igen nagy hányada került ki az egyházi nagybirtokról...” (BOROSY A. 1987. 639. p.)

társadalmi potenciált köthetett le Árpád-kori váraink – zömükben pusztán föld-fa sáncok – építése. Néhány várról rendelkezünk ide vágó adattal. Érdeemes megemlíteni, hogy Abaújvár sáncába 11.770 m³, Hontéba 565 m³, Bernecebarátiéba 814 m³, míg Sopronéba 16.527 m³ fát építettek be, ami csak kiegészítő eleme volt a földmunkáknak. Egyedül Abaújvár sáncának felépítéséhez 75.226 m³ földet kellett megmozgatni (NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. 1984), míg az ország egyik legnagyobb várához, Szabolcsvárhoz 326.000 m³-re volt szükség (FRISNYÁK S. 1990). Ma még ugyan nem tudjuk megmondani, hogy az Árpád-korban összesen mennyi apró, sányszerű fa-föld várat emeltek, de az már a fenti néhány adatból is látható, hogy kezdeti és nem is túl jelentős várépítésetünk a korszak hadügyében talán a legfontosabb antropogén tájformáló tényező lehetett.

A várak, valamint az azok helyett épített sáncok kérdésköre már átvezet hadtörténelmünk egyik állandó fontos tényezője, hazánk fővárosa kérdéséhez. Jóllehet a köztudatban úgy él, hogy a mongol-tatár pusztítást megelőzően a Magyar Királyság fővárosa Esztergom, illetve Székesfehérvár volt, ám e vélekedés nem fedti teljes egészében a valóságot. Mind Székesfehérvárnak, mind Esztergomnak valóban fontos szerepe volt nemcsak az Árpád-kor, hanem a teljes magyarság hadtörténelmében is (CSORBA Cs. 1978; VERESS D. Cs. – SIKLÓSI GY. 1990), Buda pedig csak 1242 után kezd kiépülni (SUGÁR I. 1979), ám ez még nem jelenti, hogy 1241 előtt a mai értelemben vett fővárosról beszélhetnénk. A középkori magyar fővárosok történetét mintegy hét évtizeddel ezelőtt feldolgozó történelemszűnk, GÁRDONYI ALBERT (1944) helyesen mutatott rá, hogy egyes dokumentumokban és írásos – latin nyelvű – forrásokban valóban szerepel Esztergom és Székesfehérvár mint főváros, ám e két település elsősorban egyes uralkodóink és udvartartásuk inkább kedvelt tartózkodási helye volt, mint sem valódi közigazgatási centrum. Ahogyan fogalmazta: „...*Székesfehérvár a XIII. század folyamán is megőrizte királyi székhely jellegét, ámbár a valóságban már mind ritkábban tartózkodott ott a királyi udvar s megbecsülését inkább annak köszönhette, hogy a magyar királyok koronázásának és temetésének a színhelye volt...*” (GÁRDONYI A. 1944. 221. p.). Vagyis Székesfehérvár jelképes, mondhatnánk szakrális jellegű, sajátos politikai földrajzi funkcióval felruházott település, amely Esztergommal – mint az egyházi közigazgatás központjával – együtt elég erős vár volt az akkori kevés kővárak között ahhoz, hogy a tatárok ne tudják bevenni. (A várfalakon kívüli városrészeket mindkét helyen elpusztították.)

Hadtörténelmünk első földrajzi időszakában az uralkodó és udvartartása szinte állandóan vándorolt. Ám ennek ellenére megfigyelhető, hogy Székesfehérvár és Esztergom kiemelkedik politikai szerepével a Kárpát-medence hasonló települései közül, aminek – egyebek mellett – katonaföldrajzi oka is lehet. Dolgozatomnak a magyar hadtörténelem

állandó földrajzi faktorairól szóló fejezetében már említettem a Kárpát-medence belső védelmi tengelyét, és az azon átvezető Duna nyílását. Mindkét jelentős királyi székhelyünk középkori hadtörténelme csak e természetföldrajzi faktornak figyelembevételével értékelhető. Arra egykori történeti geográfusunk, GLASER LAJOS már a múlt század harmincas éveiben (1932) rámutatott, hogy Székesfehérvár fontos hadiutak kereszteződésében fekszik. A GLASER-féle tanulmány megjelenése óta folytatott kutatások s nem utolsósorban történeti földrajzunk is egyértelműen bizonyították: a Központi-nagymedencét a Nyugati-nagymedencétől elválasztó középhegység átjáróiból kivezető utak metszéspontján ül. Ebben a tekintetben a nyugat felől érkező támadóval szemben egyrészt az ország már említett nyugati kapuja, másrészt a Dunántúli-középhegység átjáróit elzáró várak védhetik. Hangsúlyozzuk, csak védhetik, mert azok az erősségek, amelyek a tatárjárást követően háromszáz évvel oly fontos szerepet játszanak a térségben, hadtörténelmünk első földrajzi időszakában ily módon még nem léteztek. Létezett helyettük más! Ez pedig a nyers, hatalmas területein még érintetlen táj volt, amely – elsősorban a gyepük révén – képes volt egész seregeket felőrölni. Esztergomnál is hasonlóak állapíthatóak meg, azzal a különbséggel, hogy a Duna mint jó utánpótlási útvonalon túl, e királyi székhely nem a védelmi tengely előterében, hanem azon terül el. Meglátásom szerint – jóllehet ezt a későbbi rész kutatásoknak még igazolniuk kell – mind Székesfehérvár, mind Esztergom hadtörténelmét a CHOLNOKY JENŐ (1915) által Duna-nyílásnak nevezett, hatalmas természetföldrajzi képlet determinálta. Ez a jelen fejezetben vizsgált időszakban tükröződött abban is, hogy a nagy nyugati hatalom, a Német-római Birodalom támadásainak legfőbb hadműveleti célja általában a Duna-nyílás és annak környéke volt: ez számított az ország központi, a királyi székhelyeket magában rejtő térségének.

A főváros, pontosabban fogalmazva a Magyar Királyság államtere központi térségének felértékelődése, földrajzi energiái általi kiemelkedése az ország többi tája közül abba a térbeli fejlődési folyamatba illeszkedik, amelyik tulajdonképpen a honfoglalással elkezdődött, majd a magyar állam térszerkezetének tudatos kialakításával (KRISTÓ GY. 2003) teljessé vált ki, s amelynek eredményeként egyre élesebb kontúrokat öltött a medencecsoport feudális kori térszerveződése (FRISNYÁK S. 2004a). E folyamat lényeges alkotóeleme a gazdasági térszerkezet fokozatos kialakulása, a három nagy medencén belüli vásárvonalak elkülönülése, majd a feudális korra jellemző régiók fokozatos kialakulása. Az e kérdést önálló tanulmányban feldolgozó FRISNYÁK SÁNDOR (2004a) hét jelentős régiót tudott meghatározni: *1. Alföld, 2. Kisalföld, 3. Felvidék, 4. Északkeleti Felvidék, 5. Dunántúl a Dráva-Száva közével, 6. Erdély, 7. Karszt és a Tengeremellék.* (A fentiekben említett katonaföldrajzi központi térség a FRISNYÁK-féle felosztás szerint az Alföld északnyugati felét öleli fel.)

Jóllehet az egyes régiók végleges elkülönülése egyáltalán nem fejeződött be a hadtörténeti földrajzi korszakhatáruktól választott 1241-1242. évvel, ám a folyamat már látható volt egyes gazdasági tényezők földrajzi elhelyezkedésében. A 12. században már megkezdődött a német bányászok bevándorlása a Német-római Birodalom különböző területeiről, s a 13. század közepétől fokozatosan kialakul a magyar bányászatnak, valamint iparnak az a területi elhelyezkedése, amely a későbbi évszázadokban végig meghatározó geográfiai faktora lesz minden későbbi Kárpát-medencei fegyveres küzdelmünknek (HECKENAST G. 1991, 1994). A magyar hadtörténelem első geográfiai időszaka jelentős részben egybeesik a középkor technikai forradalmával (ENDREI W. 1978), ami eleve feltételezi, hogy a későbbi gazdasági, ipari régióknak csak kezdeményeiről beszélhetünk.

A jelen fejezetben tárgyalt időszak legjelentősebb, ám a többitől elválaszthatatlan katonaföldrajzi jelensége és egyben tényezője a belső medencékben megtelepedett és társadalmában éppen ekkor nagymértékben változó magyarságot oltalmazó *gyepűk rendszere*. Jóllehet ennek, valamint a reá alapozott határvédelemnek létezik magyar szakirodalma, és történészeink több tanulmányban is feldolgozták e kérdéskör egyes témáit, ám még messze vagyunk attól, hogy a magyar államhatárok történetét tudományos szintézisben foglalhassuk össze. A gyepűk mint történeti földrajzi jelenség – ismereteink szerint – első tudományos igényű, főleg a földrajzi etimológia módszerével történő feldolgozását TAGÁNYI KÁROLY (1913) közölte, amelynek egyik fontos előzményét – Erdélyre vonatkozóan – KARÁCSONYI JÁNOS (1896) publikálta. A századfordulón és a múlt század első felében több, a magyar hadtörténelem első földrajzi időszakára vonatkozó határtörténeti tanulmány is született (KARÁCSONYI J. 1901; KRING M. 1934, 1938), sőt egykori neves geográfusunk, FODOR FERENC 1936-ban egyenesen hadtörténeti földrajzi tanulmányt publikált a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain. Ennek szellemiségét mintegy hét évtizeddel később VOFKORI LÁSZLÓ (2004) követte.

A gyepű azonban nem azonosítható magával az Árpád-kori határvédelmi rendszer egészével, annak csak egyik jelentős elemét alkotja (KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEGFÜ L. 1973; BOROSY A. 1977). A határvédelmi rendszer ebben a korban – meglátásom szerint – egyrészt magából a nyers természeti állapotában hagyott és tartott vidékek alkotta területekből (gyepűből), valamint az ezek őrzésére és a határszolgálat ellátására rendelt katonákból állott. Ám a gyepű – és ezt elsősorban FODOR FERENC (1936), valamint VOFKORI LÁSZLÓ (2004) alaptanulmányaiból ismerjük – önálló térszerkezeti elemet jelentett az Árpád-kori Magyarországon, miközben megindult lassú átalakulása vonalszerű határrá. E folyamatban fontos elem lehetett a GYÖRFFY GYÖRGY (1983) által feltételezett úgynevezett

határvármegyék szerepe, amelyek nyilván területileg egybeeshettek a gyepűkkel.⁶² E határvármegyéket a közelmúltban DÖVÉNYI ZOLTÁN (2008) a német határok történetéből ismert örgrófságok magyar megfelelőjének feltételezte. Értekezésem kereteit meghaladja és témakörén túlmutat a magyarországi vármegye-hálózat kialakulásának és működtetésének kérdésével kapcsolatos tudományos állásfoglalások (GYÖRFFY GY. 1983; KRISTÓ GY. 1988a, 2003) ismertetése, ütköztetése. Ugyanakkor egyet kell értenem GYÖRFFY GYÖRGY megállapításával, amely szerint „...A »gyepű« jelentőségének felismerésével századunk elején megkísérelték a lakatlan gyepű elvére utaló adatokból és a határvédelemmel kapcsolatba hozott helynevekből az ország István kori határát rekonstruálni, több településtörténész pedig e fenti helyek ötletszerű összekötéséből olyan gyepűvonalakat szerkesztett, amelyek nemcsak egymásnak, hanem a földrajzi és településtörténeti viszonyoknak is ellentmondanak. E kísérletek elhibázott volta abban rejlik, hogy az Árpád-kori határvédelmi létesítmények nem egyetlen láncszerű vonalban, hanem mélységben tagoltan helyezkedtek el és a »belső« és »külső« fekvésű gyepűk időbeli egymásutánja nem állapítható meg...” (GYÖRFFY GY. 1983. 208. p.). A gyepűk rendszerei véleményem szerint azonban összetettebb problémát jelentenek annál, mint amit az előzőekben GYÖRFFY GYÖRGY-től idéztünk. Valójában a határok (földrajzi és politikai határok) egyik sajátos, Kárpát-medencei megjelenési formájáról lehet szó, amely teljes egészében beleillik a modern földrajztudománynak a határokról vallott felfogásába. Ezzel az utóbbival kapcsolatban feltétlenül fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy egyfelől a közelmúlt és a jelen geográfiájának egyik jelentős kérdésköre (MAULL, O. 1956; SCHWIND, M. 1972; HAGGETT, P. 2006; Tóth J. 2011), ám másfelől fő téziseiben még mindig a FRIEDRICH RATZEL (1903) által a politikai földrajz keretén belül megfogalmazottakat követi.

⁶² GYÖRFFY GYÖRGY (1983) a *határvármegyék, gyepűk, valamint gyepűelvek* földrajzi szempontú meghatározását az alábbiak szerint tette meg: „...A határvármegyék földrajzi jellegzetessége, hogy egyik végük az ország határával vagy bizonytalan »végeivel« volt azonos, területük pedig felerészben lakott belső területen, felerészben lakatlan vagy gyéren lakott határvidéken terült el. A belső, lakott rész többnyire egybeesett egy nemzeti szállásterülettel; ilyen pl.: Borsod, Borsova, Somogy, Sopron és Doboka vármegye. A határvár azonban, Erdély kivételével, nem a nemzeti fő várából épült ki, hanem a vármegyeszervezéskor egységes elgondolás és technika szerint épített földvár volt; mindig az országból kivezető főút mellett épült fel, többnyire ott, ahol a főút a magyar-szláv etnikai határt metszette (pl. **Baranyavár, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Gömör, Borsod, Újvár, Zemlén, Borsova, Keve, Bolgyán**). E vonal a Kárpátok irányában választóvonala volt a sűrűn lakott sík, ill. dombos vidéknek és a gyéren lakott erdős hegyvidéknek, melynek folyóvölgyeit a magyar főemberek csak nyári legelőnek használták. A gyéren lakott erdővidék völgyeit mélységben tagolva **gyepű (indago)** akadályokkal torlaszolták el, és ezeken átjáróul egy-egy **kapu (porta)** szolgált. A gyepűn kívül eső lakatlan terület volt a **gyepűelve...**” (GYÖRFFY GY. 1983., 208. p., Györffy György kiemelései)

A RATZEL-féle elmélet szerint a politikai földrajz a határnak két fő típusát különbözteti meg: a *határvonalat* és a *határsávot*. Az ősi, a természetes állapotot jelentő határ mindig határsáv, határvidék, amelyből a történelmi fejlődés során – mint térbeli absztrakció – alakul ki a határvonal. Ebben a tekintetben – mondja RATZEL – a történelem folyamata nagy általánosságban véve mindig a határsávtól, a határvidéktől halad a határvonal felé. Politikai földrajzának 245. pontjában ugyan nem veti el annak lehetőségét, hogy a határok fejlődése során – valamilyen alacsonyabb kulturális fokon élő nép feltűnésekor – visszalépés ne történjen egy időre a vonalszerűből a sávyszerű határhoz, ám az előbbit mégis egyértelműen a legmagasabb fokú kultúrához köti. Ennek szerinte legmagasabb szintje a modern kor emberének matematikai pontossággal kijelölt határvonala, amely létrejöttének kezdetét a 16. századra teszi.

Jóllehet RATZELnek a fentiekben ismertetett megállapításait az államhatárral kapcsolatban az elmúlt évszázadban jelentősen árnyalta a földrajztudomány – ezt leginkább a MARTIN SCHWIND-féle államföldrajz (1972) idevágó fejezete igazolja –, ám a részkérdések tisztázása ellenére is úgy vélem, egy lényeges megjegyzést kell fűznöm a német geográfus téziséhez. Az európai – főleg nyugat európai – népek történelme egyértelműen igazolhatja RATZELnek a határok fejlődéséről vallott állításait. Ám amennyiben ezt elfogadom – és jelenlegi földrajzi, történelmi ismereteim szerint el is kell fogadnom –, akkor joggal merülhet fel a kérdés: miként érvényesül mindez a magyar államhatárok történetében. Látszólag teljes egészében, hiszen a honfoglalás és az Árpád-kori sávyszerű határt jelentő gyepűktől mára eljutottunk a mérnöki pontossággal kijelölt határokig. (Ezen a tényen az sem változtat, hogy a Kárpát-medencei országhatároktól ma zömükben távol húzódnak politikai határaink.) Az Árpád-kort követő évszázadok magyar történelme azonban egyáltalán nem igazolja a RATZEL által alapesetnek feltételezett lineáris fejlődést. Hiszen éppen a 16. században, amikor RATZEL szerint Nyugaton kialakulóban vannak a mai értelemben vett, mérnöki pontossággal kijelölt határok, a Kárpát-medence belsejében éppen akkor jön létre – a török hódoltsági területek mentén – egy hatalmas határsáv. Ez pedig – különböző formában, de mindenképpen határvidékként – egészen a 19. század végéig fennmarad: a határörvidék formájában. A fenti tények arra készítetnek, hogy felvessem a lehetőségét: létezhet-e RATZEL rendszerén belül az államhatárok fejlődésének és kultúrtörténetének egy sajátos magyar útja. Miután a válaszhoz első lépésként fel kellene dolgozni a mindenkori magyar államtér határainak teljes körű történetét, így kénytelen vagyok jelen helyen a kérdést nyitva hagyni és a választ a jövő kutatási eredményeitől várni.

Visszatérve az eredeti kérdéshez, a gyepűhöz és gyepűelvéhez mint a katonai védelem térszerkezeti eleméhez, feltétlenül megjegyzendő, hogy az Árpád-kori Magyarország esetében

nem statikus elemről van szó. A szállásterület körül ősi mintára kialakított senki földje, amolyan határvidék a népesség szaporodásával és az államszervezet kiépülésével párhuzamosan terjeszkedett a szélrózsa minden irányában, míg el nem érte és gyepűelveivel túl nem haladta a természetföldrajzi határt. FODOR FERENC (1936) összegző tanulmányából tudjuk, hogy északon és keleten akár több száz kilométer szélességű is lehetett az a zóna, amelynek egyes vonalai, időbeli eltérésekkel gyepűkként szolgáltak. Ugyanakkor KRING MIKLÓS (1934) határtörténetéből ismerjük, hogy a 13. század közepéig egységesen kialakult magyar államhatárról nem beszélhetünk, és az államhatár fogalmának kialakulása e század második felére tehető. Ekkor honosodik meg az állam mint jogi, területi egység fogalma, ami magával hozza a határok korábbi, elmosódott, átmeneti jellegének konkrétabb értelmezését. Mindez azt jelenti, hogy az államhatár mint absztrakt térbeli vonal a magyar hadtörténelem első földrajzi időszakának végén alakul ki, ami azonban mintegy fél évszázadig tartó folyamatot jelent. E folyamat belső tartalma, hogy a 13. század második feléig a *limes privatus* (magánbirtok-határ) fogalma földrajzilag nem esett egybe a *ius regium* (a királyi jog) kifejezésével, vagyis az ország és a magánbirtok határa sem. Ez volt az oka annak, hogy a *ius regium* érvényesülhetett a gyepűkön és a gyepűelveken túl, vagyis a *limes privatusok* által már tulajdonban lévő területeken túl is, míg az utóbbiak idegen kézben elterülhettek a *publici limites* (államhatárok)-on belül is. Ily módon az ország határa valóban képlékeny volt, az ország kiterjedése egész birtoknyi területekkel bármikor csökkenhetett, vagy nőhetett. KRING alaptanulmányában mintegy példaként leírja IV. Béla király egyik adományozását a Poprád-folyó mindkét partján, amikor a birtok leírásában szerepel, hogy az Magyarország gyepűi és Lengyelország határai között fekszik. Erről állapítja majd meg a szerző; „...A *ius regium* átlépte a legészakabbra tolt gyepű vonalát is; érvényének végső pontjai sem estek bele e mesterséges akadályvonalba. Kétségtelen tehát, hogy az **ország határait**, e gyepűrendszer fennállásának korában, a királyság első három századában a **gyepűkön túl kell keresnünk**...” (KRING M. 1934. 10. p., Kring Miklós kiemelései). Az ország határai a *ius regium* érvényesüléséig terjedtek, s amikor az állam térszerveződése és a magánbirtokok gyarapodása közel hozta egymáshoz a *ius regium*, a *limes primatus* jelenségét, akkor a gyepű eltűnt a magyar állam térszerkezetéből, helyét egyéb átmeneti, ütközőzónáknak adta át.

A gyepűk nyers földrajzi erői azonban önmagukban még nem voltak képesek feltartóztatni az idegen támadót. Valódi hatásukat csak akkor tudták kifejteni, amikor kellő katonai erő kihasználta a bennük rejlő lehetőségeket. Ennek köszönhető a magyar hadtörténelem első földrajzi időszaka egyik jellemző államhatalmi próbálkozása a dél-erdélyi határok megerősítésére. II. András király 1211-ben a Szentföldről kitelepülő Német

Lovagrendnek adományozta a Barcaságot, ahol az 1225-ig, tehát alig másfél évtizeden át élt. A betelepítésről ma még keveset tudunk (PÓSÁN L. 1996; BOROSY A. 1987), de az feltételezhető, hogy katonáskodó egyházi rend részben a hittérítés, részben az ország területi gyarapítása céljából kapott lehetőséget hazánkban. Ugyanakkor a gyepűrendszer működtetéséhez hozzátartozott, hogy a határok védelmét a gyepűk mellett letelepített autonóm határvédő közösségekkel igyekeztek megoldani. Mindesetre a Német Lovagrend letelepedése egy rövid időre sajátos eleme volt a magyar állam térszerkezeti rendszerének: feltehetően önálló államter kialakítására törekedett. Mint ahogyan azt később lengyel területen, 1226-tól meg is tette (TOPOLSKY, J. 1989). Az a megfontolás, amely a határvédelem érdekében népcsoportokat telepített a gyepűk belső oldalára, hozhatta Erdélybe a székelységet, amelynek itteni megtelepedését MAKKAI LÁSZLÓ (1988) a 11. század elejére tette. Ugyanez a határvédelmi megfontolás vezette II. Géza királyt a szászok letelepítésére is (Nagyszeben környéke és az Olt völgye). A kunok betelepítése már kevésbé a gyepűrendszerrel, mint inkább a mongol-tatár fenyegetéssel áll kapcsolatban: IV. Béla 1239 őszén engedte be őket a Magyar Királyság területére (ÁCS Z. 1984).

Hadtörténelmünk első földrajzi időszakáról elmondható, hogy a magyar hadügy Kárpát-medencei szervesülésének évszázadait jelenti. Jóllehet uralkodóink szinte évente vezettek hadjáratot valamely égtáj felé, ám nemzetünk történetében a honfoglalástól a mongol-tatár invázióig terjedő időszak mégis békésnek tekinthető. Ugyanakkor megállapítható róla, hogy kisebb-nagyobb betörések érik a Kárpát-medencei magyarságot. Ezek közül legjelentősebbek a német támadások, amelyek rendre elakadnak vagy a Nyugati-kapunál, vagy a Dunántúli-középhegység még nyers tájában. A korszakot lezáró és egyben legjelentősebb támadás, a mongol-tatár invázió valójában végigsöpör az országon, és az igazi veszteséget – mint láttuk – az utána következő, nagyfokú mortalitással járó járványos megbetegedések okozzák. A tatárjárás geográfiájáról keveset tudunk (BOROSY A. 1984; KRISTÓ GY. 1986a). Katonai szempontból az biztos, hogy a Muhinál elszenvedett katonai vereség nem lehetett olyan katasztrofális mértékű, mint ahogyan az a nemzet tudatában él. Ezt bizonyítja, hogy IV. Béla már 1242 tavaszán sikeresen visszaverte Frigyes osztrák herceg támadását és visszafoglalta tőle Köszeget, valamint Sopront. 1243-ban pedig Velence ellen kellett hadat viselnie. A tatárjárás geográfiai szempontból elsősorban attól érdekes, hogy bizonyos sávszerűség jellemzi, mint minden nomád nép rabló hadjáratát. Történelmi atlaszunk (DUDAR T. 1991b) jól mutatja, hogy pusztulási zónák alakultak ki az országban, míg a Felvidék, a Tiszántúl, a Dunántúl nyugati része, valamint a Marostól délre elterülő térségek és Horvátország szinte érintetlen maradt. Ugyanakkor a mongol-tatár invázió

geográfiájához hozzátartozik az is, hogy az Európa meghódítására induló keleti seregek valójában a napjainkban oly gyakran emlegetett Köztes-Európát dúlták fel, a Német-római Birodalomnak csak néhány keleti tartományáig jutottak el.

A magyar hadtörténelem első földrajzi időszakában a magyar hadügy mint antropogén tájformáló erő – főleg a későbbi időszakokhoz képest – csekély szerepet játszott. A magyar társadalom, a Kárpát-medencei népesség méretéből eredően ugyan elkezdte saját igényei szerint formálni a tájat, de az első századokban erre csak korlátozott potenciálja van. Véleményem, hogy hadügye, az abban résztvevő társadalmi csoportok is túl kis méretűek ehhez. Így a korszaknak sokkal fontosabb hadtörténeti földrajzi jellemzője lesz, hogy már ekkor kialakulnak, vagy csak csirájukban megjelennek azok a geográfiai faktorok, amelyek a későbbi évszázadok magyar hadtörténelmében oly fontos szerepet játszanak majd. E korszakban – elsősorban fa-föld váraival – a hadügy még csak nyomokat hagy a tájban és a társadalom, valamint az állam térszerkezetében. A lényeges változások a következő időszakban történnek.

4.2. A magyar hadtörténelem második földrajzi időszaka

4.2.1. A magyar hadügy földrajzi szemléletének formálódása 1242 és 1711 között

A magyar hadtörténelem második földrajzi időszaka a mongol-tatár betörést követően kezdődik és a Rákóczi-szabadságharc bukásával végződik. Ez, az időtartamát tekintve mintegy közel fél évezred (469 év) a Kárpát-medencei magyar történelem geográfiailag legmozgalmasabb, máig tartó hatású időszaka, amelynek történeti földrajzi folyamatai alapjaiban átrendezik hazánk társadalomföldrajzi viszonyait, több alkalommal jelentősen módosítják térszerkezeti rendszerét és főleg a Nagyalföldön bizonyos mértékben átformálják természetföldrajzi viszonyait is. A FRISNYÁK SÁNDOR (1996) által történt korszakolás tekintetében az 1242 és 1711 között eltelt évszázadok a *virágzó feudalizmus* (13-15. század), valamint a *kései feudalizmus* (16-18. század) első felét jelentik. A lezáró korszakhatárukat választott 1711. év egyben nagy nemzeti szabadságharcunk lezárulta is, és ez azt sugallja, hogy egyetlen hadtörténelmi eseményt választottunk a periodizáció alapjául. Ám ez pusztán csak látszat. Miután értekezésem szemléletmódja geográfiai, így a fenti korszakhatár mindenképpen magyarázatra szorul. A magyar társadalom tudatában úgy él, hogy a török elleni felszabadító hadjáratok az 1699. évi karlócai békével befejeződtek. E pontatlan történelmi vélekedéssel ellentétben a magyar államter teljes egészében történő visszafoglalása csak 1718-ra, a pozsareváci békekötéssel fejeződik be. A két szerződés között eltelt mintegy két évtizedben az úgynevezett Temesköz még török kézben maradt, és ennek felszabadítására majd csak a Rákóczi-szabadságharc után kerülhetett sor (SUGÁR I. 1983).

Amennyiben a magyar államtér – mint földrajzi faktor – területi integritását venném alapul, akkor mind köztörténeti, mind történeti, mind pedig politikai földrajzi szempontból 1718 lenne a kézenfekvő korszakhatár. Értekezésemnek a magyar hadtörténelem földrajzi periodizációjával foglalkozó fejezetében azonban azt a szemléletmódot követtem, amely szerint a mindenkori magyar hadügy és a Kárpát-medence szimbiózisa szerint állapítom meg a korszakhatárokat. Ez utóbbiak tekintetében azonban nem 1699 vagy 1718 a valós választóvonal, hanem 1711. 1699 és 1711 között – miként erről még részletesen is lesz szó – hazánkban egyáltalán nem békés évek követik egymást, hanem egyrészt ekkor zajlik nemzetünk történetének egyik legjelentősebb háborúja, a Rákóczi-szabadságharc, valamint az azt közvetlenül megelőző kisebb – ám háborús állapotokkal járó – helyi felkelések sora. Vagyis a Rákóczi-szabadságharc a török elleni felszabadító küzdelmek közé ékelődött függetlenségi háború. Hogy történeti földrajzi szempontból mégis ennek az utóbbinak végét kell hadtörténeti földrajzi korszakhatárul választanom, annak sajátos katonaföldrajzi oka van. Jóllehet már a török kor második felében is történnek kísérletek arra, hogy a magyarországi félig reguláris, félig irreguláris katonaságot integrálják a Habsburg-birodalom fegyveres erőibe (CZIGÁNY I. 2004), ám erre valójában csak a Rákóczi-szabadságharc bukása után lesz reális lehetőség. A 17-18. század az egyetemes hadügy történetében az állandó hadseregek kialakulásának kora (DELBRÜCK, H. 2003), a magyar szabadságharc katonai kötelékeinek zöme – nagy általánosságban pedig a kuruc állam fegyveres erői – azonban ekkor még nincsenek a nyugati mintájú hadseregek szintjén, nagy részük irreguláris kötelék. A felzárkózás, az integrálódás a világ akkori élvonalát jelentő Habsburg fegyveres erőkbe csak 1711-től valósulhat meg (ZACHAR J. 2004). Földrajzi szempontból ebből oly módon lesz a magyar hadtörténelemben korszakhatár, hogy a geográfiai viszonyok egészéhez másként viszonyul az állandó hadsereg, más lesz tájhasználata, miként új elemek is megjelennek a korábbiakhoz képest tájformáló tevékenységében. Vagyis – jelenlegi ismereteim szerint – amikor 1711-től jelentős változás következik be a magyar hadtörténelemben, akkortól számíthatjuk majd annak harmadik földrajzi időszakát.

A magyar hadtörténelem második földrajzi korszakának fő politikai és gazdasági jellemzője Janus arcú. Az első időszak BELUSZKY PÁL (1996) szerint a gyorsuló ütemű felzárkózás jegyében telik, míg a török kor a leszakadás évszázadait jelenti,⁶³ miközben

⁶³ BELUSZKY PÁL találó megállapítása szerint: „...A 13. század második felétől a 15. század derekáig-végéig gyorsult a »felzárkózás«, társadalmi-gazdasági berendezkedésünk egyre inkább hasonlított a »nyugatihoz«. (Ennek jeleit-következményeit nincs terünk számba venni; csak utalunk a királyi birtokok zsugorodására, a nemesség renddé szerveződésének előrehaladására, az egységes jobbágyosztály kialakulására, a

gazdasági téren a Kárpát-medence minden háborús jellege ellenére is integrálódik a kontinens gazdasági rendszerébe (GLASER L. 1935). GLASER LAJOS az általam a jelen fejezetben tárgyalt időszak első felére vonatkozóan külön hangsúlyozza: a keresztes hadjáratok hatására megnőtt európai nemesfémszükséglet fő közvetítője Magyarország lesz és a „...*Kelet cikkeit a velenceiek, Nyugat textilárúit a bécsiek közvetítik Magyarországra részére és cserébe aranyat és ezüstöt visznek ki. Ezekhez járul a XIV. századtól a réz. Úgyhogy Magyarország a XIII. századtól a XIV. század második feléig **bányatermékeivel** vesz főleg részt az európai kereskedelemben...*” (GLASER L. 1935. 303. p., Glaser Lajos kiemelése). Ezzel szemben a korszak második felében, a török korban Magyarország legfontosabb termelési ága a külterjes állattenyésztés, amely termékeivel felváltja a korábbi bányászatot. Vagyis egy olyan közel fél évezrednyi időszokról van szó, amikor a magyar társadalom – alkalmazkodva a mindenkori külpolitikai és nemzetközi gazdasági tendenciákhoz – először emelkedő fejlődési pályán halad, amelyet – elsősorban a török kor hatására – bizonyos fokú hanyatlás követ. Ez az utóbbi alapvetően meghatározza a Kárpát-medence és társadalma Európában elfoglalt helyzetét, amit folyamatában oly módon lehet leírni: a kontinens felemelkedő térségéből előbb fokozatosan két nagyhatalom ütközőzónájává, majd földrajzi perifériájává válik. Vizsgálataim szerint a korszak második felében egyre határozottabban tűnnek fel azok a jegyek, amelyek alapján a Kárpát-medence és környezete hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszakában már egyértelműen köztes-európai térséggé válik.

E fenti folyamat, vagyis hazánk integrálódása kontinensünk országai és nemzetei közé, valamint annak politikai és gazdasági szerkezetébe már előre vetíti, hogy hadtörténelmünk második földrajzi időszakának képét alapvetően két tényező határozza majd meg. Elsőként Európának a jelen fejezetben tárgyalt századok során végbement többszöri hatalmi átrendeződése, amely nagymértékben módosította a Kárpát-medence környezetének politikai földrajzi térszerkezetét. Az első intervallum folyamán, amely a török megjelenéséig tartott,

tulajdonviszonyok megszilárdulására, »szabad« városok kialakulására, az áruterelés kibontakozására stb.). Talán sohasem voltunk olyan »közel« nyugathoz, mint e folyamat végén, a 15. század második felében (talán a dualizmus végén?)...

...Ez a felzárkózási szakasz azonban torzó maradt. A következő századok – a 16. század végétől a 19. század derekáig (?) – a közép-európai fejlődési út rögzülésének, tartós struktúrává alakulásának szakaszát jelentik, Közép-Európa manifesztálódásának, egyben – nyugathoz viszonyítva – hanyatlásnak (sic!) idejét... A »keleti zóna« hanyatlásának földrajzi okai is vannak – távol esik a transzatlanti útvonalaktól –, de társadalmi-gazdasági okai is, pl. a polgárság jóval kisebb aránya s különösképp jóval szerényebb tőkéje. Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat perifériája; a »mozgás«, mely eddig Közép-Európában nyugat felé tartott, Kelet felé kanyarodik...” (BELUSZKY P. 1996. 87-88. p., Beluszky Pál kiemelése)

Közép- és Köztes-Európa politikai viszonyai lehetővé tették, hogy a térségben – olykor Kárpát-medencei dominanciájú – nagy szövetségi államterek alakuljanak ki. A második intervallum legfőbb politikai földrajzi jellemzője, hogy – részben a török hatására – a Kárpát-medencében két nagyhatalom államtere ütközött össze, és ezt a mintegy másfél százados viaskodást, amely majd a Rákóczi-szabadságharc idejére is átnyúlik, mint majd látjuk, nem pusztán Közép- és Kelet-Európa, hanem az egész földrész hatalmi és ebből eredően politikai földrajzi térszerkezetének fokozatos átrendeződése kíséri. Ezzel kapcsolatban – véleményem szerint – jellemző kronológiai adat, hogy hadtörténelmünk második földrajzi időszakának vége (1711) gyakorlatilag egybeesik Európa és a világ hatalmi viszonyait alapvetően megváltoztató spanyol örökösödési háború (1701-1714) lezárásával. Az időszak jellemzéseként, nagy általánosságban elmondható; első intervallumát bizonyos magyar nagyhatalmiság állapota, míg a másodikat a Habsburg- és a Török Birodalom küzdelme határozta meg a Kárpát-medencében (CSÜLLÖG G. 2010b). Ebből ered, hogy a két, térszerkezetében is folyamatosan alakuló nagyhatalom térbeli folyamatai jelentősen hatnak a Kárpát-medence földrajzi viszonyaira.

Második tényezőként az időszak hadtörténelmi eseményeit és fejlődési folyamatait kell kiemelni. Az események tekintetében a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakát – a fent említett politikai földrajzi folyamatokkal párhuzamosan – két intervallumra lehet osztani. A kettő közötti cezúrát, pontosabban fogalmazva a 14-15. század fordulóját, a fokozatos török terjeszkedés jelöli ki. Az első etap, a kései Árpád-kor és a vegyesházi királyok korszaka a viszonylag rövid ideig tartó, ám nem csekély számú háború századait jelenti. Ez nyilván összefüggésben áll Közép- és Kelet-Európa politikai és politikai földrajzi viszonyaival. A második intervallum egyedüli a magyar történelemben, mert egyetlen – hosszabb-rövidebb békeévekkel tarkított – háborús időszakot jelent. Ez pedig a Habsburg-török hatalmi összeütközés időszaka a Kárpát-medencében. Vagyis meglátásom szerint e nagy tájcsoport történetében – a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakát tekintve – a fegyveres konfliktusok két nagy szakaszáról beszélhetünk. Míg az első intervallum több fajta, különböző politikai koncepciók mentén, jelentős részt külföldön is folytatott hadjáratok sorozatából tevődik össze, addig a második gyakorlatilag állandósult háborús állapotok időszakát jelenti, és mint ilyen két – jobb kifejezés híján – alperiódusból áll. Az első a fokozatosan kialakuló török előretörésből 1699-ig tart, míg a második 1699-től 1711-ig. Mindkét alperiódust az időben történő elnyúlás, valamint a hadügyben végbement változásoknak köszönhetően a fokozódó ütemű és mértékű katonai, védelmi tájformálás és tájformálódás jellemzi.

Mindemellett hadtörténelmünk második földrajzi időszaka olyan évszázadokat jelent, amikor – főleg a török korig – tovább hatnak a már az első időszakban megkezdődött történeti és hadtörténeti földrajzi folyamatok. Értekezésem témája szempontjából a korábbi századok folyamataiból feltétlenül kiemelendőnek tartom, hogy a kései Árpád-korban és részben a vegyesházi királyok uralma alatt végleg kialakul és megszilárdul a korábban még oly képlékenynek tűnő magyar államtér és annak térszerkezete (KRISTÓ GY. 1988a, 2003). E folyamat honvédelmi szempontból fontos része az államhatárok megszilárdulása. Jóllehet e tényező tekintetében – belesimulva az európai kultúrkör fejlődési tendenciájába – Magyarországról is elmondható, hogy határainak fejlődése az ősi sávszerűből halad a vonalas felé, ám éppen második hadtörténelmi időszakunk Kárpát-medencei térfejlődése bizonyítja majd, hogy ezekben a századokban nem beszélhetünk egyenes vonalú fejlődésről, hanem – például a hódoltság esetében – olykor a kezdetlegesebb formához történő visszatérés is kimutatható. Az időszak általános jellemzését azzal a gondolattal kell zárnom, hogy első intervallumában a Kárpát-medence már egyértelműen európai műtájja alakul, és a török betörése, valamint a Habsburg-oszmán hatalmi összeütközés ezt a – mai kifejezéssel élve – szerves történeti földrajzi folyamatot szakítja meg és tereli teljesen új irányba. Ezen a ponton kell visszautalnom a magyar hadtörténelem földrajzi szempontú periodizációjáról szóló fejezetben már említett tudománytörténeti tényre: jelentős történeti földrajzi összefoglalóink a Kárpát-medencei tájfejlődés tekintetében a török hódoltság időszakát törésként ábrázolják⁶⁴ (CHOLNOKY J. 1935b; MENDÖL T. 1947; FRISNYÁK S. 1990, 1996; BELUSZKY P. 2001). Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar hadtörténelem második időszaka

⁶⁴ A török kor fentiek szerinti értelmezése a korábbi évszázadokhoz viszonyítva igen élesen megjelenik például MENDÖL TIBOR (1947) összefoglalójában is, amikor a középkori tájfejlődést így összegzi: „...A Kárpát-medence változatos természetes tájaiból **változatos műtájak** bontakoztak ki a középkor végére, de minden változatosság mellett erőteljesen bontakozott ki az **egység** is. A **lakosságnak több mint háromnegyede magyar**. Az úthálózat a térszín elrendeződésének megfelelően ugyanazokat a csapásokat, a völgyek vonalát követi, mint a mai vasúthálózat. Sugárrendszerének központjában, a középső, legnagyobb medencének a nyugati világhoz legközelebb fekvő sarkában immár rögződött a medencerendszert kitöltő állam fővárosának helye. Buda Mátyás gazdag Magyarországon első fénykorát élte...” (MENDÖL T. 1947. 87. p., Mendöl Tibor kiemelései.).

Majd ugyanitt a török kort bemutató fejezetét így kezdi: „...A pusztulásnak csaknem két évszázada következett ezután: **a török háborúk és hódoltság ideje**. A Nyugat-Dunántúl és Kis-Alföld, a Felvidék északibb részei, az Északkeleti Alföld, Északkeleti Felvidék és Erdély sínylette meg még legkevésbé ezt a korszakot, bár természetesen nem maradt mentes a háborús dúlástól. Annál többet szenvedett az Alföld dereka, de különösen a déli része.

Az emberek és anyagi javak pusztulásának súlyos következményei jórészt napjainkig sem enyésztek el...” (Mendöl T. 1947, 87. p. Mendöl Tibor kiemelései).

egyedi abban a tekintetben is, hogy hadtörténelmi eseményei egy jelentősen átalakuló Kárpát-medencében zajlanak, miközben ebben – az egyes szakaszaiban fordított irányú – fejlődésben maga a hadügy mint antropogén tájformáló tényező is jelentős szerepet játszik.

A hadügy és a földrajzi viszonyrendszer kapcsolatában, valamint az ebben érvényesülő antropogén tájformáló hatásban döntő tényező maradt e kor katonájának földrajzi gondolkodásmódja. A 13. század második felétől a Nyugat földrajztudományában új időszak kezdődik, amelynek szellemisége fokozatosan bontakozik majd ki (HETTNER, A. 1927; BANSE, E. 1953; TELEKI P. 1996; MENDÖL T. 1999). Az európai kultúrkör emberének gyarapodó földrajzi ismeretei, a Kelet kultúrájával és ezen át az antik világ tudományos hagyatékával történő találkozása, és nem utolsósorban a tudományok, valamint a kultúra fejlődése megnyitotta az utat a nagy földrajzi felfedezések és ezekkel gondolkodásmódjának átalakulása előtt. A katonai szakma geográfiai szemléletmódja a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakában nagymértékben módosult. E változás mögött két tényező mutatható ki. Egyfelől felismerhető a hadügy közel fél évezredes változásának hatása, másfelől pedig megfigyelhető az ezzel párhuzamosan megújuló gondolkodásmód kontinensünkön. Főleg ez az utóbbi tényező azonban nem önmagában álló jelenség, hanem szorosan összefügg az európai ember személyiségjegyeinek formálódásával. Második hadtörténelmi időszakunk kezdetén még egy kései középkori és az őt váltó kora reneszánsz katona áll, a maga középkorisan babonás, ám mégis gyakorlatias gondolkodásával, míg utolsó évtizedeiben már a haldokló barokk katona alakját találjuk: szakmájának egyre szabályozottabbá váló életével és a tudományosság felé hajló gondolkodásával. Az időszak kezdete a magyar lovagkor, míg végét az úgynevezett újkori metodista hadművészet és az állandó hadseregek kialakulásának évszázadai jelentik (DELBRÜCK, H. 2003; RAZIN, E. A. 1961, 1964; HOLMES R. 1992).

Földrajzi szempontból a katonai gondolkodásmód változásáról – nagy általánosságban – elmondható, hogy a katonai szakma földrajzi ismeretrendszere egyre inkább stratégiai kérdéssé válik. Pontosabban fogalmazva: a 17. századi metodizmus időszakára sokkal inkább az lesz, mint a korábbi századokban. Az e fejezetben vizsgált időszak végét jelentő Rákóczi-szabadságharc, valamint az ennek kimenetelét alapvetően befolyásoló két nagy európai konfliktus, a spanyol örökösödési háború, valamint a nagy északi háború éveiben már egyértelműen döntő tényező. A hadügy változása párhuzamosan zajlik a társadalom fejlődésével, és ezért elmondható: a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakában a kor katonája még egyértelműen benne él a tájban, kihasználja lehetőségeit, de ezt már egyre tudatosabban formálja is. E fokozódó mértékű antropogén hatás érvényesülése ugyanakkor

magával hozza azt is, hogy szemléletmódjában – saját kora emberéhez hasonlóan – bizonyos fokig el is távolodjon a tájtól, hogy mintegy kellő messzeségből tekintse azt. A fegyveres erők nagyságának változása magától értetődően megköveteli ezt. Értekezésem első fejezetében már említettem, hogy a muhi ütközetben a magyar sereg létszáma még aligha érte el a húszezer főt. Mintegy háromszáz évvel később a mohácsi síkon PERJÉS GÉZA (1979) adatait figyelembe véve az optimális esetben mozgósítható 140-170 ezer főből 25 ezer sorakozott fel, miközben a rendelkezésre álló erők másik jelentős részével SZAPOLYAI JÁNOS nem érkezett meg időben. A létszámviszonyokra jellemző, hogy ezek a kor katonai ellátási nehézségeiből, valamint a magyarországi hadszíntér eltartó képességéből eredően a Rákóczi-szabadságharc végéig ugyan növekedtek, de csak korlátozott mértékben. 1686-ban a Buda visszavívására indított keresztény erők létszáma 61 ezer fő körül mozgott, míg a vár felmentésére felvonuló török csapatok 30-40 ezer főből állhattak (SUGÁR I. 1979, 1983). PERJÉS GÉZA (1963a) alaplívéből tudjuk, hogy ez a létszámemelkedés folyamatosan zajlik, és egy-egy ország olykor meglepően nagy létszámú fegyveres erőket tarthatott fenn – így például a bécsi udvar a harmincéves háború végén 40 ezer, míg 1702-ben már 100 ezer főnyi hadsereggel rendelkezik –, ám egy-egy hadjárat évből az adott hadszíntéren bevetett erők létszáma ennél már jóval kevesebb volt. A 17. század végén érte el a 60-80 ezer főt, ami egyes kivételes esetekben felülmúlta ezt, sőt meg is haladhatta a 100 ezret. Az alkalmazható kötelékek nagyságát a hadszíntér eltartó képessége korlátozta. Visszatérve az eredeti problémára, hogy miként változhatott a magyar hadtörténelem első földrajzi időszakában a katonai szakma geográfiai gondolkodása, elmondható: még mindig a kis erők a nagy földrajzi térben kérdésköre határozta meg.

Ám a hadügy földrajzi szemléletmódjára ugyanakkor hatnia kellett az előbbi változásának is. A 16-17. században a katonai szakma mind technikai eszközeiben, mind eljárásaiban megújul – a hadtörténészek egy része egyenesen a hadügy forradalmáról beszél (PARKER, G. 2004; B. SZABÓ J. 2004-2005) –, és ez kontinensünk nyugati felében alapvetően átalakítja az egész hadviselést (DELBRÜCK, H. 2003; HOLMES, R. 1992; OLTENBURG, G. – FIDLER, S. 1985-1993; KELENIK J. 1991). A lovagi kor sajátos – az egyéni képességekre alapozott – hadügyét fokozatosan felváltotta először a zsoldosok, majd az állandó hadseregek erősen diszciplinált intézményrendszere, amelynek lényegét egykori történészünk, HAJNAL ISTVÁN a szigorú – szakmai – fegyelemben vélte megtalálni: „...*A szigorú fegyelem: a szakszerű munka módszere és a testületi becsület kérdése, belső értelme van, inkább felemelő, mint megalázó. Tehát nem racionális, hanem társadalmi tagozódás, az állam keretében és aránylag nem súlyos terhére. Nem áll ellentétben a külső társadalommal sem, hanem annak*

mintegy szakfeladatokat ellátó szerve. Nem a társadalom kihasználásával, hanem szakértelme s hivatásbecsülete által fejlődik, tökéletesedik, mint ahogy más szakma s maga a tudomány is...” (HAJNAL I. 1936., 438 p.) Az időszak másik jelentős hadügyi változása, hogy az abszolutista államszervezet kialakulása, majd megszilárdulása felé tartó állami fejlődésből fakadóan lassan formálódik a fegyveres erőszak állami monopóliummá válásának tendenciája. A 18. század első felére e fejlődési irány már egyértelműen határozott formát ölt (MÜNKLER, H. 2004). Vagyis egy olyan hadtörténelmi folyamattal van dolgunk, amely geográfiai szempontból leírható az állami tájhasználat, a katonai tájhasználat módosulásával is (NAGY M. M. 2009c).

A hadszíntereken operáló seregek létszámbeli növekedése, ezzel párhuzamosan az ellátási problémák túlsúlyba kerülése a hadszíntéren a 17. század második felében, valamint a várépítészet rohamos fejlődése és erődépítészet (fortification) emelkedése, valamint az abszolutista államhatalom kiépülése felerősítette a földrajzi viszonyok súlyát a hadügyben, ami természetesen magával hozta, hogy a szakképzett tisztikar bizonyos mértékig mindig képes legyen kívülről, pusztán szakmai kérdésként tekinteni a tájra. A 17-18. században ennek sajátos megjelenési formája az erődépítészet vezető szerepe, valamint a manőverezés olykor túlzásba vitt erőltetése a hadjáratok folyamán. Az előbbi klasszikus példája a Franciaország keleti határai mentén – SÉBASTIEN DE VAUBAN (1633-1707) tervei alapján épített – erődrendszer, amely már nem a táj felett uralkodó katonai létesítményekből állott, hanem a tájba beolvadó, azzal szerves egésznek alkotó elemekből.⁶⁵ A várak, de főleg az erődrendszerek építése már a korábbi századokénál mélyebb földrajzi tudást, szemléletmódot igényelt, ám ennek kialakulása – véleményem szerint – összefügg az európai ember legfőbb személyiségjegyeinek változásaival.

Értekezésem előző fejezetében már szóltam arról, hogy a középkori ember naiv hite és gyakorlatiassága miként határozhatta meg a katonai szakma földrajzi szemléletét. A magyar hadtörténelem második földrajzi időszakának kezdetén még ilyen szemléletű katonákat látunk. Ám két évszázaddal később, amikor már zajlanak, majd Kolumbusz 1492. évi utazásával mintegy kiteljesednek a földrajzi felfedezések, amelyeknek főszereplői között a

⁶⁵ Ennek az erődrendszernek a kor szellemiségét is tükröző, ám katonaföldrajzi vonásait is kiemelő értékelését a már idézett HAJNAL ISTVÁN így adja meg: „... *A sáncművészet, az erődítés Vauban kezében tiszta matematikai-geometriai formákat vett fel, minden szöglet a környék terephajlásai szerint, az ostromló tüzelésétől mentesítve, az előtér tűz alatt tartását biztosítva; a nyers ellenállás gondolata eltűnt, az erőd szinte a földbe süllyedt: csupa logika az egész, elvont tudomány. Az erődben tisztaság, rend; »Őfelsége úgy jöhessen ide, mintha versaillesi parkjában járna«, – amely parkban a természet is logikus, egységes rendbe sorakozott...*” (HAJNAL I. 1936. 441. p.)

katonák túlsúlyban vannak, akkor új személyiségjegyeket mutató generációk tűnnek fel. A nagy földrajzi felfedezések – SZERB ANTAL (1973) kifejezésével élve; „...*a fausti ember nagy expanziója a térben...*” (313. p.) – a könyörtelenségig közönyös vonású, a másik ember iránt minden megértés nélküli, csak saját egyéniségének kibontakoztatására összpontosító nemzedékek sorát igényelte. Ennek a személyiségnek, amely az egész korszakra jellemző, legfőbb történelmi példáját néhány irodalmár és kultúrtörténész KOLUMBUSZ alakjában véli felfedezni.⁶⁶ A JAKOB WASSERMANN által oly találóan, pontosan leírt személyiségű katonák, katonáskodó nemesek hozzák létre a kései középkor Magyarországon a szinte független államként működő főúri tartományokat és ezek – mint CORTEZ, PIZARRO, BALBOA és a többiek – hódítják majd meg az Újvilágot. Keveset tudunk arról, hogy milyen lehetett világszemléletük, földrajzi képük. Amit legtöbbet megtudhatunk, azt CORTEZ úti leveleiből ismerhetjük meg, ám e dokumentumokkal óvatosan kell bánnunk, mert a PASSUTH LÁSZLÓ (1944) kiváló fordításában publikált beszámolók egy olyan konkvisztádor írásai, aki általános műveltségével, valamint iskolázottságával messze pályatársai fölé emelkedett (NAGY M. M. 2002a). Ami földrajzilag feltűnő a levelekben – ezek a mi mohácsi vészünkkel egy időben keletkeztek –, hogy írójuk már látja a táj szépségét, legfőképpen gazdagságát, észrevehetően igyekszik kihasználni inkább a terep, mint sem a földrajzi viszonyrendszer nyújtotta előnyöket, de különösebb, az előző korszak katonáétól eltérő földrajzi szemléletmód nyomát nem találtam a levelekben. Katonai földrajzi szemléletét – és ez erős párhuzamot mutat a WASSERMANN által leírtakkal, az Én érvényesítésével – láthatóan a birtoklás határozza meg, legyen szó akár egy birodalomról, akár egyetlen értékes tárgyról. A birtoklás, az adott terület feletti uralom mint a katonai szakma földrajzi szemléletmódjának része – jóllehet ez csak

⁶⁶ Ezen a ponton, ahol a reneszánsz és a kora újkori ember személyiségjegyeit, valamint gondolkodásmódját kell rekonstruálnom, egyetértve PERJÉS GÉZA (1971) azon tézisével, hogy mindig is voltak és vannak olyan társadalmi és történelmi jelenségek, amelyek egyetlen egzakt tudomány módszereivel sem írhatók le olyan pontosan, mint a szépirodalom eszközeivel, az értekezésem elején már említett szépirodalmi földrajz egyik alapművét kell segítségül hívnom. JAKOB WASSERMANN – eredetileg 1929-ben megjelent – történelmi esszéjében e személyiségjegyek lényegét az alábbiakban adta meg: „...*A megértés hiánya jellemző volt magára a korra. Ez az igény teljességgel idegen volt a kor szellemétől. Sem az egyes embert mint felebarátot nem tudták vagy nem akarták »megérteni«, sem a másfajta természetet, vagy a másfajta törvényt, vagy a másik világot. Túlságosan egyszerű végkövetkeztetés lenne azt mondani, hogy csak a birtoklás, a hódítás és a rablás számított, valójában az Én szűk korlátainak kitágítása volt a lényeg, s közben alig-alig vagy egyáltalán nem törődtek vele, ha a másik Én ebbe belepusztult. Elemi erejű terjeszkedési mozgalom ez, mely magával ragadott királyságokat és egyéneket egyaránt, s figyelmen kívül hagyott szeretetet, emberséget és igazságosságot...*” (WASSERMANN, J. 1985, 102. p., Kovács Vera fordítása).

feltételezés – nyilván kapcsolatban állhat a középkori, valamint a kora újkori hatalomgyakorlás egyik földrajzi vonatkozású módjával: az uralkodó és udvartartása állandó utazásaival reprezentálta hatalmát, a területek feletti birtokjogát (RÁTH K. 1866; SEBESTYÉN B. 1938). Ugyanakkor ENGEL PÁLnak (1984, 1987a) két – véleményem szerint – inkább módszertani kísérletnek, mintsem alaptanulmánynak tekintendő dolgozatából ismert, hogy a késő középkor uralkodói, valamint hadvezéri utazásai, az ilyen személyek mozgása a földrajzi térben politikai, külpolitikai törekvéseket és orientációt is kifejezhet.

A birtoklás mint a katonai szakma földrajzi szemléletmódjának egyik eleme korszakát az állandó hadseregek kialakulásának hosszú folyamatában egy újabb megközelítés váltja fel. Ennek legfőbb jellemzője, hogy a katonaföldrajzi empiriához fokozatosan hozzákapcsolódik bizonyos fokú iskolázott szakmai (földrajzi) ismerethalmaz is. Ez utóbbi egészen napjainkig nem szorítja és nem is képes kiszorítani a tapasztalati úton szerzett ismereteket, de főleg a magasabb vezetői szinteken háttérbe szorítja azt (NAGY M. M. 2006). Az állandó hadseregek kialakulásakor megszülető szakképzett tisztikar (ZACHAR J. 2008) szakmai tudásához éppen úgy hozzátartozik a térképkészítés alfája és ómegája, mint a geográfiai adatok sokasága, vagy éppen a kor szintjén álló földrajzi összefüggésrendszerben való gondolkodás képessége. Elsősorban erre vezethető vissza, hogy a Nyugat fejlődési tendenciáit követve a magyar hadtörténelem második időszakában a Kárpát-medencei hadszíntéren folytatott katonai tevékenységek során is kimutatható a térképek használata. Mint ahogyan a katonai szakképzésbe beépített geográfiai és kartográfiai kurzusoknak köszönhető az is, hogy – a szakma elemi szükségletein túl – az újkori országos térképi felvételek munkáinak túlnyomó részét katonai szakemberek végezték (MÁRKI S. 1896; FODOR F. 1952-1954; CSENDES L. 1977; 1980). A 16-17. században, vagyis hadtörténelmünk második földrajzi időszakának második felében a geográfiai szemléletmód tekintetében kettős jellegű állapot alakul ki a Kárpát-medencében. Egyfelől a magyar, főleg végvári és erdélyi katonaréteget még a Rákóczi-szabadságharc időszakában – jobb esetben – is pusztán a katonaföldrajzi empiria jellemzi, ami miatt komoly feszültségek támadnak a fejedelem udvarában működő francia katonai tanácsadók és a magyar katonai vezetők között (NAGY M. M. 2007c). Másfelől mind a császári erők, mind a francia tanácsadók földrajzi és katonaföldrajzi műveltsége már részben iskolában szerzett ismereteken alapul. Ugyanakkor el kell mondani azt is, hogy ez a részben már intézményesen oktató tisztikar egy új személyiségjegyekkel felruházott társadalmi réteget jelent. Véleményem szerint Magyarországon ez egy átmeneti kor, amelyben az 1526 után az irregularitás jegyeit egyre erősebben mutató magyar hadügy katonái még magukon

viselik a korábbi századok emberének személyiségi jegyeit, miközben az új típusú állandó hadseregek már más vonású egyénekre van szüksége.

Nyilván nem lehet feladatomban a kor viselkedési normáinak, valamint hadügyének és katonai szemléletmódjának kapcsolatrendszerét bemutatni, de szakmailag úgy látom, hogy létezik ilyen kapcsolat. HENNING EICHBERG (1977) hazánkban kevésbé ismert tanulmányában már bizonyította, hogy a barokk kor emberének vonzódása a merev udvariassági formák iránt kapcsolatba hozható a modern fegyveres erők mindennapjaiból ismert – a civilek számára sokszor oly darabosnak tűnő – katonai érintkezési formákkal. Ez egy olyan korszak, amelynek embere – ismét EGON FRIEDEL (1991) szellemes megállapításával élve – mindig elszigetelt egyéniség. Ahogyan ő fogalmaz: „...*A paróka a tizenhetedik század emberiségének legmélyebb jelképe. Fokoz és elszigetel: látni fogjuk később, hogy ez volt a korszak két alaptörékvése. És stilizál: éppen természetellenességével...*” (FRIEDEL, E. 1991, 206-207. p., Tandori Dezső fordítása). Ez a magába zárkózott embertípus a szigorú geometriai formák iránti vonzódásával rajzolta katonai térképeit és tekintett a tájra. A katonai szakma is gépiesen mozgott és gondolkodott, pusztán rideg számítássá vált. FRIEDEL szavaival élve: „...*A kor stratégiája akárcsak a teológia, az orvostudomány vagy a költészet, lassanként szellemtelen sablonná és merev rutinná sorvadt. Még 1753-ban is azt tanította a szász választófejedelemesség szolgálati szabályzata, hogy a csata kerülendő, s a háború célja »éles elméjű manőverezés« által érendő el. Csatákra azért előbb-utóbb persze mégiscsak sor került, de kvázi véletlen és gépies módon, valahogy akképp, ahogyan a kellő ideig felhalmozott gyújtóanyag is egy napon szinte magától felrobban...*” (FRIEDEL, E. 1991, 300-301. p., Tandori Dezső fordítása). E merev, pusztán szakmai fogások automatizmusává silányult hadügy legfontosabb katonaföldrajzi eredménye – mintegy önmagáért beszélve – a katonai térképészet mint az erődítéstan és a katonai tevékenységek alapadatait tartalmazó eszköz előállításának fellendülése volt (KLINGHAMMER I. – PÁPAY GY. – TÖRÖK ZS. 1995).

Jóllehet a kor kiemelkedő geográfusa, VARENIUS munkássága az évszázadokkal későbbi oknyomozó földrajztudománya felé mutat (LANGE, G. 1961; MENDÖL T. 1999), ám diszciplínánk megreked a kozmográfia szintjén. Ez a katonai szakmában mégis sajátosan érvényesül. A DELBRÜCK (2003) alpművében közölt adat szerint a fegyveres küzdelem vezetésében térképet először 1515-ben a Marignano melletti ütközetben használtak, ám a mindennapi rutin szintjén való elterjedése – a felső vezetés körében – a 17. század vége felé kezdődhetett. Vagyis a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakában – miként erről még szólok – már szerephez jutnak a térképek, és van egy a térképészetben és a kor geográfiájában viszonylag jártas, erre szakosodott tisztikar. Igaz, e réteg többnyire ellenünk

harcol. E két tényező együtt még a merev, kiüresedett barokk katonai gondolkodásmódban is arra készíti a hadügy szakembereit, hogy bizonyos földrajzi összefüggésekben gondolkodjanak. S ezen a ponton kell visszautalniom a már említett tényezőre, amely hadtörténelmünk egész második földrajzi időszakának egyik legfőbb jellemzője lesz: *a hadügy földrajzi gondolkodása stratégiai tényezővé válik*. A császári hadsereg első tisztképző intézménye még ALBRECHT VON WALLENSTEIN kezdeményezésére jött létre, és működött egy évtizeden át, 1624-1634 között, miközben már az egyes ezredeknel is foglalkoztak tisztek kiképzésével (ZACHAR J. 2008). Az előbbi igazolására bizonyára elegendő az alábbi történelmi összevetés említése. A Rákóczi-szabadságharc bukásának egyik katonaföldrajzi oka, hogy a kuruc állami és katonai vezetés nem rendelkezett magasan képzett, a hadászati kérdésekben járatos parancsnoki karral, és ebből eredően olykor a legegyszerűbb hadműveleti lehetőségeket sem ismerte fel; képtelen volt azokkal élni. Jóllehet JULIER FERENC (1930), akinek életművében a hadvezér tárgyi, szakmai ismeretrendszerének, valamint a magyar hadtörténelem eseményeinek kapcsolata jelentette a fő kérdéskört, kissé szépítve, mentegetve pozitívan értékelte a szabadságharc elhúzódását,⁶⁷ ám ma már egyértelműen látható, hogy kellő szakmai tudás birtokában jóval előbb, s ami lényegesebb, sikeresen be lehetett volna fejezni a háborút (NAGY M. M. 1998, 2013a). A katonai lehetőségek felismerésének problémája részben a katonaföldrajzi látásmód hiányára vezethető vissza és ennek tudatában JULIER véleményével szemben egyenesen azt kell mondanom: szinte katonai csoda, hogy a szabadságharc közel egy évtizedig elhúzódott. Ennek ellenpéldáját a magyar hadtörténelem második földrajzi időszakában HUNYADI JÁNOS török elleni küzdelmei jelentik, amelyek – miként majd látjuk – összetett, tudatosan alkalmazott katonaföldrajzi képletben alapultak. A végvári rendszer, a magyar államtértől délre kiépített geopolitikai puffer és a támadó hadviselés egysége jelentette lényegét, ami azt bizonyítja, hogy a Rákóczi-szabadságharcot megelőzően mintegy kétszázötven évvel, még valószínűleg térképek alkalmazása nélkül is

⁶⁷ JULIERnek nagyon sajátos – feltehetően a magyar nemzettudat ápolása céljából fogalmazott – értékelése az alábbiak szerint hangzott: „...Ma, a Rákóczi-korszak hadieseményei után több mint 200 évvel, sok hadműveleti részt másként látunk. Történetek hibák, de mégsem oly sötét minden, ahogy azt akkor Rákóczi fejedelem úgy a maga, mint a Bercsényi katonai működésére nézve látta. Elvégre is, a Rákóczi-Bercsényi vezérpár hadiműködése egész sor osztrák vezért döntött a bukásba. Egymásután jöttek Schlick, Heister, Herbeville, Stahremberg, újból Heister, s végül Pálffy. Már ez a negatívum is bizonyítja, hogy a magyar fővezérelt, akár Bercsényinek, akár Rákóczinak tudjuk be az érdemeket, határozott eredményeket ért el. Bizonyára még különb eredményeket is lehetett volna kivívni, ha Rákóczinak meglettek volna azok az anyagi előfeltételei, melyek az akkori időkhöz képest modern sereg szervezéséhez szükségesek voltak. De az akkori magyar vezérek rögtönözni voltak kénytelenek. Ennek dacára nyolc éven át harcoltak...” (JULIER F. 1930, 287-288. p.)

lehetett magas katonai földrajzi ismereteken alapuló országvédelmet folytatni. Ráadásul tette ezt oly módon, hogy a védelmi rendszer elviselte a jelentős csatavesztéseket is (NAGY M. M. 2011b). Jóllehet HUNYADI sikereit a már említett magyar katonai szakíró, JULIER FERENC (1930) a katonai géniuszak tulajdonította,⁶⁸ ám ennek ellentmond, hogy a huszadik század első felének geopolitikai összefoglaló műve (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929) szép számmal hoz a kései középkorból is olyan példákat, amelyek alapos geográfiai szemléletmódot feltételeznek.

4.2.2. Magyarország hadtörténeti földrajza a tatárjárástól a Rákóczi-szabadságharcig

4.2.2.1. Magyarország hadtörténeti földrajza 1242-től Nándorfehérvár elestéig

A magyar hadtörténelem második földrajzi időszakának eseményeit és hadügyi folyamatait – az előző időszakhoz hasonlóan – alapvetően meghatározta a Kárpát-medence földrajzi viszonyrendszerének módosulása, a kultúrtáj térhódítása. Miután a társadalomföldrajzi tényezők az egyes intervallumokban a hadügy eseményeivel párhuzamosan, sőt gyakorta azok hatására változtak, ezért ezekre a hadtörténelmi események tárgyalása során térek ki. Így a korszak egészére vonatkozóan a természetföldrajzi tényezők három, a teljes időszakon nyomot hagyó faktorának átalakulását kell kiemelni. E három, a katonai eseményeket erősen befolyásoló tényező az időjárási viszonyok, az erdőirtás, valamint a vízhálózat formálódása és formálása, a korábbi századokhoz képest. Az időjárás tekintetében a legfőbb változást az jelenti, hogy a 13. és 14. század fordulója, vagyis hadtörténelmünk második földrajzi időszakának eleje, egybeesik a *középkor éghajlati optimumának* végével, valamint az azt váltó, fokozatosan kibontakozó *kis jégkorszak* kezdetével. Miután a hadügy gyakorta még napjainkban is hadjáratok években gondolkodik, így

⁶⁸ „...Nincs semmi adatunk arra, hogy Hunyadinak valami kiváló tanítómestere lett volna. Arról sem tudunk, hogy valamely oly jeles tanácsadója vagy alvezére lett volna, ki az ő nagy dicsőségéből részt érdemelne. Ő szervezett, tervezett és hajtott végre mindent. Ő vezette az elővédet a hosszú háborúban, ő intézte a főserég hadmozdulatait, ott volt az utóvédnél, ha baj volt. Csak a lángészt jellemző ösztönös hadi tudás, a katonai őstehetség magyarázhatja meg azt a kivételes vezéri képességet, mellyel bennünket ma is bámulatba ejt.

Ma, mikor a világháború hadviselési nehézségei még mindenkinek élénk emlékezetében vannak és mindenki tudja, hogy valamelyik hadviselő fél mozgósítása, felvonulása, csapatainak az ellenséges földön való mozgatása mily surlódásokat vált ki a leggondosabb technikai előkészületek és a technika csodái dacára, s hogy mily nehézségekkel jár a csapat anyagi ellátása még a jó utak, vasútak és autók világában is, ... méltányolhatjuk érdem szerint e nagy vezérnek szerény hadviselési eszközökkel, túlerővel szemben, nagy távolságokra végrehajtott merész, sőt vakmerő hadműveleteit, különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy Hunyadi lovasseregeket hatalmas folyományokon és magas hegységeken vezetett át...” (JULIER F. 1930. 92-93. p.)

nyilván fontos és tartós változásról van szó. Jóllehet a kései középkorban és a korai újkorban egyáltalán nem volt ismeretlen a téli hadjárat, ám a fő katonai műveletek zöme a tavaszi és a nyári évszakban zajlott. A korszak hadügyének fejlettsége szintjéből eredően – ez nagy általánosságban igaz – mindenki idegenkedett a seregek téli táboroztatásától, amikor pedig ilyenre mégis sor került, azt mindig valamilyen – legtöbbször politikai – kényszer eredményezte. A kis jégkorszak néhány évtizedes késéssel jelent meg Közép-Európában, első jelei Csehországban csak az 1390-es években mutatkoztak (RÁCZ L. 2008), míg Kelet-Európában már a 13. században érzékelhető a lehülés. Ugyanakkor ismét érvényesült a középkori éghajlati optimum esetében már leírt jelenség: az egyértelmű irányba mutató tendencián belül melegebb és hidegebb periódusok váltották egymást. Egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy a 14. és 19. század között csakis hűvös időjárásról, az ezt tükröző éghajlati anomáliákról szólnának a források. Az általános tendencián belül érvényesülő, egymást váltó hűvösebb és melegebb periódusok állandó jelenlétére utalhat az a hadtörténelmi tény is, hogy a korszakban lezajlott nagy mértékű haditechnikai változások, valamint a már említett, olykor haditechnikai forradalomként aposztrofált fejlődés szerves folyamatában – tudtommal – nem mutatható ki az éghajlatváltozáshoz fűződő közvetlen kapcsolat.⁶⁹ S azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kis jégkorszak mintegy fél évezredében ugyanúgy megjelennek az időjárási anomáliák, mint a korábbi időszakban. Jól jellemzi ezt, hogy ugyan Hunyadi János hadjáratainak éveiben éppen hűvösebb, csapadékosabb periódus uralkodott Közép-Európában és a Balkánon, de ennek ellenére 1439-ben hazánkban nagy hőség volt, miközben 1443 és 1444 telén olyan kegyetlen volt az időjárás, hogy a Balkán-félszigetről e

⁶⁹ Eddigi kutatásaim során nem találok a szakirodalomban e kapcsolatra utaló adattal, ami természetesen nem zárja ki, hogy a rohamosan bővülő hadtörténelmi és éghajlattörténelmi szakirodalmi termésben ne fordulhasson elő a kérdéskör. Személyes szakmai véleményem szerint, a hűvösebb és melegebb periódusok váltakozásának hiánya – az ellátási rendszer működésének korabeli nehézségei miatt – fel kellett volna gyorsítania az állandó hadseregek kialakulását. Ám ez még Nyugaton is lassú folyamat volt, s végső alakjukat csak a kis jégkorszak második felében érték el. Vagyis a 14-19. század katonái nyilván nem folyamatként, hanem a természet véletlenszerűségéeként élhették meg a hol melegebb, szárazabb, hol hűvösebb, nedvesebb évszakokat, hónapokat, napokat. A katonai szakma mindennapi gyakorlati életének tapasztalatai mondatják velem, hogy ez még napjainkban is így van. Azonban utalnom kell egy lényeges különbségre: napjaink hadügye már komoly meteorológiai szervezettel és ebből eredően információkkal dolgozik. Ám ennek ellenére, a tudományos és technikai fejlődés még a legmodernebb fegyveres erőknél sem képes korlátlan lehetőségeket biztosítani. Ez vezet ahhoz az anomáliához, hogy egyes katonai kötelékek szervezeti méretéből eredően azok parancsnokai messzebb látnak előre a hadművelet és hadászati tevékenységekben, mint az időjárási viszonyokban. Vagyis az időjárás bizonytalansági tényezője ma is jelen van a hadügyben, igaz valamit veszített súlyából.

miatt kellett a magyar seregeknek visszavonulniuk (RÉTHLY A. 1962). Mint ahogyan a földrengések sem kímélték a Kárpát-medencét (RÉTHLY A. 1952).

A korszak magyar hadtörténelmi folyamatai szempontjából elsősorban az általános tendenciák érdemelnek figyelmet. Ezekről már megbízható képet nyújtanak a tudományos kutatások (RÉTHLY A. 1962, 1970; RÁCZ L. 2000, 2001, 2008; SIMMONS, I. G. 2006; GLASER, R. 2008). A kis jégkorszak telei általában hidegebbek voltak, mint napjainkban, s olykor csapadékban is gazdagabbak: RÉTHLY ANTAL (1962) adattára több olyan eseményt is rögzít, amikor át kellett kelni a befagyott Dunán. (Csak zárójelben van módon megjegyezni, hogy a kis jégkorszak téli időjárási állapotai és a kor emberének viszonyulása azokhoz tükröződik JANNUS PANNONIUS közismert költeményének – Búcsú Váradtól (KOVÁCS S. I. 1990) sorain is). A 18. század végéig a tavaszok hűvösek, változékonyak és csapadékosak voltak, s ugyanezt mondhatjuk el az őszekről is. A nyári évszak – nagy általánosságban – valamivel hűvösebb volt mint a mai, és ugyancsak esős. Ami az egész hadtörténelmi földrajzi korszak legfontosabb jellemzője; a nyár rövidege, valamint az őszi és a tavaszi évszakok elhúzódása. Önmagában a nyár rövidülése és csapadékos jellege kevésbé akadályozta a kor hadviselését, mint inkább a tavasz és az ősz hosszabbodása. Az alacsony hőmérséklet a Kárpát-medencében még nem tette lehetetlenné a hadviselést, ám ennek a nagy mértékű csapadékkal való társulása, a rendre ismétlődő árvizek nagy mértékben kedveztek a hadseregeket tönkretévő járványoknak, és olykor szinte egész országrészeket tettek a seregek számára járhatatlanná.

Vízrajzi tekintetben a Kárpát-medence képe hadtörténelmünk második földrajzi időszakában mintha semmit sem változott volna a magyar államalapítás századához képest. Ám ez csak a látszat, mert a török kor végén valóban hatalmas területeket borít víz az év jelentős részében; ennek külön kultúrtörténete van. A Rákóczi-szabadságharc idején még valóban mintha teljesen szabályozatlan lenne a folyók vidéke⁷⁰ (NAGY M. M. 2009d), ám ez

⁷⁰ A magyar – történelmi és hadtörténelmi vonatkozású – irodalmi földrajz egyik jelentős művének szerzője, LACZKÓ GÉZA (1952) lomb és víz országának nevezte a Rákóczi-kori Magyarországot. A filológiai hűség kedvéért idézem itt a történelmi földrajzi szempontból oly jellemző sorait: „...Itt-ott aztán utak is látszottak, amelyek ravaszul tekeregtek láp és láp, erdő és láp, erdő és erdő, ingovány és ingovány között s ahol megszorult a csapa a természeti akadályok szűkületében, azt a helyet »passus«-nak nevezték a magyarul gondolkodni is lusta magyarok. Ne csodálkozzunk hát, hogy a hadmenetek ide-oda imbolyogtak, hogy megtalálják a »passus«-t, mert az erdő göcsörtös ágai leszedték a katonát, azaz huszárt lováról, a gyalog belekeveredett a bozótba s a lápon-ingoványon mindnyájan elsüllyedtek, ki derékig, ki nyakig, kinek meg csak a kucsmája vagy háromszögletű kalapja maradt fenn a zombékon kellemes fészekaljul néhány begyes ruca vagy fürgén bamba vadlud családja számára.

Lomb és víz – ez volt akkor Magyarország...” (LACZKÓ G. 1952. I. 9. p.)

teljesen más szabályozatlanság, mint a korábbi időszaké. A magyar állam térszerkezeti rendszerének kiépültével és megszilárdulásával párhuzamosan elkezdődtek a vízszabályozási és a lecsapolási munkálatok, ezeket még a tatárjárást követő újjáépítés során is fontosnak tartották. Ezt a szerves tájatalakító folyamatot megszakítja a török hódoltsági rendszer kiépülése, amely amellet, hogy átrendezi főleg a Nagyalföld településföldrajzi képét, jelentősen megnöveli a vízzel borított területek kiterjedését. A magyar vízügy történetében sajátos fejezetet jelent a török kor, amikor a végvári rendszer hatékony működtetése érdekében egyes várak környékén szándékosan növelték a lápok és mocsarak kiterjedését, és a tájat hagyták visszavadulni ősi vízrajzi állapotába (KÁROLYI ZS. 1969; FEJÉR L. 2001). Vagyis a katonai védelem szempontja a történelmileg megszokotthoz képest ellenkező irányú víz- és folyamszabályozást generalizált. Ez annál is feltűnőbb, a korra jellemző hadtörténeti földrajzi folyamat, mert a mi török hódoltságunkkal egy időben, a 16-17. században, Franciaországban már jelentős hajózási csatornaépítés zajlik (POUNDS, N. J. G. 1997).

A harmadik tényező a kultúrtáj fejlődésében az erdősült területek változása. A 11-12. században az erdő valójában a mezőgazdasági termelés akadályaként jelenik meg, s mint már említettem, hosszú századokon át a társadalom energiaszükségletének biztosítója. A feudális birtokviszonyok kialakulásával és megszilárdulásával fokozatosan felértékelődik, a feudum értékét növeli, miközben továbbra is a fa-energiától függött a társadalom. Nagy általánosságban elmondható, hogy a magyar falurendszer kialakulásával párhuzamosan zajlott az erdők módszeres irtása, amely pusztulássá a török háborúk hatására váltott át. A 15. század végén fellépő népességrobbanás, valamint a már említett bányászat és ipar – a városhálózat ezzel járó kialakulása – eleve fokozta a fakitermelést. Katonai szempontból azonban fontos tényező hadtörténelmünk második földrajzi időszakában, hogy az országban három alkalommal kerül sor új várrendszer kiépítésére. Először 1242 után, amikor a magyar táj képében megsokasodnak a kővárak, majd Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt a Száva és a Duna mentén létesített első végvári rendszer kiépítésekor, később pedig ennek összeomlását követően a PRINZ GYULA által megfogalmazott belső védelmi tengely (Dunántúli-középhegység, Észak-Magyarországi-középhegység) mentén és előterében emelt második végvári rendszer kialakításakor. A török hódoltság másfél évszázada alatt folyamatosan épülnek az apró palánkvárak, amelyek anyaga szintén fa. Mindehhez pedig társult még egy katonai tényező: a török és a magyar végvári rendszer tüzelőanyag-igénye. Ezzel egy időben a társadalom – a nyugati konjunktúra hatására – visszatért a kezdetlegesebb mezőgazdasági termelési formához, a legeltető állattenyésztéshez: az erdőket sok helyen, főleg a Nagyalföldön legelők váltották fel (RÁCZ L. 2008).

A tatárjárást követő újjáépítés, valamint demográfiai robbanás következtében a török korig Magyarország népessége, ha nem is egyenletes, de fokozatosan növekvő tendenciát mutat, jóllehet a pontos demográfiai folyamatok feltárását a források csekély mennyisége és egyéb módszertani problémák akadályozzák (ENGEL P. 1997). A kor nagy epidémiája, a pestis a 14. század közepétől felváltja a korábbi fő betegséget, a leprát, jóllehet ez utóbbi – bizonyos fokú népbetegségként – továbbra is megmarad a Kárpát-medencében. Az új járvány rendszeres időközökben, olykor fél évtizedenkénti periódusokban jelentkezik. SZABÓ ISTVÁN (1963) adatai szerint az 1347, 1349. évi nagy járványt követően 1360, 1374, 1380, 1381, 1400, 1412, 1430, 1438, 1441, 1452, 1453, 1454, 1455, 1456, 1457, 1461, 1468, 1475, 1479, 1480, 1482, 1494, 1495, 1496, 1497, 1509, 1520-ban voltak nagy hullámok. Ennek ellenére az írásos forrásban fennmaradt ERNUSZT ZSIGMOND, a kincstartó által készített összeírás szerint (1494-1495) a 15-16. század fordulóján az ország lakossága már 3,5-4 millió fő körül mozgott (SZABÓ I. 1963). Ezt az adatot a közelmúlt vizsgálatai ugyan mintegy maximálisan 3,3 millió főre módosították (KUBINYI A. 1997), ám még mindig jelentős lélekszámgyarapodásról beszélhetünk – még a pestisjárványok ellenére is – az 1330-as évekre tehető két millió fős lakossághoz képest. Ezzel kapcsolatban SZABÓ ISTVÁN (1963) külön hangsúlyozza, hogy hazánk lakossága nagyobb ütemben növekedett, mint a kontinens egyéb területein élők, és ennek legfőbb okát abban látta, hogy a Kárpát-medencét kevésbé sújtotta az epidémia. A magyar hadtörténelem második földrajzi időszakának első felében a dinamikus szaporodó népesség egyre nagyobb fegyveres erőket tarthatott fenn. BOROSY ANDRÁS (1992) adatközlése szerint a 13. század végi – az ismert politikai események hatására érzékelhető – visszaesés (22-25 ezer fő) után az Anjou-korban már 35-40 ezer főre tehetjük az ország fegyvereseinek számát. Pusztán már e tényező is az európai hatalmi rendszer meghatározó tagjává emelte Magyarországot. E viszonylag nagy katonai potenciál azonban csak erős központi hatalom mellett érvényesült, érvényesülhetett a nemzetközi politika színpadán. Érvényesülésének olykor határt szabtak a Kárpát-medence belpolitikai és politikai, társadalomföldrajzi viszonyai.

A kései középkor évszázadaiban a Kárpát-medence területén több katonaföldrajzi vonatkozású térbeli folyamat zajlott. Némelyik mind időtartamában, mind hatásában rövid életű folyamat, ám zömük a későbbi századok magyar hadtörténelmére is rányomta bélyegét. A kései középkori Magyarország térszerkezetében kialakult elkülönülések, az aktivitási térszínekkel szoros kapcsolatot mutató áramlási erőterek, valamint a regionális téregységek egyre határozottabb kontúrjai már egyértelműen kiemelik a Felvidéket mint ipari funkciójú tájegységet (CSÜLLÖG G. 1998, 2000; ENGEL P. 2003a), s ezen belül hangsúlyossá teszik a

várat és városokat. Katonaföldrajzi szempontból a 13. század második felében felértékelődnek ezek az utóbbi faktorok. Ekkor kezdődik Buda – s vele együtt Pest – felemelkedése és valódi fővárossá válása (GYÖRFFY GY. 1997). Ez azonban hosszú folyamat eredménye lesz: GÁRDONYI ALBERT (1944) alaptanulmánya szerint Buda csak Nagy Lajos uralkodása alatt (1342-1382) válik előbb a királyi udvar állandó székhelyévé, majd az ország valódi fővárosává. E folyamat Luxemburgi Zsigmond királysága alatt is folytatódik, aminek mély, maradandó hatása lesz későbbi hadtörténelmünkre. Katonaföldrajzi szempontból e jelenség abban a geográfiai képletben ölt testet; ettől fogva – Budának a Kárpát-medencében elfoglalt helyzetéből adódóan – a főváros kérdése állandó stratégiai problémává válik, a katonaföldrajzi célpont már nem az előzőekben többször említett Duna-nyílás, hanem maga a város lesz, miközben a Duna-könyök és vidéke továbbra is megőrzi szerepét, mert Buda birtoklásához ennek megszerzésén keresztül vezet az út. A 13. század második felének újabb katonaföldrajzi jelensége a IV. Béla nevéhez kötődő várépítési program: a magyar táj képében ekkortól válik századokon át meghatározó elemmé a kővár.

Középkori településeink a tatárjárást követően csak fokozatosan öltenek erődjellegget, ez mindig királyi adómentességek, egyéb kedvezmények juttatásával valósul meg, ami eleve elnyújtja időben a folyamatot (GÁRDONYI A. 1941). A későbbi századokban e várépítési program eredménye hosszú távon érvényesül. Ám a kővárak építésének a korabeli Magyarország politikai földrajzi térszerkezetét illetően volt egy bizonyos történelmileg rövid hatása is: *a feudális szétagoltság állapota*. A királyi várszervezet lazulásával, majd a tatárjárás kiváltotta társadalmi önvédelmi reflex felerősödésével mintegy természetszerűen együtt járt, hogy térbeli elemek jelenjenek meg, a megyék szerepe megnőjön és olyan méretű birtoktestek szülessenek, amelyek képesek akár több vár létrehozására és fenntartására is. KRISTÓ GYULA már oly sokat hivatkozott művében (2003) egyenesen úgy fogalmazott, hogy a 13. század végén a Kárpát-medence terének újraosztása volt a tét.⁷¹ A magyar társadalmon

⁷¹ „...Bár a királyi vármegye felbomlott, de a megye megmaradt. Két olyan kihívás érte a 13. század utolsó és a 14. század első harmadában a megyét, illetve – témánk szempontjából ez hordoz különös jelentőséget – annak a királyi vármegyére visszamenő területi jellegét, ami teljesen új alapokra helyezhette volna azt. Más szavakkal: 1300 táján reális esélye volt annak, hogy a kárpát-medencei [sic!] teret teljesen újraosszák. Az egyik kihívást a tartományuraság jelentette meg, a másikat nemesi megye megjelenése. A lehetőség azonban nem vált realitássá. A tartományuraságnak nem volt ideje, hogy konszolidálódjék, és a teret a saját igényeihez szabja, a nemesi megye pedig legitimációs tényezőnek tekintette azt, hogy – ha tartalmában teljesen különbözött is attól – területileg a királyi vármegye örökébe lépjen. Ez a magyarázata annak, hogy bár a királyi vármegye a 13-14. század fordulója körüli évtizedekben megszűnt, területisége túlélte azt, és helyenként a modern korig konzerválódtak a hajdani vármegyei határok...” (KRISTÓ GY. 2003, 141. p.)

belül a *familiaritás* ideiglenes megerősödésével létrejött a *tartományuraság* jelensége, amely a kései Árpád-korban lehetőséget adott a *magánfamilia* megteremtésére. Így alakulhatott ki az az állapot, hogy olyan regionális téregységek jöttek létre a Kárpát-medencében, amelyek belső rendjükben, térszerveződésükben állam az államban formáját öltötték, és mint ilyenek térbeli centrifugális erőket generalizáltak a magyar államon belül (KRISTÓ GY. 1979; SZŰCS J. 1993; ALMÁSI T. 1994; PETROVICS I. 1993; ENGEL P. 2003b). Ám a Kárpát-medence markáns természetföldrajzi határai és szűk kijáratái ezeket az ideiglenes, kvázi államtereket mégis egy halmazban tartották. Véleményem szerint katonaföldrajzi szempontból erre a jelenségre vezethető vissza, hogy amikor a medencecsoportban ismét erős királyi uralom lép fel, akkor a feudális szétagoltságot egyetlen ütközettel le lehet zárni – rozgonyi csata, 1312. június 15. –, és e központi hatalom olyan centripetális erőket vált ki, amelyek lehetetlenné teszik, hogy – akár önálló diplomáciát is folytatva – ezek az ideiglenes államterek kiváljanak a magyar politikai térszerkezetből (KRISTÓ GY. 1978). Nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkező hatalmasságok a 14-15. század folyamán is vannak Magyarországon, sőt ezek belpolitikai szövetségi rendszereket is alkotnak – *bároi ligák* –, de a familiaritás rendszere mégsem képes áthatni a magyar társadalmat, és így a kiskirályok jelensége csak rövid életű lehet a Kárpát-medencében (FÜGEDI E. 1974).

Ugyanakkor a *feudális szétagoltság állapota* – a maga állandósult belpolitikai, olykor polgárháborús viszonyaival – felgyorsította az Európa szerte kimutatható *falupusztásodás folyamatát* (POUNDS, N. J. G. 1997; SCHENK, W. 2009). A falupusztásodás valódi, egyértelmű okát – ismereteim szerint – még nem tudta azonosítani sem a történeti földrajz, sem pedig a történetírás. Magát a jelenséget viszont ismerjük; egész Európára kiterjedt és a középkor korai századait jellemző sűrű települési textúrájú területeken a falvak térbeli ritkulását jelenti. Míg egyes – főleg német – területeken, így például Württembergben már a 9. századtól kezdve kimutatható, addig hazánkban a 13-14. század fordulójától kezdve válik szembeötlővé (SZABÓ I. 1966). A magyarországi falurendszer kialakulásával foglalkozó SZABÓ ISTVÁN a falvak pusztásodásának négy fő magyarázatát tudta megfogalmazni: a gazdasági és társadalmi viszonyok, a feudális magánháborúk, a feudális terhek alóli menekülés, valamint az elemi csapások (pestis) és háborúk (SZABÓ I. 1966). A modern történeti földrajz statisztikai módszerek segítségével igyekszik meghatározni a falupusztásodás fokát, ám láthatóan egyetlen okra így sem tudja azt visszavezetni. Az új kutatási eredmények alapján úgy tűnik, hogy több tényező együttes hatásáról van szó, amelyeket WINFRIED SCHENK (2009) az alábbiakban tudott összegezni. Oka lehet *grangien-képződés* (grangia gazdasági udvar), ami a vidéki gazdaságok, birtokok kiépülésekor az ott élő parasztok kiszorulásával jár. A második

ok a feudalizmus és a feudális széttagoaltság időszakát kísérő állandósuló belháborús periódus, míg harmadikként az úgynevezett hibás település elmélete merül fel: a virágzó középkor időszakában a kedvezőtlen fekvésű falvakat elhagyta lakossága. Negyedik okként megjelölhető a lakosság csökkenése, hiszen az éhínségek és a nagy pestisjárványok következtében Európa Kárpát-medencén kívüli területein egyes időszakokban valóban szélsőséges értékű mortalitás mutatható ki. Az ötödik ok a kései középkor mezőgazdasági válsága lehet; a háromnyomásos gazdálkodásra történő áttérés a paraszti munkaerő egy részét feleslegessé tette, és emiatt a városokba irányuló migrációs folyamatok kezdődtek. A hatodik ok pedig az úgynevezett sűrűsödés elméletére épül: a lakosság koncentrációja a gazdaságilag és társadalmilag is vonzóbb városokba. WINFRIED SCHENK (2009) összefoglalójában a fenti, főleg a Nyugatra és a német területekre jellemző tényezőkből a falvak pusztásodásának három térbeli következményét fogalmazta meg. Egyrészt az erdők a kései középkorban a települések terhére terjeszkedtek, és a korai újkor, majd a későbbi századok folyamán egyre inkább állami és tulajdonosi ellenőrzés alá kerültek, aminek eredményeként, hosszú történeti földrajzi folyamatként kialakult az erdők és az erdőtlen területek közötti mai arány. Másrészt a német területeken – tegyük hozzá, részben Magyarországon is – létrejött az a nemesi nagybirtokosi rendszer, aminek következtében a korábbi szabad parasztság elveszítette privilégiumait és röghöz kötött jobbaggyá vált. Harmadrészt pedig nagyméretű falvak alakultak ki, a háromnyomásos földművelési rendszer miatt. E tényezők nyilván érvényesülhettek Magyarországon is, ám itt a pusztásodás folyamata nem állt meg a SCHENK által számba vett következményeknél, hanem a török hódoltság viszonyainak hatására – főleg a Nagyalföldön – tovább folytatódott, – miként majd látjuk – sajátos útra tért (BELLON T. 2000), és ebben a kor hadtörténelmi folyamatai fontos szerepet játszottak.

A magyar hadtörténelem második földrajzi időszaka első intervallumának politikai földrajzi sajátosságát, a már említett európai politikai térszerkezet átalakulása mellett két tényezőben lehet megragadni. Az első, hogy a Kárpát-medencében és környezetében magyar szupremáciájú hatalmi térbeli centrumok alakulnak ki (HAJDÚ Z. 2001), miközben hazánk – a RUDOLF KJELLÉN-féle fogalommal élve – *történeti oldala* nyugat felől déli irányba fordul. A második, hogy a kései középkor időszakában, a 13-15. században Közép-Európa, valamint Itália a darabolódott államterek térsége, amelyen belül, és amelynek peremén ideiglenesen kisebb-nagyobb hatalmi központok alakulnak ki. A kontinensnek ezt a középső zónáját nevezi OTTO MAULL (1956) *Belső-Európának* (Innereuropa). Belső-Európa két oldalán viszonylag szilárd államterek alakulnak ki: a Francia Királyság, valamint a Lengyel Királyság és Magyarország. Belsejében viszont a Német-római Császárság fokozatosan gyengülő és

darabolódó államtere, valamint a pápai állam, illetve a Nápolyi és a Szicíliai Királyság foglal helyet. A kései középkor és a korai újkor határán Belső-Európa nyugati szélén kialakul egy viszonylag rövid életű államtér, Burgundia, amely a 15. században kontinentális hatalommá válik (CRÄMER, U. 1935; ZAUNERT, P. 1939; BAUER, H. 1940; PARAVICINI, W. 1989; POUNDS, N. J. G. 1997). Ebben az időben Belső-Európa délkeleti, az Adriára néző területein a Velencei Köztársaság felségterületei alkotnak szilárd zónát. Ebben az időszakban, még az Újvilág felfedezése előtt egész Európa történelmi oldala a Földközi-tengerre néz. Ám 1492-től megkezdődik e történelmi oldal áthelyeződése a kontinens atlanti-óceáni partvidékére. A MAX GEORG SCHMIDT és HERMANN HAACK (1929) által készített geopolitikai típusatlasz szerint a Barcelonát és Konstantinápolyt összekötő képzeletbeli vonal átvándorolt a Bergen-London-Lisszabon vonalra. Ettől kezdve a Földközi-tenger medencéje másodlagossá vált az Atlanti-óceánnal szemben, ami egyértelműen a nemzetközi fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződését kísérő jelenség (PACH ZS. P. 1968). A nemzetközi politika színpadán ekkor válik igazán súlyossá a Habsburg-ház, amely SZÉP FÜLÖP és ARAGÓNIAI JOHANNA fiai, V. KÁROLY és I. FERDINÁND révén földrajzilag két pólusú – Madrid, Bécs – világbirodalom kiépítésére törekedett (KENNEDY, P. 1992; GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1978).

Közben azonban e darabolódott európai államterek keleti határán előbb az Anjou-, majd a Luxemburgi-ház vezetésével és egyértelműen a Kárpát-medencét kitöltő Magyar Királyság államterére támaszkodva kialakul egy-egy helyi erőközpont. Értekezésem terjedelmi kereteit meghaladja e két uralkodóház hatalmi törekvéseinek földrajzi ismertetése és értékelése, így csak az alábbi tények rögzítésére van lehetőség. Mind az Anjou-, mind a Luxemburgi-ház azok közé az európai uralkodóházak közé tartozik, amelyek birodalma nem egységes államtérként, hanem birtokolt területekből összetevődve, egyfelől sorozatos kiterjedésbeli változásokkal – történelme során – fokozatosan nyugatról kelet felé vándorol, másfelől e területi eltolódás végső magterülete a Kárpát-medence lesz. Ezeknek a birodalmi államtereknek történelmi földrajzi fejlődése rokon a Habsburg-birodaloméval. Katonaföldrajzi szempontból e birodalomépítési kísérletek nem tekintendők egyébnek, mint a területi hódítás központi térsége megteremtésének és a peremvidékek megtartásának. Ugyanakkor hadtörténelmi földrajzi szempontból feltétlenül elmondandó róluk, hogy egyrészt stabilizálták a kései Árpádok alatt erősen szétszilárdott magyar államteret, és azt sikerült is a külső támadásokkal szemben megvédeni. A későbbi hadtörténelmi földrajzi folyamatok értelmezése szempontjából kiemelendő – visszautalva a BELUSZKY PÁLTól e fejezet elején már idézettekre –, hogy hazánk ekkor felzárkózó félben van a Nyugathoz, vagyis történelmi oldala nyugat felé néz és csak LUXEMBURGI ZSIGMOND uralkodása során fordul, szinte észrevétlenül a következő

több száz évre dél felé (DÜMMERTH D. 1982; DERCSÉNYI D. 1941; HORVÁTH H. 1937; MÁLYUSZ E. 1984; ENGEL P. 1987a, b; SZÉKELY GY. 1987; HOENSCH, J. K. 1998; KRISTÓ GY. 1998). Ez már a török hatására történik: ZSIGMOND király uralkodása a magyar társadalom török korának kezdete.

A IX. Tájéttörténeti Konferencián (2012. június 21-23.) a török kor időtartamáról szóló előadásomban, majd annak nyomtatásban is megjelent változatában (NAGY M. M. 2012d) bizonyítottam, hogy a török kor és a török hódoltság időszaka sem történelmi, sem geográfiai szempontból nem egy és ugyanaz, jóllehet e két fogalmat még a tudományos szakirodalomban is rendszeresen egymás szinonimájaként használják. Maradván a geográfiánál, azt a véleményt vallom, hogy a török kor azt az időt jelenti, amelynek folyamán az Oszmán Birodalom közvetlen hatást gyakorolt a magyar állam térszerkezetére. Ezzel szemben a török hódoltság kora azokat az éveket jelenti, amikor az oszmán államtér benyomult a Kárpát-medencébe, és ennek egy részét saját fennhatósága alá vonta, az alatt tartotta. Ez utóbbi időkereteinek meghatározása az egyszerűbb feladat, amennyiben azt a Buda elestétől (1541) a magyar államtér teljes visszafoglalásáig (1718, pozsareváci béke) számítjuk. Így a hódoltság kora 177 évet tesz ki. Ami a török kort illeti, már nem ilyen egyszerű a kérdés, mert a török ellen 1699-től kiépített *határőrvidék* mint térszerkezeti elem 1882-1883-ig fennállt, tehát a korszak végét ismerjük (SUBA J. 2013b; NAGY M. M. 2012d), ám kezdeti időpontja bizonytalan. A magyar hadtörténetírás NAGY LAJOS király 1375. évi hadjáratához köti az első török-magyar összecsapást, ám ezt a KRISTÓ GYULA által leírt történelmi körülmények miatt snem tekinthetem a török kor kezdetének: „...*Kétségtelen tény, hogy a magyar uralkodó kifejezetten török haddal egyetlen esetben sem ütközött meg, azaz olyan szándékkal nem jött létre Lajos alatt magyar-török összecsapás, amely a török (és csak a török) megállítását, legyőzését célozta volna. Más megfontolásból is mindössze egyetlen alkalommal, 1375-ben, amikor Lajos Havasalföldre vezetett hadat, ám az ottani vajda, Radu, a magyarok ellenében a törökkel szövetkezett. Ez azonban Lajosnak nem török, hanem havasalföldi háborúja volt...*” (KRISTÓ GY. 1988b, 191. p., Kristó Gyula kiemelése.)

A valóságban a török kor akkor kezdődött, amikor a rohamosan terjeszkedő Oszmán Birodalom (PERJÉS G. 1967b) elérte a magyar államteret, és ezzel kapcsolatban jellegzetes, nagy hatású esemény történt. A 13-14. században a magyar államtér túlnyúlt a Száván és a Kárpátokon. A Száván túl már a 12. századtól fokozatosan kiépül – éppen védelmi céllal – a déli bánóságok övezete (Ráma, Ozorai, Boszniai, Sói, Macsói, Barancsi, Kucsói, Szörényi bánóság), amely kezdetben még nem a török ellen jött létre, hanem sokkal inkább a Balkán felől történő egyéb népek betörései elleni védelemül kiépített határzóna volt (GYÖRFFY I.

1916). A török előretörésével párhuzamosan a Magyar Királyság felől folyamatos volt a törekvés, hogy a bánságokon túli államtereket – Havasalföld, Szerbia – magyar befolyás alatt tartsák. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a bánságok fokozatosan alakultak át a török elleni védelmet szolgáló térszerkezeti elemmé. Ha mindenképpen egyetlen történelmi időponthoz kellene kötnöm, akkor a nikápolyi ütközetet (1396) kell választanom. Egyfelől azért, mert ebben az egyesített, európai seregek keserves tapasztalatokat szereztek a török erejéről, másfelől pedig Nikápoly földrajzi elhelyezkedése miatt. Nikápoly – mai nevén a bulgáriai Nikopol – a Duna partján fekszik, vagyis a kezdeti török ellen létrehozott pufferzóna déli határán. Az itt elszenvedett vereség katonaföldrajzi következményei beláthatatlanok voltak: a török előtt megnyílt az út a Kárpát-medence déli kapujához. Ez ellen a magyar politikai és katonai vezetésnek határozott lépést kellett tennie: ZSIGMOND király uralkodásának második felében kiépült az első végvári vonal, amely egészen 1521-ig, Nándorfehérvár elestéig, tehát mintegy évszázadon át sikeresen feltartóztatta a törököt (RÁZSÓ GY. 1973; ENGEL P. 2003c; PÁLOSFALVI T. 2005). Így a nikápolyi ütközet tekinthető annak az eseménynek, amelytől kezdve a déli bánságok már biztosan a török elleni védelmet szolgálták, és aminek következtében kimondottan a török elleni küzdelmet szolgáló térszerkezeti elem született. Amennyiben – a fentiekben elmondottak miatt – a nikápolyi ütközetet tekintem hadtörténelmi földrajzi szempontból a török kor kezdetének, akkor annak időtartama 486 évet tesz ki, vagyis közel egy fél évezredet.

A ZSIGMOND király uralkodása alatt létrehozott védelmi rendszer – mint katonaföldrajzi képlet – több elemből tevődött össze és HUNYADI JÁNOS küzdelmeiben teljesedett ki. A rendszer első elemét végvárak alkották, amelyek a Száva déli mellékfolyói – Morava, Drina, Boszna, Una – völgyeiben ültek. Ezek legfőbb rendeltetése az volt, hogy megakadályozzák a törököt a Szávához történő kijutásban, mert a Dráva-Száva köze zömében síkvidéki területként erre már alkalmatlan. A rendszer második eleme a bánságoktól délre elterülő államok ütközőzónája volt. E két elemet egészítette ki a HUNYADI vezette hadjáratok sora, amelyeknek katonai célja bizonyára kettős lehetett. Egyfelől minél jobban megnövelni az ütközőzóna mélységét, másfelől pedig megakadályozni a török fő erőket abban, hogy kijussanak az ütközőzónához vagy éppen a bánságokhoz. Ehhez viszont támadni kellett, mint ahogyan HUNYADI tette is. Pusztán katonai szempontból tekintve hadjáratait, látható: két nagyon jelentős vállalkozásainak végére egy-egy katasztrofális katonai vereség tett pontot. Várnánál 1444-ben és Rigómezőnél 1448-ban szinte az egész magyar sereg megsemmisült. Ám a fő cél mégis megvalósult, mert a győzelem ellenére a törököknek már láthatóan nem volt elég erejük a további támadáshoz (MARKÓ Á. 1943; TEKE ZS. 1980). Amikor pedig a még formálódóban

lévő Oszmán Birodalom szinte minden erejét összeszedve indított támadást, akkor az az ország déli kapujának magas földrajzi energiájú pontján elakadt (Nándorfehérvár, 1456).

HUNYADI hadjáratait követően a török veszély továbbra is fennállt, és MÁTYÁS uralma alatt, ha nem is egyedüli, de fontos tényezője volt annak, hogy újból magyar szupremáciájú, megnövelt államterű erőközpont jöjjön létre Belső-Európa keleti határánál. MÁTYÁS uralkodása alatt kettős külpolitikát folytatott (RÁZSÓ GY. 1990; TEKE ZS. 1990), egyrészt nyugat felé terjeszkedett, másrészt dél felé védekezett. Nincs egyértelmű képünk arról, hogy valójában milyen egységes kül- és katonapolitikai megfontolások vezették, és a legújabb kutatások azt bizonyítják (RÁZSÓ GY. 1990), hogy a magyar király tévesen ítélte meg az európai politikai helyzetet. Történeti földrajzi tény marad azonban, hogy Stájerország, az Osztrák Főhercegség, Morvaország, Szilézia, valamint Glogau és Lausitz meghódításával jelentős társadalmi potenciálú birodalmat hozott létre, amelyet azonban – mint minden túlterjeszkedő hatalom esetében – csak a központosító erő tudott egyben tartani (HAJDÚ Z. 2001). MÁTYÁS halála után ennek hiánya egyenesen vezetett a déli kapu, Nándorfehérvár elestéhez.

A Hunyadi-kort követően két hadtörténelmi esemény határozza meg hazánk történeti földrajzi fejlődését. Az egyik az 1514. évi parasztháború, amely földrajzi szempontból pusztán annyiban érdekes, hogy feltehetően szoros összefüggésben van a faluhálózat pusztasodásával: egyik oka a birtokrendszer átalakulásával járó társadalmi mozgás lehetett. A mezőgazdasági termelés haszna a parasztságnál, főleg a mezővárosi parasztságnál maradt, ami ellentétes volt a köznemesség érdekeivel. Ez indokolhatja, hogy ebben a belháborúban egyes mezővárosok fontos szerepet játszottak. A másik földrajzi vonatkozás, hogy a felkelés nem terjedt ki az ország egészére, csak egyes területeire. A Felvidéken a Garam és a Bodrog közötti területekre, a Duna-Tisza-köz déli részeire, valamint a Körös és a Maros völgyére, miközben a Dunántúlt szinte teljesen érintetlenül hagyta (PERJÉS G. 1972; BARTA G. – FEKETE NAGY A. 1973; KULCSÁR P. 1981; SZAKÁLY F. 1984a).

4.2.2.2. Magyarország hadtörténelmi földrajza a török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc korában

A fentiekből látható, hogy a magyar társadalom fokozatosan lépett a török korba, hadtörténelme második földrajzi időszakának újabb intervallumába. Ennek kezdetét 1521, Nándorfehérvár eleste jelenti. Ekkortól nyílik meg az út a török előtt. Földrajzi szempontból ez tekintendő végzetes katasztrófának és kevésbé a mohácsi vereség. Ami ott történt az csak a török kor kezdeti földrajzi szakaszának egyik eseménye, a hozzá vezető út mérföldköveit az ütközőzóna és a déli végvári vonal összeomlása, végül pedig a Kárpát-medence déli kapujának elvesztése jelenti. 1521-ben a magyarországi török kor is új periódusba lépett.

A magyar társadalom szinte úgy sodródott bele a török korba, és hogy a török nagyhatalommal szemben komoly háborús időszak kezdődik, arra talán csak a mohácsi ütközet döbbsenhetette rá. A mohácsi ütközet körülményei elsősorban hadtörténészeinket foglalkoztatják, jóllehet CHOLNOKY JENŐ (1935b) magyar történeti földrajzában is kitért a kérdésre. Ő abból az általa feltételezett tényből indult ki: „...*Különleges dolog, hogy minden végzetes, nagy ütközetünk folyami terraszon [sic!] történt...*” (CHOLNOKY J. 1935b. 142. p.)⁷² E – véleményem szerint – kissé elhamarkodott megállapítást követően foglalkozott a mohácsi csataterrel, amely szerinte rosszul megválasztott helyszín volt, amit részben a kedvezőtlen terepviszonyokkal magyarázott.⁷³ Jelen helyen nem áll módomban CHOLNOKY JENŐnek a katonai eseményekről alkotott geográfusi megállapításait elemezni, de arra mindenképpen utalnom kell, hogy jeles földrajzosunk katonai és hadtörténelmi ismereteinek hiátusai olykor túlzó megállapításokhoz, sőt leegyszerűsítésekhez, általánosításokhoz vezettek. Abban viszont CHOLNOKY JENŐnek szakmailag igaza volt, hogy a csatater terepviszonyai alapvetően determinálták az események menetét, döntő szerepet játszottak II. LAJOS király halálában: így befolyást gyakoroltak a későbbi magyar történelemre is. Jóllehet a mohácsi ütközet eseménytörténetével még a közelmúlt és napjaink hadtörténetírásának sok tennivalója van, és különböző – szakmailag alátámasztott – koncepciókat ismerünk (PERJÉS G. 1979; NÉGYESI L.

⁷² CHOLNOKY JENŐ – véleményem szerint túlzóan általánosító megközelítéssel – túlhangsúlyozta a folyóteraszok szerepét a hadtörténelemben, amikor így írt „...*A városi terraszon [sic!] egyúttal az ütközetek helyei is. A Duna városi terraszon [sic!] van Wagram, Napoleon véres győzelmének színhelye. A Morva városi terraszon [sic!] Stillfried és Dünkrut, Kún László fényes győzelmének örök emlékezetességű színhelye. Miriszló és Kenyérmező a Maros városi terraszonain, Keresztesmező az Aranyosén, a Muhi-pusztán a Sajónyilás terraszonain [sic!] van...*” (CHOLNOKY J. 1935b. 145. p.) Jóllehet CHOLNOKY itt közölt számbavétele nagyon jól hangzó történeti földrajzi megállapítás, de – véleményem szerint – e néhány ütközet színterének felsorolásából még nem lehet a magyar hadtörténelem egészére vonatkozó ilyen megállapítást tenni. A folyóteraszok és az ütközetek helyei közötti kapcsolat feltárása még a jövő katonaföldrajzi kutatásainak egyik feladata.

⁷³ „...*A mohácsi terraszon [sic!] észak felé összeszűkül s a Csele-patak mély bevágódásán túl egészen megszűnik. a Duna közvetlenül a mintegy 170-200 méter magas hegyek lábánál folyik. Ha tehát a török hadsereg dél felől jöve, vissza tudja szorítani a magyar hadsereget, akkor az észak felé mind keskenyebb teregre jut s mind jobban összetorlódik, mert nyugatról a meredek lejtőjű hegyek, keletről a Duna morotváinak ingoványai, vagy a Duna maga határolja a meredek peremű terraszon [sic!]. Ezért a lehető legrosszabbul kiválasztott hadszíntér volt, még nagyobb hadvezéri képességekkel megáldott vezér sem vehette volna föl itt a harcot a győzelem reményében. A terraszon [sic!] nyugatról határoló, mintegy 125 méter abszolút magasságu, tehát a terraszon [sic!] szintje fölé csak mintegy 30 méterrel emelkedő fennsíkról, a Dunántúl eredeti felszínének idelejtő darabjából kellett volna operálni s a törököt törbe csalni. A hajdani dicső hadvezérek bizonyosan így tettek volna...*” (CHOLNOKY J. 1935b. 146 p.)

1994), ám az már most egyértelműnek tűnik, hogy a csatater napjainkra erősen lepusztult tereplépcsője az események fontos szereplője volt. PERJÉS GÉZA 1979-ben megjelent, az ütközetet mind katonai, mind tereptani szempontból részletesen feldolgozó művében egyenesen arra a következtetésre jutott: az ütközet színterére már eleve szétbontakozva – tehát harcrendben – kiérkező török fél erői csak részenként tudtak azon leereszkedni, és így – pusztán katonai szempontból nézve – fennállt a magyar győzelem lehetősége. A magam katonai ismeretei is e vélemény elfogadására készítetnek, mert különben értelmezhetetlen a jóval gyengébb magyar fél kezdeményező fellépése. Ráadásul TOMORI személyében – SZEKFŰ GYULA (1926) történelmi személyiségrajzából tudjuk – a magyar had katonai vezetése jó szakmai kézben volt.

A mohácsi ütközet sajátos hadtörténeti földrajzi kérdése II. LAJOS halála körülményeinek problémája, amely szorosan összefügg a magyar nemzet történelmi tudatában mélyen gyökerező történelmi toposszal, amely szerint a király halála és annak körülményei egyben jelképezik egy hanyatló társadalom, a társadalmi elit bűnös életének és ugyanakkor hazánk fénykorának bukását is. E vélekedés hangot kapott CHOLNOKY JENŐ előbb említett történeti földrajzában is „...Megtörtént tehát a végzetes katasztrófa. A szerencsétlen Lajos király a terraszba mintegy 5 méter mélyen, meredek falú völgyecskével bevágódó Csele-patak árkából nem tudott kikapaszkodni » érchímetű terhe alatt« s bizony ott veszett Magyarország nagyságával és dicsőségével együtt.

Nem jó ezeket a lapokat forgatni, mert elkecsereedik az ember, hogy milyen szerencsétlenek voltunk arra való vezér nélkül s a fanatikus, minden racionális ok nélkül hódító törökkel szemben. Miért kellett neki ezt a gyönyörű országot oly gyalázatosan elpusztítani? Miért?...” (CHOLNOKY J. 1935b. 146-147. p.) Ma már tudjuk, erről levéltári forrás is szól, hogy II. LAJOS halála a nem valamiféle folyammá duzzadt Csele-patakban történt, hanem attól kissé távolabb, mocsaras részen, ahol 1526-ban már nem használt halastavak lápos területe volt (KISS B. 1976). A király egyik testőre, CZETTRITZ ULRIK beszámolója szerint az itteni Duna-ágon való átkelés közben a királyt levetette lova, s az a mocsárba fulladt (KATONA T. 1979).⁷⁴

⁷⁴ A KATONA TAMÁS szerkesztésében 1979-ben publikált, a mohácsi ütközetre vonatkozó dokumentumok között ott található BURGIO, pápai nuncius 1526. szeptember 5-én kelt levele, amelyben az alábbi olvasható: „...megérkezett Czettritz Ulrik, a király kamarása és legbizalmasabb embere, s elmondta, hogy őfelsége vele és Aczél Istvánnal (barátom, ki Rómában volt a szentévben és őszentségével is beszélt) megmenekült a csatából, menekülés közben elérték a Duna egy kicsi ágacsájához, de mikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, őfelsége pedig, kinek nehéz volt már a páncél, s fáradt is volt, leesett és

Jóllehet tetszetős, jól hangzó – s nem minden ideológiától mentes – a mohácsi katasztrófát, majd az azt követő hódoltsági időszakot az uralkodó osztály, a társadalmi elit bűneiből fakadó okokkal magyarázni, ám ez az értelmezés egyáltalán nem felel meg a valóságnak. A hódoltság kialakulásának ha nem is egyedüli, de egyik döntő tényezője a feltörekvőben lévő Oszmán Birodalom, valamint Magyarország és az egyéb európai államok társadalmi potenciálja közötti, nagyságrendi különbség. A hódoltsági területek kiépülésének fénykorában – II. FÜLÖP spanyol király uralkodása alatt – FERNAND BRAUDEL adata szerint (1996) az Oszmán Birodalom európai területeinek lakossága 8 millió fő lehetett, míg az egész államteré 22 millió főre rúghatott. Eközben Magyarország népessége négy millió fő körül mozoghatott, ez gyakorlatilag a Rákóczi-szabadságharc végéig alig változik, ám oly módon, hogy e lakosság egy része már török fennhatóság alatt él. E hatalmas különbség még Mohácsot követően közel kétszáz évvel később is fennáll. PERJÉS GÉZA (1967b) szavaival élve: „...*A katonai potenciált meghatározó tényezők közül mindenekelőtt a népesség számát és az ország területét kell figyelembe venni. Ilyen szempontból az oszmán birodalom fölénye kétségtelen. A XVII. század végén a birodalom területe kb. 6 millió km², lakóinak száma pedig 30 millió. Ebben az időben Franciaországnak, Európa legnagyobb hatalmának 18-20 millió lakosa van, területe 630.000 km². A Habsburg birodalom területe ugyanekkor 300.000 km², lakóinak száma 6-7 millió...*” (PERJÉS G. 1967b. 340. p.).

A török hódoltság kialakulása egyfajta hadtörténelmi kényszer volt (PERJÉS G. 1966b, 1967b; MAROSI E. 1980), amelyet földrajzi szempontból két nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a Habsburg-birodalom Kárpát-medencei összeütközése kísért (NAGY M. M. 2012c). A török hódoltság kérdéséhez a magyar társadalom, valamint a történetírás mindig is sajátosan viszonyult – ennek köszönhetjük a máig lezáratlan, immáron több évtizede húzódozó Mohács-vitát –, amiből olykor egészen szélsőséges, történeti földrajzilag megalapozatlan következtetések erednek. Egyik ilyen – olykor még ma is tetten érhető – következtetés SZEKFŰ GYULA nevéhez köthető, aki a HÓMAN BÁLINTtal közösen írott *Magyar történet*

belefulladt a patakba. Mikor Aczél István látta, hogy a felség veszedelemben van, utánaugrott, de ő is megfulladt...” (KATONA T. 1979. 242. p., Bartoniek Emma fordítása). A II. LAJOS holttestének felkutatásáról szóló jelentésében Sárffy Ferenc, győri várparancsnok a baleset helyéül már egyértelműen mocsárról beszél: „...mindaz, amit Czettritz annak idején a király haláláról elmondott, a színigazság volt. Mert mikor ahhoz a helyhez közeledtünk, s még oda sem értünk, már Czettritz ujjával mutatta meg azt a helyet. Odasiettünk, s megláttuk egy ló tetemét a mocsárban, s mert Czettritz azt hitte, hogy a királyi felség holtteste is ott van, nem törődve a mocsárral, beugrott az iszapba, s ez alatt kereste a királyi hullát kísérőivel együtt...” (KATONA T. 1979, 158. p. Bartoniek Emma fordítása).

harmadik kötetében (1935) *A magyar táj színváltozása* címmel publikált egy rövid fejezetet a hódoltsági területek földrajzi változásáról. Ebben egyenesen a török okozta éghajlatváltozásról és a természeti földrajzi tényezők módosulásáról beszél (SZEKFŰ GY. 1935). Erre írja majd – egyfajta, a tudományos élcelődést sem nélkülözve – CHOLNOKY JENŐ: „...*A törökre mindent rá lehet fogni, de olyan hatalma még a szultánnak sem volt, hogy az éghajlatot meg tudta volna változtatni...*” (CHOLNOKY J. 1935b, 149. p.). Jóllehet a 16-18. század történeti földrajzi folyamatairól és hadtörténelmi kapcsolódásairól már születtek összefoglaló tanulmányok (HERVAI F. 1974; NAGY M. M. 2007b, 2012c), úgy vélem, még mindig túl sok a megválaszolatlan kérdés, még mindig nem rendelkezünk a korszak teljes, átfogó történeti földrajzi képével.

A török hódoltság kora a FRISNYÁK SÁNDOR-féle (1996) korszakolást tekintve a *kései feudalizmus első időszakát* jelenti, amelyet a 18. században a *reorganizáció* évtizedei követnek. Ennek az első időszaknak – mondja FRISNYÁK SÁNDOR – legfőbb geográfiai jellemzője a régiók közötti különbségek felerősödése, a hódoltsági területeken és a határvidékeken a termelőerők pusztulása, a népességcsökkenés, a településhálózat ritkulása és átalakulása, a tájhasználat módosulása (a legeltető állattartás térhódítása), hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ugyanakkor politikai földrajzi szempontból a kor Kárpát-medencéjének nagyon szembetűnő jelensége az államtér darabolódása, amelyet a közbeszédben az ország három részre szakadásaként szoktak emlegetni. A történeti földrajzi pontosság azonban megköveteli, hogy e három részre szakítottság képét árnyaljuk. A török hódoltság korának egészére jellemző térbeli állapot, hogy a Kárpát-medencében három államtér – királyi Magyarország, Erdélyi Fejedelemség és Oszmán Birodalom – van jelen. Ám a teljességhez hozzátartozik, hogy még a Luxemburgi Zsigmond által bérbe adott szepességi városok és uradalmak a Lengyel Királysághoz tartoznak, és közvetlenül a török elleni felszabadító háborúkat megelőzően egy rövid időre létrejön THÖKÖLY IMRE felső-magyarországi fejedelemsége a Felvidéken. Így egyes időszakokban nem csak három, hanem négy vagy éppen öt részre szakadt országról kell beszélnünk.

A hódoltság hosszabb-rövidebb háborús időszakai nemcsak a Kárpát-medence földrajzi viszonyrendszerének módosulásával jártak, hanem azzal is, hogy a török elleni felszabadító hadjáratok végére és a Rákóczi-szabadságharc elejére a Nyugat szemében hazánk ismeretlen, vad vidéknek, pusztán veszélyekkel teli hadszíntérnek, valódi terra incognitának számított (BELUSZKY P. 1973; GÖMÖRY GY. 1994; NAGY M. M. 2007b, 2009d). Legalábbis a civil utazók és társadalmak szemében. Ám a katonai szakma nagyon is figyelte hazánkat, belső logikájából eredően szemmel tartotta a magyar hadszíntér földrajzi viszonyait. Ahogyan

a jelen fejezet első felében már szoltam róla, hadtörténelmünk második földrajzi időszaka mintegy egybe esik a katonai térképészet megszületésével és önállósodásával. Második intervalluma, éppen az úgynevezett methodista hadviselés miatt nagy érdeklődéssel fordult minden földrajzi vonatkozású ismeret felé. Ezt bizonyítja, hogy ugyan hazánk első rendszeres térképi felvétele csak a 18. század második felében történik, de ugyanakkor egyes részeiről a török hódoltság korától kezdve készülnek térképek, a katonai vezetés munkáját könnyítő térképvázlatok, település- és várábrázolások (BORBÉLY A. 1932), mint ahogyan a korabeli diplomáciai szolgálatok is gyűjtöttek minden adatot hazánkról (HECKENAST, G. 1983). A LAZÁR deák által készített térkép a maga kissé torz és kezdetleges ábrázolásmódjával már nem pusztán kultúrtörténeti érdekesség, hanem olyan használati eszköz is, amilyennel a legfőbb korabeli politikai vezetés élhetett (CSENDES L. 1978).

A kor katonai térképészete az erődítéstanal párhuzamosan rohamos mértékben fejlődött, és ezzel együtt mind több magyarországi térképlap készült. A bécsi levéltárban a múlt század elején a magyar vonatkozású térképek jegyzékét összeállító EPERJESSY KÁLMÁN (1928, 1929) meglepően nagy mennyiséget talált. A magyar hadtörténelem második földrajzi időszakának második intervallumából a bécsi hadilevéltárban – amennyiben helyesen értelmeztem jegyzékének osztályozását – 107 tételre lelt, az 1566 és 1711 közötti időről. Ezeket *hadtörténelmi térképek* cím alatt vette fel. Ám ami ennél is meglepőbb, az a Karlsruhéban és Stockholmban talált, zömében a 17. századi magyar várrendszer elemeit ábrázoló térképgyűjtemény, amelynek egyik első leírója történeti geográfusunk, GLASER LAJOS (1933) volt. Ő 670 tételes jegyzéket állított össze, pontosabban fogalmazva ennyit tudott összeállítani. Ez viszont azt bizonyítja, hogy egyfelől a magyarországi hadszíntér földrajza iránt nemcsak a bécsi, hanem egyéb hatalmi központok is érdeklődtek; rendelkeztek katonaföldrajzi információkkal a Kárpát-medencéről. A stockholmi és a karlsruhei térképlapok egy részének a közelmúltban történt publikálásával KISARI BALLA GYÖRGY (1996, 1998, 2000) olyan dokumentációt tárt a kutatók elé, amelynek elemzése bizonyára árnyalhatja a hódoltság kori magyar hadszíntér történeti földrajzi képét. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a török elleni háborúk, bármily hosszúnak tűnnek is, egyfelől térképekkel bizonyos fókig jól dokumentáltak, másfelől nagymértékben serkentették hazánk térképi ábrázolását (BORBÉLY A. 1941; SALLAI J. 1995; NAGY M. M. 1997b). Ugyanakkor a betelepülő török államhatalom is viszonylag gyorsan megismerte a Kárpát-medencét, és a források tanúsága szerint katonai vezetése is rendelkezett róla földrajzi információkkal (FEKETE L. 1930), jóllehet a kor török térképészetéről ma még nem rendelkezünk adatokkal.

A török hódoltság korának meghatározó katonaföldrajzi jelensége az oszmán hadak úgynevezett *akciórádusza*, amelyet PERJÉS GÉZA, neves hadtörténészünk előbb 1971-1972-ben, majd 1975-ben *akciórádusz-elméletként* fogalmazott meg,⁷⁵ amire a turkológusok által már korábban artikulált *szulejmáni ajánlat* koncepcióját építette. Ez utóbbi tulajdonképpen nem jelentett mást: a török udvar felismerte fegyveres erőinek teljesítőképességét, eredetileg nem is akarta meghódítani Magyarországot, hanem pusztán hűbéri viszonyba kényszeríteni. A török felismerés alapja az volt, hogy az Isztambulból induló török hadaknak a Kárpát-medencei hadszíntérre történő megérkezésük után alig maradt három hónapnál több idejük a hadműveletek megvívására, ami lehetetlenné tette egy távolságon túl a birodalom terjeszkedését. PERJÉS megfogalmazásában: „...*Mindent összevetve tehát a törökök magyarországi uralma egy látszólagos kicsiségen állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadsereget már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált. Nos, úgy tűnik, hogy Szulejmán teljesen tisztában volt ezzel, mint ahogyan a nyugati és magyar szakértők is lényegében így látták a dolgot...*” (PERJÉS G. 1975. 13. p.). Ám PERJÉS téziseit az akkori magyar történetírás egy része nem fogadta el, és a kérdés körül hosszú, szinte évtizedeken át tartó polémia alakult ki, amelynek annyi eredménye mindenképpen volt, hogy az akciórádusz-elmélet fokozatosan teret hódított (BARTA G. 1983, 1996; HEGYI K. 1982; KÁLDY-NAGY GY. 1974; KOSÁRY D. 1978; MAROSI E. 1975; NAGY M. M. 2007b; RÁZSÓ GY. 1976; SEGEŠ, V. 2000; SZAKÁLY F. 1976, 1979; PERJÉS G. 1979, 1988, 1990; TÓTH S. L. 1982, 1985, 1995). Miután a történetírók egy része eleve kétségbe vonta, hogy a mindenkori oszmán állami vezetésnek bármiféle racionalitása lett volna, így nyilván nem fogadhatták el PERJÉS állításait, ami viszont gyakorlatilag értelmezhetetlenné tett olyan egyszerű, mondhatnám triviális kérdéseket is, mint például, a török hódoltság határa miért

⁷⁵ PERJÉS GÉZA akciórádusz-elméletét eredetileg egy irodalmi folyóiratban, a *Kortársban* tette közzé, három részben, annak 1971-1972. évi számaiban. 1975-ben a Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatában is megjelent a történelmi esszé, és elsősorban ennek köszönhetően vált az akkori társadalom számára széles körben is ismertté. Az a tény, hogy e fontos mű első alkalommal nem történelmi folyóiratban, hanem egy irodalmi lapban jelenhetett meg, mint ahogyan a PERJÉS-féle nézetek bírálatának egy része is (SZAKÁLY F. 1976, 1979b), arra utal, hogy e polémia a korabeli magyar társadalom és kultúrpolitika számára mélyebb vonatkozásokat rejthetett, mint amiként ma látszik. Miután PERJÉS alaptézise egy földrajzi tényből indul ki, az Isztambul-Buda távolságból, így óhatatlanul a mai magyar történelmi földrajz is érdekelt lehet e vita kultúrtörténetének feltárásában. Annál is inkább, mert a polémia résztvevői ugyan szakmai érveket sorakoztattak fel szakmai érvek ellen, ám ezek között érdemi földrajzi argumentumot alig találunk, aminek ma már nyilván kultúrtörténelmi oka is lehet (NAGY M. M. 2007b).

csak a Kárpát-medence belső elválasztó hegyvidékéig terjedt, vagy éppen Erdély miként játszhatott a korban méreténél és társadalmi, katonai potenciáljánál jóval nagyobb szerepet.⁷⁶

Az akciórádiusz mint hadtörténeti földrajzi kategória a hódoltság korában játszott meghatározó szerepet nemzetünk történetében, ám nemcsak a török fél oldaláról. Kárpát-medencei vonatkozásokban tekintve a Habsburg seregeknek is megvolt a saját akciórádiuszuk, amely a 16. század elején jóval kisebb volt, mint az oszmán ellenfélé. Ennek okát a kor hadügyében és azon belül a zsoldos rendszerről az állandó hadseregre történő átállás szervezeti és ellátási problémáiban kell keresnünk (PERJÉS G. 1975; RÁZSÓ GY. 1966). Amikor a 17. század végén – a már részben lezajlott hadügyi forradalom hatására – egy jelentősen megnőtt akciórádiuszt produkálni képes nyugati katonai erő lép fel a kor katonai újításaiból kimaradt török fegyveres erőkkel szemben,⁷⁷ akkor a magyarországi török uralom gyorsan összeomlik, jóllehet a felszabadító hadjáratok 1683-1718-ig, vagyis 35 éven át elhúzódnak (PERJÉS G. 1975). A török seregeknek a birodalom nyugati felében, Ruméliában megnyilvánuló akciórádiuszt egyfelől földrajzi, másfelől kulturális tényezők határozták meg. Ez utóbbiak közül a legfontosabb az volt, hogy a hadjáratokat a muszlimoknál a nyári és a téli félévet egymástól elválasztó Kászim napjára (október 26-ra) be kellett fejezni, mert a tenger viharossá válása miatt a flottának kikötőbe kellett húzódnia, míg a szárazföldi erőknek téli szállásaikra kellett vonulniuk. Az oszmán rendszerben – TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (1995) kutatásai alapján – a Kászim egyben a téli félévet (október 26. – április 23.) is jelentette, ami azzal járt, hogy a török hadjáratok folytatására gyakorlatilag ideális esetben hat hónap maradt (május, június, július, augusztus, szeptember, október). Ebben a hat hónapban kellett felvonulni a magyarországi hadszíntérre, megvívni a hadműveleteket és katonailag biztosítani az elért eredményeket, majd visszatérni a fővároshoz.

⁷⁶ E problémát észlelte PERJÉS GÉZA is, és arról az alábbiakat fogalmazta meg „...Történetíróink, túltéve magukat a konkrét történeti adatokon, és kiindulva egy irracionális, gátlástalan és parttalan török hódításvágyból, úgy szólnán figyelemre sem méltatták turkológusaink véleményét, sőt semmivel sem indokolható fölényességgel lekezelték... A szulejmáni ajánlattal szembeni kételkedés, sőt annak apriorisztikus tagadása igen súlyos következményekkel járt az 1526-tól 1541-ig terjedő idők, de tulajdonképpen az egész törökkor megértése szempontjából, és sok tekintetben teljesen elzárta a történeti megértés útját...” (PERJÉS G. 1975. 6-7. p.)

⁷⁷ A technológiai és eljárásbeli lemaradást PERJÉS GÉZA (1967b) is hangsúlyozta – „...A XIV. századi és a XVII. századi oszmán hadsereg között különbség viszont alig fedezhető fel...” (343. p.) –, ami azonban nem jelenti, hogy a birodalom területi növekedésével és az idők múlásával a török hadak mérete ne gyarapodott volna. Ez a 15. században még 60 ezer fős sereg a 16-17. században már elérte a 200-250 ezer főt is.

A birodalom belső társadalmi, gazdasági és katonai berendezkedéséből eredt, hogy a Kárpát-medencei eseményekre csak egy évnyi késéssel tudott reagálni (PERJÉS G. 1975),⁷⁸ miközben volt egy másik, keleti hadszíntere is, a perzsiai hadszíntér, ahová rendszeresen kellett hadjáratokat indítani. A legújabb kutatási eredmények (MEDZIBRODSZKY E. 1962; FODOR P. 2004; KATKÓ G. 2010) alapján ma már egyértelműen kijelenthetjük, hogy az Oszmán Birodalom államterületének növekedésével egyre jobban érvényesült az a katonaföldrajzi kényszer, ahogy a birodalom főerőinek gyakorlatilag folyamatosan ingázniuk kellett a Kárpát-medencei és a perzsiai hadszíntér, vagyis Buda és Bagdad vagy éppen Tebriz között. A török hadak állandó felvonulási útvonala egy sajátos politikai földrajzi és geopolitikai képlet hadtörténelmi tükröződése volt. E jelenséget a már többször is említett SCHMIDT–HAACK-féle geopolitikai atlasz (1929) *a folyó mint a történelmi mozgás hordozója (der Fluß als Träger der geschichtlichen Bewegung)* kategóriájaként ismeri. (3. ábra) Jelentéstartalma pedig nem más, mint hogy a történelemben mindig szerepet játszottak olyan folyók, amelyeken, vagy amelyek mentén a területet birtokba vevő ember, később seregei mozogtak.⁷⁹ Az említett atlasz szerint a balkáni hadiút Konstantinápolyból indult, majd Drinápolyt elérve a Marica és az Isker-folyók völgyein haladva kelt át a Balkán és a Rodope között, hogy Nisnél elérje a Morava völgyét, amely már a Kárpát-medence déli bejárájában torkollik a Dunába. Buda és Isztambul légvonalban mért távolsága 1051 km, amelyet a török hadak csak hónapok alatt tudtak abszolválni. Tegyük hozzá, a 16. század első negyedében más hadseregek sem mozogtak gyorsan és ekkora távolság megtételére csak kevesük volt képes.

⁷⁸ A történelmi földrajzi jelenség súlya indokolja, hogy szó szerint is idézzem PERJÉS GÉZA alábbi sorait „...A másik igen veszélyes következménye a szultáni sereg hosszadalmas mozgósításának és felvonulásának az volt, hogy a török államvezetés a magyarországi eseményekre csak egyéves késéssel reagálhatott, és bármilyen veszedelem is támadt, úgyszólván tehetetlenül kellett a fejleményeket kivárnia. Hiszen ha például valamely tavasszal bekövetkezett eseményt követően megindult a mozgósítás, az június-július előtt alig fejeződhetett be, s ezt követően még abszolválni kellett a Budáig tartó irdatlan távolságot is, úgyhogy nagyjából októberre ért volna ide a hadsereg, viszont ekkor – mint láttuk – a hadjáratok idő már lejárt...” (PERJÉS G. 1975, 11. p.)

⁷⁹ Ennek mintegy klasszikus történelmi példái lehetnek: a Balkánon át vezető hadiutak, a Duna és a Dnyeper szerepe a varég állam megalapításában, a francia gyarmatosítás Észak-Amerikában főleg a Mississippi mentén, a Rajna és a Rhone vízi útja, a Párizsi medence körül sugárszerűen szétágazó folyóhálózat, valamint Közép-Európa párhuzamosan haladó fő folyói. Az utóbbi kettő egyfelől a francia, másfelől a német államterület kialakulásának egyik geográfiai faktora (SCHMIDT, M. G. – HAACK, H. 1929).

3. ábra

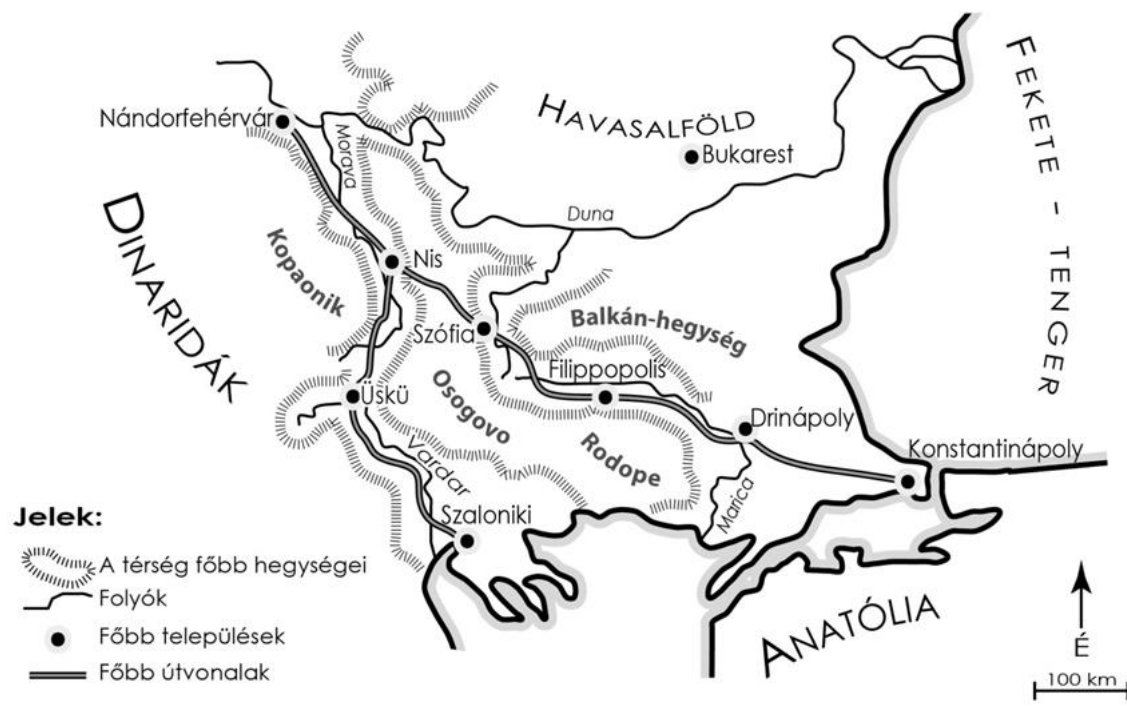
A török sereg felvonulási útvonala a Kárpát-medencébe

Forrás: SCHMIDT M.G.- HAACK, H. 1929, PERJÉS G. 1979
 Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

3/a: A török sereg útja a Balkánon (1526)

3/b: A folyó mint a történelmi mozgás hordozója

Katonaföldrajzi szempontból mindennek ellenére a korszak egyik jellemző vonása, hogy a nagy földrajzi térben mozgó viszonylag kis kötelékek lassú helyváltoztatásra voltak alkalmasak. Ez érvényes a török seregekre is, amelyek sebessége, akciórádiusza gyakorlatilag kijelöli a Kárpát-medencében elfoglalható területek nagyságát is. A Kárpát-medencei felvonulás lassúságára és nehézkességére vonatkozó, jellemző adatsor az ereje teljében lévő oszmán hatalom csapatainak menete 1526-ban Konstantinápoly és Mohács között. Ebben az évben Szulejmán szultán a főerőkkel április 23-án indult Isztambulból, csak közel egy hónap múlva, május 19-én érkezett meg Filippopoliszba, majd innen az út legnehezebb, részben a Balkán-hegységen át vezető részét Szófiába egy hét alatt tette meg. Itt május 29. és június 4. között tartózkodott a had; készletek kiegészítése folyt és már innen a Száván való átkelést biztosító kötelékek előre mentek. Az út következő állomása Nis volt (június 9.), ahonnan pont egy hónappal később érkezett a had Nándorfehérvárhoz (július 9.). PERJÉS GÉZA számításai szerint „...a kereken 1000 km-es utat a sereg 77 nap alatt tette meg, melyből 20 nap volt pihenő; az átlagos napi teljesítmény tehát 13, a pihenőnapok beszámításával 17 km...” (PERJÉS G. 1979., 342 p.). A felvonulás távolsága azt eredményezte, hogy a valós fegyveres küzdelemre alig maradt idő.

Ismét a mohácsi hadjárat évéből véve az adatokat, arra kell felhívnom a figyelmet: a hadszíntéren való mozgás (a manőverek, a jelentősebb ütközetek, valamint egyéb politikai megfontolások miatt) a felvonuláshoz képest lelassul. SZULEJMÁN serege július 9-én érkezett Nándorfehérvárhoz, de csak augusztus 21-23. között kelt át a Dráván, a mohácsi ütközet augusztus 29-én történt, a szultán szeptember 2-án indult Mohácsról és csak szeptember 11-én érkezett meg a hadjárat célpontjához, Budához. Vagyis a hadszíntérre történő megérkezéstől (július 9.) közel két hónapba tellett mire a Nándorfehérvár Buda közötti távolságot (380 km) megtette. Ha a két esemény közötti időt 62 napnak számolom, akkor a török sereg a hadszíntéren átlagosan már csak napi 6,1 km távolság megtételére volt képes. Amennyiben támaszkodok PERJÉS GÉZA számításaira, ahol a pihenő napokat figyelembe vette, akkor a hadszíntérre történő kiérkezés közel háromszor olyan gyorsan történt, mint a hadszíntéren való mozgás. Ez a tényező szabott gátat katonai szempontból a török terjeszkedésnek. A magyar hadtörténeti szakirodalomból ismertek olyan feldolgozások (MAROSI E. 1975; TÓTH S. L. 1985), amelyek konkrét számításokkal bizonyították az akciórádiusz létezését. Jóllehet a felvonulási, valamint a hadműveletekre fordított idő tartamának arányában olykor jelentős eltérések adódnak, de a tizenöt éves háború (1593-1606) időszakában is – 70-80 évvel a mohácsi hadjáratot követően – az esetek többségében még mindig aránytalanul sok időbe telik a török sereg menete. 1595-ben például már május elején elkezdődik a felvonulás, de a

hadműveletek csak augusztus 23-án indulnak (TÓTH S. L. 1985). A magyarországi hadszíntéren a főerők küzdelme csak kivételes esetekben közelíti meg a három hónapos időtartamot: 1594-ben július 9. – október 24., 1602-ben augusztus 11. – november 2. A hadműveletek zöme általában szeptemberre esett, s hol az augusztusi, hol az októberi hónapba nyúlt át. Ugyanakkor MAROSI ENDRE (1975) számításai szerint a magyarországi végvárak rendszere arra kényszerítette a török felet, hogy az amúgy is szűkös, a fegyveres összeütközésre rendelkezésre álló időt az egyes erősségek elhúzódó ostromára pazarolja el. MAROSI ENDRE II. SZULEJMÁN uralkodásának éveire (1520-1566) vonatkozóan végzett vizsgálatai azt bizonyítják, hogy – összevetve az akciórádusról a fentiekben elmondottakkal – a 10-20 napig tartó ostromok egy-egy jelentősebb vár esetében gyakorlatilag a törököt a számára legértékesebb tényezőtől, az időtől fosztották meg. Összegzésként elmondja, „...1521-1566 között több száz erődítésünk került harc nélkül török kézre. 1-10 napi harc árán foglaltak el néhány tucat erődítést. 11-20 napi ellenállás dacára vettek be 4 várat, 20 napon túli ostrommal 5 várat. Komoly erőkifejtés ellenére sem boldogultak 4 várral, amelyek közül kettőt másodsorra vettek be...” (MAROSI E. 1975., 462. p.). Ily módon egyes hadjáratok – és közülük is elsősorban a Kárpát-medence déli kapujának elfoglalására indított vállalkozás – tulajdonképpen csak a következők előkészítését szolgálhatta: az adott évben többre nem volt hadműveleti lehetőség. Így 1521-ben Szabácsot július 4. és 7. között sikerült a töröknek elfoglalnia, Zimonyra július 6. és 12. között került sor, míg a Déli-kapu fő erősségének, Nándorfehérvárnak ostroma július 3-tól augusztus 29-ig tartott. MAROSI ENDRE (1975) szakmai állásfoglalása szerint Nándorfehérvár és az azt biztosító kisebb várak ostroma oly sok időt és feltehetően katonai erőt felemésztett, hogy II. SZULEJMÁN már nem is vállalkozhatott az eredetileg Buda ellen tervezett hadjárat folytatására.

Az akciórádus mint katonaföldrajzi tényező, valamint a korszak hadügye láthatóan előtérbe állította a várakat, valamint a második végvári rendszert. A ZSIGMOND király uralmának második időszakában kiépített első végvári rendszer széles sávként húzódott főleg a déli bánságok területén, valamint a Dráva és a Száva között. E védelmi zóna tengelyét a Száva alkotta (VESZPRÉMY L. 2011), és összeomlásakor viharos gyorsasággal kellett létrehozni már a Kárpát-medence belsejében egy újabb rendszert. Az utóbbi történetével foglalkozó történésünk, SZÁNTÓ IMRE (1980) megállapítása szerint ez Mohács után már egy megkésett védelem volt. 1521-től, illetve 1526-tól kezdve 1541-ig, Buda elestéig csak hevenyészett védelmi létesítmények épültek, s a magyar társadalom csak a főváros elestekor szembesült igazán a török veszély nagyságával (SZAKÁLY F. 1984b). A részben a magyarság önvédelmi reflexeinek működéséből született végvári rendszer földrajzi elhelyezkedésén

tükröződött, hogy kapkodva épült ki, és földrajzi eloszlására rányomta bélyegét, hogy az éppen mozgolódó török végvári akciók elleni kényszerű lépések is szerepet játszottak formálódásában.⁸⁰ A második végvári rendszer kialakulásakor létrejött várak és erősségek térképvázlatát SZÁNTÓ IMRE közölte 1980-ban megjelent monografikus művében. Az itt ábrázolt, 1541 és 1593 között létrejött várrendszer sajátos katonaföldrajzi képletet mutat, amennyiben a végvárak térbeli sűrűsége nem egyenletes textúrájú (4. ábra).

Feltűnő, hogy míg a Dunántúlon a Veszprém-Sárvár közötti egyenes, valamint a Balaton északi nyugati partja, továbbá a Mura és az országhatár közötti térségben szinte átláthatatlan sűrűségben találhatóak végvárak, addig a már említett Veszprém-Sárvár vonaltól északra egészen a Kisalföld északi pereméig viszonylag kevés erődített települést találunk, majd a Felvidék térségében ismét sűrűsödik a várrendszer. Ugyanakkor a török kor magyar várai chorográfiájának másik jellemzője, hogy a hódoltság, valamint Erdély határvidékén viszonylag kevés erősséget találunk, amelynek magyarázata a fejedelemség sajátos politikai földrajzi helyzetében keresendő.

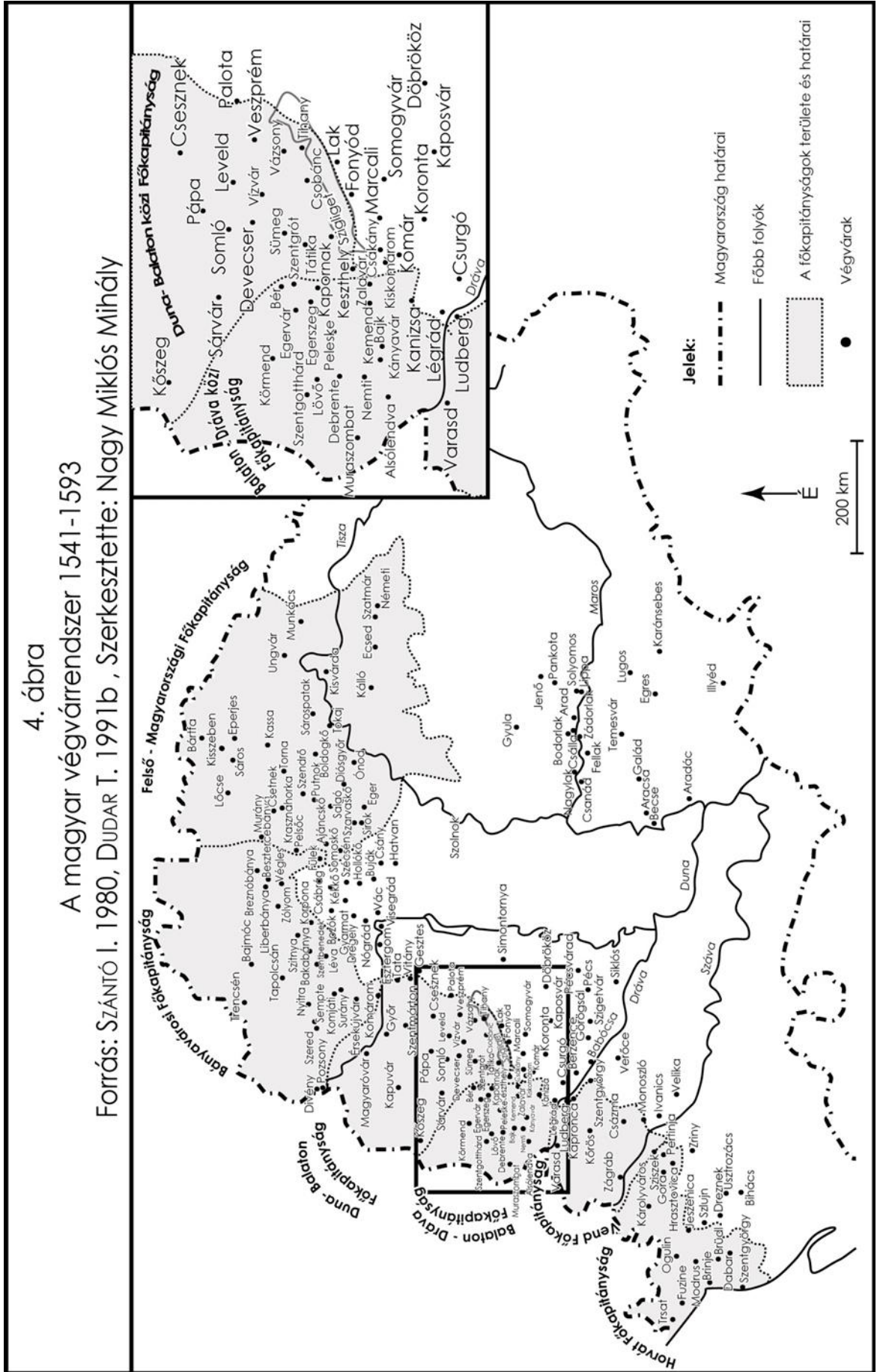
A királyi Magyarország és a hódoltsági területek határvidékét jelentő széles végvári zónával kapcsolatban feltétlenül elmondandó; a magyar társadalom történeti tudatában ugyan a saját végváriak élete áll előtérben, ám ettől még létezett egy török végvári rendszer is, amelynek – impozáns méretű – adattárát HEGYI KLÁRA 2007-ben tette közzé. Az ebben publikált adatok történeti földrajzi feldolgozása még a jövő feladata, az azonban már jól látható, hogy a fő erősségek tekintetében a török az elfoglalt magyar védelmi létesítményeket hasznosította, miközben apró várakat maga is emelt. HEGYI KLÁRA kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy – amennyiben helyesen értelmezem a katonaföldrajzi szempontból néhol egymással ellentétesnek tűnő tényeket – a török végvári rendszer elsődleges feladata maga a megszerzett területek védelme volt.

⁸⁰ E jelenség összefügg azzal, amit Szántó Imre is hangsúlyoz: „...*A magyarországi határvédelem valójában arra volt berendezkedve, hogy az állandóan hazánkban tartózkodó török várőrségek betöréseit kivédje. A végvári vonalon nem nagy seregek ütköztek meg, hanem egymással lazán összefüggő kisebb csapatok a meglepetésszerű, gyors támadásokkal mérték össze erejüket az ellenséggel. Hadüzenettel kezdődő és nemcsak a magyarországi helyőrségeket, hanem az egész török birodalom hadieréjét foglalkoztató – »declarált« – háború esetén nagyobb haderőre, külön mezei hadseregre volt szükség...*” (SZÁNTÓ I. 1980, 26. p.)

4. ábra

A magyar végvárrendszer 1541-1593

Forrás: SZÁNTÓ I. 1980, DUDAR T. 1991b, Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

Véleményem szerint azt a későbbi rész kutatásoknak kell igazolniuk, amit hadművészeti szempontból még csak feltételezhetek: ez a védelem ugyanakkor a jelentős török hadjáratok előkészítésére is hivatott lehetett.⁸¹

HEGYI KLÁRA (2007a) eddigi kutatásai alapján a török rendszerben a „*védelem körzeteit*” különítette el. E körzetek központi elemei Buda, Szigetvár, Kanizsa, Szolnok, Temesvár, Eger, Várad lehetett. A centrumot jelentő várakat apróbb erősségek vették körül. A nyilván legfőbbnek tekinthető Buda körül – HEGYI KLÁRA (2007a) adataira szerint – 22 kisebb erődített helyet találunk. A török végvári rendszer kiépítése, fenntartása és működtetése éppoly súlyos anyagi terhet jelentett Isztambul számára, mint a bécsi udvarnak a magyarországi (FODOR P. 1979; PÁLFFY G. 1995; HEGYI K. 2007a, b). Visszatérve a királyi Magyarország végvári rendszerének geográfiai elrendeződésére, katonaföldrajzi szempontból indokoltnak kell tartani az egyenetlen eloszlást. A végvári rendszer kiépülésekor alapvetően kétfajta erősség jött létre, egyfelől a török főerők lassítását és ezzel a jelentős hadműveletek folytatását megakadályozni hivatott, viszonylag nagyméretű várak, másrészt a főleg az állandósuló betörések megakadályozására szolgáló apró végvárak (SZEGŐ P. 1911; SZÁNTÓ I. 1980). A már említett Veszprém-Sárvár vonaltól délre az utóbbiak voltak túlsúlyban. Az itteni apró várak sokaságát indokolhatta a Balaton mint természetes határelem, de még ennél is jobban magyarázza, hogy a török főerők vonulási iránya a magyarországi hadszíntéren majd minden esetben a Duna vonalát követte, és a már sokszor említett Duna-nyíláson keresztül haladt. A magyar hadtörténelemben egyetlen alkalommal, 1532-ben fordult elő, hogy a török főerők nem ezt az útvonalat követték, hanem a Dráva mentén folytatták útjukat, s Kőszeg ostrománál akadtak el.⁸² Ám bármennyire is tetszetős Jurisics Miklós várkapitány és

⁸¹ Az itt említett kutatások eredményeinek publikálásáig elfogadom HEGYI KLÁRA megállapítását, amely szerint az egyet jelentő török katonai és közigazgatási térszerkezet kiépítésében a katonai védelem eleme dominált: „...Az építésekben hármás törekvés fedezhető fel. Az első arra irányult, hogy a mindenkori hódoltság határát várak lehetőleg egyenletes távolságban fekvő, többrétegű láncolatával övezzék. A másik a vilajet székhelyek – elsősorban Buda és Temesvár – védelmét célozta, amelyeket ismét csak többrétegű védőgyűrűvel keretettek. végül kis palánkvárak tömegével erősítették a folyók és a mellettük futó utak biztonságát...” (HEGYI K. 2007a, I. 78. p.)

⁸² A török fél látszólag értelmetlen felvonulási iránya – Eszék, Babócsa, Csurgó, Kanizsa, Körmend, Szombathely, Kőszeg – katonaföldrajzi szempontból arra utal, hogy SZULEJMÁN az akciórádiusz hátrányát igyekezett mérsékelni. A magyarországi hadszíntéren a fő felvonulási út, a Duna követése Nándorfehérvár és Bécs között gyakorlatilag azt jelentette: a török hadak a folyó alkotta szinte szabályos derékszögű háromszög két befogója mentén meneteltek. A kőszegi irány tulajdonképpen az átfogó mentén végrehajtott felvonulást feltételezte, vagyis rövidebb útvonalat és hosszabb hadműveletekre fordítható időt eredményezett. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy 1529-ben a szultáni hadak május 10-én indultak Isztambulból, Bécszet pedig

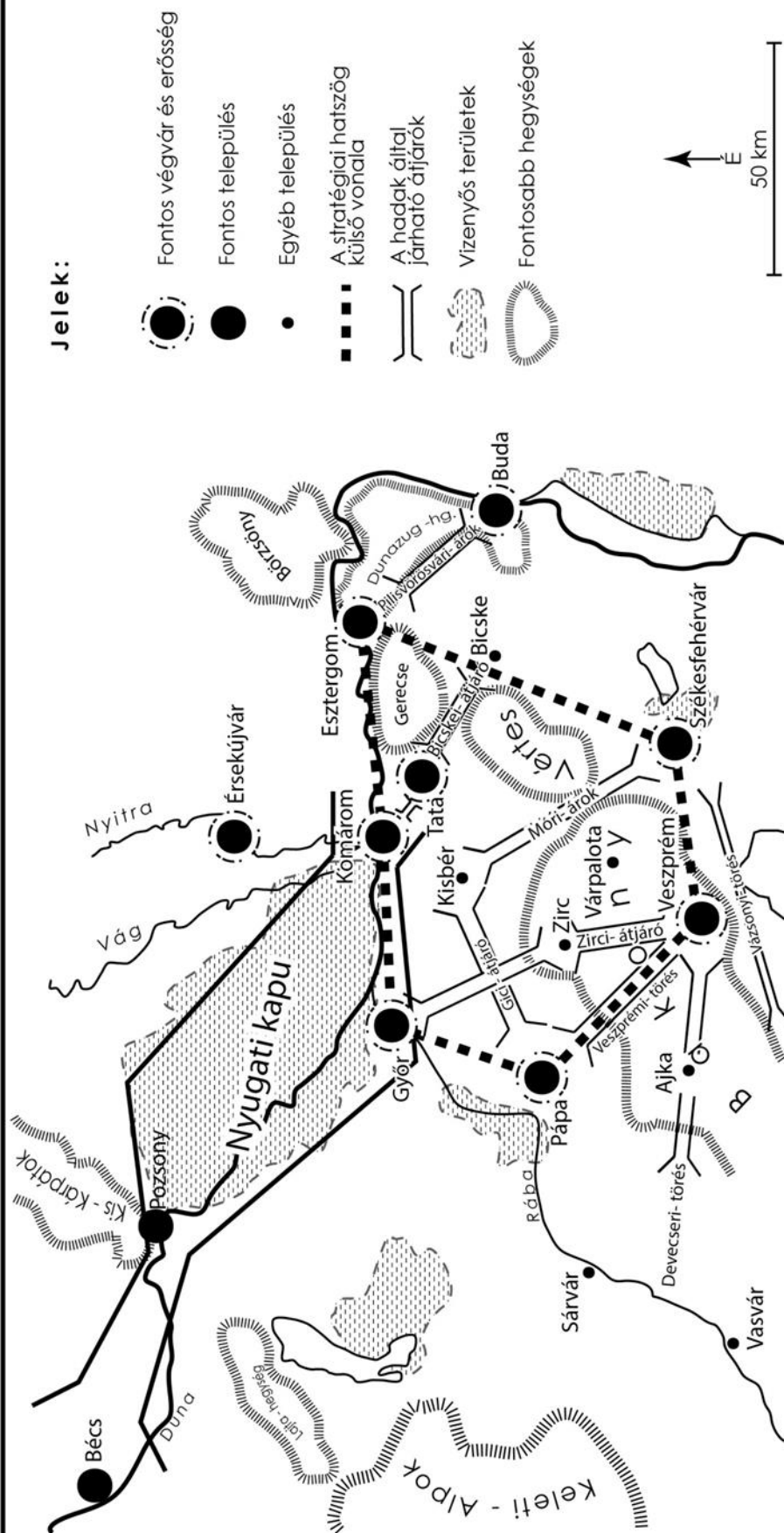
maroknyi katonájának valóban hősies kitartása, ma már tudjuk: Szulejmán valószínűleg tudatosan húzta az időt a vár ostromával, vagyis a végvári rendszer hátsó vonalában, mert közben – okulva Bécs 1529. évi ostromából – a Habsburg székhely, valamint Bécsújhely között mintegy 80.000 főnyi keresztény erő várta a török sereget (MAROSI E. 1975; RÁZSÓ GY. 1929; SZAKÁLY F. 1984b).

A végvárak térbeli elrendeződése mutatja, hogy a Habsburg-oszmán hatalmi összeütközés fő színtere a már ugyancsak említett Duna-nyílás, valamint a védelmi tengelynek a Visegrádi-hegység, továbbá az Északi-Bakony közötti térségére esett. Vagyis a Veszprém-Sárvár vonal, valamint a Duna Visegrádtól Győrig húzódó szakasza közötti területre. Itt alakult ki az a stratégiai hatszög, amelynek fő elemei – *Székesfehérvár, Esztergom, Komárom, Győr, Pápa, Veszprém* –, valamint a hatszögön belül fekvő *Tata* és az azon kívüli *Érsekújvár* volt hivatva a Duna-völgy, valamint a középhegységen át vezető átjárók – *Pilisvörösvári-árok, Bicskei-átjáró, Móri-árok, Zirci-átjáró, Veszprémi-törés, Devecseri-törés, Nagyvázsonyi-törés, Gici-átjáró* – zárására (5. ábra). Ezen a sajátos katonaföldrajzi képletlen zavartalanul csak akkor tudott átkelni akár a keresztény, akár az oszmán had, ha egyszerre, egy időben mindegyik elemet birtokolta. Erre azonban nem került sor. Amikor pedig Esztergom elestével, Győr török kézre kerülésével, majd visszafoglalásával bebizonyosodott, hogy a Duna-völgy zárása nem elég erős, akkor Bécsben úgy döntöttek, hogy *Érsekújvár* felépítésével újabb elemmel növelik a birodalmi főváros védelmét (MATUNÁK M. 1896, 1897; HAICL K. 1932). Ez utóbbi egyébként jól bizonyítja, hogy pusztán a katonai szempontból magas földrajzi értékű pont – egyszerre zárja a Bécs-felé, a Vág-völgyéhez, valamint a Nyitra-völgyében haladó hadműveleti irányt – miként szervesülhet a földrajzi térben oly módon, hogy az itt létrehozott vár körül kialakult település a későbbi századok folyamán funkciót vált.⁸³

csak szeptember 26-án zárták körül és már október 14-én abba is hagyták az ostromot. Ezzel szemben 1532-ben már április 25-én indultak és Kőszeg ostromára már augusztus 5., valamint 28. között sor került (MAROSI E. 1975; RÁZSÓ GY. 1976; SZAKÁLY F. 1984b). Vagyis Kőszeg elérésével a szultáni hadak bő egy hónappal előbb kiértek Bécs előterébe, mint 1529-ben, amikor csak szeptember 19-én lépték át az osztrák határt. Így feltételezhető, hogy a Habsburg adminisztráció által sikeresen összegyűjtött had hiányában egy hónappal több idő állt volna rendelkezésre Bécs ostromára.

⁸³ Ennek ellentétes példája Zrínyi-Újvár esete. Ezt az erősséget – jó katonai szemmel – a költő és hadvezér, ZRÍNYI MIKLÓS emeltette a Mura partján. Miután azonban a politikai akarat nem volt meg fenntartására és megőrzésére, így a várnak el kellett esnie, nem szervesült a földrajzi térben és így nem alakulhatott ki körülötte település sem (PERJÉS G. 1965; DOMOKOS GY. 2012).

5. ábra
 Stratégiai hatszög a török hódoltság határvidékén
 Forrás: NAGY M. M. 2007b
 Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

A hódoltság korának fő határvidéke esetében fontos helyet foglalt el a Balaton. BENDEFY LÁSZLÓ és V. NAGY IMRE (1969) alapművéből ismert történeti földrajzi tény, hogy a török betörés egyik hatása az amúgy is széles mocsarakkal – főleg a déli parton – szegélyezett Balaton területének megnövekedése, megnövelése lett. Úgy vélem, ennek egyetlen geográfiai oka lehetett. A Balaton körül elhelyezkedő végvárak lokális védelmi indokain túl, a tó fekvéséből eredően már kiterjedése miatt is determinálta a Bécs felé vonuló török seregek útvonalát. A Balatont vagy délről kellett megkerülni, ahogyan ez 1532-ben történt, vagy északról, a fenti központi határszakaszon át. Ellátási problémák miatt a török az utóbbi megoldást részesítette előnyben. Így a Balaton és mocsárvidéke – természetes terelőelemként – felértékelte a fenti, a dunántúli átjárók katonaföldrajzi térségét.

Ugyanakkor e sajátos katonaföldrajzi képlet másik jellemző eleme a védelem térszerkezeti felosztása, az úgynevezett *főkapitányságok rendszere*. A Dunántúlon kezdetben csak egy főkapitányság létezett, ám valószínűleg a fent említett várrendszer katonaföldrajzi sajátosságainak hatására ez a 16. század második felében aprózódott; a feladatok fontosságának és jelentőségének megfelelő tagolódást nyert. Az 1568. évi állapot szerint (DUDAR T. 1991b) külön létezett *Horvát, Vend, Balaton-Dráva-közi, Duna-Balaton-közi, Bányavárosi*, valamint *Felső-Magyarországi Főkapitányság*. Katonaföldrajzi szempontból nagyon beszédes, hogy a Bécs felé vezető fő hadműveleti irányt egyetlen, a Duna-Balaton-közi főkapitányság zárta, amelynek északi határvonalát a Kis-Duna alkotta, míg a délit a Badacsony-Szombathely-Kőszeg vonal. Ugyanez a szervezet a PERJÉS GÉZA által 1965-ben publikált, a 17. század közepi állapotban a *Károlyvárosi Főkapitányságból*, a *Báni Végekből*, a *Varasdi Főkapitányságból*, a *Kanizsával szembeni Főkapitányságból*, a *Győri Főkapitányságból*, a *Bányavidéki (vagy Újvári) Főkapitányságból*, valamint a *Kassai Főkapitányságból* tevődött össze. Ekkor a korábbi Duna-Balaton-közötti Főkapitányságot váltó Győri főkapitányság határa a korábbi, a Kis-Duna mentén haladó helyett a Vág mentén húzódott: a védelem irányítása Komáromtól Keszthelyig egyetlen kézben összpontosult.

A végvári rendszer kérdése átvezet a magyar határok történetének problémájához. Értekezésem előző fejezetében már felvettem annak lehetőségét, hogy a Kárpát-medence történelmi folyamataiból eredően a magyar államhatárok fejlődéstörténetében kimutatható lehet egy sajátos, mondhatnám egyedi út. Erre utalhat az a tény is, hogy amikor – egyebek mellett – a térképészet fejlődésének hatására Nyugat-Európában fokozatosan meghonosodnak a vonalszerű határok, akkor hazánkban a hódoltsági peremvidékeken ezzel éppen ellentétes térbeli folyamatok zajlanak.

Arra egykori neves történészünk, SALAMON FERENC (1886) már a 19. század végén felhívta a figyelmet, hogy a török kor magyar határa inkább átmeneti zónára, mintsem egyetlen, térbeli vonalra hasonlított, amolyan mindenki földje volt. A végvári rendszer, pontosabban fogalmazva, az egymással szemben álló két végvári rendszer igazgatási és katonai funkcióiból következett, hogy még a hosszabb-rövidebb békeévekben is sávszerű maradt a végvidék, és különösen így volt ez a Balaton és a Duna-nyílás közötti fő ütközőterületen (NAGY M. M. 2009b). A magyar társadalom fejlődéstörténete szempontjából is fontos jelenség, hogy a határtérség átmeneti, néhol akár 100 km szélességű zónát is alkot bő másfél évszázadon keresztül. Ez az időtartam, valamint az állandósult háborús, militarizált állapotok eredményezik, hogy kialakul a végváriak önálló társadalmi rétege, amely a török kor végére, a hajdúsághoz hasonlóan politikai tényezővé válik, és e két militáns réteg fokozatosan bizonyos mértékig egybe is olvad (DANKÓ I. 1967; NAGY L. 1978, 1981; CZIGÁNY I. 2013). A határvidék mint földrajzi periféria önálló társadalomformáló tényezővé vált, és e folyamatot a kor egyes politikai döntései jelentősen erősítették (NAGY L. 1985).

A hajdúk rétegének és településeiknek adott kiváltságok – főleg a hat „*öreg hajdúváros*”, *Hajdúszoboszló*, *Hajdúböszörmény*, *Hajdúnánás*, *Hajdúdorog*, *Hajdúhadház*, *Vámospércs* esetében – az önálló régiószerveződéshez (Hajdúkerület), majd 1876-ban megyévé alakulássá (Hajdú megye) vezetett (BENDA K. 1993; KÓSA L. – FILEP A. 1978).

A korabeli határokhoz kapcsolódó másik hadtörténeti földrajzi jelenség a *magyar frontier* (HOLLANDER, A. N. D. 1975-1980; MÁTRAI M. 1984; KARÁCSONY D. 2008). A frontier fogalmát az amerikai FREDERICK JACKSON TURNER határozta meg, és azt egyértelműen az Amerikai Egyesült Államok területi térbeli fejlődése jellemzésére használta. Egyfajta, a térben mozgó határtípust jellemzett a fogalommal, amely inkább pusztá vagy ritkán betelepült térséget jelent egy érett kultúra peremén, mintsem pusztán csak elválasztó vonalat. A modern államföldrajz értelmezésében a frontier az államhatárok egyik típusa (SCHWIND, M. 1972), amelyet ARIE NICOLAUS den HOLLANDER próbált meg a Nagyalföldre érvényesíteni (HOLLANDER, A. N. D. 1980; BELUSZKY P. 2001). Jóllehet a frontier sokféle értelmezést nyert a kutatások folyamán (KARÁCSONY D. 2008), az már tisztán látható, hogy modern felfogásában „...*olyan határzóna, amely feltételezi mind a térben is megjelenő centrum-periféria relációt (statikusság), mind az innováció-terjedést, áramlást (dinamizmus); ezek együttes hatása hozza létre a frontier jellegű területeket...*” (KARÁCSONY D. 2008., 188. p.) BELUSZKY PÁL (2001) álláspontja szerint a Nagyalföld természetföldrajzi viszonyaiból eredően már a középkorban is bizonyos fokú periféria volt, sajátos frontier, amelyet „...*a honfoglalástól napjainkig is folyamatosan »meg kellett hódítani«, a gazdálkodásnak, a*

szántóművelésnek – vízszabályozások! –, a népességnek stb; az Alföld állandó mozgásban élt. Az is tény, hogy a frontier-jelleg eleve nem fér össze a megszilárdult – megmerevedett feudális hatalommal – semmiféle szilárd struktúrával! –, vagyis a gyengén feudalizált viszonyok, állapot s a frontier jelleg egymást kölcsönösen feltételezi ill. erősíti...” (BELUSZKY P. 2001, 51. p., Beluszky Pál kiemelései).

Amennyiben mindehhez számításba veszem azt, hogy a török hódoltsági területek a medencerendszer Központi-nagymedencéjét és azon belüli túlsúlyal az alföldi vidékeket töltötték ki, és hogy modern értelmezésben a frontier lehet két kultúra, társadalom ütköző-, vagy pufferzónája, érintkezési vonala, akkor a hódoltsági határviszonyokat tekinthetem Kárpát-medencei frontiernek is. A török hódoltság valóban leírható frontierként egyfelől azért, mert a Nagyalföld állapotváltozása ebben a korban magában rejt bizonyos centrum-periféria viszonyt, másfelől a mezőgazdaság átalakulásával, a társadalom formálódásával erős dinamizmust mutat, harmadsorban pedig két nagyhatalom összeütközése zajlik a térségben. E három tényező együttese adja a török kori magyar frontier jellemzőit, amelyek – véleményem szerint – elsősorban a határviszonyok alakulásában csúcsosodnak ki (NAGY M. M. – BRITSCHGI R. 2012). A hódoltsági határról a magyar történet- és hadtörténetírás pusztán mint végvári rendszerről beszél, és erősen figyelmen kívül hagyja, hogy ebben az esetben két nagyhatalom, ráadásul területei bővítésében érdekelt nagyhatalom, két egymástól teljesen eltérő kultúra találkozási övezetéről van szó, amely egyébként viszonylag gyorsan megtalálja helyét Bécs és Isztambul között, és sajátos, átmeneti jellegű földrajzi régiót alkot (NAGY M. M. 2008). A hódoltság frontier jellege, ami rokonná teszi a TURNER által eredetileg leírt észak-amerikai modellel az éppen az állandó térbeli előrenyomulás és annak szándéka lesz. Ám ezen a ponton a kettő között éles különbség is mutatkozik. Míg Észak-Amerikában a belső területek – mint államtér – kitöltésének külső társadalmi forrása, népesedési potenciálja az eurázsiai kontinensről érkező sok milliós embertömeg volt, és ettől egyre nagyobb lendülettel toródott nyugat felé, addig a Kárpát-medencei frontier esetében ilyenről nem beszélhetünk. A ruméliai török hódítás lendülete a Kárpát-medencében kimerült, és jöllehet a török társadalmi berendezkedés a folyamatos hódításon alapult, ám miután társadalmi potenciálja véges volt, így a terjeszkedésnek erős korlátai voltak. Ennek egyik okát a történeti kérdésekkel is foglalkozó politikai földrajz jelentős képviselője, OTTO MAULL (1956) abban látta, hogy az Oszmán Birodalom fennállása alatt nem folytatott törökösítést, mint amiként erőszakos hitterjesztést sem. Egyszerűen megelégedett meghódított területek birtoklásával, saját hasznára történő igénybevételeivel. E jelenség egyik legfőbb mutatója, hogy a török kiűzését követően a Kárpát-medencében nem maradt sem török anyanyelvű, sem iszlám hitű

etnikai kisebbség. Az egykori birodalom ruméliai területein főleg az előbbi ott maradhatott fenn, ahol a Kárpát-medenceinél jóval tovább tartott a török megszállás, és ez nemcsak az államapparátusban szolgálók ideiglenes jelenlétével járt, hanem a törökségen belül jelentős migrációs folyamatokat is elindított.

A magyar hadtörténelem második földrajzi időszakának fontos kérdése az Erdélyi Fejedelemség viszonylagos önállóságának és a térségben olykor nagy mérvű külpolitikai szerepvállalásának jelensége. Tudjuk, hogy Erdély mint önálló államterületi kiterjedését tekintve a török korban szinte állandó változásban volt (LUKINICH I. 1918), amelyek közül a legjelentősebb egyfelől a *Partium – Máramaros, Kővár vidéke, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd megyék*, valamint a *lugosi* és a *karánsebesi* kerület – megszerzése és a 17. században két alkalommal is a fejedelemséghez került hét vármegye – *Zemplén, Abauj, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Borsod* – birtoklása volt. Politikai földrajzi szempontból e vármegyék közel duplájára növelték a fejedelemség területét és társadalmi potenciálját, ugyanakkor egyfajta ütközőzónaként is szolgáltak Erdély magterülete (az Erdélyi-nagymedence) és a királyi Magyarország, valamint a hódoltsági vidékek között. Katonaföldrajzi megközelítésben mindenképpen növelték a fejedelemség védettségét. Ez utóbbi fő eleme a Keleti- és a Déli-Kárpátok zárt hegyláncán, valamint az azokon keresztül vezető hágókon alapult. Ám nyugati irányból Erdély állama már nem rendelkezett ennyire zárt természeti földrajzi határral. Az Erdélyi-szigethegységet északon és délen két folyó, a Szamos, valamint mellékfolyói és a Maros völgye határolja; a seregek számára mindkettő jól járható irány. A veszélyesebb a Maros völgye volt, mert ez egyfelől egyenesen az erdélyi állam fővárosához, Gyulafehérvárhoz vezetett, másfelől az alföldi bejáratánál fekvő várak, Arad, Lippa, Tótvárad török kézben voltak. Ugyanakkor az Erdélyi-szigethegységhez vezető Körösök mentén fekvő várak – Várad, Belényes, Gyula, Jenő – szintén török birtok. Ez pedig azzal volt egyenértékű, hogy a fejedelemség ugyan elég nagy politikai mozgástérrel rendelkezett, de a török államhatalom birtokolta azokat a magas földrajzi energiájú pontokat, amelyeken át bármikor beavatkozhatott Erdély belügyeibe katonai eszközökkel is. A fentiekben már említett Szamos völgye (a Déli-Szamos-hátság, az Északi-Szamos-hátság) részben a Partiumhoz tartozott, korábban a királyi Magyarországhoz, így ez volt a kevésbé veszélyeztetett terület. Az erdélyi állam viszonylagos függetlensége katonai szempontból szoros kapcsolatban áll az az akcióhátszék jelenségével, valamint azzal, hogy a Kárpát-medencében két nagyhatalom ütközőtérsége alakult ki, és ebből eredően a hadjáratok fő útvonala a Duna mentén haladt. Egyszerűen fogalmazva: Erdély a Török Birodalom peremvidékén helyezkedett el és kívül esett a hadászati főirányon (SUBA J. 2010b; NAGY M.

M. 2010b). Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a török ne fenyegette volna, hiszen amikor Isztambul úgy gondolta, bármikor büntető hadjáratot vezetett a fejedelemség ellen. Ezzel szemben pusztán arról van szó, amit HEGYI KLÁRA (1985) mintegy három évtizeddel ezelőtt már egyértelműen kifejtett: a Török Birodalom határai mentén majd minden égtáj felé vazallus vagy hosszú időre meghódíthatatlan államok alakultak ki. Erdély vonatkozásában ebbe a sorba tartozott a Krími Tatár Kánság, a Moldvai, illetve a Havasalföldi Fejedelemségek, közülük pedig beékelődve Jediszán tartománya, amely a török államtér részeként szerepel térképeinken (DUDAR T. 1991b). Ezt a magyarországi hódoltság kialakításával egy időben szerezte meg a török államhatalom és szervezett ott vilajetet. Ezzel tulajdonképpen két részre osztotta az északi határai mentén fekvő hűbéres államokat és egyben fokozta felügyeletüket is.

A hódoltság kiterjedése, frontier jellege, valamint Erdély viszonylagos önállósága – miként már említettem – két nagyhatalom összeütközését tükrözte a Kárpát-medencében. Miután a kérdéskört a közelmúltban részben már feldolgoztam (NAGY M. M. 2012c), így csak egyetlen lényeges, sem a magyar történetírás, sem a hazai történeti földrajz által tudtommal nem tárgyalt jelenségre kell rámutatnom. Ennek lényege, hogy a török hódoltság korában két olyan nagyhatalom viaskodott egymással a Kárpát-medencében, amelyek időközben jelentős területi változásokon mentek át, másrészt politikai földrajzi központjuk, vagyis geográfiai súlypontjuk is áthelyeződött a földrajzi térben. Miként már említettem, a Habsburg-birodalom a hódoltság korának elején válik kétpólusú hatalommá, két fővárossal, 1561-től Madriddal, és Béccsel, amely 1276-tól a Habsburgok császárvárosa (VERESEGYHÁZI B. 1994). A tengerentúli hódításoknak köszönhetően, valamint a német-római császári cím kiüresedéséből eredően a 16. század elején a két pólus közül valójában a spanyol az erősebb, míg a bécsi központ a gyengébb. A magyarországi hódoltság időszakában azonban a Habsburg hatalmi központ szinte észrevétlenül áttolódik Bécsre, miközben a Spanyol Királyság és a Bécs mint magterület körül szerveződő és tömörödő birtoktestek között a már említett Belső-Európában léteznek elszórva egyéb Habsburg-birtokok: Németalföld, Burgundia, Milánó, Szárd Királyság, Nápolyi Királyság, Szicíliai Királyság (DUDAR T. 1991b; MAULL, O. 1956; HASSINGER, H. 1931; STEINACKER, H. 1963). Vagyis a törökkel való küzdelem már elindítja a két hatalmi pólus távolodását és a későbbi századok dunai birodalma kialakulásának folyamatát. Ebben pedig benne rejlik az is, hogy amikor a török hatalom a magyarországi hódítás kiépítésekor, II. SZULEJMÁN uralma alatt eléri csúcspontját, majd megindul a birodalom lassú hanyatlása, akkor vele szemben egy felemelkedő, az önálló államtér kiépítésébe kezdő hatalmi centrummal találja magát szemben.

A hódoltság korában a Habsburg-birodalom térbeli folyamataival ellentétes tendenciák érvényesülnek az Oszmán Birodalomban. Elsősorban EUGEN OBERHUMMERnek mintegy évszázaddal ezelőtt megjelent alaptanulmányából (1917), valamint MATUZ JÓZSEF (1990) török történelméből ismert az utóbbi nagyhatalom térbeli fejlődéstörténete. E kezdetben, a 13. század első felében még Kis-Ázsiában pásztorkodó nép Eskisehir és Szögut térségében települt le, ahol a Szeldzsuk Birodalom és a Nikaiai Császárság ütközőterületét népesítette be. Tulajdonképpen e térség tekinthető a későbbi oszmán terjeszkedés magterületének, ahonnan előbb főleg nyugat, majd kelet felé is megindult az államtér növekedése (MATUZ J. 1990). A területi expanzió a kezdeti időkben viharos gyorsasággal zajlott, és a 13. század elejére az Oszmán Birodalom már regionális nagyhatalom volt.⁸⁴ Ebben a folyamatban jelentős szerepe volt egyfelől az újjászervezett Bizánci Császárság politikai és katonai gyengeségének, valamint a Szeldzsuk Birodalom fokozatos hanyatlásának is. Ezt kihasználva a fiatal török hatalom egyre agresszívebb expanziót valósított meg. Itt három földrajzi vonatkozású beszédes adatot érdemes megemlíteni: 1349-ben – még Bizánc szövetségeseként – első alkalommal teszi be lábát Ruméliába nagyobb oszmán sereg. Nem egészen két évtizeddel később, 1361-ben a törökök már elfoglalják Drinápolyt (Edirnet), amely 1365-től az oszmán állam fővárosa lesz, 1396-ban pedig Nikápoly mellett jelentős győzelmet aratnak az egyesült keresztény sereg felett (MATUZ J. 1990).

Véleményem szerint ezek az események politikai földrajzi szempontból azt tükrözik, hogy a felemelkedő Török Birodalom történelmi oldalával nyugat felé fordul, és térszerkezeti súlypontja az egykori magterületről és Kis-Ázsiából áttevődik a Balkán-félszigetre. E térbeli folyamatot TIMUR LENK birodalomépítési kísérlete (1370-1405) ha teljes egészében nem is szakítja meg, de egy időre jelentősen lelassítja (MATUZ J. 1990; OBERHUMMER, E. 1917), így a terjeszkedés újabb nagy hulláma csak a 15. század húszas éveiben indulhat meg. Albánia zöme csak 1433-ban kerül török kézre. Ez viszont hatást gyakorolt a Kárpát-medence térszerkezetére is: e megtorpanás időszakában épül ki az első végvári vonal és védelmi rendszer, amely mintegy évszázaddal elodázza a török hódoltság Kárpát-medencei

⁸⁴ A fentiekben említett területi gyarapodással kapcsolatban egykori oszmanistánk, MATUZ JÓZSEF közölt néhány igen jellemző adatot: „...A Szögut környéki legelőterületek – amelyeket Ertogrut annak idején Oszmánra hagyott – terjedelemben alig haladták meg az 1500 km²-t, tehát a Balaton területének háromszorosát sem érték el. Az a fejedelemség, amelyet Oszmán fiára, Orhánra (1326-1360) hagyott, 18 ezer km²-t tett ki, ez a terület csaknem fele akkora, mint a Dunántúl... Amikor Orhán 1360-ban elhunyt, országa már a legjelentősebb anatóliai fejedelemségekhez tartozott. Területe 75 ezer km² volt, több mint négyszer akkora, mint trónralépésekor...” (MATUZ J. 1990, 30-31. p.)

kialakulását. A Török Birodalom térbeli fejlődésének következő jelentős állomása Konstantinápoly elfoglalása: ezzel az új fővárossal az állam súlypontja a szó szoros értelmében Európa és Ázsia találkozási pontjára kerül. CHOLNOKY JENŐ (1936-1937) értelmezése szerint elsősorban a kereskedelmi utak itteni csomósodásának köszönheti a város szinte egyedülállóan magas földrajzi energiáját, amelyhez hozzáfűz egy sajátos, történeti földrajzi szempontból valószínűen nem kellően átgondolt rövid bekezdést, amelynek lényege, hogy Isztambul Bécshez hasonlóan sohasem tudott tartós államalakulat centrumává fejlődni.⁸⁵ Eltekintve attól a szemantikai problémától, hogy mit is tarthatunk „*állandó, tartós államalakulásnak*”, azt a véleményt képviselem, hogy mind Bécs, mind pedig Isztambul – CHOLNOKY JENŐ megállapításával szemben –, igenis ilyen államter centruma volt, jóllehet maga az állam, annak területe és politikai berendezkedése olykor változott. 1276-tól a Habsburgok császárvárosa, később a már említett kétpólusú birodalom egyik fővárosa, amely körül ugyan állandóan változott az államter (STEINACKER H. 1963), de még napjainkban is e funkciót tölti be, immár több mint hét évszázada. Hasonlót mondhatok el Bizánccról is. Amennyiben összevetjük a valamikori Bizánci és az Oszmán Birodalom területi kiterjedését – a kettő fénykorában, az 5-8. században, valamint a 16-17. században –, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek az Appennini-félsziget kivételével jelentős egybeesést mutatnak. Jóllehet e kérdéskör vizsgálata nyilván mélyebb történeti földrajzi kutatásokat igényelne, de személyes szakmai véleményem szerint Bizánc (Konstantinápoly) mintegy másfél évezreden keresztül volt hosszabb-rövidebb megszakításokkal ugyanannak az államternek központja, igaz időközben az azon belüli politikai, társadalmi rendszerek váltották egymást.

Visszatérve az oszmán államter földrajzi fejlődési folyamatára és abban a súlypont áthelyeződésére Konstantinápoly környékére, mondhatjuk, hogy e birodalom új fővárosával egyszerre lett ázsiai és európai, majd az afrikai hódításaival ottani hatalom is. Ez a sajátos földrajzi helyzet tulajdonképpen jelenthetné azt is, hogy világhatalomról lehet szó. Ám mégsem jelenti, mert amikor területileg teljesen kiépül, addigra az igazi világhatalmak már az óceáni térségeket és a tengeren túli vidékeket meghódító országok lesznek. Miközben a törökök számára a Habsburgok osztrák ága által birtokolt államok és tartományok tömörödő konglomerátuma, amely – mint látható volt – a 16. században még másodlagos erőközpont,

⁸⁵ A filológiai hűség kedvéért idézem szó szerint CHOLNOKY JENŐ sorait: „...A várost a görögök alapították Kr. e. a VII. században *Büszantion* néven (latinosan *Byzantium*), de csak Nagy-Konstantinusz római császár tette naggyá Kr. u. a IV. században. Akkor kapta a *Constantinopolis* nevet. Sohasem tudott igazi nemzeti fővárossá emelkedni, nem volt sohasem olyan birodalom székhelye, amely állandó, tartós államalakulásnak lett volna nevezhető. Béccsel lehetne ebben a tekintetben legjobban összehasonlítani...” (CHOLNOKY J. 1936-1937. I. 662. p.)

lett a fő ellenfél, addig a spanyol ág birtokainak zöme tengeren túli, anyagi forrásainak túlnyomó része pedig már az Újvilágból érkezik. Éppen a magyarországi hódoltság időszakában jön létre az új világhatalmak – Spanyolország és Portugália, Franciaország és Anglia – rendszere. Ennek pedig az lesz a legfőbb politikai földrajzi következménye, hogy az Oszmán Birodalom fejlődésének csúcán is megmarad pusztán eurázsiai nagyhatalomnak, amelynek történelmi oldala egyre inkább Nyugat és a Földközi-tenger felé fordul, miközben az új típusú világhatalmak már az óceáni térségek felé orientálódnak, és számukra a Mediterráneum a hátsó oldalt jelenti. Isztambul ettől még sokáig jelentős ellenfél marad, amely diplomáciájával és katonai erejével hosszú időn át meghatározó szereplője lesz a kontinens történetének, de mégsem világhatalom. Vagyis a Kárpát-medencében zajló Habsburg-oszmán összecsapás (BRAUDEL, F. 1996; ÁGOSTON G. 2003; HEFFERNAN, M. 2006) két, területében és térszerkezetében, egyben külpolitikai súlyában is változó nagyhatalom küzdelme volt, aminek hatása rányomta bélyegét a kor magyar hadtörténelmi folyamataira is.

A török hódoltság hatására mintegy törvényszerűen felerősödtek azok a térbeli folyamatok, amelyek főleg a Nagyalföldön (BELUSZKY P. 2001) teljesen átalakították a településhálózatot és a tájhasználatot. Jóllehet mintegy általánosan elterjedt vélemény, hogy a hódoltság időszaka egybeesik a legeltető, rideg állattartás térhódításával, aminek eredményeként megszűnik a korábbi viszonylag egyenletes textúrájú földművelő falvak hálózata, és azt a nagyméretű, a védelmet is jobban szolgáló települések ritkás rendszere váltja fel, ám e szakmai vélekedéssel kapcsolatban utalnom kell egy 15. század eleji francia hadiutazó, BERTRANDON de la BROUQUÈRE (1963) úti beszámolójára. A Tisza mentén utazva ő már nem lát fát, Szeged környékén szántóföldekről számol be, de már ekkor – 1432-1433-ban – utal a nagyméretű legeltető állattartásra. „...*Szegedről elindulva egy másik városba jutottam. Az út ismét szép síkságon vezetett keresztül. A lovak itt is, vadállatokhoz hasonlóan, egészen szabadon élnek. A ménesek egymást érik. Ez a magyarázata annak, miért látni annyi lovat a szegedi piacon...*” (BROUQUÈRE, B. de la 1963, 57. p., fordító nélkül). Az itt közölt forrás nyilván nem elegendő annak eldöntésére, hogy a Nagyalföldön a falvak pusztásodásával párhuzamosan milyen mértékben oszlott meg a szántóföldek és legelők aránya. Arra azonban rávilágít, hogy a hódoltság előtt már nyilván jelenlévő legeltető állattenyésztés térhódításának folyamatát felgyorsította, pontosabban kiteljesítette a török uralom állapota (NAGY M. M. 2007b). E folyamatba illik bele az alföldi mezővárosok megerősödése (BELUSZKY P. s. d.), valamint a pusztásodás már említett növekvő mértéke (BELLON T. 2000), a szálláskertes településtípus térhódítása (KOC SIS GY. 1974), s

véleményem szerint az sem elvetendő, hogy egyes kivételekként már ekkor is létezhetnek tanyaszerű települések (LASZLOVSZKY J. 1986).

Miután a Nagyalföld településhálózatát ebben a korban alapvetően determinálták a vízrajzi viszonyok (GLASER L. 1939), így elképzelhető, hogy a lápos, ingoványos vidék egyes vízmentes, a természettől jól védett partjain is megmaradhatott a nagyobb településektől viszonylag független, térben elkülönült gazdasági jellegű egy-két épületből álló, a későbbi tanyákra emlékeztető lakóhely. Ilyenek létét, ideiglenes jelleggel, igazolhatja maga a rideg, legeltető állattartás is, amely állandó emberi jelenlétet, őrzést feltételez, és ez utóbbi ideiglenes hajlékok létesítését (GYÖRFFY I. 1943). A Nagyalföld településhálózatának átalakulása a hódoltság korában (BELUSZKY P. 2001) szorosan összefügg azzal a szakmai diskurzussal, amelyet neves történésünk, R. VÁRKONYI ÁGNES (2000) így jellemezett: „...*Több évtizeden át csendes vita folyt róla...*” (157. p.), s lényege a Nagyalföld valamikori, ősi tájképének rekonstruálása. Hogy e vita valóban mindig csendes volt, annak ellentmond a már említett SZEKFÜ-CHOLNOKY-féle pengeváltás, és igazolásához – terjedelme miatt is – önálló tudománytörténeti műben kellene azt feldolgozni. Tény, hogy az elmúlt évszázadban jelentős eredményeket felmutató kutatóink érveltek az alföldi puszták kialakulásával kapcsolatos, egymással olykor ellentétes álláspontok mellett (RAPAICS R. 1916; BALLENEGGER R. 1917; TELEKI P. 1936; WELLMANN I. 1985). Az e szakmai vitában született művek jelentősebb alkotásait áttekintve arra a következtetésre jutottam, amit a falvak pusztásodásával kapcsolatban is közöltem: a török hódoltság felgyorsította nagytájunk már korábban megindult társadalom- és gazdaságföldrajzi folyamatait. Ebben pedig a nyugati húskonjunktúra, valamint az ehhez kapcsolódó szarvasmarha-tenyésztés átalakulása (JANKOVICH M. 1967) mellett közrejátszott a védelem mint alapvető emberi szükséglet (MENDÖL T. 1932) érvényesülése is. A táj nyers állapotába való visszavadítása, az árszabályozási munkálatok felhagyásával megnövelt lápok és mocsarak, a védelem számára kedvezőbb nagyméretű falvakba, mezővárosokba irányuló migrációs folyamat, valamint a saját lábön könnyebben menthető árucikk, a szarvasmarha tenyésztésére való áttérés – e tényezők mindegyike mögött ott rejlik a korabeli magyar társadalom természetes önvédelmi reflexe. Ez is hozzátartozik második hadtörténeti földrajzi korszakunkhoz, mint ahogyan összefügg vele jelentősebb településeink geográfiai funkcióváltása is.

Az általános településföldrajz egyik alaptétele, hogy az egyes településeknek mindig van valamilyen geográfiai funkciója, legtöbb esetben funkciói (MENDÖL T. 1963). Nem zárható ugyan egyértelműen ki, hogy egyes magyar városok esetében az első nagy várépítési hullámot megelőzően ne érvényesült volna valamilyen katonai funkció, de úgy vélem, hogy

ennek széles, térbeli elterjedése csak 1242-től kezdődött meg (GÁRDONYI A. 1941). A török hódoltság koráig a katonai és egyéb települési funkciók jól megfértek, mintegy kiegészítették egymást. Ám a két végvári rendszer kiépülésével – nyilván egy rövid történelmi korra vonatkozóan – egyes településeinken túlsúlyba került a katonai funkció, aminek legjobb példája a már említett Érsekújvár (BALÁS GY. 1888). Vagyis a városokra települt nagyobb végvárok – Eger, Szolnok, Győr, Komárom, Szigetvár, Lippa, hogy csak néhányat említsek – egyben sajátos garnizonvárosokká is váltak. Városképüket az egykori ábrázolások alapján a védelmi létesítmények határozták meg. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más kereskedelmi, ipari vagy bármilyen egyéb funkciót ne tölthettek volna be e településeink, de e funkciók jelentős részének nyilván a kor hadügyéhez is kellett igazodnia. Az még történeti földrajzunk jövőbeli feladata, hogy kimutassa a török kor Kárpát-medencei települései geográfiai funkcióinak változását.

A török államtérnek a Kárpát-medencébe való benyomulása a népesség tekintetében is jelentős változásokat hozott. E téren nemcsak azok a háborús pusztítások fontosak, amelyek például Baranyát és Pécsét érték, és amelyek a kor hadjáratainak velejárói voltak (RÚZSÁS L. 1961; DÁVID Z. 1968; SZAKÁLY F. 1999; BAKÁCS I. 1963), hanem legalább ilyen fontos a betelepítések hatására megváltozott, Kárpát-medencei etnikai viszonyrendszer is (MAKKAI L. 1985; CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. 2013). Az etnikai kisebbségek jelentős növekedése a hódoltság időszakában a későbbi magyar hadtörténelem egyik állandó kényszerpályáját alakította ki, és már a hódoltsági időszak kezdetén, 1526-1527-ben az egyik első, jelentős, etnikai polgárháborúhoz vezetett a délszláv elemek és a magyarság között, főleg Szeged környékén (SZAKÁLY F. 1979a). A CSERNI JOVÁN vezette menekülthullám a korábbi hadjárati évben már komoly károkat szenvedett vidéken hamarosan tömeges rablásba és fosztogatásba csapott át, és a felkelés vezetője lassan magyar politikai tényezővé vált. E jelenségek együttesen vezettek SZAPOLYAI JÁNOS erélyes fellépéséhez és a fegyveres összeütközéshez.

A török hódoltsági területek túlnyomó részének visszaszerzése 1699-ben nem jelentett egyből békés állapotokat, alig fél évtizeddel később megkezdődött nemzetünk négy legjelentősebb függetlenségi és szabadságharca közül az első, a II. Rákóczi Ferenc vezette, időben elhúzódó küzdelem. A Rákóczi-szabadságharc viszonylag terjedelmes szakirodalmának köszönhetően jól dokumentált történelmi eseményünk, ám ennek ellenére összefoglaló hadtörténeti feldolgozása BÁNLAKY JÓZSEF hatalmas monográfiájának a

korszakkal foglalkozó kötetén kívül nem ismert.⁸⁶ Legutolsó, modern összefoglalását HECKENAST GUSZTÁV publikálta 1984-ben. A földrajzi viszonyok tekintetében is jelentős lemaradásban van mind történetírásunk, mind történeti földrajzunk. A szabadságharc viszonylag bő szakirodalma ellenére sem mondhatjuk, hogy annak geográfiai viszonyrendszeréről és környezetéről akár csak vázlatos képünk is lenne. Az elmúlt fél évtizedben magam tettem néhány próbálkozást e hiátus pótlására (NAGY M. M. 2007a, 2009d, 2011a, 2013a, 2013d), aminek során igyekeztem a kor nagy eseményének földrajzi kontúrait vázolni, ám a részkutatásokig még nem jutottam el.

A Rákóczi-szabadságharc földrajzi viszonyrendszerének rekonstruálásakor abból a történelmi tényből kell kiindulni, amelyet már említettem: a török elleni felszabadító háborúk közé ékelődött küzdelemről van szó, amely éppen az idő rövidsége miatt még a hódoltság állapotát tükröző tájban zajlik. Érdelemes tájformáló munkára nem került és nem is kerülhetett sor. Még a török uralom időszakában oly fontos, nagyszámú, kisebb-nagyobb vár lerombolása sem történt meg, jóllehet erre a bécsi katonai vezetésnek komoly elképzelései voltak, és maga II. RÁKÓCZI FERENC is romboltatott le várakat (OROSS A. 2011, 2013), mint ahogyan a szabadságharc időszakában rendszeresen épültek sáncok is. MARKÓ ÁRPÁD (1934) még kétszáz olyan várat említ, amely valamilyen szerepet játszott a nemzeti küzdelemben, és ezek közül csak 26 volt állandóan császári kézben. E jellegzetes, a katonai szakmához kötődő tájképi elemekkel kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a teljes lerombolás csak kisebb részének jutott, általában megelégedtek a katonai célra történő használat lehetetlenné tételével, a többi rombolást az enyészet és a környékbeli települések újjáépítése végezte el.

A Rákóczi-szabadságharc földrajzi jellemzőit tekintve hangsúlyozandó, hogy egy olyan Kárpát-medencében zajlott, amelyben a magyar államtér integritása még nem valósult meg. A Zsigmond király által Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok és uradalmak még mindig lengyel birtokban voltak, és az úgynevezett Temesköz továbbra is török hódoltsági terület maradt. Mindemellett a szabadságharc fegyveres küzdelme nem terjedt ki a

⁸⁶ A Rákóczi-szabadságharc történetét a magyar köz- és hadtörténetírás általában a fejedelem személyéhez köti, és ennek eredményeként a felkelés vezérét, valamint eredményeit egy egységként kezeli. Így Rákóczi-biográfiáink általában a szabadságharc hadtörténelmét is jelentik – MÁRKI S. 1907; ASZTALOS M. s. d.; MARKÓ Á. 1934; KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Á. 1976 –, ami bizonyos fokú torz történelmi képet eredményez a magyar társadalomban: mintha a szabadságharc története azonos lenne a fejedelem életrajzával. Holott ez ellentmond annak a történelmi ténynek, hogy II. RÁKÓCZI FERENC 1676-ban született és 1735-ben hunyt el, vagyis 59 évet élt, ám ebből a szabadságharc időszaka (1703-1711) csak nyolc évet tett ki. Jóllehet személye mindvégig meghatározó volt a magyarországi háború folyamán, de ez az előbb említett azonosítás zavarhatja a tiszta történelmi kép alkotását.

Kárpát-medence egészére, így a Dráván túli vidékekre sem. Ugyanakkor voltak olyan területek, főleg a peremvidékeken, amelyek mindvégig császári kézben maradtak. Ezeket nagyon markánsan jeleníti meg a BÁNKÚTI IMRE által 1976-ban publikált forrásgyűjtemény második térképmelléklete. E szerint mindvégig császári kézben volt a *Maros északi partja*, valamint *Dél-Erdély* (*Szeben* és *Brassó* központtal), *Horvátország*, továbbá az osztrák határvidék. Ezen túlmenően foltszerű térbeli szóródással ilyen terület volt még *Trencsén*, *Lipótvár*, *Győr*, *Buda* és *Pest* (a központi térség) és *Várad* környéke. Amennyiben egy pillantást vetünk bármely modern történelmi atlaszunknak a Rákóczi-szabadságharcot ábrázoló térképeire, akkor feltűnő annak geográfiai *foltszerűsége* (6. ábra). A szabadságharcot fokozottan jellemezte a hadtörténelmünk korábbi időszakából ismert kis kötelékek, nagy tér viszonya, és ebből eredt, hogy egyes hadműveleteikkel az ország hatalmas területeit lehetett megszerezni vagy éppen elveszíteni. Így a birtokbavétel mindig foltszerűen történt.

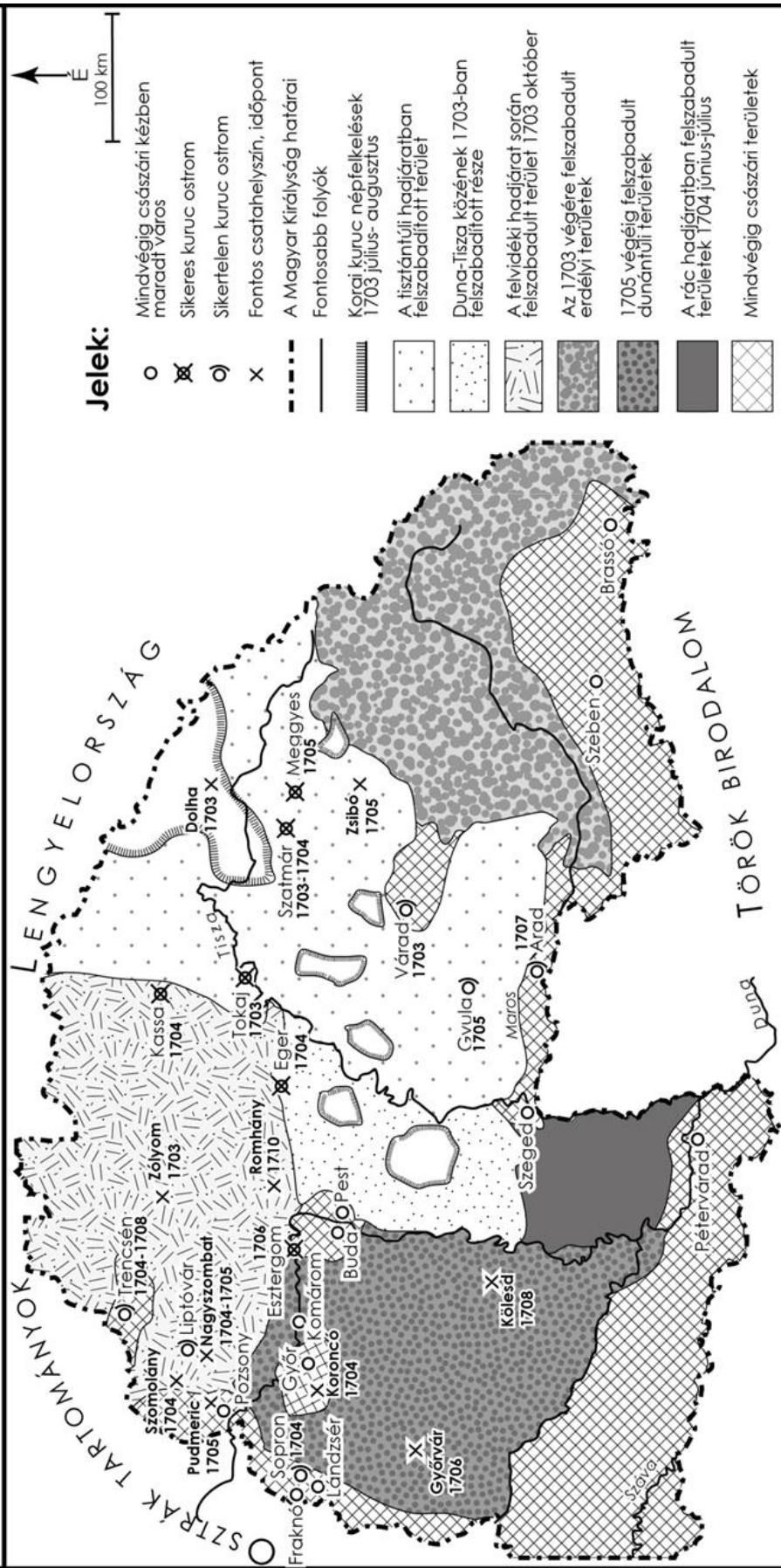
A szabadságharc másik földrajzi sajátossága a kuruc állam magterületének elhelyezkedése, az ország északkeleti határvidékén, amely már korábban is földrajzi periféria lehetett. E magterület központja Munkács, amúgy is Rákóczi birtok és a környező vidékek. Másként fogalmazva, a magterület egyrészt magát az Északkeleti-Kárpátok zárt politikai földrajzi határvidékét, valamint a Beregi-síkság és a Bodrogtörzs egy részt foglalta magába. Innen indult a küzdelem és végül e területekre is szorult vissza a maradék kuruc állam. Politikai földrajzi szempontból a Rákóczi-szabadságharc egyik – véleményem szerint – államigazgatási szempontból negatív jellemzője, hogy a kuruc államnak mindvégig nincs fővárosa. A fejedelem és udvartartása végig mozgásban van, a középkori királyainkhoz hasonlóan állandóan vándorol. Ennek legfőbb oka csak részben az, hogy az ország korábbi fővárosa, Buda mindvégig császár kézben maradt, és félig romos állapota miatt amúgy sem lett volna alkalmas közigazgatási és katonai székhelyül.⁸⁷

⁸⁷ Amikor az angol utazó, LORD PAGETT 1702-ben jár Magyarországon és immár majd két évtizeddel Buda visszafoglalását követően beszámol a város állapotáról, akkor a következőt jegyzi fel: „...*Pest jelenleg egy kicsi, de elég sűrűn lakott város, teljesen felépült már a romokból, amelybe Buda két korábbi ostroma döntötte. Erődítményekkel és bástyákkal megerősített régi fala még ma is áll, félhold alakban a Duna egyik (északi) partjától a másik (déli) partig terjed, és a folyó zárja be a város maradék kerületét... Ez a híres Buda Magyarország fővárosa... Még most is ugyanabban az állapotban van, amilyenben az a borzalmas ostrom hagyta, már ami az erődítményeket illeti, de sok magánház szépen újjáépült, különösen a Rácvárosban és a Vízivárosban...*” (GÖMÖRI GY. 1994., 95. p., Kropf Lajos fordítása)

6. ábra
A Rákóczi-szabadságharc térbelisége (1703-1711)

Forrás: BÁNKÚTI I. 1976

Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

A másik okot abban vélem, hogy Pozsony egyfelől mint koronázó város, másfelől mint az ország igazgatási központja a hódoltság idején kedvezőtlen helyen – a Nyugati-kapuban – feküdt, és ez katonailag is alkalmatlanná tette a fővárosi funkciók ellátására. Mindemellett a valós főváros kialakítására és az udvartartás letelepítésére nem kedveztek a katonaföldrajzi körülmények sem. Miután az egyes hadjáratok években akár országrésznyi területek is gazdát cseréltek, a Dunántúlt pedig soha sem sikerült tartósan birtokolni, így szinte reménytelen kísérlet lett volna állandó székhelyű politikai központot létrehozni. A főváros korabeli hiánya azonban segíti a mai kutatót, mert a fejedelem fő tartózkodási helyei egyben kijelölik a Kárpát-medencében folyó szabadságharc legfontosabb területeit. A fejedelmi tartózkodási helyek több alkalommal is publikált térképe (KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Á. 1976) arról tanúskodik, hogy nemzeti háborúnk legfőbb területe a valamikori hódoltság Duna-Tisza-közi északi része, a Felvidék Ipoly és Vág közötti területei, valamint a Felső-Tiszavidék és a Bodrog, továbbá a Sajó és mellékfolyóinak völgye volt. Feltűnő, hogy Erdélyben viszonylag kevés és nagy szórtságú pontot találunk, míg a Duna-Tisza közén csak az 1704. évi rác hadjáratban érintett Duna és Tisza-parti néhány helység jelentkezik.

A szabadságharc küzdelmeinek földrajzi foltszerűségével függ össze, hogy a Dunántúlon a fejedelem mindössze két alkalommal, egy-egy településen járt: Pentelén és Dunaföldváron. A felvidéki területek látható felértékelődése részben azzal hozható összefüggésbe, hogy a török háborúk az ország e részeit kímélték meg leginkább, jóllehet a Habsburg-erdélyi összecsapások fő hadszíntere itt terült el. Másfelől a Felvidék jelentette a fő ipari funkciójú térséget, amit az is bizonyít, hogy a kuruc seregek hadiipari üzemei itt, az amúgy is ipari tevékenységet folytató városokban működtek (HECKENAST G. 1959; BÁNKÚTI I. 1991; NAGY M. M. 2012a, 2012b). A magyar hadtörténelemben ekkor már egyértelműen kimutatható a gazdasági régiók és a hozzájuk kapcsolódó hadiipari körzetek elkülönülésének kezdete a Kárpát-medence térszerkezetében (NAGY M. M. 2012a, 2012b). A Rákóczi-szabadságharc térbeliségéhez tartozik az is, hogy legjelentősebb ütközeteinek zöme – Zsibó, Trencsén, Kölesd, Nagyszombat, Szomolány, Koroncó, Pudmeric, Győrvar – az ország nyugati felére esett, ezen belül pedig részben a nyugati határ közelében történt. Erdély határára egyetlen csata jut, Zsibónál, míg az északi terület középső részén kettő ilyen helységet találunk egyet a küzdelem elején, Zólyomnál (1703), egyet pedig Romhánynál (1710). A Rákóczi-szabadságharc újabb jellemzője, hogy már alig észrevehetően megkezdődik a Kárpát-medencén belüli önálló hadszínterek térbeli elkülönülésének folyamata, amely azonban majd csak az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc időszakára teljesebbé válik.

A Rákóczi-szabadságharc éveiben a kontinens politikai terében olyan küzdelmek zajlanak, amely alapjaiban meghatározzák annak kimenetelét. A már említett spanyol örökösödési háború, valamint a nagy északi háború teljesen átalakítja a külpolitikai viszonyrendszert, amelyre Rákóczi eleve épített a felkelés kezdetén. Köztudott, hogy a kuruc állami vezetés a Habsburg udvaron kívül gyakorlatilag minden európai hatalmi központtal igyekezett valamilyen szövetségi viszonyt felvenni: általában komoly gyakorlati siker nélkül (MARKÓ Á. 1936; CZIGÁNY I. 2002; NAGY M. M. 2013a). A szabadságharc éveiben lezajló külpolitikai folyamatok első s legfontosabb eleme, hogy ekkor ér véget a Habsburg világhatalom kiépítésére tett több évszázados próbálkozás, és az addigi kétpólusú birodalom egyközpontúvá válik, megindul történelmi oldalának kelet felé fordulása és ezzel együtt dunai államalakulattá formálódása is. A másik fontos tényező, hogy megkezdődik a lengyel államtér gyengülése és ezzel párhuzamosan az Orosz Birodalom felemelkedése kontinentális hatalommá. E folyamatok összefüggéseiből adódik, hogy a fejedelem rákényszerül annak felismerésére: ki kell törni katonailag a Kárpát-medencéből, hogy a kuruc állam valóban bekapcsolódhassék a nagy európai küzdelembe, és ily módon tegyen szert erős katonai szövetségesre. A Kárpát-medencéből való kitörési kísérlet azonban 1708-ban Trencsén mellett kudarcot vall, és megkezdődik a felkelés hosszas agóniája.

A nehezen folyó kuruc hadműveletek mögött az rejlik, hogy egyfelől sem a fejedelemnek, sem tisztikarának nincsenek kellő katonai képzettsége, másfelől pedig RÁKÓCZI maga sem ismeri az országot. Ennek azonban annyi kultúrtörténeti haszna van, hogy memoárjában mindenhol részletesen kitér a táj leírására, a csatateretek földrajzi ismertetésére, és így a 17-18. század fordulója Magyarországnak egyik legjobb leírójává válik (RÁKÓCZI F. 1978; NAGY M. M. 2007d). Híressé vált sorai szerint túl fiatal és tapasztalatlan volt feladatához, amelynek megvalósításához nem rendelkezett kellő szakismerettel sem.⁸⁸ A Rákóczi-szabadságharc ütközeteit feldolgozó MARKÓ ÁRPÁD (2003) kutatásaiból egyértelműen kiderül; a kuruc tisztikar sem földrajzi, sem katonai tudásában nem volt ellenfele a császár hadseregének. Leginkább tapasztalati úton szerzett katonaföldrajzi, de főleg csak tereptani és topográfiai ismeretei voltak, amelyet kétségtelenül igyekezett

⁸⁸ „...Ha az olvasó a könyv további részében azt látja, hogy senkit sem dicsérek különösebben, de sokakat kárhoztatok, annak tulajdonítsa, amit már előadtam, azaz hogy a mesterek hiányoztak, nem a tanítványok, akik közé magamat is számítanom kell. Én akkor huszonhat éves voltam, minden katonai tapasztalat nélkül, s a politikát és történelmet is csak elég felületesen ismertem. A hiányokat és a hibákat észre tudtam venni, de talán nem tudtam kijavítani. Bevallom tehát, hogy vak voltam és világtalanokat vezettem...” (RÁKÓCZI F. 1978, 329. p. Vas István fordítása)

kihasználni. Ennek nagyon jó példája, hogy amikor HERBEVILLE marsall seregével 1705 őszén hadműveleti kényszerből átkel a Nagyalföldön, hogy Erdélybe meneteljen, akkor az amúgy is lakatlan tájon tudatosan mindent eltüntetnek előle, ami a sereg élelmezéséhez és ellátásához kell. A kuruc vezetés ismét a táj nyers erőire támaszkodik, ha úgy tetszik az Árpád-kori állapotokhoz tér vissza. Ám ez a 18. század elején már kevés. HERBEVILLE csapatai ugyan részben szétzilálódnak, részben meggyengülnek (MARKÓ Á. 1935), de a Zsibói-szoroshoz kiérve még így is megszegyenítő vereséget mérnek a kuruc erőkre. A katonaföldrajzi szakmai tudás hiánya – miként már említettem – teljesen hibás katonai döntésekhez vezet, aminek kiváló példája a fejedelem 1704. évi rác hadjárata. Ekkor jó lehetőség kínálkozott arra, hogy a Duna-völgyébe nyugat felé kijutott francia és bajor szövetségesekkel együttműködve csapást mérjen Bécsre és ezzel gyorsan befejezze a magyar társadalom háborúját. Ám a kuruc katonai vezetés nem ismeri fel a hadműveleti lehetőséget, a földrajzi helyzettel nem tud élni, és így elhúzódó háborúba keveredik (NAGY M. M. 2011a).

A Rákóczi-szabadságharc bukásának a fenti, a katonaföldrajz körébe vágó okokon kívül van még egy magyarázata; a magyar társadalom potenciáljának meggyengülése. A már említett rácok elleni hadjárat arra utal, hogy nemzeti küzdelmünkben az etnikai kisebbségekkel szembeni konfliktusok is szerepet játszottak. A török elleni felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc éveiben már folyamatosan zajlik az idegen etnikumú népcsoportok betelepítése, főleg a Nagyalföld szabad területeire. Ekkor még Pest megye is gyéren lakott; van hol letelepedni (KOSÁRY D. 1965; GULYÁS L. 2012). A betelepítés ellenére a Rákóczi-szabadságharc éveiben a Kárpát-medence lakossága mintegy 10 %-kal csökken. WELMANN IMRE (1980) számításai szerint e háború kezdetén a lakosság lélekszáma 4,5 millió fő lehetett, míg 1711-re ez 3,9 millióra csökkent. A mortalitás hatalmas mértékében egyrészt a hadjáratok során elkövetett népirtások – a kuruc veszteség az öt legjelentősebb ütközetben összesen 2000 fő halott és 2800 fő sebesült volt –, valamint főleg az 1708-tól dühöngő pestisjárvány játszott szerepet (NAGY M. M. 2013d). Erre az utóbbira egykori híres történészünk, THALY KÁLMÁN már 1879-ben felhívta a figyelmet; a szabadságharc bukását a pestisnek tulajdonította. Az azóta eltelt évtizedekben folytatott orvostörténeti kutatások árnyalták e képet. Ma már tudjuk, hogy a kor Magyarországon több járványos betegség is jelen van, és a hadak egészségügyi rendszere sem kedvez a járványok megfékezésének (GYÖRÝ T. 1906; HÉJJA P. 1936; GORTVAY GY. 1953; TAKÁTS L. 2003). Ám ezek mégis csak töredékét adták az 1708-tól egyre jobban terjedő pestisnek (VEKERDI L. 2009). Azt még a jövő mikrokutatásainak kell kideríteniük, hogy a Kárpát-medence lakossága 10 %-ának elvesztésében milyen arányban lehet felelős a kor hadviselése és a pestis. Magam azon a

véleményen vagyok, hogy a mintegy 600.000 főnyi népességcsökkenés – aminél a közben betelepültek halálozása miatt, nagyobb lehetett a mortalitás – mindkét tényezőre egyaránt visszavezethető, ám területileg eltérő mértékben.

Hadtörténelmünk második földrajzi időszaka során a Kárpát-medencei táj jelentősen átalakult. Ha pusztán a katonai vonatkozású tényezőket veszem számba, akkor a következő összegzésre jutok. Ebben a hosszú időszakban hintette tele a magyar hadtörténelem várakkal és erősségekkel a Kárpát-medencét, és ezzel egyben hatást gyakorol napjaink turizmusföldrajzára is. Hadtörténelmi eseményeink és folyamataink felerősítették a medencecsoport egyes tájainak és régióinak térbeli elkülönülését, és szerepet játszottak néhány ma is ismert földrajzi periféria kialakulási folyamatában. Az időszak jelentős részét kitöltő török kor hódoltsági intervalluma még ha nem is egyértelműen egyedi kiváltója, de fontos tényezője az alföldi településhálózat átrendeződésének, az alföldi puszták létrejöttének. S nem utolsósorban e korszak következménye lesz a Kárpát-medence etnikai viszonyainak megváltozása is, és ezzel együtt későbbi hadtörténelmünk kényszerpályájának létrejötte.

4.3. A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszaka

4.3.1. A magyar hadügy földrajzi szemléletének változásai 1711-1956

A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszaka a Rákóczi-szabadságharc bukásával kezdődik és értekezésemben az 1956. évi forradalom és szabadságharc eseményeivel zárul. Időtartama 245 év; legrövidebb geográfiai periódus nemzetünk hadtörténelmében, ami azonban mind politikai eseményeit, mind térbeli folyamatait tekintve nagyon mozgalmas kor. Jóllehet kezdeti évtizedeit, főleg a 18. századot a Kárpát-medencében viszonylag békés évek töltik ki, ám a következő század közepétől egyre rövidülő időszakokkal elválasztott háborúk határozzák meg képét. Hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszakának utolsó, bő száz évére, az 1848-tól 1956-ig tartó periódusra esik történelmünk két jelentős szabadságharca (1848-1849, 1956), egy honvédő háborúja (1918-1919), s nem utolsósorban ebben az időszakban található az első, valamint a második világháború is, főleg az utóbbi jelentős tájformáló hatásával együtt. Jóllehet a jelen fejezetben tárgyalt időszak politikai és hadtörténelmi eseményeit – éppen időbeli közelségük miatt – hangsúlyosabbnak érezzük, mint a korábbi századokét, és a kultúrtáj jelentős átalakulása miatt földrajzi szempontból is ilyennek tűnhet, ám hadtörténelmünk előző két földrajzi időszaka mégsem törpülhet el mellette. Harmadik korszakunk – amennyiben a magyar történeti földrajz periodizációjához kell kötnünk – magában rejti a FRISNYÁK SÁNDOR (1996) által meghatározott időszakok közül a *kései feudalizmus* (16-18. század) második felét, valamint a

tökés *átalakulás korszakát* (1848-1920). Az azóta eltelt évszázadnyi idő, amelyről alaptanulmányának végén FRISNYÁK SÁNDOR mindössze annyit mond: „...*már egy másik gazdaságtörténeti (vagy kultúrgeográfiai) korszak kezdete...*” (141. p.), egyfelől a korábban megkezdődött tájformálódási folyamatok további érvényesülését tartalmazza, másfelől pedig egyebek mellett éppen a magyar hadügy eseményeiből eredően új tendenciákat is magában hordoz. Nagy általánosságban elmondható, hogy az 1711-ben kezdődő időszak legfőbb történeti és hadtörténeti földrajzi jellemzője a Kárpát-medence mai földrajzi képének kialakulása, a műtáj jelentős térhódítása, valamint e folyamaton belül a hadügy fokozott szerepe. Míg az előző két időszakban a katonai intézményrendszer, ha nem is kizárólag csak, de főleg közvetlen tájformáló hatásként érvényesült a földrajzi térben, miközben ez utóbbi is markánsan megfigyelhető direkt hatást gyakorolt a hadügyi folyamatokra, addig a magyar hadtörténelem harmadik időszakában – elsősorban az emberi kultúra és ebből eredően a hadügy fejlődése miatt – már az indirekt kapcsolatrendszer is egyre jelentősebb hatást gyakorol mind a táj, mind a katonai intézményrendszer tekintetében. Szakmai meggyőződésem, amelynek egyes elemeit katonaföldrajzi összefoglalómban (NAGY M. M. 2006) már megfogalmaztam; az utolsó negyed évezredben a hadügy minden technikai és technológiai fejlődése ellenére is egyre fokozódó mértékben függ földrajzi környezetétől, miközben maga – és ezt elsősorban a huszadik század bizonyítja – továbbra is az egyik legjelentősebb antropogén tájformáló tényező maradt. Másként fogalmazva: ezt az utolsó két és fél évszázadot a földrajzi viszonyrendszer, valamint a hadügy szimbiózisának változása is jellemzi geográfiai szempontból. E földrajzi szimbiózis módosulásának tudományos érdekességét főleg az adja, hogy miközben két, önmagában is jelentősen változó tényező szoros kapcsolatáról van szó, aközben szellemiségében az egyiket egyre növekvő mértékben áthatja a geográfiai elem, ám már nem pusztán az empíria szintjén, hanem egészen a tudományosságig menően. S ez ráadásul oly módon valósul meg, hogy pusztán a katonai szakma gyakorlati és elméleti vetületeiben éppúgy növekvő szerepet játszik a földrajzi szemléletmód (NAGY M. M. 2002b), mint amiként a katonai tevékenységen belül megszületik – a hadügy tudományosodásával párhuzamosan – a geográfiának és a hadtudománynak egy közös tudományterülete, a katonaföldrajz (NAGY M. M. 2006).

A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszakára jellemző katonai gondolkodásmódról – ismét nagy általánosságban – elmondható, hogy egyfelől tudományos fejlődése szoros párhuzamban halad a geográfia diszciplínájával, másfelől pedig egyre földrajzibb lesz (MENDÖL T. 1999; NAGY M. M. 2002b). Eddigi kutatásaim alapján mindezt két tényezőre vezethetem vissza: a hadügy részben eljárási és technikai változásaira, valamint

az európai kultúrkör embere műveltségének módosulására. A geográfiai elem mindkettőben döntő fontosságú (NAGY M. M. 2006). Ennek egyik megjelenési formája, hogy elsősorban az általános földrajzi műveltség emelkedésének, valamint a közoktatásnak hatására a 19-20. században a legfelsőbb szintű katonai gondolkodás tulajdonképpen földrajzi alapú teóriákat és gondolatmenetet igényel, és ez így van még napjainkban is (NAGY M. M. 2002b). A fentiekben elmondottakból ered, hogy amikor a magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszakát jellemző, a katonai szakmához kötődő gondolkodásmódról kell szólni, akkor ebben az esetben két tényezőt kell ismertetni: egyfelől a katonai szakma és a hadügy geográfiai vonatkozású változásai, másfelől maga a katonaföldrajz tudományterülete határozza meg geográfiai szempontból hadtörténelmi folyamatainkat. A hadügy változása esetében értekezésem témája szempontjából legjelentősebb faktor – az állandó hadseregek és a tömeghadseregek váltásával kísért – méretbeli növekedés, ami szinte észrevétlenül alakította át a katonai szakma földrajzi gondolkodását. Nem mintha a társadalmi potenciálban történő gondolkodás, még ha egyes időszakokban csak kezdetleges szinten is, nem lett volna jelen a mindenkori hadviselésben, de a 18. század elején, a már említett ellátási nehézségek miatt még a *hadszintér eltartó képessége* áll a legfelsőbb katonai vezetés és a hadvezérek szemléletmódjának homlokterében. A fegyveres erők növekedésével ezt fokozatosan felváltja a *társadalmi potenciál* elsődlegessége.

A jelenség mögött a 18-20. század demográfiai és gazdasági folyamatai állnak (POUNDS, N. J. G. 1997), amelyek jelentősen megnövelik a fegyveres erők létszámát és ezzel a fegyveres küzdelem térbeli kiterjedését is. Hogy a növekedés érzékeltetésére magyar vonatkozású adatokkal éljek, érdemesnek tartom a Habsburg-birodalom fegyveres erőinek néhány létszámadatát ismertetni. Míg 1686-ban – vagyis Buda visszafoglalásának évében – a Habsburg-birodalom állandó hadseregét már sikerült 105.000 főre emelni, amihez 12 ezer magyar és ugyanennyi horvát irreguláris erővel számolhattak (ZACHAR J. 2004), addig mintegy évszázaddal később, amikorra az állandó hadseregek kialakulásának folyamata véget ért, például 1794-ben már 284.000 főről beszélhetünk, 1848. március végén pedig már 430 ezer főről. 1859-ben a teljes állomány 375.445 főt tett ki, és az 1866. évi háború során már 606 ezer főről szólnak a kimutatások, és ez a létszám – nyilván a mozgósítás hatására – augusztusra már közel 750 ezer főre emelkedett (GÖMÖRY G. 1893). Az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháború éveiben (1914-1918) pedig már összesen 8,32 millió katonát állított ki (KLEINDEL, W. 1989). Létszámok tekintetében a második világháború sem mutat kisebb léptékeket. Egykori nyugati publicistánk és hadtörténészünk, GOSZTONYI PÉTER (1992) adatai szerint 1940 telén – az erdélyi bevonulást követő leszerelés után – az akkor mintegy

13,6 milliós Magyarország 184 ezer katonát tartott fegyverben, és mintegy másfél millió fő bármikor behívható tartalékos hadkötelese volt.

A társadalom katonai intézményrendszerének növekedése eredményezi, hogy vezetésére két fajta, mondhatnám két szemléletmódú szakembergárda alakul ki. Az egyik a különböző nagyságú katonai kötelékek vezetésére felkészült, úgynevezett csapattiszt, a másik pedig a legfelsőbb szintű állami és politikai célokat is szem előtt tartó, a gyakorlati tudás mellett nagymértékű elméleti ismeretekkel is rendelkező vezérkari tiszt (JULIER F. 1932a). Ki kell emelnem azonban, hogy mindkét kategória esetében ugyanolyan súlyú a szakmai felkészültség, a különbség közöttük elsősorban kevésbé az ismeretek mennyiségében, mint inkább irányultságában rejlik. Hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszakában a hadügy szakértelme, legfőképpen a tisztikar szakmai tudása egyre inkább stratégiai tényezővé és egyben a 19-20. század hadtudományának egyik központi kérdésévé válik. E témakörnek a két világháború közötti évtizedekben komoly szakirodalma alakul ki (JULIER F. 1932a, b; TÖVISHÁZY-FERJENTSIK O. 1937; PERJÉS G. 2002; ZACHAR J. 2008), amelynek legfőbb magyar képviselője – szinte egész életművével – JULIER FERENC volt (NAGY M. M. 1998). A vezérkari testület rendeltetéséből eredően – a tervezőmunka, a legmagasabb szintű katonai döntések előkészítése és szakmai alátámasztása, az okmányolás és egyéb bürokratikus feladatok, hogy csak a legfontosabbakat említsem – fokozottan érzékeny a földrajzi kérdések iránt. A legtöbb modern fegyveres erőknél a geográfiai, valamint a térképészeti kérdések szakterülete is a vezérkar hatáskörébe tartozik.⁸⁹ Ugyanakkor a modern hadügy vezérkari testületeinek egyik legfontosabb szakmai és geográfiai vonatkozású jellemzője az azonos szakmai szemléletmód, amelyet részben a katonai oktatási intézményekben folytatott képzés, részben pedig maga a vezérkari főnök személye határoz meg. A szervezet működésének egyik alapvető feltétele, hogy a földrajzi kérdésekről, valamint a geográfiai elemek és a hadügy

⁸⁹ E feladatkör a különböző országok hadügyét szabályozó törvények és egyéb előírások esetében eltérő módon jelenik meg. Ennek megfelelően az egyes szakíróknál is eltérések találhatók, de a földrajzi és térképészeti feladatrendszer majd mindenhol kimutatható. Ennek érzékeltetésére idézem itt a már említett JULIER FERENC pálya- és kortársának, SUHAY IMRÉNEK a vezérkarral kapcsolatos egyik megállapítását: „...A vezérkar főnökének döntő szava van a honvédelmi törvények alkotásánál, a honvédelem megszervezésében, az erődítések kiépítésének kérdésében. Nagy figyelemmel kell kísérenie az újításokat katonai téren, persze ebben a feladatában nagyszámú nyelv- és földrajzismerettel bíró vezérkari tisztnek kell őt támogatnia. A katonai térképészet ügye, a külföldi katonai szakirodalom, valamint a hadtörténelem tanulságainak éber figyelemmel való kísérése is a vezérkar számos feladatainak egyike...” (SUHAY I. 1940., 106. p.)

kapcsolatrendszeréről minden tagja egyforma szemléletmód alapján gondolkozzék,⁹⁰ ami azonban nem zárhatja ki az egyes helyzetekkel kapcsolatban végzett megítélések sokrétűségét.

A vezérkari és a parancsnoki testület egységes földrajzi gondolkodásmódjának egyik biztosítéka a modern katonaföldrajz léte, amely a magyar hadtörténelem harmadik geográfiai időszakában – a geográfiával párhuzamosan – hatalmas fejlődést mutat. Értekezésemnek nem tárgya a katonaföldrajz mint tudományterület történetének feldolgozása, így csak az adott korszakra jellemző, valamint az egyetemes és a magyar hadtörténelmet egyértelműen befolyásoló néhány tény számbavételére szorítkozom. Az egyetemes hadtudomány megújítása, amely elsősorban CARL VON CLAUSEWITZ nevéhez kötődik, egyben a katonaföldrajz újjászületését, a modern értelemben vett tudományosodását is jelenti. Első képviselői, CLAUSEWITZ (1780-1831), valamint ALBRECHT VON ROON (1803-1879) még legfőképpen a hadszíntér és a hadügy kapcsolatát tartották szem előtt (TIETZE, W. 1968-1972). Az ő általuk képviselt irányzathoz tartozott első jelentős katonai geográfusunk, KORPONAI JÁNOS (1819-1881), akinek két kötetben megjelent *Hadi földírás elmélete* (1845, 1848), még erős leíró vonásokat is mutat.

Ezen nagy változás majd legfőként az első világháború időszakában lesz, amikor részben a hadügy addig soha nem látott méretei, részben pedig a földrajztudomány fejlődése a geográfia figyelmét is felhívja a társadalom védelmi intézményrendszerének és a geográfiai faktoroknak szoros kapcsolatára. E kultúrtörténeti tényre vezethető vissza, hogy az első világháború éveiben lát napvilágot – TÓTH ZOLTÁN (1917), valamint STRÖMPL GÁBOR (1916) tollából – két olyan fontos katonaföldrajzi tanulmányunk, amely arra utal: a magyar földrajztudomány szembesült a háború geográfiájának problémakörével (NAGY M. M. 2006). Az első világháború már egyértelműen a társadalmi potenciálok küzdelmeként értékelhető, és részben ez a felismerés vezet oda, hogy a katonaföldrajz szemléletmódja is megváltozik, egyre erősebben közelít a politikai geográfiához, és az ily módon kialakult *védelemföldrajz* (*Wehrgeographie*) a teljes földrajzi viszonyrendszer felé (STUHLMANN, F. 1933; NIEDERMAYER, O. 1942). A politikai geográfia, a hadügy és a katonaföldrajz, valamint a

⁹⁰ „...A vezérkari testület létesítésénél, a hadvezér támogatásának és a hadvezéri sarjadék nevelésének gondolata mellett, még az a megfontolás is szerepelt, hogy oly magasabb színvonalú katonai testület álljon rendelkezésre, mely egyöntetű képzettségénél fogva az előfordulható hadi helyzeteket egységesen ítélje meg, e helyzetekből adódó hadifeladatokat egyöntetű felfogás alapján oldja meg és az e célból szükséges hadmozdulatok elrendelésénél egységes parancskiadási módot használjon. Ez biztosítja legjobban a haderőt alkotó hadászati egységek vezetésére hivatott magasabb parancsnokságok között az egységet...” (JULIER F. 1931, 17-18. p.)

politikum egymáshoz való erős közeledését bizonyítja KARL HAUSHOFER (1869-1946) életműve, aki katonaként egyfelől a geopolitikai eszmerendszerrel igyekezett folytatni FRIEDRICH RATZEL antropogeográfiáját és politikai földrajzát, másfelől ezt a szemléletmódot ötvözi a katonák földrajzi műveltségével (HAUSHOFER, K. 1932; EBELING F. 1992; NAGY M. M. 2006). A hadügy földrajzi gondolkodásának e minőségi változása főleg a két világháború időszakában jelenik meg élesen a szakirodalomban (MAYER-CSEJKOVITS K. 1927, 1931; MUNDT, H. 1934; JULIER F. 1934; NÉMETH J. 1934; RÁTZ J. 1936; FOERTSCH, H. 1940), és a kor szakirodalmi termése egyértelműen mutatja: ekkor már egyetlen hadművészeti kérdéstről sem lehet beszélni alapos geográfiai ismeretek és műveltség nélkül (NAGY M. M. 2002b). A huszadik század lesz az a korszak, amikor – főleg annak első felében – a társadalom és a katonai szakma polgári geográfiai műveltsége erősen közelít egymáshoz.⁹¹

Ám a geográfia egyéb területeihez történő felzárkózása ellenére a katonaföldrajz mégis megőrzi gyakorlatiasságát, célorientáltságát. Ez lesz az 1711-ben kezdődő hadtörténelmi időszakunk egyik jellemzője, ami egyébként kifejeződésre jut abban is, hogy hazánkban – kontinensünk egyéb országaihoz hasonlóan – az államtér térképi felvételében az abban igen érdekelt hadügy intézményrendszere játszik főszerepet. Mind az állandó, mind pedig a tömeghadseregek korában, amikor egyfelől a hadszíntér eltartó képessége, másfelől a társadalmi potenciálok válnak döntővé, és ezzel párhuzamosan egyre inkább megnő a fegyveres küzdelem földrajzi kiterjedése, mind nagyobb szerepet kap a tér és idő egymáshoz való viszonya, amelyet már a háború és a hadműveletek tervezésekor is figyelembe kell venni. E jelenségek együttesen a növekvő mértékű térképfelhasználáshoz vezetnek a hadügyben, ami azt jelenti: a 18. század elején még csak a legmagasabb szintű állami és katonai vezetés alkalmaz mindennapi munkájában térképeket, még az 1848-1849. évi szabadságharcban már a magasabb parancsnokok használnak ilyet, a 20. század fordulójára pedig már az alparancsnokok mindennapi eszközévé válik a térkép.⁹² Ugyanakkor a Habsburg-birodalom

⁹¹ Főleg a huszadik század évtizedeire jellemző, hogy a civil és a katonatársadalom földrajzi szemléletmódjának azonosságán túl az általános geográfiai ismerethalmaz egy részének is egybe kell esnie. A közoktatás intézményesülése nyilván ennek irányába hatott. Ám a magasabb iskolai végzettségűek körében is kimutatható e jelenség. Ennek magyar példája PRINZ GYULA Európa természeti földrajza (1923) című műve, amely alcíme szerint egymástól teljesen eltérő képzést folytató felsőfokú, egyebek mellett katonai tanintézetek számára is készült.

⁹² A tér és idő kapcsolatára dolgozatom előző részeiben már utaltam, így e helyen a hadügy térbeliségéről egyetlen rövid bekezdést idézek a két világháború közötti egyetemes katonai szakirodalomból, amelyen nagyon jól tükröződik a modern hadügy térképhez és földrajzi viszonyokhoz való kötődése; „...*A térkép mint a terep képe, minden hadviselés nélkülözhetetlen segédeszköze. Hegységek elválasztják és megnehezítik a mozgást, az elszállásolást és az ellátást, de megkönnyítik az elhárítást és gátolják a támadást. A síkságnak ellenkező a*

katonai térképfelvétele – mint országleírás – a 18. században az államigazgatás egyik segédeszköze lesz, ami előre vetíti az egész korszakra általánosan érvényes jelenséget: a polgári és a katonai közigazgatás térbeli szervezetei többé-kevésbé fedik egymást (PERJÉS G. 1968; ANGELI, M. E. 1876-1891; PÁPAY GY. 1995; MÁRKI S. 1896; PALDUS J. 1917; CSENDES L. 1975; WINKLER GY. 1985). E jelenség a modern állam mind civil, mind katonai szervezeteiben teret nyerő professzionalizmussal függ össze.

A hadügynek a 18. század elejétől fokozódó mértékű gyakorlatias földrajzi szemléletmódját részben a fegyveres küzdelem térbeli kiterjedésének növekedése is igényli. A korábbi századok pontszerúsége fokozatosan felszívódik, a 18-19. században lassan veszít jelentőségéből. E katonaföldrajzi pontszerűség a korábbi századokban oly módon jelent meg, hogy a nagy földrajzi térben – általában és legtöbbször – egy oszlopban menetelő hadseregek találkozásukkor néhány négyzetkilométer nagyságú csatatéren vívták meg küzdelmüket. Ez PERJÉS GÉZA (1979) vázlatait alapul véve Mohácsnál 1526-ban megközelítőleg 12-13 km²-es területet jelentett. A 18. század második felében, de főleg a napóleoni hadjáratok folyamán és a későbbiekben a seregek már túl nagyok ahhoz, hogy egyetlen menetoszlopban haladjanak: az úgynevezett döntő csata színterére széttagolt kötelékekben mozogtak a térben, és csak az ütközet idejére történt meg összevonásuk. Ekkor a térhez képest általában még mindig viszonylag kis erők mozognak, ám már sokkal nagyobb területen, ami 1849 tavaszán például a fő hadszíntéren a következő kiterjedést adta. Március 24-én WINDISCH-GRÄTZ császári parancsnok négy hadosztálya – miután nem volt ismert a magyar támadás helye – a Vác-Hatvan-Jászberény-Cegléd vonalat szállta meg (BONA G. 1984). Ennek hossza mintegy 120 km-t tett ki. A KLAPKA GYÖRGY által kidolgozott terv szerint a magyar erőknek csak egy köteléke nyomult előre Hatvan felé, míg másik három hadtestje Jászberényen és Nagykátán át menetelt, hogy az osztrák erőket a Zagyva és a Galga között oldalról és hátulról támadhassa meg (BONA G. 1984). Ekkor, a hadművelet kezdeténél, a lekötő és a főerők közötti távolság nagyjából 25 km volt. Az e hadművelet keretében vívott isaszegi ütközet területe – Gödöllő, Pécel, Aszód, Süllyás között – mintegy 4-500 km². Ám e távolságok és területi adatok csalókák, mert mint már szó volt róla, egy 120 km-es szakaszon széthúzott ellenséges erőt

hatása. A vízfolyások és mocsarak olyan akadályok, amelyek hátrányosak a támadásra, de a védelemre nézve előnyösek. Erdők és nagy hegységek megnehezítik az áttekintést és hol a szándék előnyére, hol annak hátrányára befolyásolják a fegyverek hatását. Számításba kell venni az éghajlatot és gyakran a terepalakulatok kihatását és azoknak növényzetét is. A föld kincseihez kötött iparvidékek, valamint a fővárosok és a kultúra központjai, mint erőforrások védelmi- és támadási tárgyak, határozott irányt adhatnak a hadműveleteknek...” (FOERTSCH, H. 1940, 36-37. p.)

kellett volna részenként megsemmisíteni oly módon, hogy közben egyéb politikai tényezőkre – fővárosok kérdése, a déli és az erdélyi hadszíntér eseményei – is tekintettel kellett lenni. Vagyis a hadviselésben megjelenő földrajzi pontszerűség a 19. század közepén csak egy-egy ütközetre volt érvényes, az egész Kárpát-medencei hadszíntérre már nem. S a katonai tevékenységek területi kiterjedése a 19. század második felétől rohamosan nőtt. Az első világháború kezdetén a galíciai fronton az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint Oroszország erői a román-orosz és az osztrák-magyar határ közös pontjától a német-orosz-osztrák-magyar hármashatárig több száz kilométer szélességben bontakoztak szét, és a háború egyik földrajzi sajátossága a végtelen hosszúságú frontvonalak rendszere lett. A pontszerűség itt már – egyes kivételektől eltekintve – csak az esemény megnevezésére – pld. gorlicei áttörés, limanovai ütközet – vonatkozik, és véletlenül sem pusztán magára az esemény földrajzi helyére.

A fentiekben elmondottakat egybevetve a magyar hadtörténelem harmadik időszakának katonai földrajzi gondolkodása az alábbiakban foglalható össze. A topográfiai ismeretek továbbra is szükségesek maradnak, és a katonai szakmai tudás egyik alappillére jelentik. Ugyanakkor a katonai iskolarendszer kiépülésével a hadügyön belüli földrajzi tudás végleg iskolázott, diszciplinált rendszerré válik. A hadügy változásából adódóan előbb a hadszíntér, majd az egész ország és társadalma térbeli állapotai a katonai vezetés gondolkodásának homlokterébe kerültek. E kultúrtörténeti folyamatot nagymértékben erősíti az ipari forradalom kibontakozása, az ahhoz kötődő technikai, tudományos fellendülés és az ipari társadalom kiépülése. Ebből ered, hogy a katonai szakma számára a tér és idő kapcsolatrendszere jelentős, földrajzi vonatkozású probléma marad. A korszak hadügyének másik geográfiai jellemzője, hogy a fegyverrendszerek tökéletesedése miatt a terep ismerete – mint tereptan –, valamint a kartográfiai tudás a fegyveres küzdelem egyik feltételévé válik, főleg a 19. század második felétől. A már korábban, az empiria időszakát élő geográfiai szemlélet megőrzi célorientáltságát, a katonák földrajzi gondolkodása továbbra is gyakorlatias marad. Az utóbbi azonban nem zárja ki, hogy a hadügy és földrajzi környezete szimbiózisának kérdéskörével ne foglalkozzék tudományos alapon: a katonai szakma tudományosodását és geográfiai szemléletmódjának elmélyülését a katonaföldrajz mint tudományterület megszületése bizonyítja. Ezzel pedig létrejött annak is feltétele, hogy az állam legfelsőbb politikai és katonai vezetése a hadügy és geográfia kölcsönös hatásmechanizmusát tekintve mind a közvetlen, mint a közvetett, közöttük a térszerkezetet módosító hatást is figyelembe vehesse. A 18. század eleje óta a hadügyet a fokozódó mértékű tájhasználat jellemzi.

4.3.2. Magyarország hadtörténeti földrajza a Rákóczi-szabadságharctól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig

A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszaka természeti és politikai földrajzi képében jelentősen változó Kárpát-medencében telik. Amennyiben a legfontosabb jellemzőket kell kiemelni, akkor – mind MENDÖL TIBOR (1947), mind FRISNYÁK SÁNDOR (1996) értékelését alapul véve – a mai műtáj megszületését és formálódását kell megjelölnöm. A tájformálódásban jelentős szerepe lehetett az előző fejezetekben már említett kis jégkorszak lezárultának is, ami a jelenleg is uralkodó meleg periódusban folytatódott. A kérdéskörrel részletes munkát publikáló RÁCZ LAJOS (2001) meteorológiai adatsorokból levezetett következtetése szerint a múlt század második és harmadik évtizedében vált a világon mindenhol érezhetővé a felmelegedés. Ez egyébként – hadtörténelmi ismereteim szerint – nem volt olyan mértékű, hogy a technikai felszereltségében, szervezetében jelentősen átalakuló hadügy tevékenységét érdemben valóban módosította volna. Mindez nem zárja ki, hogy egyes években ne fordulhattak volna elő olyan időjárási anomáliák, amelyek egyes hadműveletekre ne gyakoroltak volna hatást, de ezek következményei – kellő felkészülés esetén – kiküszöbölhetőek voltak. A 18. századi állandó hadseregek esetében – főleg az ellátási kérdések miatt – lehetőleg még kerültek a téli hadjáratokat, ám a 19-20. század fordulójától ilyenről már nem beszélhetünk. Jóllehet a rövidülő téli időszakot lehetőleg a felkészülés feladataira fordították, de ha arra volt szükség, akkor már ebben az évszakban ugyanúgy folyt a fegyveres küzdelem, mint egyéb körülmények között. A tájformálás és a tájformálódás szempontjából inkább elméleti kérdés, amit történeti földrajzi szakirodalmunkban olykor olvashatunk, hogy a török hódoltságot követően geográfiai értelemben *újjáépítés* (MENDÖL T. 1947) vagy éppen *újjáéledés* (CHOLNOKY J. 1935b) történt. FRISNYÁK SÁNDOR (1992b) ennél sokkal árnyaltabban fogalmaz: „...A 18. század első felében – a török uralom alól felszabadult alföldi és kelet-dunántúli területeken – **megindult a kultúrtáj rekonstrukciója, a benépesítés, a terület- és gazdaságfejlesztés.** A század közepétől – Közép-Európa többi országához hasonlóan – hazánkban is jelentkeztek a gazdasági élet (a feudális termelés) válságjelei, majd feszültségei, amelyek előmozdították a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet...” (FRISNYÁK S. 1992b, 55. p. Frisnyák Sándor kiemelése). A 18. századot BELUSZKY PÁL (2002) is az újjáépítés századának nevezi. Az utóbbi két szerző differenciáltabb megközelítése – BELUSZKY PÁLnál az európai periféria helyzethez való kapcsolás – alkalmas igazán a történeti földrajzi szakirodalmunkban általában átmeneti kornak tekintett 18. század térbeli folyamatainak értelmezésére.

Véleményem szerint a török hódoltság kora oly mértékben módosította főleg a Nagyalföldön a tájfejlődés folyamatát, hogy ebben az esetben a hagyományos értelemben vett, a korábbi állapotokból valamit tudatosan megőrző újjáépítésről, ahogyan azt MENDŐL TIBOR (1947) textusából kiolvasni vélem, vagy amiként CHOLNOKY JENŐ terminus technicusa sugallja, nem beszélhetünk. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ez az *újjáépítés* a török hódoltsági állapotok következtében és a világban végbement változásokhoz igazodva kialakult, új irányt vett térbeli folyamatok tudomásulvételét és továbbvitelét jelenti. Hajlamosak vagyunk arra, hogy a török kiűzését követően tájformálást csak a nagyon látványos nagyalföldi térségre korlátozzuk, és közben elfeledkezünk arról, hogy a török államtér hosszú idejű betüremkedése a Kárpát-medencébe az utóbbi egész térbeli fejlődési folyamatát deformálta. A 18-19. század tájalakítása – még ha tudatosan nem is, de – mindig magán viseli a török hódoltság következményeit: a lecsapolási és folyamszabályozási munkák megkésettisége, a modernizáció területi különbözőségei, az ipari régiók területi elhelyezkedése a századfordulón, s nem utolsósorban a településhálózat képe arra utal, hogy itt nem pusztán a valamikori következmények felszámolásáról van szó (BELUSZKY P. 2002; FRISNYÁK S. 1992b, 1996; IHRIG D. 1973; VAJK Ö. 2004).

A hadügy szempontjából a 18-19. század térbeli folyamatai közül elsősorban a vízszabályozás munkálatait kell kiemelni. E részben természetföldrajzi, részben tájhasználati jelenség mellett igen fontos tényezővé lesz a már a magyar hadtörténelem második időszakának végén jelentős társadalmi konfliktussá váló etnikai, vallási viszonyrendszer lényeges módosulása. Főleg a 18-19. század folyamán tömeges, állami irányítással történő betelepítés végleg módosította a Kárpát-medence etnikai viszonyait; a magyarság – ismét nagy általánosságban – a nagymedencék belső, míg a nemzetiségi kisebbségek a külső területeire szorultak, ami már eleve magában hordozta a későbbi elszakadás politikai földrajzi feltételeinek kialakulását.⁹³ Ez a jelenség gyakorlatilag 1945-ig

⁹³ Értekezésem kereteit meghaladja a Kárpát-medence etnikai viszonyainak ábrázolása, így csak két, a magyar hadtörténelem szempontjából fontos térbeli jelenségre kell rámutatnom. Az egyik a magyarság belső területekre szorulása, a másik pedig a kulturális különbségekből adódó konfliktusforrás; SZABÓ ISTVÁN (1942) már mindkettőre rámutatott: „...Magyarország népi arculata a XVIII. század folyamán gyökeresen megváltozott: az országot lakó népek számában és térbeli megoszlásában messzeható elmozdulások mentek végbe... Az ország nem magyar népei tekintetében a térkép XVIII. századi változásai elsősorban az ország idegen népi területeinek kiszélesedésében, népi vonalaiknak a magyar népterületre való előnyomulásában figyelhetők meg...

A XVIII. században Magyarországon lakó népelemek egymással szemben táplált idegenségének és egymástól való elkülönülésének a jelei különösen ott jelentkeznek élesen, ahol a népi különbséghez jelentékeny vallási különbség is társul. Így egyrészt a görögkeleti egyház rítusát követő vagy akár már katolikus unióra

állandó kényszerpályát jelent a magyar hadügy számára (GULYÁS L. 2012). A korszak másik politikai földrajzi jellemzője, hogy a folyamatosan változó etnikai kép (ÁCS Z. 1984) mellett a huszadik század első felében több alkalommal változott a magyar államtér (HAJDÚ Z. 2001), amely azt megelőzően egy nagyhatalom társországát alkotta. Ezzel függ össze, hogy Buda a 18. század elejét követő hanyatlás után fokozatosan visszaserzi fővárosi rangját, és így a magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszakában minden jelentős fegyveres konfliktusunk esetében döntő geográfiai faktorrá emelkedik. Gazdaságföldrajzi szemponttól utolsó hadtörténelmi periódusunk lényeges eleme a vasúthálózat kiépülése és ezzel párhuzamosan az iparvidékek és régiók térbeli elkülönülése. A hadügy tájformáló hatása – miként erről még lesz szó – elsősorban az épített környezet változásaiban tükröződik. A várfalak eltűnnek és gyakorta turisztikai látványossággá válnak. Helyüket egy időre a nagy erődök veszik át. A városokban új elemként megjelennek a laktanyák, a települések határában pedig – sajátos tájhasználatként – kialakulnak az állandó katonai gyakorló- és lőterek. Ugyanakkor a huszadik század első felében ismét új tájlemként feltűnnek azok a határvédelmi rendszerek, amelyek feltárása és hasznosítása mai geográfiánknak is egyik feladata.

Hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszaka egy viszonylag békés, közel másfél évszázados békeintervallummal kezdődik, amely a maga látszólagos eseménytelenségével szinte teljesen kívül áll a mai magyar nemzet történelmi tudatán. Az előbb már említett MENDŐL TIBOR (1947) is geográfiai szempontból bizonyos átmeneti időszaknak tartja, amely „...a félutat jelenti a mai állapotok felé vezető fejlődésben...” (91. p.). Ebben az átmeneti korszakban azonban történnek olyan események, érvényesülnek olyan katonaföldrajzi és politikai földrajzi tendenciák, amelyek a 19. század közepétől erős hatást gyakorolnak majd a magyar hadügy geográfiájára. Amennyiben a politikum és a politikai földrajz felől közelítünk ehhez a rövid másfél évszázadhoz, akkor látható, hogy messze nem olyan eseménytelen, mint amilyennek tűnik. E békés évtizedek tulajdonképpen háborúval kezdődtek, az 1716-1718. évi Habsburg-török konfliktussal, amelynek végén a Temesköz felszabadításával végleg sikerült felszámolni a török hódoltság területét. E háborúhoz kapcsolódik, pontosabban ennek része volt az utolsó tatárjárás (1717. augusztus-szeptember fordulóján), amikor a török vazallus

lépett, de a keleti egyház hagyományait többé-kevésbé tovább is ápoló románok, szerbek és rutének, másrészt pedig a római katolikus vagy protestáns egyházakhoz tartozó magyarok és németek között észlelhetők az idegenség és elkülönülés jelei. A népi és vallási különbség ezekben a viszonylatokban életforma-különbséget is jelentett, elmélyítve a szakadékot, mely e népek érzésvilágában egymással szemben keletkezett... A szerb és román jövevények magukkal hozott balkáni életmódja külön is válaszfalat emelt e jövevények és az ország régi lakossága közé...” (SZABÓ I. 1942, 135-136. p., 172-173. p.)

állama, a Krími Tatár Kánság mintegy 15 ezer főnyi hadserege főleg a Szamos völgyében, valamint a Tisza felső folyása mentén fosztogatott (SUGÁR I. 1983). Az intervallum végén, 1809-ben pedig Napóleon csapatai törtek be és a Nyugati-kapun áthaladva egészen Győrig jutottak. Mindezzel azt szeretném hangsúlyozni, hogy a kor jelentős katonai konfliktusai ugyan elkerülték Magyarországot, de egy-egy hullámuk olykor becsapott a magyar államtérbe is. Ebbe a sorba tartozik XII. KÁROLY svéd király és seregének (1168 katona, 1625 ló, 85 svéd és 62 román kocsi, valamint 24 vagy 28 fő hitelező, vagyis összesen 1343 fő) békés átvonulása is Magyarországon, 1714-1715 fordulóján (BALLAGI A. 1922).

Ugyanakkor az évszázad háborúiban – jóllehet az országhatáron kívül – állandóan részt vesznek magyar csapatok is. Politikai földrajzi szempontból fontos folyamatok zajlanak a Kárpát-medence közelében. Az egypólusúvá vált Habsburg-birodalom a galíciai területek megszerzésével, valamint Havasalföld és Észak-Szerbia átmeneti birtoklásával gyakorlatilag magterületével már a Kárpát-medence köré szerveződik, miközben a 18. század végén még mindig jelentős németalföldi és itáliai területeket birtokol. A napóleoni hadjáratok nyomán átrendeződött európai térben a Habsburg-birtokok már egy tömbben helyezkednek el, ekkor már az észak-itáliai tartományok – Lombardia és Velence, Modena, Toscana, valamint Parma, Massa és Carrara – összefüggő területként tartoznak a birodalomba (GONDA I. – NIEDERHAUSER E. 1978). Ez a területi egyesülés már a dunai monarchiává válás folyamatának szerves része, amelynek 1848-1849-ben sajátos következményei lesznek a magyar hadtörténelemre.

A 18. század egyben a fegyveres erők átalakulásának időszaka is, amikor végleg kiformalódik, majd megszilárdul modern szervezeti rendszere, és az európai kultúrkör országaiban mindenhol létrejön a maihoz már erősen hasonlító állandó hadsereg. Ennek kötelei, a napi élet vezetése, valamint a folyamatos kiképzés – amelyet majd a 19. században megszülető tömeghadseregek örökölnék –, s nem utolsósorban az egységes ellátási rendszer olyan létesítményeket igényel, amelyek e feladatokat egyszerre képesek ellátni.⁹⁴

⁹⁴ Az egykori marxista történetírás a modernkori laktanyák létrejöttét egyértelműen csak egy – a hadügyben megjelenő – sajátos gazdasági tényezőhöz, a raktárak rendszeréhez kötötte: „...Az állandó hadsereg számbeli megnövekedése következtében az élelmiszerraktárak békeidőben is megmaradtak. E raktárak körül laktanyákat, mellettük pedig kórházakat kezdtek építeni. Így alakult ki a csapatok laktanya elhelyezése...” (RAZIN, E. A., 1964., 459. p.). Jelenlegi hadtudományi és hadtörténelmi ismereteim szerint a laktanyahálózat kialakulásában sok egyéb tényező eredője játszhatott szerepet, mint pusztán az ellátási, raktározási elem. Magam azt a véleményt képviselem, hogy a rendszer létrejöttében elsősorban a kiképzés, valamint a kötelek alkalmazhatóságának praktikuma játszhatta a főszerepet.

Tulajdonképpen ez az igény hívta létre az újkori kaszárnyák hálózatát, amelyek kezdetét az egyetemes hadtörténetírás még XIV. Lajos hadseregreformjához (17. század második fele) köt (DELBRÜCK, H. 2003). Korábban a zsoldos seregek évszázadaiban, valamint az állandó hadseregek kialakulásának kezdetén a katonákat a polgári lakosság házaiban szállásolták el, és az elszállásoltak, valamint a vendéglátók kapcsolatát igyekeztek katonai szabályokkal rendezni. A kaszárnyaépítés hulláma szorosan összefonódott az invalidusok ellátásával, akiknek XIV. Lajos már 1674-ben önálló épületet emelt, jóllehet, HANS DELBRÜCK (2003) adatai szerint ilyen épület először már 1510-ben feltűnt, valószínűleg Stralsundban. Nincs tudomásom arról, hogy a magyar tudomány történetében eddig valaki feldolgozta volna a kaszárnyák történetét, az azonban tény, hogy egyik legrégebbi laktanyaépületünk, amely eredetileg szintén az invalidusok számára készült. Ez a mai Budapesti Önkormányzat székháza, a valamikori Károly Kaszárnya, aminek építési munkái már 1692-ben elkezdődtek (BERZA L. 1993). Vagyis a török elleni felszabadító háborúk kora egybeesik a hadügy tájhasználatának fokozatos módosulásával. Ennek egyik markáns külső jele, hogy a 18. század elejétől kezdve lassan felszámolják a korábbi századokban oly fontos, ám addigra már funkciójukat veszített várakat. A jelentősebbek még 1848-1849-ben játszottak valamilyen szerepet, de többségüket a 19. század végén lebontották – ilyen például a szegedi vár (VERESS D. Cs. 1986) –, vagy részben visszabontották. Ez utóbbiak sorába tartozik az 1850-1854 között épület budapesti Citadella, amely már 1897-ben a főváros birtokába került, és napjainkra egyszerű turista látványossággá vált (BERZA L. 1993). Hasonló sorsa lett a győri várnak is (VERESS D. Cs. 1993). A modern hadügy tájhasználati változását mutatja, hogy a katonailag használhatatlanná tett korábbi várakat kisebb részükben lebontotta, míg többségüket vagy a polgári közigazgatásnak, vagy az enyészetnek adta, miközben Magyarországon főleg a 18-19. század fordulóján néhány nagyméretű erődrendszert alakított ki. A legjelentősebb ezek közül Komáromban létesült (KECSKÉS L. 1984), amelynek feladata – pusztán földrajzi szempontból tekintve – egyaránt lehetett Bécs és Buda védelme is. Az ilyen méretű erődrendszerből kevés volt Magyarországon. FÉNYES ELEK (1842-1843) adatai szerint a 19. század harmincas éveinek végén *Komárom* mellett *Pétervárad*, *Brod*, *Gradiska*, *Károlyvár*, *Arad*, *Lipótvár*, *Temesvár*, valamint *Eszék* jelentett fontos erősséget. Hangsúlyozandó, hogy a magyar államtéren belül Buda ekkor már nem jelent komoly katonai létesítményt, falai elsősorban szimbolikus jelentőségűek voltak, a város elsősorban közigazgatási funkcióival emelkedett ki a településhálózatból.

A 18. század merkantilista államigazgatása belső logikájából eredően rendezett viszonyokat követelt meg az élet minden területén, s ez tükröződik abban a törekvésben is,

hogy a katonai intézményrendszert, főleg ennek adminisztratív részét felhasználják az államigazgatásban (PERJÉS G. 1968), és a magyar hadügyet törvényi úton integrálják a Habsburg-birodaloméba (SZEDERKÉNYI N. 1896; ZACHAR J. 2004). Úgy vélem, hogy az állam- és közigazgatási átláthatóságra, rendezett viszonyokra való törekvés is lényeges szerepet játszott a katonai közigazgatás kialakításában, valamint egy sajátos katonai jellegű térszerkezeti elem, a katonai *határőrvidék* (*Militärgrenze*) megteremtésében. Az úgynevezett katonai határőrvidék egyedi politikai földrajzi térszerkezeti elem, amely – s ez nyilván jelzi egyedülállóságát – az utóbbi fél évszázad nagy geográfiai lexikonában (TIETZE, W. 1968-1972) önálló, térképvázlattal illusztrált szócikket kapott. Ebben a katonai határőrvidék egy olyan régióként jelenik meg, amelyet ugyan katonai célokból, a határvédelemre hoztak létre, ám fennállásának hosszú időszakában (1699-1882) település- és társadalomföldrajzi viszonyaira annyira rányomta bélyegét valamikori hadügyi tájhasználat, hogy az még napjainkban is érezteti hatását. Jóllehet elsősorban FRANTIŠEK VANIČEK (1875) monográfiájából, valamint KOROKNAI ÁKOS (1974), FELIX MILLEKER (1925) munkáiból viszonylag jól rekonstruálható a határőrvidék története, ám hadtörténeti szempontból még bőven van feldolgozatlan kérdése. KARL KASER (2004) alaptanulmánya mellett elsősorban SUBA JÁNOS (2009b, 2011, 2013b) dolgozataiban találjuk meg a legfontosabb hadtörténeti és katonaföldrajzi információkat. Ennek ellenére is feltűnő, hogy a politikai földrajz történelmi eseményekkel foglalkozó szakirodalmában (MAULL, O. 1956) is feltűnik a katonai határőrvidék jelensége. MAULL politikai földrajzában, amikor számba veszi a kései Habsburg-birodalom részeit és tartományait, akkor a katonai határőrvidékkel kapcsolatban azt emeli ki, hogy egyedülálló képződmény „...a török határ mentén váltakozó szélességű, eltérő nagyságú tájból álló övezet, amelyet a mintegy két kilométernyi térközökre lévő őrházak és erődök biztosítottak, és amelynek lakóit katonai telepesekként, katonai földművesekként szerveztek meg...” (MAULL, O. 1956, 355. p.).

Jóllehet a katonai határőrvidéket alkotó kötelékeket (ezredeket) több alkalommal is átszervezték, térbeli elhelyezkedésüket tekintve tulajdonképpen három nagy egységük különíthető el. Egyrészt a horvát-szlavonországi, másrészt a szerb, harmadrészt pedig a legrövidebb ideig fennálló erdélyi határőrvidék (7. ábra). Az utóbbit jóval később hozza létre az Udvari Haditanács, mint az előző kettőt, felállításának éve 1762 (más források szerint 1764), míg megszüntetésére már 1851-ben sor került (SUBA J. 2009b; TRÓCSÁNYI Zs. 1986).

7. ábra

A hadszínterek elkülönülése 1848-1849-ben

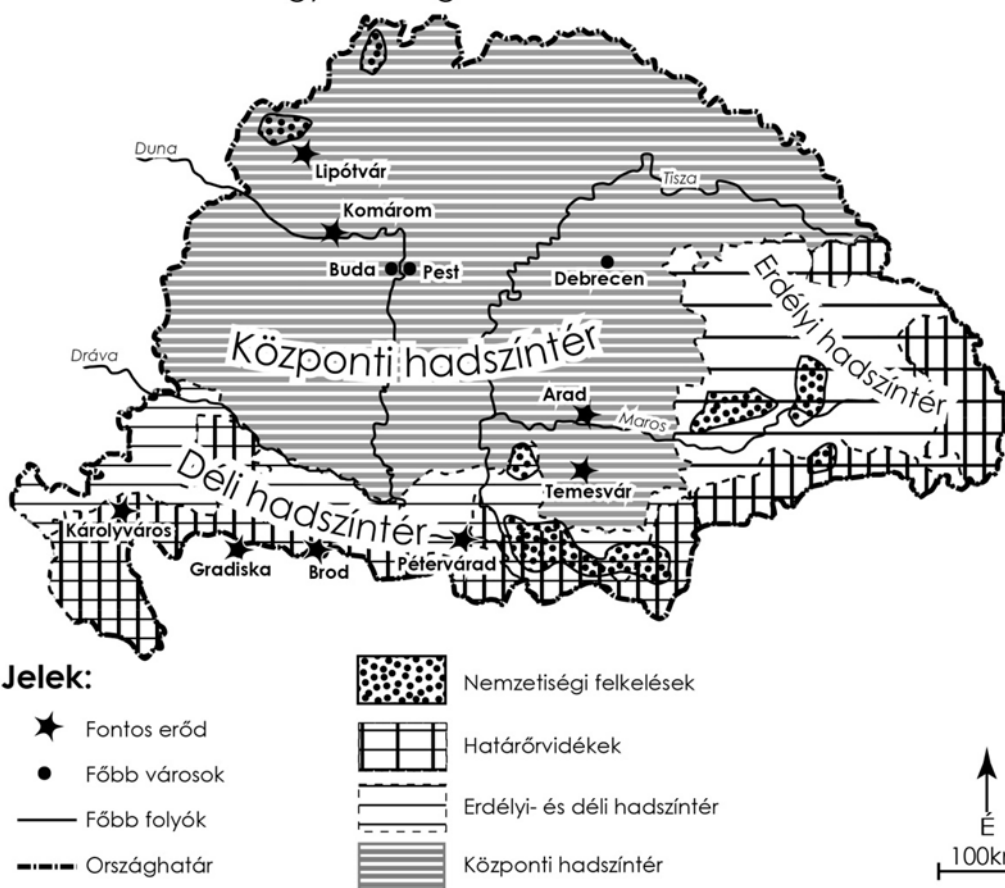
Forrás: DUDAR T. 1991b, BAK B. 2003

Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

7/a: A katonai határőrvidékek a 18. század végén

7/b: Hadszínterek Magyarországon 1848 - 1849-ben

Az erdélyi határőrvidék alakulatai eleve etnikai alapon – románok, székelyek – szerveződtek, s jóllehet hivatalosan betagolódtak a határőrvidék rendszerébe, ám az a tény, hogy 1848-1849 küzdelmeiben különösebb szerepet nem játszottak, és már a Bach-korszak kezdetén feloszlottak, arra utal, hogy kevésbé viselte magán a másik két térség jegyeit. TRÓCSÁNYI ZSOLT (1986) leírása is inkább csak helyi határőrségről ad képet, mint sem katonai határőrvidékről. Általában történelmi térképeink sem jelenítik meg. Szakmai véleményem szerint ma még túl keveset tudunk az erdélyi határőrvidékről ahhoz, hogy egyértelmű szakmai, történelmi és hadtörténelmi véleményt mondhassunk róla, ám az előbb említett tények arra utalnak: nem volt képes szervesülni a Kárpát-medencei államtérben.

Egészen más a helyzet a horvát-szlavonországi és a bánági határőrezredek esetében. Itt elsősorban a délszláv betelepülőkből létrehozott kötelékek úgynevezett *zadruga rendszerben* telepedtek le, ami KARL KASER (2004) meghatározása szerint patrimonális lakóközösséget jelentett; a vérségi rokonságban álló családok váltak a katonai szervezetek alapjává is. Ezzel tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamatot konzervált – nyilván akaratán kívül – a bécsi polgári és katonai vezetés, amely a későbbi századokban szinte beláthatatlan következményekkel járt. Az első határőr kerületet 1699-ben Horvátországban állították fel, és az egész határőrvidék felszámolására csak 1882-1883-ban került sor. Ennek nyilvánvaló hatása, hogy a már korábban is, évszázadok óta – legfőképpen a török ellen – háborús viszonyok között élő, viszonylag nagy lélekszámú délszláv lakosságot további két évszázadra, jóllehet gyengülő mértékben, de továbbra is militarizált állapotban tartották. Ez az állapot, valamint a katonai határőrvidék hosszú fennállása is arra utal, hogy létezhet az államhatárok kultúrtörténetének sajátos, magyar útja. Tény, hogy a katonai határőrvidék – igazolva RATZEL már említett téziséét – ebben az esetben is önálló társadalomformáló tényezőként működött s jelentősen erősítette a Kárpát-medence etnikai feszültségeit (GULYÁS L. 2012; CSÜLLÖG G. 2007b). Egyebek mellett erre vezethető vissza, hogy mind 1848-1849, mind 1918-1919 szabadságharcában és honvédő háborújában a Kárpát-medencén belül külön déli hadszíntér alakul ki. Ezzel kapcsolatban nyilván beszédes adat, hogy FÉNYES ELEK statisztikája (1842-1843) szerint 1838-ban az úgynevezett „*Katonai Végvidékeken*” 1 millió 189 ezer fő élt. Amennyiben figyelembe veszem azt is, hogy ekkor a magyar Szent Korona országainak teljes lakossága 12 millió 880 ezer fő volt, és az erdélyi határőrvidéken mindössze 180 ezren éltek, akkor látható, hogy nagy átlagban az ország minden 12. állampolgára a déli határőrvidéken volt honos. Ennek pedig már 1848 nyarán és őszén jelentkeztek következményei.

Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc eseményei egy jórészt már kultúrtájja alakított Kárpát-medencében folytak. Jóllehet a legjelentősebb vízszabályozási és lecsapolási munkálatok csak a 19. század második felében történtek (FRISNYÁK S. 1992b), ám az antropogén tájformálás a korábbi másfél évszázadban már nagy mértékben érvényesült. A szabadságharc mintegy 17 hónapja során (1848. március 15. – 1849. augusztus 13.) Magyarországon egyfelől súlyos belső társadalmi konfliktusok, másfelől pedig 1848 szeptemberétől háborús állapotok uralkodtak. A forradalom és szabadságharc egyik jellemzője, hogy a társadalmi konfliktusok egy része fegyveres összeütközésekbe torkolló, olykor – a mai népiértés fogalmával jellemezhető – etnikai, vallási feszültségeket jelentett. A háborús állapotok és a főleg a Délvidéken, a Felvidéken, valamint Erdélyben fellobbanó nemzetiségi konfliktusok áldozatainak számát százezres nagyságrendűnek írja le a mai történettudomány (HERMANN R. 2001). Ám ennek ellenére is azt kell mondanom, hogy 1848-1849-ben a Kárpát-medence lakosságát ért mortalitás szintje nem érte el a Rákóczi-szabadságharc korszakáét, és így katonai és politikai vereségünknek oka nem a magyar társadalmi potenciál összeroppanása volt, holott e szabadságharcunkat is kíséri járvány: az orosz csapatok által behurcolt kolera. Amennyiben katonai és földrajzi magyarázatot keresünk az események értelmezéséhez, akkor azt egyrészt hazánk politikai földrajzi helyzetében, másrészt magának a szabadságharc fegyveres küzdelmének néhány geográfiai jellemzőjében, harmadrészt pedig egyéb térbeli faktorokban lelhetjük meg.

Az 1848-1849. évi szabadságharc kontinensünk történetének olyan időszakában zajlott, amikor szinte robbanásszerűen forradalmi megmozdulások történnék Közép- és Nyugat-Európában, ám e megmozdulásoknak csak egy kis része vált át fegyveres konfliktussá. 1848 tavaszának kezdetén – Budáról és Pozsonyból nézve – még úgy tűnhet, hogy a földrész teljes állami és hatalmi struktúrája összeomlik, és a magyarországi felkelést segíti. Ám hamarosan bebizonyosodik, hogy az európai hatalmi rendszer alapjaiban ekkor még nem változik meg, s ami értekezésem témája szempontjából fontos: a Habsburg-birodalom elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy külföldi katonai segítséggel megőrizze államterét és egyszerre két hadszíntéren, Észak-Itáliában, valamint Magyarországon is hadakozzék. Katonaföldrajzi szempontból a szabadságharc kimenetelét alapvetően két külpolitikai tényező határozta meg: egyfelől a piemonti háború és az északi-italiai forradalmak, másfelől a nagyhatalmak érdekrendszere a magyarországi orosz katonai beavatkozást illetően. Az észak-italiai hadszíntéren a magyarországi háborúval párhuzamosan kedvezőtlenül alakultak az események (KIS A. 1975; DIÓSZEGI I. 1994). Katonai szempontból már az 1848. július 22-én, Custozánál kivívott osztrák győzelemmel eldőlt a háború sorsa, és

a hamarosan aláírt piemonti-osztrák fegyverszünet szavatolta a korábbi államhatárokat. Ám az észak-itáliai forradalmi mozgalmak újabb piemonti-osztrák háborút idéztek elő, amelyet az 1849. március 23-i novarai ütközetben aratott Habsburg-győzelem döntött el (KIS A. 1975). Mindez azt jelentette, hogy az osztrák szupremációjú birodalom létszámában és fegyverzetében egyaránt erős fegyveres erői gyakorlatilag majdnem az egész magyar szabadságharc idején két irányban voltak kénytelenek fegyveres küzdelmet folytatni. GÖMÖRY GUSZTÁV (1893) adatai szerint Bécs 1848. március 24-én mintegy 429 ezer fős hadsereggel rendelkezett, amelyből 250 ezer fő volt szolgálatképes. A folyamatos háborús állapotokból eredően e létszám 1849 októberéig növekedett, amikor 625 ezer főre ugrott, ebből 417 ezer fő volt szolgálatképes. Vagyis a birodalom – és ez részben az itáliai hadszíntéren parancsnokló JOSEPH WENZEL RADETZKY tábornagy katonai tehetségének és szakértelmének volt köszönhető (JÓZSA GY. G. 1990) – 1849. június közepén a 162 ezer főnyi magyar erővel szemben 176 ezer katonát tudott felsorakoztatni: így az erőviszonyok kiegyenlítették voltak, ami magában hordozta a háború elhúzódásának lehetőségét is. Ezt a kiegyenlített erőviszonyt változtatta meg és a fegyveres küzdelem időtartamát rövidítette le az orosz intervenciós hadsereg beavatkozása 173 ezer fővel (BONA G. 1984; PUSZTASZERY L. 1984). Az orosz beavatkozást követően a magyar főerőket vezető GÖRGEY ARTÚR memoárja szerint (1988) Magyarország végleg elveszítette a háborút.⁹⁵ Ebben a helyzetben a magyar seregek nem tehettek mást, mint hogy valamennyi időt biztosítsanak a politikai vezetés számára, illetve, hogy még a katonai vereséget is összekössék a politika bizonyos mozgásterének megőrzésével. A történeti kutatások eredményeiből tudjuk, hogy az orosz

⁹⁵ Az 1849. június 26-i minisztertanácsi ülésen, ahol KOSSUTH LAJOS vezetésével a lehetséges katonai megoldásokat latolgatták, GÖRGEY mint hadügyminiszter a vereség elismerésére ösztökélte a kormányt, de oly módon, hogy előbb az osztrák félre mérjenek minden erővel katonai csapást. Az ő megfogalmazásában: „...Ismerje el annak lehetetlen voltát, hogy meglévő eszközeinkkel egyszerre győzedelmeskedjünk mind az orosz, mind az osztrák hadsereg felett; máris vonja össze valamennyi seregünket a Duna jobb partjára, az Ausztria elleni utolsó csapásra; az orosz hadsereg előrehaladását pedig csupán békés alkudozások megkísérlésével próbálja meg késleltetni.

Ha ezek nem sikerülnek: hadd szállja meg az orosz a védtelen országrészeket.

*Ha Magyarországnak el kell buknia az orosz és osztrák hadsereg egyesült támadásai alatt, végül is egészen mindegy, melyiknek esik áldozatul a kettő közül; de éppenséggel nem mindegy, hogy a kettő közül **melyiket** érje utolsó kétségbeesett csapásunk.*

A nemzet alkotmányos igazát eredetileg Ausztria támadta meg, nem Oroszország....” (GÖRGEY A. 1988. II., 190. p., Görgey Artúr kiemelése).

intervenciókor a magyar politikai vezetés egy része még reménykedett a nemzetközi, hatalmi erőviszonyok változásában (PUSZTASZERY L. 1984), ami azonban nem következett be. A politikai földrajz nyelvére fordítva: 1848-1849-ben minden heves politikai folyamat és esemény ellenére sem változott meg Európa térszerkezete és nem változtak a hatalmi erőközpontok sem.

Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc köz-, esemény-, politika-, valamint hadtörténelme viszonylag jól dokumentált (GELICH R. 1882, 1889; BONA G. 1984, 1998; HERMANN R. 2001), ám ennek ellenére annyira sematikus kép él róla a magyar nemzet emlékezetében, hogy a közismert – véleményem szerint erősen ideologizált – Kossuth-Görgey vitán kívül (KOSÁRY D. 1994) szinte képtelen elfogadni, hogy e háborús másfél év folyamán a magyar politikai életben különböző koncepciók ütköztek. A viták jelentős része a fegyveres erők soraiba is begyűrűzött, megosztotta a korabeli hadügyet (BORUS J. 1975; SUPKA G. 1985; URBÁN A. 1986; PERJÉS G. 2004), és emiatt nagymértékben megnehezíti egyes, földrajzi vonatkozású katonai döntések mai megítélését is. A szabadságharc földrajzi képére, területiségére is rányomják bélyegüket a korabeli politikai viták. Ilyen jelenség, hogy a szabadságharc időszakában a Kárpát-medencében három hadszíntér különíthető el: a központi, a déli, valamint az erdélyi (7. ábra). A kor hadügye geográfiailag már mindenképpen elérte azt a szintet, hogy a három hadszíntéren folytatott katonai tevékenységeket összehangolja. Ám ez Magyarországon nem valósulhatott meg, mert a három hadszíntér parancsnokait a politikai vezetés – legtöbbször KOSSUTH LAJOS – a hadügyminisztérium és a vezérkar feje fölött átnyúlva közvetlenül irányította. A hadszínterek elkülönülése részben természetföldrajzi alapon történt – Erdély esetében –, részben pedig etnikai alapon: a határőrvidék volt a déli hadszíntér magterülete. Így a fő hadszíntér magában foglalta a Központi-nagymedence és a Nyugati-nagymedence túlnyomó részét, az ezeket egymástól elválasztó hegyvidéket, valamint a Kárpátok északi zárt politikai földrajzi határvidékét. A szabadságharc sorsa e főhadszíntéren dőlt el. A szabadságharc földrajzi viszonyaira még mindig jellemző volt a nagy tér és a kis erők problémája, és fokozottan érvényesült a tér és idő tényezőinek kapcsolata. Ez leginkább két döntés esetében játszott fontos szerepet. Az egyik a Bécs vagy Buda alá kérdéseként került be a magyar hadtörténelemben, míg a másik a Vág menti áttörési kísérletek problémájaként.

Miután a szabadságharc kezdetén, a schwechati ütközetben – részben a magyar erők gyengesége és felkészületlensége miatt – elszalasztottuk a háború gyors befejezésének lehetőségét (HERMANN R. 2001), így elhúzódó küzdelem következett. Ennek az elhúzódó küzdelemnek sokat emlegetett fejezete a tavaszi hadjárat (1849. március-április), amely ugyan

győztes ütközetek sorozatával gyakorlatilag a Nyugati-kapuhoz szorította WINDISCH-GRÄTZ erőit, ám hadműveleti és katonaföldrajzi szempontból mégsem volt teljesen győztes: az osztrák főerők csak veszteségeket szenvedtek, de a magyar fél nem tudta őket szétverni, a hadjárat végén pedig a Nyugati-kapu a Habsburg-erők kezében maradt. A magyar honvédsereg elérte teljesítőképessége határát (GÖRGEY A. 1988, II. 49. p.).⁹⁶ A császári főerők szétverésére – részben ellátási, részben kiképzési problémák miatt – képtelen volt. A GÖRGEY ARTÚR hadvezéri képességeit a századfordulón elemző GYALOKAY JENŐ (1916) azon túl, hogy felhívta a figyelmet a magyar vezér túlságosan is fiatal korára – 1848-ban mindössze harminc éves volt –, rámutatott alaptanulmányában; a császári erők elleni látszólag győzelmes hadjárat – a nyilvánvaló területi nyereségen kívül – jelentős eredményt nem hozott. Ráadásul mire a Habsburg erőket a már említett védelmi tengely keleti felének déli oldalán, a Duna-nyíláson és a központi térségen át a honvéd sereg a Nyugati-kapuhoz szorította, kiegyenlítődték, sőt lassan a császári erők javára megváltoztak az erőviszonyok. Vagyis a területek birtokbavétele kedvezőtlen hadműveleti helyzetet teremtett. Ez tükröződött abban, az 1849. április 28-i döntésben, amikor a magyar sereg következő célpontjául nem Bécsot, hanem Budát választják (PUSZTASZERY L. 1984; RÉDVAI I. 1934). Az elhatározásban – meglátásom szerint – már benne volt az egész nemzeti küzdelem katonai reménytelensége, és ezt a hivatásos katonák látták is.

A Bécs ellen vagy Buda alá kérdésének kapcsán széles történelmi polémia bontakozott ki, ám ugyan érveket lehet a budai ostrom ellen és mellett hozni, az már ekkor egyértelmű volt, hogy győzelmet mind a Habsburg, mind a magyar fél elhamarkodott politikai lépések miatt csak külső katonai segítséggel arathat.⁹⁷ Ez vezette GÖRGEYt arra a felismerésre, hogy a

⁹⁶ „...Az utóbbi négy hét alatt a magyar fegyverek teljesítménye olyan rendkívüli volt, hogy ha valaki ezt előre megjósolja, jóslata Kossuth lehangzatosabb kiáltványaival is kiállta volna a versenyt; de az ellenséggel összehasonlítva viszonylagosan szerény erőnk láttán nem titkolhattam el magam előtt, hogy ez a teljesítmény volt a netovábbja annak, amit Magyarország a maga hadseregétől akkori kiképzetési fokán várhatott... Sőt, bármennyire berzenkedjék is önimádatunk ez ellen – be kellett ismernünk, hogy a magyar nemzet hálójának tekintélyes része a most leírt áprilisi hadjárat gyors és sikeres befejezéséért végső soron Windisch-Grätz tábornagyot és báró Jellačić bánt illette meg...” (GÖRGEY A. 1988. II. 50. p.).

⁹⁷ A kristálytisza katonai logikával gondolkodó GÖRGEY megfogalmazása szerint Buda ostromával mind a bécsi udvart, mind a KOSSUTH-féle vezetést akarta a háború politikai befejezésére készítő helyzet elé állítani, mert „...Az olmützi oktrojált osztrák alkotmány, mely a Magyar Királyságnak – és a debreceni országgyűlési határozat, mely az Ausztriai Császárságnak jövőjét tagadta, egy színvonalon állt: **külső segítség nélkül mind a kettő gyakorlatilag kivihetetlen volt...**” (GÖRGEY A. 1988. II. 63. p., Görgey Artúr kiemelése).

Habsburg és a magyar fél közötti megegyezés feltételeinek megteremtését inkább szolgálná, ha Budát elfoglalná, mintha a Bécs elleni támadás ellenére a Habsburg főváros osztrák kézben maradna. A politikumot ebből az eszme-futtatásból nem lehet eltagadni, és ezzel a döntés már kevésbé katonaföldrajzi, mint inkább politikai földrajzi indíttatású. RÉDVAJ ISTVÁN (1934) tanulmányából egyértelműen ismert, hogy amikor Buda ostroma mellett született döntés, abban benne rejtett a tér és idő problémájának felismerése is, amennyiben már ekkor voltak értesülések a lehetséges orosz beavatkozásról, ám nem volt reális kép a császári erők állapotáról, amiből egyenesen fakadt a következő hadműveleti és katonaföldrajzi kényszer; „...*Meg kellett vernie az osztrák hadsereget az oroszok beérkezése előtt. A fenyegető veszély ereje fogta volna le kezeit s akadályozta volna meg abban, hogy április végének sorsdöntő napjaiban ide-oda tologassa a magyar hadsereg sakkfiguráját...*” (RÉDVAJ I. 1934., 74. p.). A fenti tények együttesen azt jelentik, hogy a félig sikeres, győztes tavaszi hadjáratból eredően és attól kezdve ebben a háborúban a tér és idő tényezőjét illetően a magyar fél mindvégig hátrányban volt: valósággal versenyt futott az idővel. Ebből eredt a Bécs vagy Buda alá kérdése, majd utóbbi vártnál hosszabb ostromából (BONA G. 1984, 1988; HERMANN R. 2001) a Vág menti áttörési kísérletek újabb katonaföldrajzi problémája. Ez utóbbinak alapos feldolgozását nyújtó PUSZTASZERY LÁSZLÓ (1984) egyértelműen bizonyította: GÖRGEY és vezérkara a gyakorta minden katonai szakismeretet nélkülöző politikai döntések ellenére is erőltette a Nyugati-kapun való áttörést Bécs irányába. GÖRGEY (1988) emlékirataiban egyértelműen közli, hogy Buda elfoglalását követően még volt valamennyi, akkor előtte még ismeretlen idő, ami alatt – megelőzve az orosz inváziót – idejekorán csapást lehetett mérni az osztrák félre. Ettől a felismeréstől kezdve – PUSZTASZERY LÁSZLÓ (1984) kifejezésével élve „*az áttörés megszállottja*”, s még akkor is kísérletet tesz egy utolsó támadásra, amikor már az orosz invázió megkezdődik. Ám a Nyugati-kapuban lévő osztrák erők rendezését és jelentős megerősítését követően ez már nem sikerülhetett.

Az 1848-1849. évi magyarországi háború másik földrajzi jellemzője, amely szoros összefüggésben áll a Schwechatnál és a Vág mellett vívott ütközetekkel részben politikai, részben katonaföldrajzi vonatkozású. Az itt történtek tulajdonképpen nem jelentenek mást, mint a Kárpát-medencéből történő kitörés kísérleteit. Jóllehet maga a katonai cél ekkor teljesen más, mint 1708-ban volt, de maga a földrajzi jelenség ugyanaz. A Kárpát-medencében küzdő magyar társadalomnak mindkét esetben élet-halál kérdése volt, hogy seregei át tudnak-e hatolni a Nyugati-kapun Bécshez, illetve a Kárpátok zárt politikai földrajzi határvidékén. Részben ebből a törekvésből is ered a két régió felértékelődése 1848-1849-ben. Egyfelől a Nyugati-kapué, másfelől a központi térségé. Mindkettőnek mindkét fél jelentős

szerepet tulajdonított. Ugyanakkor 1848-1849 hadműveleteinek egyik sajátossága, hogy a Dunántúli-középhegység mint a már sokat emlegetett védelmi húr fontos része, mintha elveszítette volna jelentőségét. Ez részben abból ered, hogy a Duna árok a Nyugati-kapu és a főváros közötti szakasza felértékelődött, miközben a kor hadügyi színvonalából eredően a korábban oly fontos stratégiai hatszög elveszítette jelentőségét, jöllehet az átjáróké megmaradt. GÖRGEY maga vallja be memoárjában, hogy nem ismervén a terepviszonyokat, kezdetben hajlott a politikai vezetés által erőszakolt, Buda előterében vívandó ütközetre, de saját tapasztalatai alapján,⁹⁸ hamar felismeri „...a *Vértes hegység védelmének nagyszerű terve voltaképpen nagyszerű számárság...*” (GÖRGEY A. 1988. I. 268. p., Görgey Artúr kiemelése).

A szabadságharc térbeliségének másik fontos jellemzője, hogy egyfelől – a katonai események következtében – nem beszélhetünk állandó politikai központról: a kormány és az Országos Honvédelmi Bizottmány szinte folyamatosan vándorol a földrajzi térben. Másfelől pedig ekkor Budának és Pestnek mint fővárosnak már komoly politikai, katonapolitikai jelenőséget tulajdonítanak: ez a központi térség felértékelődését tovább erősítő tényező lett. A Nyugati-kapu és a központi térség mellett – a korábbi századokhoz hasonlóan – a magyar fegyveres erők ellátásában ebben a háborúban is a korábbi időszakok térségei játszottak fontos szerepet: elsősorban a Felvidék és Erdély, valamint a Tiszántúl néhány városa: Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a katonai tevékenységek színtereinek egyike, a felvidéki bányavárosok térsége, két alkalommal is kiemelkedik a többi táj közül: a GÖRGEY-féle főerők kétszer is erre kanyarodva vonulnak

⁹⁸ Valószínűleg a politikai vezetés sem ismerhette kellően az ország földrajzi viszonyait, és ez jellemezte a KOSSUTH környezetébe tartozó katonákat is. Érdekes kultúrtörténeti kutatás lehet annak kiderítése, hogy 1848 őszén a dunántúli visszavonulás időszakában e vezetői csoport tudatába honnan ivódott bele a Dunántúli-középhegység és főleg a Vértes nagyon jó védhetőségének eszméje. Magam azon a véleményem vagyok, hogy ebben a korábban folytatott történelmi tanulmányok s talán a romantika beszűrődése a földrajzi tudatba játszhatott szerepet. Mindenesetre GÖRGEY magával szembeni kritikát is megfogalmazva írta erről a védelemről a következőt: „...amit a *bábolnai kudarc utáni napon járhatlannak híresztelt hegységben tett kémlovaslásom során a Vértes valódi arculatáról és a Honvédelmi Bizottmány tudósításaiban oly nagyra tartott védelmi munkálatokról megtudtam. Az utóbbiakat annyira magasztalták, hogy Győrtől visszavonulóban már-már aggódni kezdtem: vajon találunk-e még nyitva hagyott visszavonulási utat magunk számára. Láttunk is az országúton olyan árkokat, melyeken – nem ám ott, ahol számunkra átkelőt hagytak, hanem bárhol, széltében-hosszában – a legkisebb fönnakadás nélkül átvonulhattunk, és láttunk fatorlaszokat, melyeknek célszerűségéről kedélyes honvédeink gyermeki naivságukban a legtalálób bizonysítványt állították ki, ugyanis felgyújtották őket, hogy lobogó lángjuknál melegedhessenek. Azt a helyet azonban, amelyet valamelyik kormánybiztos **hegyszorosnak** minősített, ugyan hiába kerestük...*” (GÖRGEY A. 1988. I., 268. p., Görgey Artúr kiemelései)

vissza a kijelölt összpontosítási körletekbe, 1848-1849 fordulóján, valamint 1849 nyarán. Vagyis a Felvidék továbbra is megőrizte katonai fontosságát. Mindemellett feltűnő geográfiai jelensége e háborúnak, hogy egyes, nagyméretű erődrendszerekkel rendelkező települések – magas katonaföldrajzi energiájú pontokként – az által játszanak fontos szerepet, hogy elszigetelésük, valamint ostromuk nagy erőket köt le. Ebben a tekintetben Komárom a legjelentősebb település, amelynek kereskedelmi, gazdasági funkciói mellett ebben a 17 hónapban aránytalan módon kiemelkedik katonai oldala, s egyben a Kárpát-medencei magyar államtér emblematikus földrajzi pontjává válik. Hasonlóvá, mint Arad (BENKŐ E. 1998).

A szabadságharc egyéb földrajzi vonatkozású jelenségei közül még két tényezőt tartok fontosnak. Elsősorban azt, hogy nemzeti küzdelmünk időszakában már működik a vezérkari testület (TÖVISHÁZY-FERJENTSIK O. 1937; GYALOKAY J. 1924; ÁCS T. 1999), ami eleve a térbeliség tudatos alkalmazását feltételezi. Amennyiben végigtekintünk a hadműveletek során, akkor látjuk, hogy már ekkor minden katonapolitikai és katonai döntés alapja a földrajzi információk halmaza, a katonai tevékenységek szoros összehangolása a tér és a geográfiai tényezők hatásmechanizmusával. A történeti kutatás főleg GÖRGEY katonai szakmai ismeretrendszerét dolgozta fel (GYALOKAY J. 1916; PUSZTASZERY L. 1984; KOSÁRY D. 1994; PERJÉS G. 2002, 2004). Jóllehet geográfiai szemléletmódjával – szakirodalmi ismereteim szerint – behatóan még senki sem foglalkozott, ám memoárja és a hadvezéri működését tárgyaló alkotások alapján azt kell mondanom: fejlett földrajzi szemléletmódja volt, amihez kellő katonaföldrajzi ismeretek is járulhattak.⁹⁹ A honvédsereg magasabb parancsnokai számára a térkép ekkor már mindennapi használati eszköz volt (WINKLER, GY. 1985). Ezt a nemzeti háborúkat szakmailag felkészült tisztikar vezette.

Az 1848-1849. évi forradalmat és szabadságharcot követően a magyar nemzet életében a kiegyezés, az Osztrák-Magyar Monarchia közös államának évtizedei jelentenek fontos időszakot. Hadtörténeti földrajzi szempontból ismét csendes évtizedekről van szó: 1849, illetve 1867-től az első világháború kitöréséig a Kárpát-medencében hallgattak a fegyverek. Ám annál jelentősebb változások következtek be részben a közös – osztrák-magyar – részben a magyar hadügy térbeliségében. Az Osztrák-Magyar Monarchia meghatározó politikai földrajzi elemét alkotó magyar államtérben a tömeghadsereg végső

⁹⁹ Mindez azonban nem azt jelenti, hogy GÖRGEYnek aprólékos topográfiai ismeretei is lettek volna az országról. Emlékirataiban be is vallotta, hogy e téren voltak hiányosságai: „...*Én pedig, aki akkor Magyarország fontosabb hegyeinek, útjainak és folyóinak legfőljebb általános vázlatát ismertem, a Vértes hegységről pedig csak annyit tudtam, hogy egyáltalán létezik – a nagy szavaktól félrevezetve a következő védelmi terv elfogadására álltam rá...*” (GÖRGEY A. 1988. I. 267. p.).

megszilárdulását követően a laktanyát, a gyakorló-, és lőterek hálózatának kialakulása követi, amit térbeli szempontból egyfelől az jellemez, hogy egyenletes eloszlású, másfelől pedig, hogy igazgatási és szervezeti rendszerével erősen igazodik a polgári közigazgatás térszerveződéséhez. Az e kérdéskört a közelmúltban exponáló BELUSZKY PÁL (2005a) feldolgozása szerint 1867 és 1918 között a katonai intézményrendszer teljes egészében szervesült a magyar államtérben. Ám ezzel párhuzamosan hatottak rá a Monarchia térbeli folyamatai is. A dolgozatom előző fejezeteiben már említett áthelyeződés és területi tömörülés, a keleti irányú eltolódás ebben az időszakban is folytatódott. Az 1849 és 1867 között elveszített nyugati területek helyett – a geopolitikai kiegyenlítődés törvényszerűségének megfelelően – az új államalakulat már keleten szerez újabb térséget: az államjogilag közösen kormányzott Bosznia-Hercegovinát. E folyamat mögött az a külpolitikai irányváltás rejlik, hogy a német egység osztrák részvétel nélküli megvalósulását követően Bécsben tudomásul kellett venni, hogy a nagyhatalmi törekvéseket csak délkeleti és a balkáni irányban lehet érvényesíteni (DIÓSZEGI I. 1987). Ebben a tekintetben igen beszédes tény, hogy Ausztria-Magyarország utolsó területi nyeresége egyben a dunai Monarchia további keleti irányú áthelyeződésének tendenciájába simul bele. E nyereség már az első világháborúhoz kötődik és az 1918. május 8. bukaresti békében 5636 km²-nyi, Romániától a Monarchia államteréhez csatolt területsávot jelentette (SZIJ J. 2000).

Az Osztrák-Magyar Monarchia katonaföldrajzi viszonyrendszere még szintén feldolgozatlan tudományos kérdés. Tény, hogy már közvetlenül létrejötté előtt – a porosz-osztrák háborúhoz kötődően – ASBÓTH LAJOS (1866) tollából megjelent egy rövid, a népszerűsítés és a tudományosság határán mozgó dolgozat, amely azt hangsúlyozta: a Cseh-, a Bécsi- és a Kárpát-medence rendszereiből eredően a birodalom területének védelme a bevezető, katonailag jól járható irányoktól függ. Ekkoriban – nyilván a mai értelemben vett hadműveleti irányok lezárását is szem előtt tartva – az 1867-ben létrejött új államalakulatnak még 31 jelentős erődrendszere van. A Vasárnapi Újság 1868. november 29-i híradása alapján fontos erődített hely volt; *Olmütz, Malborghetto, Trieszt, Pola, Laibach, Innsbruck, Kufstein, Franzenfeste, Trient, Buda, Nagyvárad, Komárom, Arad, Lemberg, Krakkó, Prága, Teresienstadt, Josefstadt, Königgrätz, Nagyszeben, Károlyvár, Brassó, Temesvár, Pétervárad, Eszék, Brood, Ó-Gradiska, Zara, Spalato, Ragusa, Cattaro*. Ezek jelentős része – például Buda – már 1867-ben is csekély katonai erőt képviselt, és a Monarchia fennállása során közvetlen katonai szerepét el is veszítette, miközben főleg a tengerparton lévők megőrizték katonai funkciójukat. Ugyanakkor új taggal is gazdagodott a sor, az első világháború időszakában a Keleti Tartományok védelmében oly fontos szerepet játszó *Przemysł* ekkor

válik igazi erődvárossá (SZABÓ L. 1982). A „boldog békeidők” folyamán formálódnak – egyebek mellett – azok a geográfiai faktorok, amelyek egyfelől az első világháború időszakában, másfelől azt követően meghatározzák a dunai birodalom és benne hazánk sorsát, hadtörténelmi folyamatait is (NAGY M. M. 2009a, BELUSZKY P. 1996).

Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti és hadtörténeti földrajzának részletes bemutatása nem lehet dolgozatom feladata, az azonban témám szempontjából meghatározó momentum, hogy főleg a 19. század nyolcvanas éveinek végén megjelent földrajzi és országismereti feldolgozások (SUPAN, A. 1889, HUNFALVY J. 1884-1890) mennyire pozitív hangvételűek. S ezt nem pusztán a HABSBURG RUDOLF trónörökös nevéhez kötődő *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* (1885-1902) című, az egész birodalom országismeretét nyújtó reprezentatív kiadvány alapján fogalmazhatom meg. Jóllehet főleg ez az utóbbi nyilván idealizált képet festhetett Ausztria-Magyarországról, ám e képnek mégis volt reális társadalmi alapja. Nevezetesen az, amit a már többször idézett HAROLD STEINACKER (1963) a birodalom földrajzi viszonyaiból kiindulva katonai következményként fogalmazott meg: az Alpok vidékeit, Csehországot, és Magyarországot kifelé ragyogóan lehet védeni, ám ezzel szemben az itt élő társadalmak ki vannak téve az egymással szembeni támadások veszélyének. Ebből a felismerésből fakad – mondja STEINACKER – az a választás: vagy teljes önállóság az állandósult háborús ellentétekkel, vagy bizonyos fokú alávetettség egy magasabb fokú politikai egységben és békés állapotok között. Ezt a tudatot erősítették a dunai birodalom gazdasági viszonyai is: a három földrajzi medence, valamint a környezetükben elhelyezkedő vidékek gazdaságilag egymásra voltak utalva. A Monarchia a századfordulóig – meglátásom szerint – egy korát megelőző, soknemzetiségű, a gazdasági érdekközösségen, valamint a kontinens hatalmi erőviszonyain alapuló államalakulat volt, egy olyan időszakban, amikor Európában még minden nemzet saját államtérben gondolkodott. Ez az utóbbi tényező lesz majd az, amely az első világháború elhúzódásának hatására s nem utolsósorban az indirekt hadviselés eszközeinek köszönhetően szétveti a birodalmat. Ám 1914 előtt – jóllehet a bomlás jelei itt-ott már mutatkoztak (HAJDÚ Z. 2005b) – a Monarchia pusztán területi és demográfiai jellemzőiből eredően is nagyhatalom volt. 1914-ben lakossága 52,5 millió fő, területe 676 ezer km², és a háborúba mintegy 4 millió katonával lép be (KLEINDEL, W. 1989). A hosszú békeidőszakban épül ki az a gazdasági térszerkezet, amely majd az első világháború éveiben jelentős hadiipari funkciót tölt be, s ekkor épül meg az a vasúthálózat, amely a nagy küzdelem hónapjaiban a jelentős hadügyi térbeli mozgások alapját képezi (MAJDÁN J. 1987; KOVÁCS V. 2011; KÉRI K. 1985).

Az első világháború – minden ideológiai látszat ellenére – legfőképpen európai konfliktus volt abban az értelemben, hogy a fő hadviselő felek zöme itt helyezkedett el, és a fegyveres küzdelmet e kontinensen igyekeztek eldönteni. Jóllehet a háború kimenetelében döntő jelentőségűnek bizonyult az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése, és az egykori afrikai német gyarmatokon is folytak – valójában jelentéktelen méretű, ám időben elhúzódó – összecsapások, s a háborúban az addigi európai világhatalmak jelentősen meggyengültek, ám mindennek ellenére a küzdelmet még a kortársak zöme is kontinentális konfliktusnak tartotta (GALÁNTAI J. 1980; NAGY M. M. 2010f, 2013c). A világháború főbb, a magyar hadtörténelmet is befolyásoló geográfiai jellemzőit tekintve – az addig soha nem látott nagyságú katonatömegeken túl (KLEINDEL, W. 1989) – elsősorban térbeli kiterjedését kell kiemelni. Hadművészeti szempontból ekkor fordult először elő, hogy az állásháború kibontakozásával a rendelkezésre álló katonai kötelékek teljes egészében kitöltötték a földrajzi teret, ami új megvilágításba helyezte az erő és a tér nagyságának viszonyát. Ebből eredt, hogy – földrajzi szempontból mindenképpen – nagymértékben csökkent a hadszíntéren az erővel történő manőverezés értelme és lehetősége (NÉMETH J. 1934). Ugyanakkor a világháború földrajzi és katonai méretei egyre mélyülő földrajzi katonai gondolkodást igényeltek, aminek egyik látványos jele, hogy a hadvezetőségek a háború kitörésekor nem pusztán egy szűk hadműveleti területben, hanem országokat, országcsoportokat magukban rejtő hadszínterekben gondolkodtak. A háború másik hangsúlyos földrajzi jellemzője az időtényezővel függ össze, s azzal a problémával, miként lehet megállapítani végének időpontját. Két korábbi tanulmányomban már igazoltam, hogy az első világháború Köztes-Európában nem ért véget az 1918. évi fegyverszüneti megállapodással, hanem gyakorlatilag permanens módon helyi háborúk sorozatába váltott át, és e konfliktusok a Törökországgal kötött 1923. évi Lausanne-i békéig tartottak. Köztes-Európának voltak olyan területei – például Magyarország, ahol már 1919 nyarán véget érnek a harcok –, amelyeken viszonylag gyorsan rendeződnek az állapotok, míg máshol – ilyen például Lengyelország – évekig elhúzódnak a konfliktusok. Véleményem szerint mivel e helyi konfliktusok a későbbi államterekért, valamint azok nagyságáért folytak, és kezdetük, valamint eredetük még a világháború (1914-1918) éveire nyúlik vissza, geográfiai értelemben még a világégés utolsó szakaszát jelentik. Szakmai meggyőződésem szerint földrajzi szempontból akkor járunk el helyesen, amennyiben az első világháború végét nem kötjük egyetlen eseményhez, hanem elfogadjuk: úgy halt el a köztes-európai térben.

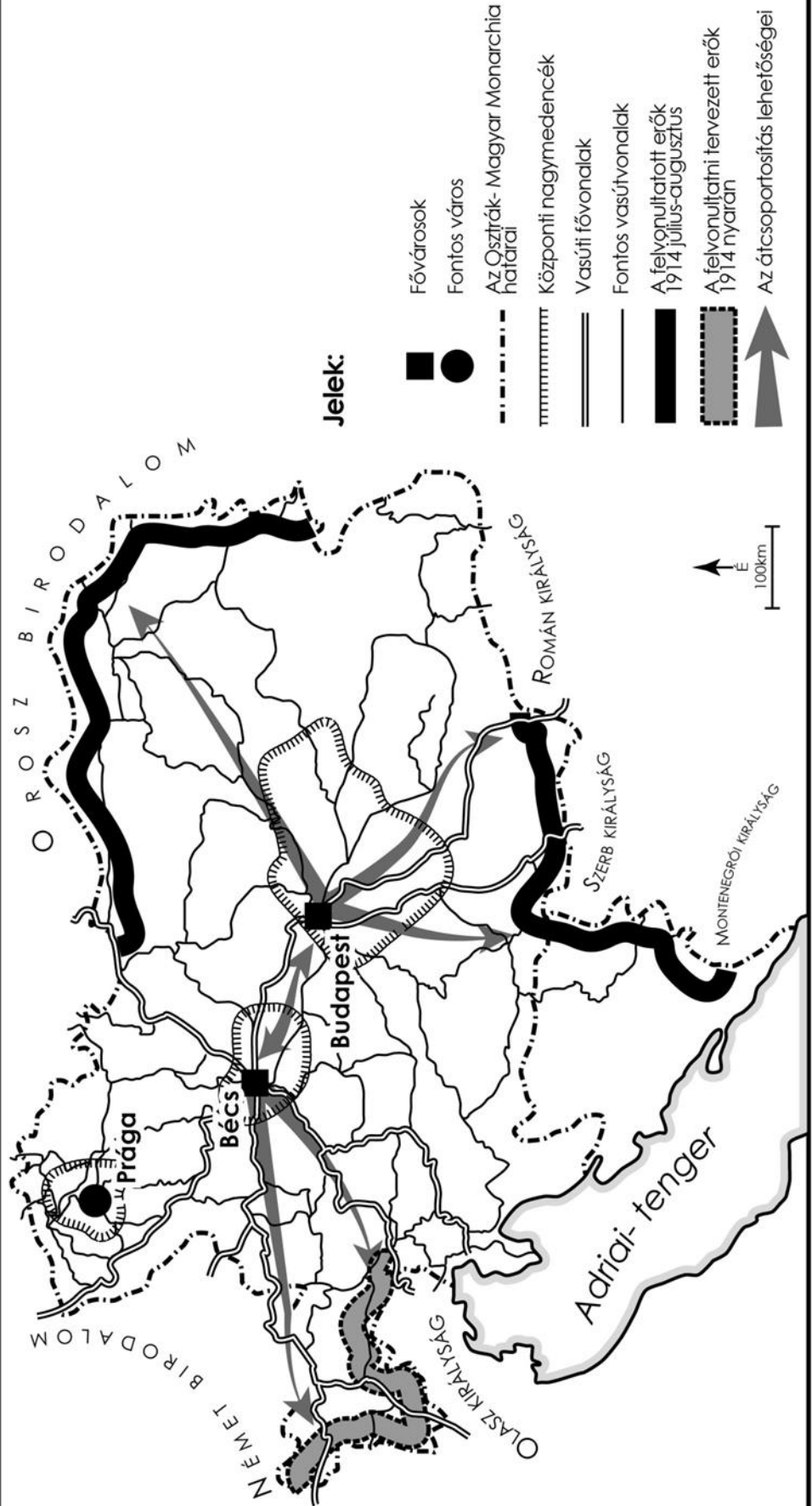
Az első világháború 1918-ig alig érintette a magyar államteret, jóllehet egyes vidékekre a peremeken hosszabb-rövidebb időre sikerült betörniük az antant erőknek. E

betörések legjelentősebbike nyilvánvalóan Románia hadba lépését követte, amikor 1916 augusztusában román csapatok behatoltak Erdélybe, s ami ekkor következett, az már előre vetítette az 1918-1919. évi események árnyékát: „...*A román betörés a magyar lakosság körében óriási arányú népvándorlást indított meg. A régi román lázadások szomorú emléke kísértett. Mindenki menekült Magyarország felé. A menekülés során értékes anyagi javak tömege ment veszendőbe. Egyébként különös hadászati hátrány a román betörésből nem keletkezett, mert a románok nem használták ki a hágók birtokából és túlerejükből eredő kedvező stratégiai helyzetüket...*” (JULIER F. 1933, 190. p.). A betört román erőket az osztrák-magyar és a német csapatok gyorsan kiszorították az ország területéről.

Az 1914-1918 közötti évek tekintetében a már említett ipari régiók új, hadiipari funkciókkal történő bővülése a legfontosabb gazdaságföldrajzi tényező. A BELUSZKY PÁL (2005b) által megállapított fő ipari régiók – központi, felvidéki, Krassó-Szörény-hunyadi, valamint kisaliforniai –, ezek iparvidékei és a régiókon kívüli Pécs-mecseki iparvidék, valamint az ipari régiókon kívüli nagyipari központok (Temesvár, Arad, Fiume, Debrecen, Szeged, Kolozsvár, Brassó) alakulnak át a hadiipar fő telephelyeivé. A KOVÁCS VILMOS (2011) által nemrég közzétett üzemlista alapján elmondható, hogy az első világháború lényegében nem alakította át az ország ipari térszerkezetét. Ennek oka részben abban keresendő, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia – katonai vezetése szerint – felkészülten lépett háborúba, amikor pedig kiderült, hogy a konfliktus jóval tovább elhúzódik, mint amiként feltételezték, gyakorlatilag nem történt más, mint – nagy általánosságban – a már meglévő telephelyek bővítése és a termelés növelése.

Katonaföldrajzi szempontból igen érdekes képletet mutat a Monarchia korábbi évtizedeiben kiépített vasúthálózat alkalmazása. Ebben a tekintetben KÉRI KÁLMÁN (1985) közel három évtizeddel ezelőtt publikált alaptanulmánya nyújt átfogó képet, és közben bizonyítja, hogy Ausztria-Magyarország fegyveres erőinek – modern fogalommal élve – úgynevezett hadászati-hadműveleti felvonulása és szétbontakozása eleve a vasúthálózat centrális jellegén alapult (8. ábra), s azon a tényen, hogy – JULIER FERENC (1933) adatai szerint – az antant túlerőben lesz, 5,7 millió fővel, míg a központi hatalmak csupán 3,5 millió főt képesek kiállítani. Ebben a helyzetben mind Berlinben, mind Bécsben úgy vélte a katonai vezetés, hogy egy gyors lefolyású, az ellenfél erőit részenként megsemmisítő háborúban minden további nélkül győzelmet arathat.

8. ábra
 A vasúthálózat szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres erőinek
 hadászati felvonulásában
 Forrás: KÉRI K. 1985
 Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

A végtelenségig leegyszerűsítve a két vezérkar tervei – a maguk technikai bonyolultságában – arra irányultak, hogy a francia, az orosz és a szerb front valamelyikén védelmi tevékenységet folytatnak addig, amíg a másikon helyi erőfölényt kialakítva győzelmet aratnak, majd a csapatok átcsoportosításával és újabb helyi erőfölény kialakításával egy másik államot is térdre kényszerítenek.¹⁰⁰

Maga az elgondolás jelentős geográfiai elemet hordozott, sőt kifejezetten arra épült, amennyiben a CLAUSEWITZi rendszerben leírtak szerinti, a támadó és védő fél, avagy a külső és belső vonal viszonyáról szóló tézisre épített, tehát arra: „...*a belső vonal előnye a térrel nő. Az időnyerés néhány ezer lépésnyi vagy mérföldnyi távolságnál természetesen nem lehet oly nagy, mint több napi menetnél, avagy 20-30 mérföldnél. ...A hadászat nagyobb távolságainál nagyon ritka, hogy a mozgás legalább egy napig rejtve ne maradjon, és jó néhányszor, amikor csak egy rész messzi kikülönítéséről volt szó, a mozgás hetekig titokban maradt. Könnyen beláthatjuk, hogy a rejtés milyen előnyös annak, aki helyzeténél fogva leginkább élhet vele...*” (CLAUSEWITZ, C. von. 1961-1962. II. 131. p.). Az első világháború modern hadügyéről elmondhatjuk, hogy abban a belső vonal előnye a tér olyan mesterséges elemeivel is együtt nő, mint a vasút. A Monarchia nagyhírű vezérkari főnöke, FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF (1852-1925) arra a közlekedésföldrajzi tényre épített, hogy három nagy medencéjének fővárosából – Bécsből, Prágából és Budapestről – egymással több helyen is összekapcsolt, de mégis, egyenként is sugárszerűen szétágazó vasútvonalak futnak. Vagyis megvolt annak lehetősége, hogy az erőket viszonylag gyorsan lehessen az egyik frontról a másikra átcsoportosítani. Így alapvetően lehetősége nyílt arra, hogy három esetre dolgozzon ki felvonulási tervet: az oroszok és a szerbek ellen egyidejűleg, csupán a szerbek ellen, az olaszok és a szerbek ellen egyidejűleg (JULIER F. 1933).

Az első és az utolsó nyilvánvalóan megkövetelte az erők akár többszöri átcsoportosítását is, míg a második esetében pusztán a felvonulást és az ellátást szolgálták

¹⁰⁰ Az itt említett rendszer elméleti alapjait CLAUSEWITZ fogalmazta meg alapművében (1961-1962), s ez a „*mögöttes ülés*” fogalmaként került be a magyar katonai gondolkodásba (PERJÉS G. 1983, 1988a). Ennek lényegét CLAUSEWITZ nyomán PERJÉS GÉZA (1988a) az alábbiak szerint határozta meg: „...*Játékelméleti szempontból Clausewitz egyik legjelentősebb eredménye, hogy olyan jelenséget írt le és épített bele a háború praxeológiájába, amit az ember valószínűleg azóta ismer, amióta egyáltalán háborúzik. E felismerés pedig abból áll, hogy az van előnyben a háborúban – hasonlóan, mint a kártyajátékok nagy részében –, aki az ellenség helyzetét és szándékait megismeri, kivárva még a kezdeményezést is átengedi neki, hogy csak azután – tehát mögöttes ülésből – cselekedjék...*” (PERJÉS G. 1988a, 136 p.)

volna a vasútvonalak. A magyar hadtörténelemmel kapcsolatos jelenlegi ismereteim szerint a hadműveletek előkészítésében, majd megvívásában ilyen fontos szerepet csak ekkor játszottak vasútvonalak. A háború elhúzódásával a vasúthálózat biztosította átcsoportosítási lehetőségek kihasználása magától értetődően nőtt, különösen így volt ez Olaszország és Románia hadba lépésekor (KÉRI K. 1985).

Magyarországot az első világháború katonai eseményei jelentős mértékben közvetlenül annak az előbbieken már említett, fokozatos elhalása időszakában érintették. Abban már az egykorú események résztvevői sem értettek egyet, hogy ami 1918. október végén történt Budapesten, s aminek eredményeként a KÁROLYI MIHÁLY vezette politikai erők kerültek az ország élére, az forradalom volt-e vagy pusztán katonai összeomlás (PETHŐ S. 1933). A kérdés tudományos igényű eldöntése még a jövő kutatási feladata, az azonban már most bizonyos, hogy a problémakörhöz kapcsolódó – gyakorta – aktuálpolitikai megnyilvánulások megnehezítik e feladatot, mint amiként megnehezíti az is: egy katonai, politikai összeomlás, egy forradalom és gyakorta pusztán egy erőszakos hatalomátvétel első külső jelenségei a legtöbbször semmiben nem különböznek egymástól. Ugyanakkor értekezésem szempontjából fontos lehet az 1918. október végén kezdődött háborús időszaknak definiálása, amely a román csapatok budapesti bevonulásával (1919. augusztus 4.) végződött.¹⁰¹

Miután a kérdéskörre ideológiai, politikai rétegek rakódtak, szakmailag indokoltnak tartom, ha a fenti kategorizálást pusztán földrajzi és katonai alapon teszem meg. Jóllehet egyik korábbi tudományos népszerűsítő írásomban (NAGY M. M. 2012e) már egyértelműen *honvédő háborúról* beszéltem, ám ennek ilyen módon történő alátámasztását még nem végeztem el. Miután a háború honvédelmi jellegét – igaz, azt erősen sajátosan értelmezve – a baloldali publicisztika, memoáriródalom, valamint történetírás is magáévá tette, ugyanakkor az úgynevezett magyar Vörös Hadseregbe az egyszerű katonák zöme kevésbé a valójában alig ismert marxista eszmékért, mint inkább saját szülőföldjének védelméért fogott fegyvert,

¹⁰¹ Az események megítélése az azok óta elmúlt közel egy évszázadban olykor sajátos szélsőséges jelenségeket szült. Az 1918-1919. évi magyarországi háborút követően mintegy másfél évtizeddel később, GRATZ GUSZTÁV, az első Teleki-kormány második összetételében egy rövid ideig külügyminiszter, majd a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere által írott alapművében (1935) „*forradalmak koráról*” és „*vörös háborúról*” beszélt. Ugyanakkor a későbbi évtizedek marxista történetírása szerint: „...*A Magyar Tanácsköztársaság hősi harca történelmünk nagy forradalmi és szabadságharcos hagyományainak nagyszerű folytatása és egyben új, magasabb állomása volt...*” (LIPTAI E. 1960., 5. p.). Ugyanez a történetírás „*forradalmi, honvédő háborúról*” vagy „*forradalmi honvédelemről*” beszél (LIPTAI E. 1979; HAJDÚ T. 1969), míg a magyarországi rendszerváltást megelőzően már a „*Magyarországi Tanácsköztársaság honvédő háborúja*” kifejezéssel illette azt (LIPTAI E. 1985).

véleményem szerint e háború honvédelmi jellege nehezen vitatható. Honvédelmi jellegével magyarázható az is, hogy a bolsevizmussal egyáltalán nem szimpatizáló tisztikar tömegesen lép be e fegyveres erők soraiba. Földrajzi szempontból pedig megfontolandó, hogy miként nevezendő egy olyan konfliktus, amikor a magyarság elveszíti államterének kétharmadát és jelentős csoportjai kerülnek idegen államokban nemzetiségi kisebbségi sorba. Szakmai véleményem szerint e tényezőket összevetve mindaz, ami Magyarországon történt 1918. október 31. és 1919. augusztus 4. között (vagyis kilenc hónap leforgása alatt), az nem volt más, mint: egy háborús összeomlást követő szélsőséges politikai kilengésekkel és olykor belső polgárháborús konfliktusokkal kísért *honvédő háború*, amelyet még egy spanyolnátha járvány is súlyosbított.

E honvédő háború sajátos geográfiai képletet nyújt. Egyfelől azzal, hogy a KÁROLYI MIHÁLY nevével fémjelzett első szakaszban (1918. október 31. – 1919. március 21.) jóformán nem is beszélhetünk magyar hadügyről, így a konfliktus földrajzilag ekkor folyamatos területvesztést jelent. Másfelől pedig azzal, hogy második periódusában ugyan határozott célú hadügy létezik, de annak politikai, valamint katonai célkitűzései alapjaiban eltérnek egymástól.

Lassan egy évszázada tart arról a társadalmi vita, hogy 1918-1919-ben katonai eszközökkel megvédhető volt-e Magyarország. JULIER FERENC 1928-ban megjelent terjedelmes számvetése szerint, ha a szociáldemokrata kormány – olykor még erőszakot is alkalmazva – nem fegyverzi le a frontokról visszatérő magyar csapatokat, akkor minimum a magyar szállásterületek megtarthatóak lettek volna. Ám nem így történt. Április közepén a cseh és szlovák csapatok már a Pozsony-Komárom-Salgótarján-Sátoraljaújhely-Ungvár vonalon állnak, délen a szerb és a francia csapatok már elérték Gyékényes-Pécs-Baja-Szeged-Arad terepszakaszt, miközben a Tiszántúlon vívott védelmi küzdelemből a román erők kerültek ki győztesen; elérték a Tiszát. Ezzel a magyar államtér annyira összezsugorodott, hogy eleve fennmaradása is kétséges volt. Az események három katonai főszereplője, az egymást váltó három vezérkari főnök – TOMBOR JENŐ, STROMFELD AURÉL, JULIER FERENC – egyike, TOMBOR felismerve a katonai védtelenségből eredő veszély nagyságát, azzal a katonapolitikai koncepcióval állt elő; amennyiben Magyarországnak nincs egyéb lehetősége kitörni a külpolitikai bekerítettségéből, akkor a lenini Szovjetunió felé kell nyitni, s onnan hozni fegyveres kötelékeket (BÖHM V. 1923). Ez az elgondolás emeli majd be a szélsőbaloldali politika tényezőit a hatalomba.

A földrajzi bekerítettségéből történő kitörés első lépése kettős volt: egyfelől fel kellett venni a szovjet-orsz vezetéssel a kapcsolatot, másfelől az újonnan szervezett magyar Vörös

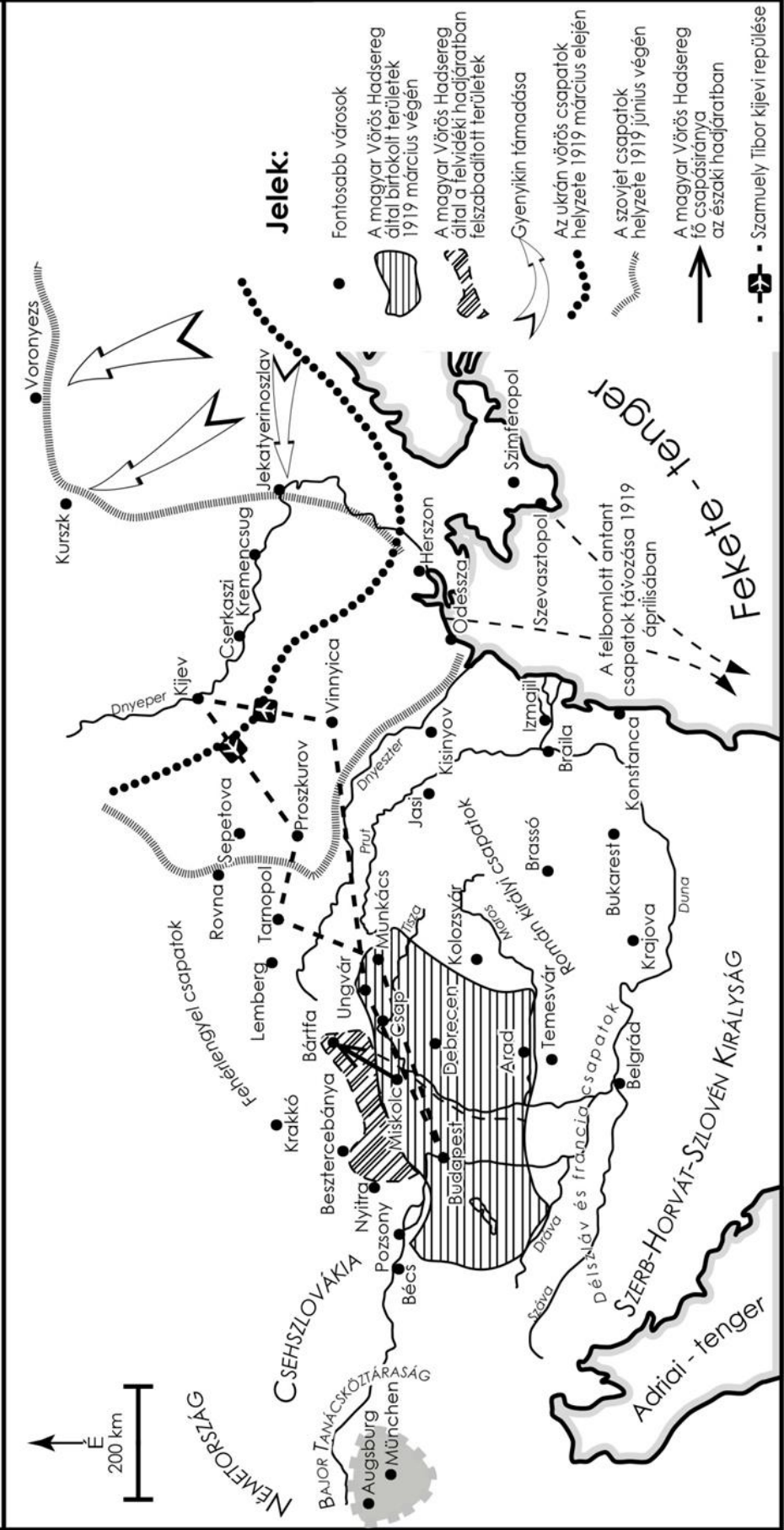
Hadseregnek csapást kellett mérnie valamelyik ellenfelére, hogy a magyar diplomácia számára kellő mozgásteret biztosítson. Miközben már folyt az északi hadjárat megkezdésének kedvező feltételeiért folytatott, Salgótarján környéki harcok sora, aközben SZAMUELY TIBOR népbiztos 1919. május 17-én – az ellenséges területek fölött repülőgépen áthaladva – Szovjet-Oroszországba repült, ahonnan május 31-én tért vissza. Rossz hírt hoz: a szovjet-orosz katonai segítségnyújtás elmarad (NAGY M. M. 2011c). Jóllehet a Vörös Hadsereg északi hadjárata ekkor már egy napja tart, és úgy néz ki, mintha az orosz erőkkel történő csatlakozást keresné, ám ez csak a látszat. Eddigi kutatásaim arra az eredményre vezettek, hogy a katonák számára az északi hadjárat tervezésekor az orosz katonai kapcsolat lehetősége nem játszott komoly szerepet. Erre vall a főcsapás iránya is, amely nem északkeleti volt, hanem az északi front jobb szárnyán észak felé tartott. Itt arattuk a legnagyobb sikert: zömében a Hernád völgyében haladva a magyar csapatok elérték Eperjest, majd Bártfát, s ezzel a történelmi határ közelébe jutottak (LIPTAI E. 1960; NAGY M. M. 2011c).

Az északi hadjárat megindulása előtt ismét a tér és idő kölcsönhatásának tényezője nehezedett a vezetésre. A román, a cseh és szlovák, valamint az antant erők – s erről tudott a magyar vezetés – csak lassan készültek fel az általános támadásra, azt még nem kezdték el. Ezt a helyzetet kihasználva kellett támadni. Az egyértelmű volt, hogy a csapást dél felé, a francia és a délszláv csapatok ellen a várható katonapolitikai következmények miatt nem lehet mérni. Az erők ahhoz voltak elegendőek, hogy a leggyengébb ellenfelet, a cseh és szlovák erőket támadja a magyar Vörös Hadsereg. A több elképzelés közül végül az a döntés született (LIPTAI E. 1960; JULIER F. 1935; NAGY M. M. 2011c), hogy a főcsapást Salgótarján-Eperjes-Bártfa irányba mérik, míg ezzel egy időben a mellékcsapás az Ipolytól északra és keletre történik. Ez ugyan Csehszlovákiát nem ütötte volna ki a háborúból, de jelentősen meggyengíti, ugyanakkor elszakítja egymástól a román és a csehszlovák hadsereget, ezzel megteremti a román erők bekerítésének hadműveleti lehetőségét: mindez együtt a külpolitika számára jelentős játékteret ad (9. ábra). E megfontolás a Felvidék ismételt felértékelődését eredményezte a magyar hadtörténelemben. Az északi hadjárat katonaföldrajzi képlete jól bizonyítja, hogy 1918-1919 magyarországi honvédő háborújában ismét megjelent a kis erő és nagy tér tényezője, valamint azt, hogy miként a politika és a hadügy, úgy a politikai földrajzi és a katonaföldrajzi célkitűzések között is szoros kapcsolat van. Ugyanakkor földrajzi szempontból e háború egyik sajátossága – főleg az 1848-1849. évi eseményekkel szemben –, hogy az egyes hadszínterek éles elkülönülése nem érvényesült.

9. ábra
A Magyarországi Tanácsköztársaság geostratégiai helyzete

Forrás: RADÓ S. 1969

Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

Ám e háború produkált még egy – korábban nyilván nem is gondolt – a kisközösségek természetes önvédelmi reflexeiből eredő jelenséget: az államtér darabolódását, és mini államok sorának megszületését a Kárpát-medencében. Jelenleg 7 ideiglenes államtérről tudunk a magyar Szent Korona országainak területén: *Bánáti Köztársaság* (1918. november 1-25.), *Hiénc Köztársaság* (1918. november 22-24.), *Vendvidéki Köztársaság* (1919. május 29. – június 6.), *Szlovák Tanácsköztársaság* (1919. június 16. – július 7.), *Fiumei Szabadállam* (1920. november 12. – 1924. március 26.), *Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság* (1921. augusztus 14. – augusztus 21.), *Lajtabánság* (1921. október 4. – november 5.). Fennállásuk általában abba a történelmi tendenciába simul bele, amelyet a magyar társadalom Trianon kapcsán keserű tapasztalatként élt meg, s amely egész Köztes-Európában érvényesült: az első világháborút követően minden nemzetnek akkora államtere volt, amekkorát képes volt saját magának kiharcolni (NAGY M. M. 2010f, 2013c).

A trianoni békeszerződés (1920. június 4.) nemcsak abban az értelemben volt tragikus Magyarország számára, hogy területi és népességbeli veszteségeivel a kontinens nagyhatalmainak sorából a kis államok közé került. Hanem azért is, mert teljesen szétzilálódott, szétdarabolt államterét újjá kellett szervezni (CSÜLLÖG G. 2010a), miközben földrajzilag szinte teljesen védtelenné vált. A Kárpátok mint zárt politikai és katonaföldrajzi határ helyett új, szabadon átjárható határok övezték az országot, amelynek területét mintegy átlósan metszette a PRINZ GYULA által megfogalmazott védelmi tengely, amelynek most újból nagy értéke lett. Míg a korábbi államtérben a három nagymedencét egymástól elválasztó középhegységek és maguk a medencék alkottak sajátos katonaföldrajzi rendszert, addig ez a trianoni határokkal megszűnt. Egy esetleges délről vagy keletről érkező támadással szemben a védelem első komoly erőfelfejtést biztosító zónája lett a védelmi tengely. Ám talán még ennél is súlyosabb volt az a veszteség, amelynek mértékét csak az első világháború kevésbé látványos tapasztalatai alapján tudott felmérni az egykori magyar katonaföldrajz nevében MÁLNÁSI ÖDÖN (1925). Az ő egyik kortársa, MAYER-CSEJKOVITS KÁROLY (1927) alaptanulmányában a következőt írta: „... *A mult háborúi, a világegés méreteihez arányítva, csupán néhány százezer főnyi haderő párbajszerű összecsapásai voltak, amelyeknek sorsát, többnyire rövid időn belül, egy-egy nagyobb csata döntötte el. Ezen az alapon katonai gondolkodásunk a rövid mozgó háborúra volt a múltban beállítva és mivel ez többnyire csak sorozatos hadműveleteket mutatott, nem ismerhettük fel mindazoknak a **nem katonai tényezőknél** mélyreható stratégiai befolyását, amelyek a háborúk eldöntésében közreműködnek. Ezek a tényezők a mult háborúiban is érvényesültek, de nem domborodtak ki*

annyira, hogy a vezetés békenevelésében, a csapat kiképzésében, a háború előkészítésében és a haderő szellemében nyomot hagyhattak volna... ” (MAYER-CSEJKOVITS K. 1927, 156-157. p. Mayer-Csejkovits Károly kiemelése). A világháború súlyos tanulsága ezeknek a nem katonai tényezőknek, a társadalmi és földrajzi potenciáloknak felértékelődése a hadügyben. Trianonnál a magyar nemzet e potenciál zömét veszítette el, s ennek visszaszerzése lett a következő évtizedek magyar katonapolitikájának fő célkitűzése.

Az első világháborút követően Közép- és Köztes-Európa politikai földrajzi térképe alapján változott meg: a korábbi nagy államterek állapotát a darabolódott politikai térszerkezet váltotta fel, s hazánk végleg e sajátos zóna tagja lett (BELUSZKY P. 1996). Külpolitikai szempontból hazánk az elszigeteltség helyzetébe került, ami kettős célt tűzött a magyar politikai és katonai elit elé. Egyfelől fel kellett számolni a főleg a nagyhatalmi támogatást élvező kisantant gyűrűjét, másfelől meg kellett valósítani a trianoni békeszerződés revízióját. Mindkét célkitűzést csak részben sikerült elérni. A második világháborút megelőzően, majd annak folyamán sikerre vitt részleges területi visszacsatolások a magyar szállásterületek jelentős részének visszaszerzésével jártak, ám a történelmi államhatárok teljes visszaállítására már nem nyílt mód (STRÖMPL G. 1939; FODOR F. 1941; RÓNAI A. 1943). Arra pedig a Kárpát-medence területileg is kevert etnikai viszonyaiból eredően sem volt lehetőség, hogy egyfelől a teljes magyarságot újból egyetlen államtérben egyesítsék, és hogy az új határokkal etnikailag valóban homogén nemzetállamokat teremtsenek. Ugyanakkor a területi visszacsatolások során kijelölt határok eredményeként Erdélyt a magyar történelemben először osztották ketté (FODOR F. 1941), az itteni új határ, amely például Kolozsvárt is határvárossá tette, nem volt jó. Politikai földrajzi szempontból sokat mond FODOR FERENC megállapítása: „...*Az új határ mintha a legmerészebb európai államhatár volna! Azt teszi, ami nem vihető keresztül, de minden körülmények között keresztül kellett vinni: **a nem osztható Erdélyt osztja.** Osztania kellett abban az irányban, amelyben a legkevésbé osztható, amely irányban fő közlekedési útja is vezet, a Kolozsvár-Brassó közötti nemzetközi vasút. Osztani ügy, hogy egy négyszög alakú terület átlója úgy feleljen, hogy azok a szomszédos területekhez nem szélesebb, hanem keskenyebb oldalukkal csatlakozzanak.*

Ez az értelme az új erdélyi határnak. Sokkal több nem is lehet, hiszen talán az első határ Európában, amely olyan bonyolult néprajzi tájon, mint Erdély, merészkedett néprajzi választóvonalat keresni és azt országhatárrá tenni. Aki valamelyest ért a politikai földrajz problémáihoz, az éppen olyan mértékben csodálkozik ezen a vonalon, mint amilyen mértékben élvezi annak merészségét...” (FODOR F. 1941., 34-35. p., Fodor Ferenc kiemelése). Ugyanakkor FODOR felhívta arra is a figyelmet, hogy e kettéosztott Erdély részei sajátosan

helyezkednek el: Magyarországé lett Kelet-Erdély, míg Romániáé Nyugat-Erdély.¹⁰² Ma már tudjuk, hogy e torz politikai és katonaföldrajzi képlet a második világháború időszakában megbosszulta magát. Vagyis a területi visszacsatolásokat kísérő társadalmi eufória ellenére is azt kell mondanom, hogy az új államhatárok nem voltak teljes egészében kedvező katonaföldrajzi határok. Nem lehettek azok, mert egyrészt az ország területéhez mérten jelentősen megnőtt a határvonalak hossza, másrészt Nagyszalontától délre, egészen Horgosig továbbra is a trianoni államhatárok maradtak érvényben: vagyis délkeleten a magyar államtér katonaföldrajzi szempontból továbbra is nyitott maradt.

Az ország katonai vezetése személyes véleményem szerint a tőle telhetőt megtette az ország védelmében. A világháború közeledtével indult hadseregfejlesztés, elsősorban a győri program jegyében az ország és a társadalom gazdasági potenciáljának korlátain belül igyekezett felkészülni a nagy konfliktusra (DOMBRÁDY L. – TÓTH S. 1987; GOSZTONYI P. 1992). A gazdasági és fegyverkezési program mellett (SZÁVAI F. 2013) létrehozták a visszacsatolt területek katonai adminisztrációját (SUBA J. 2013a), amely – a modern fegyveres erők működésének megfelelően – igazodott a civil közigazgatáshoz. A második világháború során a sajátos alakot öltött államtér keleti határai mentén (a Keleti-Kárpátokban és a Székelyföldön), valamint a Keleti-Kárpátok előterében kiépítették az úgynevezett Árpád-vonalat: egy modern erődrendszert és védelmi állások rendszerét. Miután azonban a Székelyföld messze benyúlt a román államtérbe, itt nem csak a keleti határ védelmét erősítették meg, hanem a Székelyföld körkörös védelmi rendszerét is biztosították (SZABÓ J. J. 2002). Ez a védelmi rendszer, amelynek elemei részben még ma is állnak, a magyar hadügy tájformáló hatásának egyik jelentős tényezője lesz.

A második világháború, jóllehet a szövetségesek bombázásai már korábban is megkezdődtek főleg az ipari célpontok ellen, (PATAKY I. – ROZSOS L. – SÁRHIDAI GY. 1992) valójában csak 1944 késő nyarán érte el hazánk területét. A hadműveleti események 1944. augusztus 26-tól 1945. április 12-ig tartottak, és a szovjet csapatok az Úz völgyében lépték át a magyar államhatárt (RAVASZ I. 1998). Jóllehet a szocializmus időszakában április 4-ét, Nemesmedves szovjet elfoglalását tartották a magyarországi harcok végének, ám azok a valóságban április 12-ig, a Lovásziban és Pinkamindszentben történő küzdelemig folytatódtak

¹⁰² A filológiai hűség kedvéért idézem az alábbiakban FODOR FERENC fontos sorait, amelyek eredeti változatukban is kurziválva jelentek meg: „...*Most első ízben osztották meg Erdélyt! Voltak Erdélynek természetes államhatárai, voltak hatalmi határai, de sohasem voltak Erdélynek néprajzi értékű határai. Mindig egy Erdély volt, most két Erdély van és pedig egész különös módon, mert kölcsönösen a távolabb eső Erdély van a két állam birtokában. Magyarországeban Kelet-Erdély, Romániáéban Nyugat-Erdély!...*” (FODOR F. 1941).

(GOSZTONYI P. 1992). Időtartamuk mintegy 8 hónapot vett igénybe. Ez alatt a háromnegyed év alatt földrajzilag sajátos hadügyi kép jellemezte hazánkat. A második világháborús magyarországi hadműveleteket a medencerendszer jellegéből adódóan a nagy megtorpanások és a gyors orosz előretörések váltakozása jellemezte. Miután a magyar államtérbe a szovjet-orosz csapatok csak úgy jutottak be, hogy Románia átállt a háborúban, és ezzel megnyílt előttük a már említett, politikai földrajzi szempontból is problémás erdélyi, valamint délkeleti határ, így bizonyos fokig váratlanul hatott a magyar társadalomra a háborús viszonyok beköszöntése. Nem alaptalanul. A román átállás következtében a dél-erdélyi átjárókon, valamint a délkeleti határszakaszon beözönlő szovjet-orosz csapatok az alföldi területeken gyorsan nyomultak előre. Ebből eredt például az a helyzet, hogy 1944. október első napjaiban miközben a német, de főleg magyar erők még tartják az Északkeleti- és a Keleti-Kárpátokban az Árpád vonalat, aközben Makó már szovjet-orosz kézben van. A román átállás, valamint a szovjet-orosz előretörés hatására HANS FRIESSNER tábornok (1992), a magyarországi német erők parancsnoka szerint: „...*A hadseregcsoporthoz az a feladata, hogy igencsak hiányos erőivel az arcvonalt mögött fekvő magyar területeket védje. Ennek a túlságosan nagy erdélyi területnek a periferiáján hamarosan lényegében három ütközőzóna rajzolódik ki: Temesvár-Arad-Nagyvárad térsége; Kolozsvár-Torda-Marosvásárhely térsége és a Keleti-Kárpátokban húzódó frontvonal a délkeletre mélyen benyúló Székelyfölddel...*” (FRIESSNER, H. 1992, 112-113. p.).

Az ekkor sebtében kialakított magyar 3. hadsereg (JAKUS J. 1994, 1995; RAVASZ I. 1997) még feltartóztatja a Nagyalföld felé törő szovjet erőket. FRIESSNER helyesen ismeri fel a helyzetet, amely szerint még az orosz főerők beérkezése előtt ellentámadást – szakmailag pontosabban fogalmazva, megelőző csapást – kezdeményez a dél-erdélyi hágók birtokbavételére. Ez lesz majd az úgynevezett tordai csata, amely a kezdeti német-magyar sikerek ellenére csak annyi eredménnyel jár, hogy még időben sikerül kiűriteni a Székelyföldet. S ennek hosszú távú katonaföldrajzi következményei lettek: „...*A harcok eredménye lényegében az volt, hogy egyelőre sikerült megghiúsítani az ellenség akadálytalan behatolását Közép-Európába; kifáradtak az ellenséges erők és a német hadvezetés időt nyert csapatainak rendezésére, megerősítésére...*” (FRIESSNER, H. 1992, 123. p.) Ezt az időt többek között a német fél arra használja fel, hogy az őszi időszakban, egyebek mellett Nagyvárad, Debrecen, Nyíregyháza térségében erős ellenállást fejtsen ki és ezzel is akadályozza a szovjet-orosz csapatok kijutását Budapesthez.

Ezen a ponton jutunk el a második világháborús magyarországi hadszínterének fő kérdésköréhez, Budapest ostromához. 1944. december 26-án a magyar főváros körül bezárult

a szovjet-orosz csapatok gyűrűje, ezzel megkezdődött a város ostroma, amely 1945. február 12-ig tartott (időtartama 49 nap volt). Bármilyen heves emóciókat is vált ki mind a mai napig a civil társadalomból a budapesti események sora, katonaföldrajzi szempontból mégis azt kell mondanom; a magyar fővárosért vívott kemény küzdelem – a német hadvezetés szempontjából – egyáltalán nem volt értelmetlen, sőt indokolt lehetett. Ezt a pusztán katonai tényt erősíti, hogy amikor egykori, Nyugaton élő publicistánk és hadtörténészünk, GOSZTONYI PÉTER 1961-ben interjút készített a budapesti védelem parancsnokával, KARL PFEFFER-WILDENBRUCH SS-tábornokkal, akkor ő nyilatkozatában egyértelműen megfogalmazta: „...*Malinovszkij nem számított ötvennapos ostromra. Tervei szerint húsz nap alatt kellett volna a várost bevennie, s az így felszabaduló 40 hadosztálllyal Dél-Németország felé továbbtörnie. Ez esetben Bécs februárban elesett volna, s tavaszra talán már Salzburgban álltak volna az oroszok...*” (GOSZTONYI P. 1989, 172. p.). Ez a szakmai nyilatkozat élesen rávilágít arra, hogy Budapest 1944-1945. évi ostroma során tulajdonképpen ugyanaz a katonaföldrajzi képlet játszott Bécs-Buda viszonylatában szerepet, mint a korábbi századokban, de leginkább a török hódoltság korában. Buda és Pest romjai között a viaskodás korántsem pusztán egy jóformán teljesen szétlőtt fővárosért folyt, hanem a Duna-völgy lezárásáért, Bécs védelméért. A hadügy geográfikumából ered, hogy a budapesti német felmentő kísérletek helyszíne is a már sokszor említett védelmi húr Dunakanyar és a Balaton közötti szakasza volt. Az állandó katonaföldrajzi tényezők hatásának tulajdonítható, hogy a szovjet és a német főerők frontvonala még március 5-én is csak az Esztergom-Csákvár-Székesfehérvár-Polgárdi terepszakaszon húzódott, vagyis részben már a védelmi húr belsejében, részben pedig annak előterében. Ez utóbbiban – a Csákvár-Törökbálint-Siófok-Dunaföldvár pontokkal kijelölhető területen – történt a német csapatok utolsó jelentős ellentámadása. Ennek visszaverése után vehetett nagyobb lendületet a szovjet-orosz hadsereg Bécs felé. A központi térség ismét felértékelődött.

A második világháború hadműveletei – a kontinens néhány egyéb területéhez viszonyítva – egyetlen időszak alatt átszaladtak Magyarországon. Tájformáló hatásukat tekintve elsősorban az épített környezetet és azon belül is főleg néhány jelentős települést romboltak. Ám annál nagyobb hatást gyakoroltak a magyar társadalom demográfiai folyamataira és államterére. Népesedési tekintetben a második világháborúnak katasztrofális következményei voltak nemzetünkre. A kérdéskört mélyen feldolgozó SZABÓ A. FERENC (1998) szerint – a háborús viszonyok miatt meg nem születettek és az áldozatok számát is figyelembe véve – a magyarság mintegy 1 millió fős veszteséget szenvedett, amelyet meggyőződésem szerint máig nem volt képes kiheverni. Ugyanakkor a második világháború

politikai földrajzi szempontból is kudarccal végződött. A trianoni béke sikeresen indult területi revíziója Magyarország katonai vereségével kudarcot vallott: a nehéz diplomáciai küzdelmekben visszaszerzett területek újból elvesztek, és a Kárpát-medencei magyar lakosság jelentős része kénytelen volt elhagyni szülőhelyét.

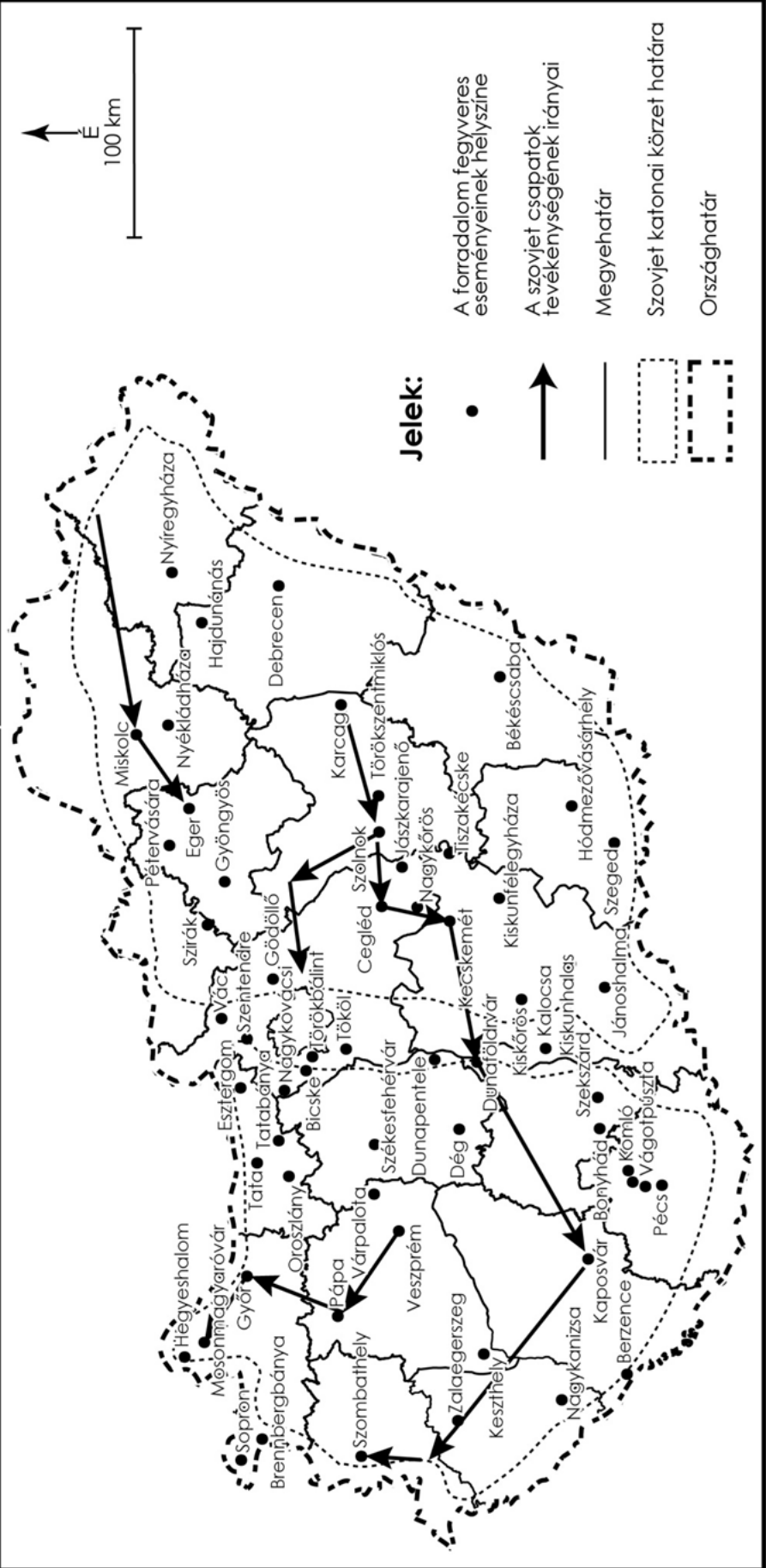
A második világháborút követő mintegy évtizednyi időben a nemzetközi politikai változásokon túl jelentős politikai és katonaföldrajzi átalakulás történt Magyarországon. A háborúból vesztesként kikerült ország a Szovjetunió érdek- és hatalmi zónájába tagolódott, a területében nyugat felé terjeszkedő birodalom pufferzónájának részévé vált (FISCHER F. 2005; NAGY M. M. 2013b). A kétpólusú világrend első évtizedének hisztérikus katonapolitikai légkörében a fő katonai ellenfél Jugoszlávia lett, s az atomháborúra való készülődés mellett ez is nagyban hozzájárult a Magyar Népköztársaság fegyveres erőinek aránytalan növeléséhez (KIRÁLY B. 1989; OKVÁTH I. 1998; BALLÓ I. 2005; SZŰCS M. 1989). A fokozott háborús készülődés jegyében épült ki a jugoszláv-magyar államhatár mentén az a védelmi – részben – erődrendszer, amely létesítményeinek egy része még ma is áll, csatatér-kutatásunk feltáró munkájára vár (JAKUS J. 2010; SUBA J. 2010a). Ez a korszak egyik jelentős, katonai célú tájformáló létesítménye. A másik a laktanyák sora; a kor laktanya-építési programja szakítva a korábbi századok hagyományaival a Dunántúlt és a nagyméretű objektumokat részesítette előnyben. Emellett pedig a megszálló szovjet erők laktanyahálózata is kialakult.

Tíz évvel a második világháború befejezése után a magyar társadalom belső feszültségei újabb robbanáshoz, az 1956. évi forradalom és szabadságharchoz vezettek. Jóllehet a magyarországi rendszerváltás óta eltelt mintegy negyed évszázadban jelentős kutatómunka folyt az akkori események feltárására (HORVÁTH M. 2003; GOSZTONYI P. 1990), ám még ma sem egyértelmű, hogy pusztán a két világhatalom játszmájának nemzetünk számára szerencsétlen kimenetelű epizódjáról van-e szó, vagy valóban létezett komoly esély a győzelemre. Véleményem szerint 1956. október 23. és november 4. között (vagyis 13 nap alatt) egyfelől annyira megváltozott a nemzetközi politikai viszonyrendszer (SALGÓ L. 1986; SZABÓ A. F. 2007), hogy a pufferzónából történő kilépés kezdeti lehetősége gyorsan elveszett. A nagyhatalmi játszmában hazánk elszigetelődött: most külpolitikai téren érvényesült Kárpát-medencei bezártságunk. E rövid két hét eseményei a róluk készült történelmi atlasz (HORVÁTH M. – MÁRTON M. – MOSONYI L. 2004) alapján geográfiai szempontból nehezen értelmezhetőek. Pontosabban két térbeli jelenséggel írhatók le. Elsősorban azzal, hogy viszonylag egyenletes térbeli eloszlással főleg jelentősebb településeket érintettek. Másodsorban pedig azzal, hogy az események helyszínei – egyben jelezve azok spontaneitását – pontszerűen jelennek meg az államtérben. Ugyanakkor a szovjet

csapatok tevékenysége láthatóan mellőz minden véletlenszerűséget: e pontszerű térbeli elrendeződést mutató tömegmozgalommal szemben a hagyományos katonai fellépés földrajzilag mindig összefüggő területekre koncentrálnak eljárását követték (10. ábra). A legfőbb események ismét Budapesten történtek.

A magyar hadtörténelem harmadik földrajzi időszaka a kultúrtáj rohamos növekedésének századaival esik egybe. Tájformáló hatása is főleg ebben érvényesül. A magyar táj egy része még a 19. század elején is részben nyers formáját mutatta (T. MÉREY K. 2007). A természeti környezetre érdemben kimutatható módon hadügyünk csak a huszadik században mutat károsítást, főleg környezetszennyezést. Annál nagyobb módosító erőt gyakorol az épített környezetre. Az erődök megjelenése és elterjedése, a városok képének katonai rombolás útján történő változtatása (ez a háborúkat követően gyakorta új városnegyedek képében jelenik meg) jellemzi e századokat. Ugyanakkor erről az időszakról elmondhatjuk, hogy elsősorban a történelmi közelség, egyes kulturális szokások megváltozása s nem utolsósorban a tömeghadseregek elterjedése miatt ez az időszak szórta tele a Kárpát-medencét hősi emlékművekkel és temetőkkel is. Főleg e két utóbbi desztinációként a mai turizmus egyik lehetősége és kényszerpályája is. Politikai földrajzi tekintetben e harmadik földrajzi időszaknak jellemzője az államterek folyamatos változása, a mai állapot kialakulása. Végül tájformáló hatása abban is érvényesül, hogy időtartama alatt jelentősen módosult az abban élő társadalom demográfiai és etnikai viszonyrendszere is. Mindezt összegezve mondhatjuk: napjaink magyar társadalma hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszaka térbeli folyamatainak nyomait magán viselő tájban él.

10. ábra
 Az 1956. évi forradalom és szabadságharc eseményeinek térbelisége
 1956. október 26 - november 11. között
 Forrás: HORVÁTH M.-MÁRTON M.-MOSONYI L.2006.
 Szerkesztette: Nagy Miklós Mihály

5. Összegzés

Értekezésem a bevezetésében megfogalmazottak szerint a magyar hadtörténelem geográfiájával foglalkozik a honfoglalástól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig terjedő időszakban. A témaválasztásból eredően a hazai történeti földrajz kevésbé feldolgozott kérdéskörét tárgyalja, nevezetesen azt, hogy nemzetünk hadtörténelmi eseményei és folyamatai milyen szoros kölcsönkapcsolatban állnak a Kárpát-medence földrajzi viszonyrendszerével. Ennek megfelelően munkámban kettős fő célt tűztem magam elé. Egyfelől oly módon áttekinteni a magyar hadtörténelmet, hogy – csak a Kárpát-medencére fókuszálva – földrajzi értelmezést nyújtsak hozzá, vagy másként fogalmazva: kísérletet tegyek – a korábbi kutatói munkámban már vizsgált részkérdéseken túlmenően – a geográfiai szemléletmód érvényesítésére hadtörténetírásunkban. Másfelől pedig fő célomnak tekintetem annak bemutatását is, hogy milyen lehet a magyar hadtörténelem, avagy nemzetünk háborúiban és fegyveres konfliktusokban bővelkedő históriája geográfiai megközelítésben.

Az itt említett kettős fő cél minden részletre kiterjedő megvalósítása nyilvánvalóan meghaladja egy doktori (PhD) értekezés terjedelmi kereteit, így csak arra vállalkozhattam, hogy a magyar hadtörténelem földrajzi képének főbb kontúrvonalait vázoljam, s a kép árnyalását, apró részletekkel történő kiegészítését a későbbi kutatásokra hagyjam. E célkitűzésekkel kapcsolatban értekezésem összegző fejezetében el kell mondanom, mintegy előre bocsátanom azt a tudományos meggyőződésemet, amelyet a magyar történeti földrajzi képviselői is vallhatnak, hogy e kép sohasem lesz teljes, mert kutatómódszertani szempontból nem is lehet az.

Dolgozatom első felében, ahol a hadtörténeti földrajzot – mint tudományos kérdéskört és véletlenül sem önálló tudományterületet vagy tudományszakot felfogva – igyekeztem elhelyezni a geográfia tudományos rendszertanában, már szóltam arról, hogy a történeti földrajz egyszerre alkalmaz történelmi és geográfiai módszereket éppúgy, mint ilyen megközelítést. Amennyiben alaptételként elfogadom ezt az állítást, akkor el kell fogadnom azt is, hogy a történeti földrajz csak bizonyos korlátok között képes teljes körű ábrázolásra, és ez éppen a históriához való kötődéséből ered. Történettudományi közhely, hogy egy nemzet történelmét korról-korra újra kell írni, de kevésbé azért – miként azt sokan gondolják –, mert meg kell felelnie az éppen aktuális politikai kurzus kultúrpolitikai és ideológiai követelményeinek, hanem sokkal inkább egyetlen szakmai ok miatt: a rész kutatások során mindig előkerülnek olyan új adatok, olykor addig nem is sejtett jelenségek, amelyek teljesen új megvilágításba helyezhetnek történelmi folyamatokat, sőt egész időszakokat is. Véleményem szerint a történeti földrajz és benne a katonai vonatkozásokat vizsgáló hadtörténeti földrajz ettől válik a tudományos kutató számára érdekes munkaterületté, hiszen

egy olyan tudomány, a geográfia szemléletmódját és kutatási metódusait alkalmazza a mindig megújulásra és megújításra szoruló történelmi ábrázolásban, amely sokkal állandóbb, a táj pillanatnyi képét teljesebben ábrázoló szintézisre képes. A hadtörténelem földrajzi vizsgálata során nyert kép e fenti kettős jellegből eredően sohasem lehet statikus, hanem ezzel éppen ellentétben a külső körvonalakat kitöltő színek és árnyalatok állandó váltakozása jellemzi majd.

E jelenségek egyébként a magyar hadtörténelem vonatkozásában talán legszemléletesebb – s egyéni érdeklődésemhez nem tagadva közel álló – példája a török hódoltság kora. Az ezzel kapcsolatos kutatások historiográfiája még megírásra vár, de szakirodalmi ismereteim szerint történelmünk e másfél évszázadával kapcsolatban egészen a múlt század hetvenes éveiiig – mai szemmel tekintve – elképzelhetetlenül sötét, teljesen merev felfogás uralkodott. E felfogás lényegi eleme volt, hogy a mindenkori török államvezetés valódi racionalitással nem is rendelkezett, mert az egész társadalom működése tulajdonképpen a rabló hadjáratokon alapult, amiből egyenesen eredt az az inkább logikai, mint sem levéltári kutatásokon nyugvó nézet; a török csak rombolt, egyedüli célja az elfoglalt területek kiélése volt. Ám a már említett hetvenes évek elején egykori hadtörténészünk, PERJÉS GÉZA az általa a magyar tudományos életben meghonosított és megfogalmazott akciórádiusz-elmélettel szinte egyik pillanatról a másikra teljesen új megvilágításba helyezte a hódoltság korát. A korábbi egyöntetűen sötét tónusú képet pusztán azzal – amiként erről már volt szó értekezésem előző oldalain –, hogy a török államvezetésről igenis elmélyült racionalitást feltételezett, sőt a hadtörténetírás módszereivel bizonyítani törekedett, tulajdonképpen elkezdte azt árnyalni. Hatalmas méretű, olykor a személyeskedésig menő vitát generalizált, és kezdetben az akkori magyar történetírás vezető személyiségei igyekeztek PERJÉS minden egyes sorát cáfolni. Nem értették, talán nem is akarták érteni, amit hadtörténészünk állított. Ám a tézis, hogy a török hódoltsági területek határát az oszmán seregek akciórádiusza határozta meg, mégis teret hódított. Jóllehet ma már – egyebek mellett történeti földrajzi kutatásaink alapján is – tudjuk, hogy az akciórádiusz sokkal bonyolultabb jelenség volt, mint amiként azt PERJÉS GÉZA először megfogalmazta, de mégis valahol az ő érdeme, hogy ma – halála után immár egy évtizeddel – a hódoltság korára teljesen másként tekintünk, és a korábbi fekete-fehér helyett színesebb, árnyaltabb képünk van róla. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy PERJÉS GÉZA teljesen újjá írta volna a hódoltság korát, hanem ragaszkodva a történeti valósághoz, a hadügy törvényszerűségeihez, a kontúrokhoz hozzá sem nyúlt. A török államter benyomulása a Kárpát-medencébe nála is szomorú történelmi időszakunk maradt, ám ennek ellenére sokrétű, és ami értekezésem szempontjából fontos, geográfiailag is feltétlenül kutatandó, a katonaföldrajzi szemléletmód alkalmazásával vizsgálandó jelenség lett. Vagyis a

hódoltság korának hadtörténelme PERJÉS GÉZA felismerései óta átírásra szorulnak, és e munka – a témára vonatkozó szakirodalmi termés alapján – már folyik.

Az értekezésem első soraiban megfogalmazott fő kérdésre – milyen lehet a magyar hadtörténelem földrajzi szempontból – azt kell mondanom, egyáltalán nem más mint a történetírás szerint, csak éppen gyakorta másként néz ki, új arcát, új törvényszerűségeit mutatja, ami arra vezethető vissza: geográfiai szempontból máshol vannak a súlypontok. A magyar történelem olykor fordulatokban gazdag időszakai és politikai folyamatai legtöbbször eltakarják a mögöttük megbúvó egyéb – társadalmi, gazdasági, geográfiai – jelenségeket, okokat. Pedig a lényegi elem gyakorta ezekben rejlik, és az egyes látványos, generációk történelmi tudatát, szemléletmódját befolyásoló események csak e kevésbé érdekfeszítő folyamatok végpontját jelentik. Geográfiai nézőpontból szemlélve a magyar hadtörténelmet – miként azt az olvasó az egyes korszakokat bemutató fejezetekben láthatta – néha egészen meglepő összefüggések válnak láthatóvá, és ezzel megnyílik a lehetőség a magyar társadalom tudatában mélyen gyökeret eresztett téves történelmi ismeretek lebontásához is. S hogy erre vonatkozóan is éljek példával, két eseményre utalok vissza a magyar történelemből és értekezésem előző fejezeteiből.

Az egyik a mindenki által ismert mohácsi ütközet, amely a magyar nemzet gyászos eseményeként él nemzetünk tudatában. A közoktatás is ezt a felfogást erősíti. Ám a geográfia felől közelítve hozzá, azt láthatjuk, hogy mindaz, ami Mohácsnál 1526-ban történt, egy hosszadalmas, összetett geográfiai folyamat eredménye volt. Benne rejlett e folyamatban egy kisázsiai birodalom területi fejlődése éppúgy, mint a Kárpát-medencei magyar állam első végvárvonálának lassú összeomlása, amelynek fő eseményét a Déli-kapu bejáratánál fekvő Nándorfehérvár elvesztése jelentette. Geográfiai szempontból ez, s nem a Mohácsnál történtek számítottak az igazi tragédiának. Az ütközetben elszenvedett katasztrófa nem volt más, mint a földrajzi, térbeli folyamat végét jelentő látványos történelmi esemény, amelyet színes leírásokkal, reprezentatív műalkotásokkal jól meg lehetett jeleníteni. Végül is egy birodalom kiépülésének, térbeli folyamatainak, egy védelmi rendszer apránkénti megszűnésének nem létezik katarzist nyújtó művészeti ábrázolása.

Valami hasonlóval van dolgunk az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc oly dicsőségesnek tanított tavaszi hadjáratával kapcsolatban is. Ám – miként látható volt – a tér és idő összefüggésrendszerében gondolkodó geográfiai szemléletmód alapján e háborút már 1849 tavaszának néhány hete alatt elvesztettük, s e könyörtelenül hangzó hadtörténelmi földrajzi tény még akkor is igaz, ha a szabadságharc tavaszi hadjáratát immár bő másfél évszázada generációról generációra hatalmas katonai sikerként tanítják a közoktatásban. A

történelemben, és így van ez a történeti földrajzban is soha sincsenek egyoldalú, csak fekete, vagy csak fehér jelenségek, szereplők. Mind az események, mind azok résztvevői, közöttük irányítói is rendszerint bonyolultabbak annál, hogy ilyen sommásan ítéljük meg őket. Mert a tavaszi hadjáratra nemzeti önérzetünk, egységes történeti tudatunk érdekében mégis csak büszkék lehetünk. Ám a történeti geográfia és a katonaföldrajz szemüvegén át tekintve látnunk kell azt is, hogy miközben szinte viharos gyorsasággal sikerült a központi hadszíntér nagy részéről kiszorítani a császári erőket, aközben a viharos gyorsaságban földrajzilag már benne rejlett a katonai vereség csírája. Ez is hozzátartozik 1848-1849 szabadságharcának történetéhez; bátran mondhatom a küzdelem tragikus kimenetelének geográfiai eleme.

E két példával csak azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy a magyar hadtörténelem geográfiai megközelítésben egyáltalán nem más, mint a nélkül. Ám értelmezése, földrajzi mozgatórugóinak feltárása részben kiegészíti egyes eseményeinkről alkotott képünket, míg egyéb esetekben új ok-okozati összefüggések felismeréséhez vezet. A geográfiai elem alkalmazása és hangsúlyossá tétele nagy lehetőségeket nyújt a história és a hadtörténetírás számára. Míg az előbbi esetben – eddigi történeti földrajzunk kutatási eredményeinek köszönhetően – már történtek előrelépések, addig az utóbbinál ilyenről csak korlátozott mértékben beszélhetünk. Az utóbbi két évtizedben Magyarországon is meghonosodott csataterkutató nagyon is gyakorlatias eredményei fokozatosan növelték a földrajzi szemléletmód szerepét a hadtörténetírásban, ez azonban még kevés. Az egyes csatatereken folytatott feltáró munka – egyáltalán nem lebecsülve annak fontosságát – mégsem geográfia. A térbeliség, a chorográfia, a térbeli kapcsolatrendszer – hogy pusztán a modern földrajz néhány jellemző elemét említsem – ennél jóval több, s eddig ez szinte teljesen hiányzott úgy a hadtörténetírásból, mint ahogyan a történelmi érdeklődés magából a katonaföldrajzból. Ahogy látható volt értekezésem historiográfiai fejezetében, a századfordulón még másként állt a dolog. Ám az azóta lezajlott hadtörténelmi folyamatok következtében a hadtörténeti földrajzi érdeklődés mintha teljesen eltűnt volna a tudományos életből. Éppen a historiográfiai fejezet, amelynek lapjain csak több tudomány, tudományterület és tudományszak szakirodalmi termése alapján lehetett mintegy mozaikokból összeállítani az értekezésem témájául választott kérdéskör tudományos előzményeit, bizonyítja: a hadtörténeti földrajzi kérdések kiestek látókörünkől.

Mi lehetett ennek oka? A magyarázat sokféleképpen hangozhat. Indokolhatja a hadügy huszadik századi változása, a katonaföldrajz gyakorlatias irányultsága, hazánkban a történeti geográfia mintegy törvényen kívül helyezése a szocializmus évtizedeiben, mint ahogyan magyarázhatja az is, hogy a hadtörténeti földrajzi kérdések tudományos igényű műveléséhez egyszerre szükséges történelmi, geográfiai és katonai műveltség, szemléletmód. Úgy hiszem,

hogy e fenti okok mindegyike igaz, egyenként is és együttesen is. Ám meggyőződésem szerint van még egy, a modern tudomány eszközeivel és módszereivel nagyon nehezen megragadható tényező: a hadtörténeti földrajzi kutatások iránti igénynek mintegy egy évtizeddel ezelőtt – a már sokszor említett Nyíregyházi konferencia kapcsán – jött el az ideje. Vagyis másfél évtizeddel a Közép- és Kelet-európai rendszerváltást követően.

Az előző évszázad – hogy a sokat hangoztatott történelmi közhellyel éljek – a diktatúrák és a szélsőséges politikai eszmék kora volt, s mint ilyen nyilván nem kedvezett a történelmi események visszaját is bemutató kutatásoknak, tudományterületeknek. A diktatúrák kultúrpolitikája csak a szélsőséges megítélésű történelmi eseményeket és személyeket kedveli, fekete-fehérben gondolkodik. Mindig, mindenhol példaképeket, pozitív és negatív hősöket keres és vél találni, az árnyaltabb megjelenítést nem kedveli. (Csak zárójelben jegyezhetem meg, ez a fajta szemléletmód tette a történelmi életrajzi regényt a huszadik század emblematikus irodalmi műfajává.) A történelemben és a geográfiában a súlypontok mindig az ideológia diktálta helyen vannak, és ez jelentősen torzítja a társadalom történelmi és földrajzi tudatát.

Értekezésem írása közben nemegyszer ütköztem bele abba a problémába, hogy a mai magyar társadalomnak még az előző politikai rendszerekben gyökerező történelemszemlélete mennyiben lehet képes elfogadni a geográfiai megközelítésből eredő árnyaltabb értelmezéseket, a nemcsak jóban és rosszban való gondolkodást. Szintén dolgozatom írása – és véletlenül sem az azt megelőző hosszadalmas kutatómunka – során kellett szembesülnöm azzal a problémával is; vajon a mai magyar társadalom geográfiai műveltsége és ismeretrendszere van-e olyan minőségű, hogy képes legyen elfogadni a földrajzi tényezők hadtörténelmi eseményekre gyakorolt hatását, sőt a kettő kölcsönkapcsolatát. A fenti, az írás gyakorlati munkájában feltűnt problémák arra utalnak, amit a mai magyarság inkább érezhet, mintsem tudatosan ismerhet: a tájjal és a történelemmel kapcsolatos ismeretrendszerében valami zavar van. E zavart már a múlt század hatvanas éveinek végén felismerte a magyar humán értelmiség egy része. Kisebb vita is keveredett belőle, és a látszólag pusztán a Mohács kérdéskörrel folyó polémiában megszólaló PERJÉS GÉZA (1967a) – kellő marxista köntösbe bújtatott – véleménye igen egyszerű utat mutatott, amikor tanulmányát azzal a gondolattal zárta: az emberek nem frázisokat, kész sémákat, nem „*rózsaszín idilli képeket*” várnak, hanem magát az igazságot. Ám a tudományos igazság a társadalomtudományokban többnyire nem egysíkú, egyáltalán nem monolit, hanem ezzel ellentétben mindig sokrétű, mindig összetett és mindig kauzális. Úgy vélem, hogy ez érvényes a társadalomföldrajzra, benne a történeti földrajzra is, mint ahogyan a fenti példák mutatták így kell lennie a hadtörténeti

földrajzban is. Számomra úgy tűnik, hogy ez utóbbi a történelmi események geográfiai fonákjainak bemutatásával, vagy éppen az azokkal való szembesítéssel, kiváló eszköz lehet társadalom- és történelmi földrajzunk kezében arra, hogy a magyar társadalom földrajzi és történelmi ismereteiben immár évtizedek óta tapasztalható tudatzavart oldja, és amit a magyar geográfia szempontjából különösen fontosnak vélek: összhangba hozza földrajzi és történelmi ismereteit, szemléletmódját. Mindez pedig annak a felismerésnek térhódításához vezethet: a magyar hadtörténelem a geográfiai megközelítéssel nem lesz más, mint ami, csak sokkal árnyaltabb s nem utolsósorban érdekesítőbb.

Értekezésem alapkérdésének megválaszolásához azonban először néhány elméleti problémát kellett tisztáznom, mindenekelőtt azt, hogy milyen kapcsolat létezhet geográfia és hadtörténetírás között. Az erről szóló fejezet – reményeim szerint – magáért beszél, így a jelen összegzésben csak azt hangsúlyozhatom, hogy a földrajzi szemléletmód alkalmazása nélkül hadtörténetírásunk csonka, mondhatnám féloldalas marad. Ez részben abból ered, hogy olyan jelenségek és események vizsgálatával foglalkozik, amelyek esetében a földrajzi tényezők olykor determinálnak, és az egyes tevékenységek tervezése és megvalósítása eleve földrajzi alapú szakmai gondolkodást feltételez. Másrészt pedig abból fakad – miként ezt az egyes hadtörténelmi földrajzi korszakok bemutatásánál igyekeztem érzékeltetni –, hogy vannak nemzetünk történelmének olyan időszakai, eseményei, amelyek helyes módon egyszerűen értelmezhetetlenek a geográfiai elemek figyelembevétel nélkül. Hogy kézzel fogható példával is éljek erre, megemlítem: amiként az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc sem bemutatható egyszerű köztörténetként, csakis hadtörténelmi vonatkozások felsorakoztatásával, úgy nem beszélhetünk róla pusztán csak politikai-, valamint hadtörténelmi folyamatként. Szép, árnyalt feldolgozása csakis a hadtörténelmi és a hadtörténelmi földrajzi szempont egyidejű érvényesítésével lehetséges. Elméleti alapvetésem másik fontos tézise, hogy a hadtörténelmi földrajz alatt nem a geográfia vagy a hadtörténelem valamely új tudományágát vagy éppen tudományszakát értem, hanem pusztán csak a történelmi földrajz egyik multi- és interdiszciplináris kérdéskörét, amely – amennyiben feltétlenül ragaszkodunk tudományos besorolásához – a földrajz-, a történet-, valamint a hadtudomány nagyon szűk közös területén helyezkedik el. Hogy e sajátos helyzete ellenére mégis a földrajztudományhoz és azon belül a történelmi földrajzhoz valónak vélem, azzal magyarázható, hogy vizsgálódásának középpontjában a mindenkor hadügy és a földrajzi viszonyok szimbiózisa áll, és ez már önmagában a geográfiai szemléletmód primátusát feltételezi.

Ezt az utolsó tézist erősíti az is, hogy a magyar hadtörténelemben – majd minden más nemzetéhez hasonlóan, amely sorsfordító fegyveres konfliktusait saját hazája földjén vívta –

kimutathatók olyan földrajzi tényezők (a medencekeret, a belső medencék és elválasztó falaik, a két kijáró, a Duna-nyílás, valamint a központi térség), amelyek minden történelmi korszakban szerepet játszottak, ritkábban közülük csak egy-egy, a legtöbbször együttesen. Szakmai meglátásom szerint a magyar hadtörténelem legjelentősebb folyamatai és eseményei leírhatóak e fenti tényezők történelmi koronként és történelmi helyzetenként változó, egymáshoz való viszonyával, valamint az eseményekre gyakorolt hatásukkal. A későbbi rész kutatások egyik fontos feladata lesz az egyes történelmi szituációk ilyen jellegű feldolgozása.

Értekezésemben igyekeztem a földrajzi szemléletmódot érvényesíteni, és így ez lett a magyar hadtörténelem általam végzett periodizációjának alapja. Abból a geográfiai tényezőtől indultam ki, hogy a hadügy mint társadalmi intézmény és tevékenység erős földrajzi hatás alatt áll, miközben antropogén tájformáló tényezőként maga is alakítja környezetét. Vagyis a hadügy és a földrajzi viszonyok szoros kölcsönkapcsolatban állnak egymással, jóllehet e viszonyrendszer a mindenkori katonai szakma színvonalától függően történelmi koronként változik. Általánosságban elmondható, hogy az idő előrehaladtával és hadügy fejlődésével a földrajzi viszonyokhoz fűződő kapcsolat egyre szorosabb lesz, miközben minőségében is változik. E változás leginkább a katonai szakma tájhoz és földrajzi tényezőkhöz való viszonyulásában, valamint a tájhasználatban és a táj formálásában ölt testet.

A fentiekben elmondottakat figyelembe véve és egyben igazodva a magyar történelmi földrajzban meghonosodott – elsősorban FRISNYÁK SÁNDOR nevéhez köthető – periodizációhoz, kutatásaim alapján a magyar hadtörténelemben három egymástól élesen elkülönülő időszakot tudtam leírni. Az első időszak a honfoglalástól az 1241-1242. évi mongol-tatár invázióig tart, s a hadügy és a földrajzi viszonyok szimbiózisa tekintetében legfontosabb jellemzője: a hadügy benne él a tájban, annak tényezőit ki is használja, ám antropogén tájformáló tényezőként – a későbbi korokhoz képest – csekély közvetlen hatást gyakorol. A második időszak a tatárdúlástól 1711-ig tartott, s e közel fél évezred (469 év) zöme a török korként vonult be a magyar hadtörténelemben. Legfőbb jellemzője, hogy a hadügy már nem pusztán benne él a tájban, hanem tudatosan, saját érdekében formálja is azt, miközben az évszázadokon át állandósult háborús viszonyok közvetett hatásával máig kimutatható nyomokat hagy azokon. Hadtörténelmünk harmadik földrajzi időszaka 1711-ben kezdődik és az értekezésemben vizsgált korszak végét jelző történelmi eseményig, az 1956. évi forradalom és szabadságharc bukásáig tart. Hadtörténelmi szempontból az állandó, majd a tömeghadseregek kora, és ez határozza meg a hadügy és a földrajzi táj szimbiózisát is. A katonai szakma gondolkodásában immár tudatosan is egyre nagyobb szerepet kap a földrajzi elem, és a fegyveres erők már nem pusztán benne élnek a tájban és formálják azt, hanem

intézményrendszerükkel, mindennapi életükkel annak szerves részévé válnak. Ebből ered, hogy fokozódó mértékben formálják is azt, hatalmas védelmi létesítményeikkel egyes tájak képeinek meghatározó tényezőjévé válnak, jóllehet a leglátványosabb módosító hatásukat az épített környezetben érvényesítik. Napjaink európai kultúrájának embere olyan környezetben él, ahol az elmúlt kétszáz év fegyveres konfliktusainak nyomaival lépten-nyomon találkozunk.

E három földrajzi korszak hadtörténelmünkben egyben bizonyítja azt is, hogy az Kárpát-medencei jellegű. Értendő ez alatt, hogy a magyar nemzet legfontosabb, sorsát évszázadokra meghatározó szabadságharcainak és függetlenségi háborúinak színtere – kivétel nélkül – a Kárpát-medence volt. Mindemellett Kárpát-medencei jellegét bizonyítja az is, hogy tájformáló hatása zömében a medencén belül hagyott maradandó nyomot. Részben a magyar hadügy tájformáló hatásának körébe vág, hogy a magyar államhatárok mint földrajzi faktorok szerves fejlődési folyamata nem illeszkedik teljes egészében az általános – a FRIEDRICH RATZEL politikai földrajzában megfogalmazott – egyenes vonalú tendenciába. Míg ez utóbbi – jóllehet a kivételek lehetőségét fenntartva – a sávszerű ősi formától a térbeli absztrakciót jelentő, vonalszerű határok felé halad, addig a magyar államhatárok fejlődésében a török hódoltság korában visszalépés figyelhető meg, majd a későbbi évszázadokban pedig egészen egyedi térszerkezeti formát – katonai határőrvidék – is öltenek. Mindez együttesen felveti annak lehetőségét, amelyet a későbbi kutatásoknak még igazolniuk kell: indokoltan feltételezhető hogy az államhatárok fejlődésének létezik egy – a történelmi kényszerekből eredő – Kárpát-medencei vagy magyar útja is.

A fentiekben az egyes korszakokkal kapcsolatban leírtak alapján hangsúlyoznom kell, hogy igen eltérő időtartamú földrajzi periódusokról van szó (347, 469, 245 év). Ráadásul az utolsó időszak a két szabadságharcával (1848-1849, 1956), két világháborújával (1914-1918, 1939-1945), valamint egy honvédő háborújával (1918-1919), az egyre sűrűsödő politikai és katonai események hatására kissé háttérbe szorítja az előző két időszakot, s ezzel hamis látszatot kelt. Amennyiben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a három időszak közül geográfiai szempontból melyik volt a legjelentősebb, akkor azt kell mondanom, hogy közvetlen és közvetett hatásmechanizmusa miatt a középső lehetett az. Bármilyen furcsának is hangzik, de az utolsó időszak történelmi fordulatai csekélyebb hatást gyakoroltak a Kárpát-medencei tájra és térszerkezetére, mint maga a hódoltság kora, amely csak egy alperiódust jelent a második geográfiai időszakban. Ennek igazolására egy összehasonlítóssal élek. A török hódoltság korában alapjaiban átrendeződik a Nagyalföld településföldrajzi képe, és a török kiűzése után már új irányba fejlődik tovább. Ezzel szemben a magyar társadalom tudatában tragikus pusztításokkal kísért konfliktusként élő második világháború, amikor

végigsöpör az országon, akkor valóban hatalmas rombolással jár. A fővárost például szinte teljesen újjá kell építeni. Ám ennek ellenére a második világháború hadműveletei nem rajzolják át sem Magyarország, sem a Kárpát-medence településhálózatát. Mondhatnánk erre, hogy az első világháború közvetett hatásaként a trianoni béke megtette ezt. Ám erre azt kell válaszolnom, hogy a mesterségesen megvont határok, főleg a határ menti városok – például Nagyvárad – esetében hosszú évtizedekig gátolták a korábbi fejlődést, de ez még mindig nem jelenti a településhálózat olyan átrendeződését, mint ami a hódoltság korában történt.

Az értekezésem előző fejezeteiben, valamint az összegzés előző oldalain leírtak alapján úgy vélem, hogy sikerült megvalósítanom dolgozatom bevezetésében megfogalmazott fő célkitűzéseket. A hadtörténetírás geográfiai kiterjesztésén, valamint a hadügy antropogén tájformáló tényezőként való hangsúlyozásán túl az értekezésemben megvalósított kutatási eredményemnek tartom:

1. *A geográfia, a történeti földrajz és hadtörténetírás kapcsolatrendszerének feltárását, valamint bemutatását.*
2. *A hadtörténeti földrajz tudományrendszertani helyének meghatározását, inter- és multidiszciplináris vonásainak feltárását, valamint szemléletmódjának rögzítését.*
3. *A hadtörténeti földrajzi tematikájú, kisebb korszakokra vonatkozó, később vertikálisan folytatandó kutatások elméleti és módszertani alapjainak kimunkálását.*
4. *A magyar hadtörténelem főbb földrajzi tendenciáinak chorográfiájának leírását, meghatározását, állandó geográfiai tényezőinek kimutatását és Kárpát-medencei jellegének bizonyítását.*
5. *A fentiekhez kapcsolódóan három nagy földrajzi időszak (895-1242, 1242-1711, 1711-1956), valamint a másodikon belül két intervallum (ezen belül pedig a további két alperiódus) meghatározását a magyar honfoglalástól az 1956. évi forradalom és szabadságharcig terjedő időszakban.*
6. *Az előző pont szerinti periodizációnak megfelelően a magyar hadtörténelem három fő geográfiai időszaka jelentős eseményeinek földrajzi értelmezését, az egyes időszakokra és intervallumokra, valamint alperiódusokra jellemző hadügy tájformáló hatása főbb elemei számbavételét.*
7. *A mindenkori magyar hadügy szakmai és geográfiai gondolkodásmódja kultúr- és tudomány-, valamint hadtörténelmi fejlődési folyamatának feltárását.*
8. *Földrajzi alapon szemlélve az eddig a magyar társadalom tudatába szervesen beépült és a közoktatás által is erősített, geográfiailag nem igazolható tudatrétegek*

egyes elemei megváltoztatását, illetve árnyalását és ezek szükségszerűségének igazolását.

Értekezésem elkészítésével a magyar hadtörténelem geográfiájának kutatását nem tartom befejezett munkának. Eddigi kutatói tapasztalataim és szakmai ismereteim alapján úgy vélem, hogy e kérdéskörben még számos feladat előtt áll mind történeti földrajzunk, mind hadtörténetírásunk. A kívánatos távlati cél nyilvánvalóan az lehet, ha idővel elkészül Magyarország összefoglaló hadtörténeti monográfiája, majd szintézise. Ez azonban még több évtizedes kutatómunkát igényelhet, amelynek ma még csak a kezdeténél tartunk. Értekezésemben – reményeim szerint – sikerült meghatároznom hadtörténeti földrajzunk külső vonalait és valamennyire kitölteni a képet. Úgy vélem, ha kontúrjaiban nem is, de belső árnyalataiban az általam vázolt kép még jelentősen változhat. Ennek okát kevésbé abban a már említett mindennapos tudománytörténeti jelenségben kell keresnünk, hogy történelmünket időről időre újra kell írunk, hanem sokkal inkább abban, hogy a rész- és mikrokatások eredményei új színekkel gazdagíthatják azt. A mai magyar geográfusok által művelt történeti földrajz módszertani váltása – ami a levéltári kutatások felé történő nyitást is eredményezheti – bármikor produkálhat jelentős új eredményt, és ugyanezt kell mondanom a csatatérkutatásról is. Véleményem szerint a magyar hadtörténelem geográfiájával foglalkozó kutatók előtt ma azok a legfontosabb feladatok állnak, amelyek a későbbi nagyobb léptékű munkák elvégzésének feltételeit teremtik meg. Ezeket a következőkben tudom összefoglalni:

1. A magyar hadtörténelem földrajzára vonatkozó teljes körű szakirodalom és a levéltári források összegyűjtése, ezek forrásközleményekként történő publikálása.
2. A hadügy tájformáló hatásának történeti földrajzi feldolgozása, az egyes történelmi időszakokra jellemző hatásmechanizmus meghatározása.
3. Az előzővel összefüggésben a magyar hadtörténelem egyes korszakaira jellemző tájhasználat kutatása, az egyes formák tudományos igényű meghatározása.
4. Az előzőekkel azonos fontosságú feladat az egyes kistájak és települések fejlődéstörténetének és történeti földrajzának hadtörténeti szempontú mikroszintű feldolgozása.

Az előzőekben felsorolt – nyilván kutatócsoport vagy kutatócsoportok munkáját igénylő – kutatási feladatok alapján joggal merülhet fel a kérdés; van-e egyáltalán bármi gyakorlati haszna a hadtörténeti földrajzi kutatómunkának. Amennyiben gyakorlatias haszonnak tartjuk a társadalom történeti és földrajzi szemléletmódjának, valamint ismeretrendszerének fejlesztését, gyarapítását, akkor feltétlenül van. Ám ha ennél még gyakorlatiasabb eredményeket várunk, akkor két tényezőt kell kiemelnem. Először azt, hogy a

hadtörténeti földrajzi kutatások belső logikájukból eredően nagymértékben segíthetik a tájrekonstrukciót. Amennyiben elfogadjuk a történeti földrajznak az értekezésem elején már említett modern feladatrendszerét, akkor abban helye van a hadtörténeti földrajznak is, amennyiben a táj egy bizonyos történelmi időpontra jellemző állapotba történő visszaállításában fontos szerep hárulhat rá. Második tényezőként pedig a modern gazdasági élet egyik húzó ágazatát, a turizmust kell kiemelnem. Mindaddig, amíg desztinációként a hadtörténelmi emlékhelyek jelentős szerepet játszanak, van és lesz gyakorlati haszna a hadtörténeti földrajznak.

Mindezen túl személyes meggyőződésem, hogy Magyarország hadtörténeti földrajzi megismerése a nemzet történeti tudatformálásában elengedhetetlen eszköz. A történelmi eseményeink mögött meghúzódó geográfiai tényezők feltárása közös ügyünk: dolgozatomat ennek jegyében írtam.

Felhasznált irodalom

- ÁCS TIBOR (szerk.) 1995: A magyar katonai gondolkodás története, Tanulmánygyűjtemény. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 270 p.
- ÁCS TIBOR 1999: Az első honvéd vezérkar létrejötte és működése 1848-ban. – Honvéd Vezérkar Tudományszervező Osztály, Budapest. 126 p.
- ÁCS ZOLTÁN 1984: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 333 p.
- ÁGOSTON GÁBOR 2003: Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg-Oszmán hatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció. – Történelmi Szemle 45. 1-2. pp. 1-24.
- ALMÁSI TIBOR 1994: Familiaritás. – In. KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 210-212.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN 2009a: Élet az ártérben. – História 31. 4. pp. 15-17.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN 2009b: Állattartás és erdő az ártérben. – História 31. 5-6. pp. 20-22.
- ANGELI, MORI EDLER von et al. 1876-1891: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen heraus gegeben von der Abteilung für Kriegsgeschichte des KK. Kriegs-Archives. I-XXI. – Verlag des KK. Generalstabes, Wien. 21 db.
- ANGI JÁNOS et al. 2001: Európa az érett és a kései középkorban (11-15. század). – MUTIPLEX MEDIA-DEBRECEN U. P., Debrecen. 413 p.
- ARON, RAYMOND 1980: Clausewitz, den Krieg denken. – Propyläen, Frankfurt am Main – Berlin – Wien. 779 p.
- ASBÓTH LAJOS 1866: Az ausztriai birodalom területe hadászati tekintetből I-III. – Hazánk s a Külföld 3. 26. pp. 411-412, 27. pp. 427-430, pp. 28. pp. 437-439.
- ASZTALOS MIKLÓS s.d.: II. Rákóczi Ferenc és kora. – Dante Könyvkiadó, Budapest. 492 p. + 64 t. + 1 térk.
- AUBERT ANTAL – CSAPÓ JÁNOS 2010: Kelet-Közép-Európa. – In. TÓTH JÓZSEF (főszerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 785-828.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen [elektronikus doc.] (2001) – Arcanum, Budapest. 1 CD-ROM
- B. SZABÓ JÁNOS – SOMOGYI GYŐZŐ 1999: Elfeledett háborúk, Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 117 p.

- B. SZABÓ JÁNOS 2004-2005: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I-II. – Hadtörténelmi Közlemények 117. 2. pp. 443-480., 118. 3. pp. 573-632.
- BÁCSKAI VERA 2002: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. – Osiris Kiadó, Budapest. 172 p.
- BAJÁKI BERNADETT 2010: A déli védelmi rendszer tudományos kutatása. – In. RAVASZ ISTVÁN (szerk.): Betonba zárt hidegháború, Az 1950-es években telepített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 184-190.
- BAK BORBÁLA 1997: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 p. + 9 mell.
- BAK BORBÁLA 2003: Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig [Második kiadás]. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 p. + 8 mell.
- BAKÁCS ISTVÁN 1963: A török hódoltság korának népessége. – In. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája, Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 115-142.
- BAKAY KORNÉL 1978: A magyar államalapítás. – Gondolat, Budapest. 241 p.
- BAKER, ALAN R. H. 1999: Megjegyzések a történeti geográfia és az annales történeti iskola közötti kapcsolatokról. – In. TIMÁR LAJOS (szerk.): A brit gazdaság és társadalom a XVIII-XIX. században, Válogatás a brit történeti iskola írásaiból. Kossuth Egyetemi Kiadó, Budapest. pp. 13-36.
- BALÁS GYÖRGY 1888: Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe I-II. – Hadtörténelmi Közlemények 1. 1888. évi kötet, pp. 199-223. és pp. 431-473.
- BALÁZS DÉNES (szerk.) 1993: Magyar utazók lexikona. – Panoráma, Budapest. 464 p.
- BALLAGI ALADÁR 1922: XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon 1709-1715. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 447 p. + 3 t.
- BALLENEGGER RÓBERT 1917: Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről. – Erdészeti Lapok 56. 13-14. pp. 319-326.
- BALLÓ ISTVÁN 2005: Törekvések Magyarország háborús felkészítésére (1951-1953). – In. Uő. Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 71-87.
- BALOGH JÓZSEF 1932: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. – Századok 66. 1932. évi kötet pp. 152-168.
- BÁNKÚTI IMRE 1976: Rákóczi hadserege 1703-1711. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 399 p. + 12 t. + 2 térk.

- BÁNLAKY [BREIT] JÓZSEF 1928-1942: A magyar nemzet hadtörténelme 1-24. – Athenaeum, Budapest. 24 db.
- BANSE, EWALD 1933: Lexikon der Geographie I-II. [Második kiadás]. – Carl Merseburger, Leipzig. 2 db.
- BANSE, EWALD 1953: Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. – Humboldt-Verlag, Stuttgart – Wien. 240 p.
- BARTA GÁBOR – FEKETE NAGY ANTAL 1973: Parasztháború 1514-ben. – Gondolat Kiadó, Budapest. 360 p. + 32 t.
- BARTA GÁBOR (szerk.) 1996: Két tárgyalás Sztambulban, Hieronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében, Habardanecz János jelentése 1528 nyári sztambuli tárgyalásairól. – Balassi Kiadó, Budapest. 219 p.
- BARTA GÁBOR 1979: Az erdélyi fejedelemség születése. – Gondolat Kiadó, Budapest. 282 p.
- BARTA GÁBOR 1983: A sztambulba vezető út (1526-1528). – Magvető Kiadó, Budapest. 251 p.
- BARTHOS INDÁR – KURUCZ GYÖRGY 1935: Egyetemes történelmi atlasz. Magyar Királyi Térképészeti Intézet, Budapest. 40 p.
- BÁTKY ZSIGMOND 1917: Nyugat és Keleteurópa küzdelme. – In. UŐ. (szerk.): Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Magyar Földrajzi Intézet R.-T. Budapest. pp. 79-85.
- BAUER, HELMUT 1940: Die Geschichte der deutschen Westgrenze. – Zeitschrift für Geopolitik 17. 6. pp. 249-259.
- BECKER, HANS 1989: Geographische Forschungen über Militärprobleme, Vortrag gehalten am 14. 03. 1989. im Sozialwissenschaftlichen Institut der Bundeswehr. – Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, München. 39 p.
- BELLON TIBOR 2000: A pusztásodás és az árutermelő állattartás összefüggései az alföldi mezővárosokban. – In. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): Pótfüzet Az Alföld történeti földrajza című konferenciakötethez. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 3-11.
- BELUSZKY PÁL (szerk.) 2005-2008: Magyarország történeti földrajza I-II. – Dialóg Campus, Budapest – Pécs. 2 db.
- BELUSZKY PÁL 1973: A magyar föld első leírói. – In. HAVASNÉ BEDE PIROSKA – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 69-73.
- BELUSZKY PÁL 1989: Magánjelentés a (társadalom) földrajzról. – Tér és Társadalom 3. 1. pp. 49-64.

- BELUSZKY PÁL 1996: Változó helyünk Európában. – In. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 77-96.
- BELUSZKY PÁL 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 274 p.
- BELUSZKY PÁL 2002: Települések. – In. ENYEDI GYÖRGY – HORVÁTH GYULA (szerk.): Magyar tudománytár, Második kötet, Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 125-332.
- BELUSZKY PÁL 2005a: A hadügy intézményeinek területi rendszere; a haderő területi elhelyezkedése. – In. UŐ (szerk.): Magyarország történeti földrajza, I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 146-152.
- BELUSZKY PÁL 2005b: Magyarország ipara a századelőn. – In. UŐ. (szerk.): Magyarország történeti földrajza, I. kötet. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 396-443.
- BELUSZKY PÁL et al. 2008: Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? (Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án). – Korall 9. 31. pp. 5-22.
- BELUSZKY PÁL s. d.: Az alföldi mezővárosállomány és -hierarchia a hódoltság korában. – In. ABONYINÉ PALOTÁS JOLÁN – BECSEI JÓZSEF – KOVÁCS CSABA (szerk.): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság-Társadalomföldrajz Tanszék – Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft. s. 1. pp. 135-145.
- BENDA KÁLMÁN 1993: Bocskai István [Második kiadás]. – Századvég, Budapest. 213 p.
- BENDEFY LÁSZLÓ – V. NAGY IMRE 1969: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 215 p. + 1 t.
- BENKŐ ELEK et al. 1998: Az aradi vár története. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 175 p.
- BEREND T. IVÁN 2003: Kisiklott történelem, Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 277 p.
- BERÉNYI ISTVÁN 2004: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. – In. ÖTVÖS ISTVÁN (szerk.): Variációk, ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Piliscsaba. pp. 631-651.

- BERGDOLT, KLAUS 2006: Die Pest, Geschichte des Schwarzen Todes. – Verlag C. H. Beck, München. 127 p.
- BERZA LÁSZLÓ (főszerk.) 1993: Budapest lexikon I-II. [Második, bővített kiadás]. – Akadémiai Kiadó, Budapest 2 db.
- BIBLIA, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás 1979. – Szent István Társulat, Budapest. 1456 p. + 20 t.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ 1985: A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. – Békés- és Csongrád Megye Tanács VB Művelődési Osztálya, Békéscsaba – Szeged. 207 p. + 9 t. + 1 térk.
- BLOTEVOGEL, HANS H. – HEINEBERG, HEINZ (szerk.) 1992-1995: Kommentierte Bibliographie zur Geographie I-III. [Második, átdolgozott kiadás]. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich. 3 db.
- BOJTÁR ENDRE 1993: Kelet-Európa vagy Közép-Európa?. – Századvég, Budapest. 242 p.
- BONA GÁBOR (szerk.) 1998: A szabadságharc katonai története, Pákozdtól Világosig, 1848-1849. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 287 p.
- BONA GÁBOR 1984: Szabadságharc 1848-49-ben. – In. LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben. I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 447-549.
- BÓNA ISTVÁN 1995: Az Árpádok korai várairól, 11-12. századi ispáni várak és határvárak. – Ethnica kiadás, Debrecen. 136 p.
- BÓNA ISTVÁN 1998: Az Árpádok korai várai [Második, bővített kiadás]. – ETHNICA kiadás, Debrecen 198 p.
- BÓNA ISTVÁN 2001: Várak Szent István korában. – In. KRISTÓ GYULA (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. pp. 101-106.
- BORBÉLY ANDOR 1932: Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI-XVII. századból. – Hadtörténelmi Közlemények 33. 3-4. pp. 171-186.
- BORBÉLY ANDOR 1941: Katonai térképezésünk kialakulása. – Hadtörténelmi Közlemények 41. 3-4. pp. 228-233.
- BOROSY ANDRÁS 1977: Határország és határőrök az Árpádok korában. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 24. 4. pp. 543-557.
- BOROSY ANDRÁS 1984: Magyarország hadügye a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. – In. LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben, I. A honfoglalástól a kiegyezésig, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 11-56.

- BOROSY ANDRÁS 1987: Egyház és honvédelem az Árpád-korban. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 34. 4. pp. 607-642.
- BOROSY ANDRÁS 1992: Hadsereglétszámok a X-XIV. században. – Hadtörténelmi Közlemények 105. 4. pp. 3-32.
- BOROSY ANDRÁS 1996: A keresztes háborúk és Magyarország I-II. – Hadtörténelmi Közlemények 109. 1. pp. 3-43, 2. pp. 11-54.
- BOROVSKY SAMU – SZIKLAY JÁNOS (szerk.) 1896-1914: Magyarország vármegyéi és városai 1-17. – Országos Monográfia Társulat, Budapest. 17 db.
- BORUS JÓZSEF 1975: Dembinski fővezérése és a kápolnai csata, Az ellentámadás problémája 1849 februárjában. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 378 p.
- BÖHM VILMOS 1923: Két forradalom tüzeiben, Októberi forradalom, Proletárdiktatúra, Ellenforradalom. – Verlag für Kulturpolitik, München. 487 + XI p.
- BRAUDEL, FERNAND 1996: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III. – Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest. 1465 p.
- BRIGHT, JOHN 1993: Izráel története [Hatodik kiadás]. – Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest. 539 p. + 8 t.
- BROCQUIÈRE, BERTRANDON de la 1963: Francia nemes a Duna-Tisza tájon. – In: HARASZTI SÁNDOR – PETHŐ TIBOR (szerk.): Útikalandok a régi Magyarországon. Táncsics Könyvkiadó, Budapest. 324 p. + 32 t.
- BRUNOTTE, ERNST et al. (szerk.) 2001-2002: Lexikon der Geographie in vier Bänden. – Spektrum Akademischer Verlag, Berlin – Heidelberg. 4 db
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Egyetemi Nyomda, Budapest. 611 p. + 24 t.
- BULLA BÉLA 1947: A Kárpát-medence természeti földrajza. – In: UŐ. – MENDÖL TIBOR: A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 3-71.
- BUTLIN, ROBIN ALAN – DODGSHON, ROBERT A. (szerk.) 2006: Európa történeti földrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 531 p.
- CHOLNOKY JENŐ 1914: A földrajzról. – In: Uő. Földrajzi képek. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest. pp. 23-40.
- CHOLNOKY JENŐ 1915: Budapest földrajzi helyzete. – Földrajzi Közlemények 43. 5. pp. 193-225.
- CHOLNOKY JENŐ 1918: A földrajzi gondolat története. – Budapesti Szemle CLXXI. kötet 502. pp. 129-136.

- CHOLNOKY JENŐ 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest. 41 p.
- CHOLNOKY JENŐ 1932: A Föld megismerésének története. – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., Budapest. 355 p. + 40 t.
- CHOLNOKY JENŐ 1935a: Földrajz és történelem. – Földrajzi Közlemények 53. 4-6. pp. 59-62.
- CHOLNOKY JENŐ 1935b: Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most. – Somló Béla Könyvkiadó, Budapest. 215 p. + 64 t.
- CHOLNOKY JENŐ 1936: A Föld és élete I. Európa. – Franklin Társulat, Budapest. 738 p. + 1 t.
- CHOLNOKY JENŐ 1936-1937: A Föld és élete, Világrészek, országok, emberek I-VI. – Franklin Társulat, Budapest. 6 db.
- CLAUSEWITZ, CARL von 1961-1962: A háborúról. I-II. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 2 db.
- CRÄMER, ULRICH 1935: Der lotharingische Raum. – Zeitschrift für Geopolitik 12. 4. pp. 205-222.
- CZIGÁNY ISTVÁN 2002: Háború a háborúban, A Rákóczi-szabadságharc stratégiai helyzete. – In: UŐ. (szerk.): Az államiság megőrzése, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 125-156.
- CZIGÁNY ISTVÁN 2004: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600-1700. – Balassi Kiadó, Budapest. 227 p. + 8 t.
- CZIGÁNY ISTVÁN 2013: Felső-Magyarország és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a hajdútelepítésektől a Rákóczi-szabadságharcig 1606-1703. – In: MIKLÓS PÉTER (szerk.): A hazáért és a szabadságért, Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről. Belvedere Meridionale, Szeged. pp. 9-27.
- CSÁNKI DEZSŐ – FEKETE NAGY ANTAL 1890-1941: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-V. – s. n. Budapest. 5 db.
- CSENDES LÁSZLÓ 1975: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történelmi forrásértéke. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 22. 2. pp. 349-371.
- CSENDES LÁSZLÓ 1977: Történelem a térképeken, Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 24. 2. pp. 241-264.
- CSENDES LÁSZLÓ 1978: Térképalkotás, Négyszázötven éves a magyar térképészet büszkesége. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 25. 2. pp. 223-236.
- CSENDES LÁSZLÓ 1980: Térképhistória, Történelem a térképek tükrében. – Magvető Kiadó, Budapest. 214 p.
- CSORBA CSABA 1978: Esztergom hadi krónikája. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 240 p. + 48 t.

- CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY 2013: Magyar-szerb területi folyamatok ütközése a 11-18. század között. In. KÓKAI SÁNDOR (szerk.): Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. pp. 91-100.
- CSÜLLÖG GÁBOR 1998: Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10-15. század). – In. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1-3.-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke – MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Nyíregyháza. pp. 343-353.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2004: A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – CSIHÁK GYÖRGY (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. pp. 47-54.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2007a: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2007b: Regionális ütközőterek a Délvidéken (A 19-21. századi folyamatok történeti gyökerei). – In. GULYÁS LÁSZLÓ – GÁL JÓZSEF (főszerk.): Európai kihívások IV. nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar, Szeged, pp. 601-605.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2010a: A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. – Közép-Európai Közlemények 3. 4. pp. 56-61.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2010b: Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében (A Római Birodalomtól az Oszmán Birodalom kiűzéséig). – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok 5. 1-2. pp. 181-186.
- DANKÓ IMRE 1967: A Délvidék és a hajdúság. – In. UŐ (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1966. Janus Pannonius Múzeum, Pécs. pp. 179-190.
- DÁVID ZOLTÁN 1968: Adalékok a török hadjáratok okozta népességi veszteségekhez. – In. HUSZÁR ISTVÁN (főszerk.): A magyar hivatalos statisztika történetéből, Az V. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés előadásai és korreferátumai (Gödöllő, 1967. május 23-25.). Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály Statisztikatörténeti Szakcsoport, Budapest. pp. 288-292.

- DEÉR JÓZSEF 1936: A magyar nemzeti öntudat kialakulása, a Magyarságtudomány tanulmányai III. – Magyarságtudomány, Kecskemét. 36 p.
- DELBRÜCK, HANS 2003: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte I-IV. [Különkiadás]. Nikol Verlagsgesellschaft, Hamburg. 4 db.
- DERCSÉNYI DEZSŐ 1941: Nagy Lajos és kora. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 319 p. + 64 t. + 1 mell.
- DIENES ISTVÁN 1972: A honfoglaló magyarok. – Corvina Kiadó, Budapest. 88 p. + 48 t.
- DIÓSZEGI ISTVÁN 1987: A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 171 p. + 14 t.
- DIÓSZEGI ISTVÁN 1994: A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 477 p.
- DOMANOVSKY SÁNDOR et al. (szerk.) s. d.: Magyar művelődéstörténet I-V. – Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 5 db.
- DOMBRÁDY LÓRÁND – TÓTH SÁNDOR 1987: A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 462 p.
- DOMOKOS GYÖRGY 2012: Zrínyi-Újvár építése és pusztulása. – In. HAUSNER GÁBOR – PADÁNYI JÓZSEF (szerk.): Zrínyi-Újvár emlékezete. Argumentum, Budapest. pp. 34-65.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2010 (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere [Második, átdolgozott és bővített kiadás]. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 876 p.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2008: A határ mint fikció és valóság. – In. HORVÁTH ISTVÁN – KISS JENŐ (szerk.): A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. – HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 18-20.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN 2009: Csurgó Csokonai korában. – In. GÁL ANDRÁS – HANUSZ ÁRPÁD (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 91-105.
- DUBOVITZ ISTVÁN 1942: A magyar földrajzi irodalom. – Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 282 p.
- DUDAR TIBOR (főszerk.) 1991a: Társadalom- és művelődéstörténeti atlasz, A középiskolások számára. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 40 p.
- DUDAR TIBOR (főszerk.) 1991b: Történelmi világtasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237 p.
- DÜMMERTH DEZSŐ 1982: Az Anjou-ház nyomában. – Panoráma, Budapest. 542 p. + 1 mell.

- EICHBERG, HENNING 1977: Geometrie als barocke Verhaltensnorm, Fortifikation und Exerzitien. – Zeitschrift für Historische Forschung 4. 1. pp. 17-50.
- EBELING, FRANK 1992: Geopolitik, Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919-1945. – Akademie Verlag, Berlin. 272 p.
- ENDREI WALTER 1978: A középkor technikai forradalma. – Magvető Kiadó, Budapest. 109 p.
- ENGEL PÁL 1984: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446-1452). – Századok 118. 1984. évi kötet, pp. 974-997.
- ENGEL PÁL 1987a: Az utazó király, Zsigmond itineráriuma. – In. BEKE LÁSZLÓ – MAROSI ERNŐ – WEHLI TÜNDE (szerk.): Művészet Zsigmond király korában, 1387-1437, I. kötet. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest. pp. 70-92.
- ENGEL PÁL 1987b: Luxemburgi Zsigmond, Magyar király, német-római császár. – História 9. 5-6. pp. 3-6.
- ENGEL PÁL 1997: Az Anjou- és a Zsigmond-kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. – In: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995), Millecentenáriumi előadások. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. pp. 111-116.
- ENGEL PÁL 2003a: A középkori Dunántúl mint történeti táj. – In. UŐ. Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 433-450.
- ENGEL PÁL 2003b: Vár és hatalom, Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. – In. UŐ. Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 162-197.
- ENGEL PÁL 2003c: A török-magyar háborúk első éve (1389-1392). – In. UŐ. Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 555-577.
- ENYEDI GYÖRGY – HORVÁTH GYULA (szerk.) 2002: Magyar tudománytár, Második kötet, Táj, település, régió. – MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 511 p.
- EPERJESSY KÁLMÁN 1928: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. – Bécsi Cellégium Hungaricum, Szeged. 56 p. + 20 t.
- EPERJESSY KÁLMÁN 1929: A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. – Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó RT. Szeged. 172 p.
- FAIRGRIEVE, JAMES 1925: Geographie und Weltmacht, Eine Einführung in die Geopolitik. – Kurt Vowinckel Verlag, Berlin – Grunewald. 426 p.
- FARKAS ZSOLT et al. (szerk.) 2008: Irodalomtörténeti atlasz, Középkorok számára. Cartographia Tankönyvkiadó Kft., Budapest. 56 p.

- FEHN, KLAUS 1987: Historische Geographie. – In. HAUPTMEYER, CARL-HANS (szerk.): Landesgeschichte heute. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 55-76.
- FEJÉR LÁSZLÓ (szerk.) 2001: Vizeink krónikája, A magyar vízgazdálkodás története. – Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest. 307 p.
- FEKETE LAJOS 1874: A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története. – Debrecen város könyvnyomdája, Debrecen. 103 p.
- FEKETE LAJOS 1930: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei I-II. – Hadtörténelmi Közlemények 31. 1-2. pp. 1-17, 3-4. pp. 134-157.
- FÉNYES ELEK 1842-1843: Magyarország statistikája I-III. – Trattner-Károlyi tulajdona, Pest. 3 db.
- FÉNYES ELEK 1857: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása, Két rész egy kötetben. – Heckenest Gusztáv, Pest. 303 + 306 p.
- FISCHER FERENC 1996: A megosztott világ történelmi – politikai atlasza 1941-1991. – Janus Pannonius Tudományegyetem Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Pécs – Budapest. 63 p.
- FISCHER FERENC 2005: A kétpólusú világ 1945-1989, Tankönyv és atlasz. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 306 p. + 56 t.
- FOCHLER-HAUKE, GUSTAV (szerk.) 1959: Allgemeine Geographie. – Fischer Bücherei KG, Frankfurt am Main. 400 p.
- FODOR FERENC 1935: Történelem és településföldrajz. – Földrajzi Közlemények 53. 9-10. pp. 289-295.
- FODOR FERENC 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.
- FODOR FERENC 1941: Erdélyi államhatárok. – In. TEMESY GYÖZŐ (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1941, számos színes térképpel, vázlattal és ábrával. – Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 27-35.
- FODOR FERENC 1952-1954: A magyar térképírás I-III., A „Térképészeti Közlöny” 15. számú különfüzete. – Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest. 3 db.
- FODOR FERENC 2006: A magyar földrajztudomány története. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 820 p.
- FODOR PÁL 1979: Török várerődítési munkálatok Magyarországon a XVI-XVII. században. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 26. 3. pp. 375-398.

- FODOR PÁL 2004: A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. – In. ÖTVÖS ISTVÁN (szerk.): Variációk, ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. pp. 19-30.
- FOERTSCH, HERMANN 1940: A háború tudománya. – Gergely R. Kiadása, Budapest. 198 p.
- FONT MÁRTA 2005: A keresztény nagyhatalmak vonzásában, Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. – Balassi Kiadó, Budapest. 326 p. + 15 t.
- FORGÁCS BALÁZS 2002: Háború és hadikultúrák. – Új Honvédségi Szemle 56. 10. pp. 130-139.
- FORGÁCS BALÁZS 2009a: Napjaink hadikultúrái (A hadviselés elmélete és fejlődési tendenciái a modern korban), Doktori (PhD) értekezés [Kézirat]. – Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest. 171 p.
- FORGÁCS BALÁZS 2009b: In memoriam Kovács Jenő. – Hadtudomány 19. 1-2. pp. 105-112.
- FRANKE, ALFRED 1934: Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons. – Zeitschrift für Geopolitik 11. 7. pp. 449-461.
- FRIEDEL, EGON 1989: Az újkori kultúra története I., Középkor, pestis, misztika. – Holnap Kiadó, Budapest. 211 p.
- FRIEDEL, EGON 1989-1994: Az újkori kultúra története I-VI. – Holnap Kiadó, Budapest. 6 db.
- FRIEDEL, EGON 1991: Az újkori kultúra története III., Barokk és rokokó. – Holnap Kiadó, Budapest. 343 p.
- FRIESSNER, HANS 1992: Árulások, veszített csaták. – Co-NEXUS Print-teR, Budapest. 263 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR – CSIHÁK GYÖRGY (szerk.) 2004: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. 230 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1992a: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). – In. FEJÉR LÁSZLÓ – KAJÁN IMRE (szerk.): Mérlegen a Tisza-szabályozás, Egy XIX. századi mérnöki természetátalakító munka – mai szemmel. Magyar Hidrológiai Társaság Történeti Albizottsága, Budapest. pp. 3-18.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1992b: Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]. – Tankönyvkiadó, Budapest. 213 p.

- FRISNYÁK SÁNDOR 1996: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). – In. Uő. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 121-142.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2002: A történeti földrajz alapjai. – In. Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2004a: A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete – In. Uő.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 71-77.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2004b: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – In. Uő.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 7-21.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2004c: A magyar bányáipar történeti földrajzi vázlata (895-1920). – In. Uő. A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 189-202
- FRISNYÁK SÁNDOR 2004d: Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779-1918). – In. Uő. A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 233-241.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2009a: A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon – In. Uő. (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs. pp. 27-34.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2009b: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). – In. Uő.: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza – Szerencs. pp. 7-26.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2012: A földrajzi energiák szerepe a Zempléni-hegység védelmi rendszerében. – In. Uő. Tájhasználat és térszervezés, Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 59-69.
- FÜGEDI ERIK 1974: Uram, királyom..., A XV. századi Magyarország hatalmasai. – Gondolat Kiadó, Budapest. 254 p. + 64 t.

- FÜR LAJOS 2012: Magyar sors a Kárpát-medencében, Népesedésünk évszázadai 896-2000. – Kairosz Kiadó, Budapest. 472 p.
- GALÁNTAI JÓZSEF 1980: Az első világháború. – Gondolat, Budapest. 547 p.
- GÁRDONYI ALBERT 1941: Középkori városaink erődjellegének kialakulása. – Hadtörténelmi Közlemények 44. 1-2. pp. 1-21.
- GÁRDONYI ALBERT 1944: Magyarország középkori fővárosa. – Századok 78. 4-6. pp. 219-231.
- GÁRDONYI GÉZA 1901: Az egri csillagok, Bornemissza Gergely élete I-II. – Légrády, Budapest. 2 db.
- GELICH RICHARD 1882-1889: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben I-III. – Aigner, Budapest. 3 db.
- GERŐ LÁSZLÓ 1955: Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). – »Művelt Nép« Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest. 511 p.
- GERŐ LÁSZLÓ 1968: Magyar várak. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 324 p.
- GLASER LAJOS 1929: A Dunántúl középkori úthálózata I-II. – Századok 63. 4-6. pp. 138-167. és 63. 7-8. pp. 257-285.
- GLASER LAJOS 1932: Középkori hadiútak a Dunántúlon. – Hadtörténelmi Közlemények 33. 2. pp. 158-164.
- GLASER LAJOS 1933: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. – M. Kir. Állami Térképészet, Budapest. 136 p. + 1 t.
- GLASER LAJOS 1935: Magyarország helyzete az európai gazdasági térben, (Történeti földrajzi vázlat). – Földrajzi Közlemények 63. 8-10. pp. 302-305.
- GLASER LAJOS 1939: Az Alföld régi vízrajza és a települések. – Földrajzi Közlemények 57. 1939. évi kötet, pp. 119-129.
- GLASER, RÜDIGER 2008: Klimageschichte Mitteleuropas, 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen [Második, javított és átdolgozott kiadás]. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 264 p.
- GLATZ FERENC (főszerk.) 2002-2006: Magyar tudománytár I-V. – MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. 5 db.
- GLATZ FERENC 1995: Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4., Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig . – MTA Történettudományi Intézete – História, Budapest. 67 p.
- GONDA IMRE – NIEDERHAUSER EMIL 1978: A Habsburgok, Egy európai jelenség [Második kiadás]. – Gondolat Kiadó, Budapest. 363 p. + 32 t. + 3 térk.

- GORTVAY GYÖRGY 1953: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. kötet. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 322 p.
- GOSZTONYI PÉTER 1989: Látogatás Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-tábornoknál, a „Budapest erőd” parancsnokánál. – In. Uő. Légiveszély, Budapest, Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1939-1945). Népszava, Budapest. pp. 167-173.
- GOSZTONYI PÉTER 1990: Föltámadott a tenger... 1956, A magyar október története [Harmadik, átdolgozott, bővített kiadás]. – Népszava Kiadó Vállalat, Budapest. 239 p. + 21 t.
- GOSZTONYI PÉTER 1992: A Magyar Honvédség a második világháborúban. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 422 p.
- GÖMÖRY GUSZTÁV 1893: Ausztria hadereje az 1792-től 1866-ig folytatott háborúban. – Hadtörténelmi Közlemények 6. 3. pp. 394-411.
- GÖMÖRY GYÖRGY (szerk.) 1994: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737). – Argumentum, Budapest. 133 p. + 12 t.
- GÖRGEY ARTÚR 1988: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I-II. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 2 db.
- GRANASZTÓI GYÖRGY 1980: A középkori magyar város. – Gondolat Kiadó, Budapest. 275 p.
- GRATZ GUSZTÁV 1935: A forradalmak kora, Magyarország története 1918-1920. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 355 p.
- GULYÁS LÁSZLÓ – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2013: Antropogenic influences in Balaton basin. – In. VERES LAJOS (szerk.): Regionális tanulmányok Abonyiné Dr. Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. pp. 171-178.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2012: Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. – Kárpátia Stúdió, Budapest. 283 p.
- GULYÁS PÁL 1939-2008: Magyar írók élete és munkái I-XVI. – Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest. 16 db.
- GUNST PÉTER 1995: A magyar történetírás története. – Csokonai Kiadó Kft., Debrecen. 214 p.
- GUREVICS, ARON JÁKOVLEVICS 1974: A középkori ember világképe. – Kossuth Kiadó, Budapest. 296 p.
- GÜNTHER, SIEGMUND 1912: Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. – Petermanns Geographische Mitteilungen 58. 11. pp. 245-247.
- GYALOKAY JENŐ 1916: Görgey mint hadvezér. – Századok 50. 7-8. pp. 444-475.

- GYALOKAY JENŐ 1924: Magyar vezérkar terve 1848-ból. – Hadtörténelmi Közlemények 25. 1924. évi kötet, pp. 165-168.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. – In. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 45-62.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1966-1998: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 4 db.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. – Archeologiai Értesítő 97. 2. pp. 191-242.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1983: István király és műve [Második kiadás]. – Gondolat, Budapest. 667 p. + 80 t.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997: Pest-Buda kialakulása, Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 242 p.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1916: Magyarország régi balkáni birtokai. – Földrajzi Közlemények 44. 1. pp. 19-39.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1943: Magyar falu, magyar ház. – Turul kiadás, Budapest. 231 p. + 44 t.
- GYÖRI RÓBERT 2002: A magyar történeti földrajz a két világháború között. – Földrajzi Közlemények 126. 1-4. pp. 79-92.
- GYÖRY TIBOR 1900: Adatok a morbus hungaricus történetéhez. – Századok 34. 6. pp. 534-547.
- GYÖRY TIBOR 1906: II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai betegségéről, haláláról. – Természettudományi Közlöny 38. 1906. évi kötet pp. 670-679.
- HABSBURG RUDOLF (főszerk.) 1885-1902: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben 1-21. – Magyar Királyi Államnyomda, Budapest. 21 db.
- HAGGETT, PETER 2006: Geográfia, Globális szintézis. – Typotex, Budapest. 842 p.
- HAICZL KÁLMÁN 1932: Érsekújvár múltjából. – Winter Zsigmond Fia könyvnyomdája, Érsekújvár. 325 p. + 1 t.
- HAJDÚ TIBOR 1969: A Magyarországi Tanácsköztársaság. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 462 p.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2001: A magyar államtér változásainak történeti folyamata és politikai földrajzi szemlélete. – In. Uő. Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 81-99.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2005a: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. – In. BELUSZKY PÁL (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 25-39.

- HAJDÚ ZOLTÁN 2005b: Az Osztrák-Magyar Monarchia Európában a 19-20. század fordulóján. – In. BELUSZKY PÁL (szerk.): Magyarország történeti földrajza, I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 41-60.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2006: A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolatok elemzése a magyar földrajztudományban 1863-1947 között (A tájállam és államtáj fogalmi megközelítései és konzekvenciái a Kárpát-medencére vonatkozóan). – In. UŐ. – GYŐRI RÓBERT (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest. pp. 390-417.
- HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – SASI ATTILA – ERŐS LÁSZLÓ 1993: Románia tájföldrajzi beosztása. – Balaton Akadémia, Vörösberény. 178 p.
- HAJNAL ISTVÁN 1936: Egyetemes történet négy kötetben, Harmadik kötet, Újkor. – Révai Testvérek Irodalmi Intézet RT. Budapest. 620 p. + 12 t.
- HALECKI, OSCAR 1995: A nyugati civilizáció peremén: Kelet-Közép-Európa története. – Osiris, Budapest. 352 p.
- HALTENBERGER MIHÁLY 1915: A világháború geográfiája, Különlenyomat a »Szepesi Hírnök« 1914. és 1915. év számaiban megjelent cikksorozatból – Tisza Testvérek, Budapest. 124 p. + 6 t.
- HANUSZ ISTVÁN 1896: Hazánk városainak fekvése. – Földrajzi Közlemények 24. 2. pp. 33-39.
- HASSINGER, HUGO 1931: Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder & Co. G.m.b.H. Freiburg im Breisgau. XII + 331 p. + 7 t.
- HAUSHOFER, KARL 1932: Wehr-Geopolitik, Geographische Grundlagen einer Wehrkunde. – Verlag Junker und Dünnhaupt, Berlin. 138 p.
- HAVASS REZSŐ 1893: Magyar földrajzi könyvtár. – Pester Lloyd, Budapest. XXVII + 532 p.
- HÁZI JENŐ 2000: Pozsony vármegye középkori földrajza. – Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 622 p.
- HECKENAST GUSZTÁV 1959: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 148 p.
- HECKENAST GUSZTÁV 1983: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652-1662. – Történelmi Szemle 26. 2. pp. 205-223.
- HECKENAST GUSZTÁV 1984: A Rákóczi-szabadságharc. – In. LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 339-398.

- HECKENAST GUSZTÁV 1991: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 298 p. + 8 t.
- HECKENAST GUSZTÁV 1994: Bányászat és kohászat. – In. KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 80-82.
- HEFFERNAN, M. [?] 2006: A változó politikai térkép: földrajz, geopolitika és az Európáról alkotott kép 1500 után. – In. BUTLIN, ROBIN ALAN – DODGSHON, ROBERT A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 200-247.
- HEGYI KLÁRA 1982: Egy világbirodalom végvidékén. [Második kiadás]. – Gondolat, Budapest. 292 p.
- HEGYI KLÁRA 1985: A Török Birodalom a 16-17. században. – In. PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 3/1. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 101-145.
- HEGYI KLÁRA 2007a: A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 1631 p.
- HEGYI KLÁRA 2007b: A török várrendszer kiépítése Magyarországon. – História 29. 4. pp. 17-18.
- HÉJJA PÁL 1936: A tábori egészségügy Buda visszafoglalása korában. – Honvédorvosok Tudományos Egyesülete, Budapest. 225 p. + 35 t.
- HERMANN RÓBERT 2001: 1848-1849, A szabadságharc hadtörténete. – Korona Kiadó, Budapest. 423 p.
- HERMANN RÓBERT 2008: Az eldöntendő döntetlen, a schwechati csata 1848 október 30-án. In. UŐ. A Drávától a Lajtáig, Tanulmányok az 1848. nyári és őszi dunántúli hadi események történetéhez. – Balassi Kiadó, Budapest. pp. 240-270.
- HERVAY FERENC 1974: Magyarország történeti földrajza a XVI-XVIII. században. – In. PINTÉR MÁRTA (szerk.): Régi könyvek és kéziratok, Tanulmánygyűjtemény. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. pp. 109-150.
- HERZFELD, ERNST 1909: Über die historische Geographie von Mesopotamien. – Petermanns Geographische Mitteilungen 55. 12. pp. 345-349.
- HETTNER, ALFRED 1927: Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.

- HINTS ELEK, FARKASLAKI 1939: Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében (Különös tekintettel a magyar viszonyokra) II. kötet, A középkori orvostudomány. – Rényi Károly kiadása, Budapest. 429 p. + 1 t.
- HOCHEDLINGER, MICHAEL 2004: Militarisierung und Staatsverdichtung, Das Beispiel der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. – In. KOLNBERGER, THOMAS – STEFFELBAUER, ILJA – WEIGL, GERALD (szerk.): Krieg und Akkulturation. Mandelbaum Verlag, Wien. pp. 107-129.
- HOENSCH, JÖRG K. 1998: Az 1945 utáni Zsigmond kutatás súlypontjai. – Hadtörténelmi Közlemények 111. 3. pp. 676-691.
- HOLLANDER, ARIE NICOLAUS JAN den 1975: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. – Ethnographia 86. 2-3. pp. 313-323.
- HOLMES, RICHARD (szerk.) 1992: A háborúk világtörténete, Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. – Corvina, Budapest. 304 p.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA 1929-1934: Magyar történet. 1-5. – Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 8 db.
- HÓMAN BÁLINT 1935: Nemzetiségi kérdés. – In. UŐ. – SZEKFŰ GYULA: Magyar történet II. kötet [Második bővített, teljes kiadás]. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 293-296.
- HORVÁTH HENRIK 1937: Zsigmond király és kora. – Budapest Székesfőváros, Budapest. 246 p. + 36 t.
- HORVÁTH ISTVÁN – KISS JENŐ (szerk.) 2008: A baranyai államhatár a XX. században, A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. 200 p.
- HORVÁTH MIKLÓS – MÁRTON MÁTYÁS – MOSONYI LÁSZLÓ (szerk.) 2004: 1956 eseményei 56 térképen és képeken, Történelmi atlasz. – Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Közhasznú Társaság, Budapest. 35 p.
- HORVÁTH MIKLÓS 2003: 1956 hadikronikája. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 482 p. + 32 t.
- HORVÁTH RICHÁRD 2008: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. – In. FARBAKY PÉTER et al. (szerk.): Hunyadi Mátyás a király, hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458-1490. – Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest. pp. 51-63.
- HORVÁTH SÁNDOR 2006: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. – Múltunk 51. 4. pp. 268-289.

- HUNFALVY JÁNOS 1884-1890: Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra I-III. – Athenaeum, Budapest. 3 db.
- HUNFALVY JÁNOS 1890: Éjszak- és Közép-Európa földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. – Athenaeum R. Társulat, Budapest. 590 p.
- IHRIG DÉNES (szerk.) 1973: A magyar vízszabályozás története. – Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. 398 p. + 1. térk.
- JÄGER, HELMUT 1969: Historische Geographie. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 119 p.
- JÄHNS, MAX 1889-1891: Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland I-III. – R. Oldenbourg, München. 3 db.
- JAKUS JÁNOS 1994: A M. Kir. IV. hadtest támadó hadművelete, 1944. szeptember. – Hadtörténelmi Közlemények 107. 1. pp. 19-53.
- JAKUS JÁNOS 1995: Forrásanyagok a magyar IV. önálló hadtest és a belőle létrehozott 3. hadsereg 1944 őszi hadműveleteihez. – Hadtörténelmi Közlemények 108. 2. pp. 107-119.
- JAKUS JÁNOS 2008: A déli védelmi rendszer Lenti környéki elemei és rendeltetésük, Kutatási beszámoló. – In. HOLLÓ JÓZSEF (főszerk.): „A magyar Maginot”, A déli védelmi rendszer, 1951-1955, A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. – HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 89-114.
- JAKUS JÁNOS 2010: A magyar-jugoszláv katonai szembenállás kialakulásának körülményei és következményei, a déli államhatár biztosításának (védelmének) problémái. – In. RAVASZ ISTVÁN (szerk.): Betonba zárt hidegháború, Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 34-90.
- JANKÓ ANNAMÁRIA 2007: Magyarország katonai felmérései 1763-1950. – Argumentum, Budapest. 196 p.
- JANKOVICH MIKLÓS 1967: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. – Agrártörténelmi Szemle 9. 3-4. pp. 420-431.
- JÓZSA GYÖRGY GÁBOR 1990: Ferenc József zászlai alatt (1848-1914). – Corvina, Budapest. 143 p.
- JUHÁSZ ATTILA 2004: A XIX-XX. századi tábori erődítések a Kárpát-medencében, Hadtörténelmi rekonstrukció térinformatikával. – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 160 p.
- JULIER FERENC 1928: Az elmulasztott függetlenségi harc 1918 végén I-III. – Előörs 1. 7. pp. 3-5., 8. pp. 9-11., 9. pp. 3-4.
- JULIER FERENC 1930: Magyar hadvezérek. – Stádium Sajtóvállalat, Budapest. 470 p.
- JULIER FERENC 1931: A hadvezetés művészete. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 80 p.

- JULIER FERENC 1932a: A vezérkarok szervezete és működése. – Magyar Közigazgatástudományi Intézet, Budapest. 27 p.
- JULIER FERENC 1932b: A világháború hadvezérei egymásról. – Magyarság évf. nélkül, március 27. pp. 8.
- JULIER FERENC 1933: 1914-1918, A világháború magyar szemmel. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 302 p. + 3 t.
- JULIER FERENC 1934: A háború új alakja. – Magyar Szemle 7. 5. pp. 59-70.
- JULIER FERENC 1935: Az 1919. évi felvidéki hadjárat. – In. MOLNÁR ENDRE (szerk.): Magyar városok és vármegyék monográfiája XVII., Abaúj-Torna vármegye. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest. pp. 229-251.
- JULIER, FRANZ [FERENC] 1938: Rumpfungarn. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 8. pp. 622-627.
- KÁDÁR LÁSZLÓ 1941: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. – Országos Táj- és Népkutató intézet, Budapest. 24 p. + 1 t.
- KÁLDY-NAGY GYULA 1974: Szulejmán. – Gondolat, Budapest. 218 p.
- KARÁCSONYI DÁVID 2008: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. – Földrajzi Értesítő 57. 1-2. pp. 185-211.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1896: A honfoglalás és Erdély. – Katholikus Szemle 10. 4. pp. 456-483.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1901: Halovány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. – Századok 35. 10. pp. 1039-1058.
- KARASSZON DÉNES 2003: Magyarország járványtörténete. – In. DIÓS ISTVÁN (főszerk.): Magyar Katolikus Lexikon, VIII. kötet. Szent István Társulat, Budapest. pp. 464-472.
- KÁROLYI ZSIGMOND – NEMES GERZSON 1975: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895-1846). – Középtiszavidéki Vízügyi Igazgatóság – Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda, Budapest. 113 p.
- KÁROLYI ZSIGMOND 1969: A vízi munkálatok kezdetei a Kárpát-medencében és szerepük a magyarság gazdasági életében a XVII. sz. végéig. – In. IHRIG DÉNES (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest. pp. 23-45.
- KÁRPÁTI ZOLTÁN ENDRE 2009: Nagy Lajos király nápolyi hadjáratai. – Aquincum Kiadó, Budapest. 128 p.
- KASER, KARL 2004: Das »Kriegstheater« zwischen den Kulturen, Die habsburgische Militärgrenze in Kroatien. – In. KOLNBERGER, THOMAS – STEFFELBAUER, ILJA – WEIGL, GERALD (szerk.): Krieg und Akkulturation. Mandelbaum Verlag, Wien. pp. 87-101.

- KATKÓ GÁSPÁR 2010: A zaporozsjei kozákok hadjáratai az Oszmán Birodalom ellen 1492-1642 között. – Keletkutatás 37. 2010. ősz pp. 35-52.
- KATONA TAMÁS (szerk.) 1979: Mohács emlékezete, A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 476 p.
- KATUS LÁSZLÓ (főszerk.) 2005: Történelmi atlasz, Az őskortól napjainkig. – Stiefel Eurocart Kft., Budapest. 35 p.
- KECSKÉS LÁSZLÓ 1984: Komárom az erődök városa. – Klapka Alapítvány, Komárom. 289 p.
- KEEGAN, JOHN 2002: A hadviselés története. – Corvina, Budapest. 388 p. + 16 t.
- KELENIK JÓZSEF 1991: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában I-II. – Hadtörténelmi Közlemények 104. 3. pp. 80-122, 4. pp. 3-52.
- KENNEDY, PAUL 1992: A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000. Akadémiai Kiadó, Budapest, 637 p.
- KÉRI KÁLMÁN 1985: Az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 32. 2. pp. 225-294.
- KIRÁLY BÉLA 1989: Honvédségből Néphadsereg. – CO-NEXUX Print-teR Kft, Budapest. 320 p.
- KIS ALADÁR 1975: Olaszország története 1748-1968. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 323 p.
- KISARI BALLA GYÖRGY 1996: Törökkori várrajzok Stockholmban. – Szerzői kiadás, Budapest. 198 p.
- KISARI BALLA GYÖRGY 1998: Száz várrajz Württembergben. – Szerzői kiadás, Budapest. 188 p.
- KISARI BALLA GYÖRGY 2000: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. – Szerzői kiadás, Budapest. 703 p.
- KISS BÉLA 1976: II. Lajos halála. – Vigilia 41. 8. pp. 507-512.
- KISS LAJOS 1988: Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. [4. bővített, javított kiadás]. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 2 db.
- KLEINDEL, WALTER 1989: Der Erste Weltkrieg, Daten – Zahlen – Fakten. – Österreichischer Bundesverlag, Wien. 295 p. + 32 t.
- KLINGHAMMER ISTVÁN – PÁPAY GYULA – TÖRÖK ZSOLT 1995: Kartográfia történet. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó, Budapest. 189 p.
- KOCSIS GYULA 1974: A szálláskertes településtípus XVII. századi történetéhez (Szabadszállás). – Ethnographia 85. 1. pp. 61-64.
- KOCSIS KÁROLY 1991: A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. – Földrajzi Közlemények 115. 3-4. pp. 165-189.

- KÓKAI SÁNDOR 2010: A Bánság történeti földrajza (1718-1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. 421 p. + 16 t + 1 CD-ROM
- KOROKNAI ÁKOS 1974: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 217 p. + 1 t.
- KORPONAI JÁNOS 1845-1848: Hadi földírás elmélete I-II. – Beimel József – Szilády Károly, Pest – Kecskemét. 2 db.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1978: A magyar nép táji-történeti tagolódása [Változatlan utánnomás]. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 231 p.
- KOSÁRY DOMOKOS 1965: Pest megye a kuruckorban. – In. KELETI FERENC – LAKATOS ERNŐ – MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): Pest megye múltjából, Tanulmányok. Pest megye Tanácsa, Budapest. pp. 9-94.
- KOSÁRY DOMOKOS 1978: Magyar külpolitika Mohács előtt. – Magvető Kiadó, Budapest. 205 p.
- KOSÁRY DOMOKOS 1994: A Görgey-kérdés története I-II. – Osiris-Századvég, Budapest. 2 db.
- KOVÁCS PÉTER – SZIGETI BORBÁLA (főszerk.) 2007: Történelmi világatlasz. – Cartographia Kft., Budapest. 237 p.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN (szerk.) 1990: Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban. – Baranya Megyei Könyvtár, Pécs. 192 p.
- KOVÁCS VILMOS 2011: A magyar hadiipar helyzete az Osztrák-Magyar Monarchia integrált hadiiparában. – In. SZOLECZKY EMESE – ZÁVODI SZILVIA (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum értesítője 12. Hadtörténeti Múzeum Budapest. pp. 95-104.
- KOZMA ENDRE 1999: Quo vadis, katonaföldrajz? – Hadtudomány 9. 2. pp. 44-49.
- KÖPECZI BÉLA – R. VÁRKONYI ÁGNES 1976: II. Rákóczi Ferenc [Második, átdolgozott és bővített kiadás]. – Gondolat Kiadó, Budapest. 534 p. + 84 t.
- KÖPECZI BÉLA (főszerk.) 1988: Erdély története [Harmadik kiadás] I-III. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 3 db.
- KRETSCHMER, KONRAD 1904: Historische Geographie von Mitteleuropa. – Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin. 651 p.
- KRING MIKLÓS 1934: A magyar államhatár kialakulásáról, Különlenyomat a bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet negyedik évkönyvéből. – Történetkutató Intézet, Budapest. 26 p.

- KRING MIKLÓS 1938: Magyarország határai Szent István korában. – In. SERÉDI JUSZTINIÁN (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, Második kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. pp. 473-486.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 20. 4. pp. 639-660.
- KRISTÓ GYULA 1978: A rozsgonyi csata. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 111 p. + 16 t. + 1 mell.
- KRISTÓ GYULA 1979: A feudális szétagolódás Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 243 p. + 1 t.
- KRISTÓ GYULA 1986a: Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 328 p. + 24 t.
- KRISTÓ GYULA 1986b: Történeti földrajz. – In. KÁLLAY ISTVÁN (szerk.): A történelem segédtudományai. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 296-306.
- KRISTÓ GYULA 1988a: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest. 645 p.
- KRISTÓ GYULA 1988b: Az Anjou-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 296 p. + 30 t.
- KRISTÓ GYULA 1995: A magyar állam megszületése. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 383 p.
- KRISTÓ GYULA 1996: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 203 p.
- KRISTÓ GYULA 1998: A magyar nemzet megszületése. – Kossuth Kiadó, Budapest. 211 p.
- KRISTÓ GYULA 2003: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.
- KUBASSEK JÁNOS 2010: A magyarok szerepe a világ megismerésében. – In. TÓTH JÓZSEF (főszerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 35-53.
- KUBINYI ANDRÁS 1997: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – In: KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, pp. 83-110.
- KULCSÁR PÉTER 1981: A Jagelló-kor. – Gondolat Kiadó, Budapest. 243 p.
- LACZKÓ GÉZA 1955: Rákóczi I-II. – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 2 db.
- LAJTOS ÁRPÁD 1989: Emlékezés a 2. magyar hadseregére 1942-1943. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 275 p.
- LANGE, GOTTFRIED 1961: Varenius über die Grundfragen der Geographie, Ein Beitrag zur Problemgeschichte der geographischen Wissenschaft. – Petermanns Geographische Mitteilungen 105. 4. pp. 274-283.

- LANGHANS, PAUL 1909: Bedeutung und Ziele der Militärgeographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 55. 10. [Oktober, Beilage] pp. 289-292.
- LÁSZLÓ GYULA 1978: A „kettős honfoglalás”. – Magvető Kiadó, Budapest. 215 p.
- LÁSZLÓ GYULA 1988: Árpád népe. – Helikon Kiadó, Budapest. 178 p.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF – MAJOROSSY JUDIT – ZSENGELLÉR JÓZSEF (szerk.) 2006: Magyarország és a keresztes háborúk. – ATTRAKTOR, Máriabesnyő – Gödöllő. 337 p. + 144 t.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF 1986: Tanyaszerű települések az Árpád-korban. – In. NOVÁK LÁSZLÓ – SELMECZI LÁSZLÓ (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Arany János Múzeum, Nagykőrös. pp. 131-151.
- LAUTENSACH, HERMANN 1938: Die geographischen Grundlagen der geschichtlichen Bewegung auf der Iberischen Halbinsel. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 10. pp. 815-820.
- LEHMANN, JOHANNES 1976: Die Kreuzfahrer, Abenteurer Gottes. – Bertelsmann Verlag GmbH, München. 432 p. + 16 p.
- LENDVAI L. FERENC 1997: Közép-Európa koncepciók. – Áron Kiadó, Budapest. 307 p. + 11 t.
- LESER, HARTMUT (szerk.) 1987: Diercke-Wörterbuch der allgemeinen Geographie I-II. [Harmadik kiadás]. – Deutscher Taschenbuch Verlag – Westermann Schulbuchverlag, München – Braunschweig. 2 db.
- LIDDELL HART, HENRY BASIL 2002: Stratégia. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 571 p.
- LIPTAI ERVIN (főszerk.) 1984-1985: Magyarország hadtörténete két kötetben. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 2 db.
- LIPTAI ERVIN 1960: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 590 p. + 10 t.
- LIPTAI ERVIN 1979: Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919 [Második, bővített kiadás]. – 310 p. + 44 t.
- LIPTAI ERVIN 1985: A hadsereg az 1918-1919. évi forradalmakban, A Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborúja. – In. Uő. (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben 2., A kiegyezéstől napjainkig. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 181-260.
- LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT 2012: Gazdaság és regionalitás. – Közép-Európai Közlemények 5. 1. pp. 65-74.
- LUDWIG, KARL-HEINZ 2006: Eine kurze Geschichte des Klimas, Von der Entstehung der Erde bis heute. – Verlag C. H. Beck, München. 216 p.
- LUKINICH IMRE 1918: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. V + 645 p. + 5 t.

- MAGIDOVICS JOSIP PETROVIČ 1961: A földrajzi felfedezések története. – Gondolat, Budapest. 877 p.
- MAJDÁN JÁNOS 1987: A „vasszekér” diadala, A magyarországi vasútépítés 1914-ig. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 202 p. + 16 t.
- MAKK FERENC 1986: Magyarország a 12. században. – Gondolat, Budapest. 231 p.
- MAKK FERENC 1993: Magyar külpolitika (896-1196). – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 203 p.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1985: Tájak és népek. – In. PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben, 3/2. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 1425-1460.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1988: Erdély a középkori Magyar Királyságban (896-1526). – In. KÖPECZI BÉLA (főszerk.): Erdély története három kötetben I., A kezdetektől 1606-ig [Harmadik kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 235-408.
- MAKSAY FERENC 1971: A magyar falu középkori településrendje. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 237 p. + 1 t.
- MÁLNÁSI ÖDÖN 1925: Csonka-Magyarország katonai földrajzi helyzete. – Földrajzi Közlemények 53. 4-5. pp. 49-68.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1963: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. – Történelmi Szemle 6. 1. pp. 4-10.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1984: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. – Gondolat, Budapest. 338 p. + 16 t.
- MARZALI HENRIK 2000: Emlékeim. – Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. 345 p.
- MÁRKI SÁNDOR 1896: A magyar térképírás múltja és jelene. – Földrajzi Közlemények 24. 1896. évi kötet pp. 291-303.
- MÁRKI SÁNDOR 1907: II. Rákóczi Ferenc I-III. – Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 3 db.
- MARKÓ ÁRPÁD 1930: A történelmi átértékelés problémája a hadtörténelemben. – Magyar Szemle 4. 9. pp. 24-32.
- MARKÓ ÁRPÁD 1934: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 448 p. + 12 t. + 7 térk.
- MARKÓ ÁRPÁD 1935: Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. – Hadtörténelmi Közlemények 36. 1-2. pp. 41-62.
- MARKÓ ÁRPÁD 1936: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. – Századok 70. 1936. évi kötet pp. 579-597.

- MARKÓ ÁRPÁD 1943: Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 296 p. + 3 t.
- MARKÓ ÁRPÁD 2003: II. Rákóczi Ferenc csatái, Válogatott tanulmányok. – Nap Kiadó, Budapest. 359 p.
- MAROSI ENDRE 1975: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 22. 3. pp. 427-465.
- MAROSI ENDRE 1980: A török elleni harc lehetőségei 1352-1718 között, Historiográfiai áttekintés. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 27. 4. pp. 579-597.
- MAROSI ENDRE 1984: A hosszú háború (1593-1606). – In: LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 210-226.
- MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.) 1968: Európa I-II. – Gondolat Kiadó, Budapest. 2 db.
- MÄRZ, JOSEF 1931: Die Ozeane in der Politik und Staatenbildung. – Ferdinand Hirt in Breslau. 120 p.
- MÁTRAI MIHÁLY 1984: A Turner-i frontier hipotézis jelentősége az amerikai történetírásban. – In: MIKES TÜNDE – KONTLER LÁSZLÓ (szerk.): Tanulmányok a XVI-XVIII. századi egyetemes történelem köréből. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Feudáliskori Egyetemes Történelmi Diákkör, Budapest. pp. 45-54.
- MATUNÁK MIHÁLY 1896: Érsek-Újvár alapítási éve. – Hadtörténelmi Közlemények 9. 1896. évi kötet pp. 338-341.
- MATUNÁK MIHÁLY 1897: Érsekújvár második alapítása. – Hadtörténelmi Közlemények 10. 1. pp. 102-109.
- MATUZ JÓZSEF 1990: Az Oszmán Birodalom története. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 255 p. + 4 t.
- MAULL, OTTO 1925: Politische Geographie. – Borträger, Berlin. XV + 743 p.
- MAULL, OTTO 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 t.
- MAULL, OTTO 1962: Der Einfluß geographischer Faktoren auf die Geschichte des Byzantinischen Reiches. – Südostforschungen 21. Band. R. Oldenbourg, München. pp. 1-21.
- MAYER, HANS EBERHARD 1960: Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge. – Hannsche Buchhandlung, Hannover. 272 p.
- MAYER-CSEJKOVITS KÁROLY 1927: A nagy háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. – Hadtörténelmi Közlemények 28. 2. pp. 152-187.
- MAYER-CSEJKOVITS KÁROLY 1931: A hadviselés és a hadvezetés történelmi fejlődése. – Magyar Katonai Szemle 1. 10. pp. 1-23.

- MEDZIBRODSZKY ENDRE 1962: A XV-XVII. századi török-perzsa háborúk történetének kérdéséhez. – Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica Tomus X. Hungaria, Szeged. pp. 19-35.
- MENDÖL TIBOR 1932: Táj és ember. – Magyar Szemle Társaság, Budapest. 80 p.
- MENDÖL TIBOR 1934: Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések. – Századok 68. 1-3. pp. 66-72.
- MENDÖL TIBOR 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. – In. KUMOROVITZ L. BERNÁT – SZILÁGYI LORÁND (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.–T., Pécs. pp. 312-334.
- MENDÖL TIBOR 1947: Az ember szerepe a táj életében és képének alakulásában. – In. Bulla Béla – Uő. A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 74-102.
- MENDÖL TIBOR 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- MENDÖL TIBOR 1999: A földrajztudomány az ókortól napjainkig. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 274 p.
- MENDÖL TIBOR s. d.: A megtelepülés formái. – In. DOMANOVSKY SÁNDOR et al. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 1., Ósműveltség és középkori kultúra. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. pp. 191-212.
- MEZŐ FERENC 2001: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. – Tér és Társadalom 15. 3-4. pp. 81-103.
- MIKLÓSSY ZOLTÁN 1934: A magyar király tengeri hajóhada a középkorban. – Kovács Zoltán könyvnyomdája, Budapest. 135 p.
- MILETICS PÉTER – PÁL VIKTOR 1998: A közép-európai tér fejlődésének kérdései. – Földrajzi Értesítő 47. 2. pp. 217-233.
- MILETICS PÉTER 2002: Közép-Európa politikai földrajza. – In. Papp Norbert – Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója, Pécs. pp. 97-142.
- MILLEKER, FELIX 1925: Geschichte der Banter Militärgrenze 1764-1873. – Kommissions-Verlag von Karl Wittigsschlager, Pančevo. 306 p.
- MÓCSY ANDRÁS 1978: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. – Westdeutscher Verlag, Opladen. 30 p.

- MORGENSTERN [MARCZALI] HENRIK 1874: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. – Földrajzi Közlemények 2. 1874. évi kötet pp. 319-367.
- MÖLLER, GEORG 1939: Paraguay im Rahmen Südamerikas. – Zeitschrift für Geopolitik 16. 6. pp. 432-436.
- MUNDT, HANS 1934: Geographie und Strategie. – Geographische Zeitschrift 40. 1. pp. 1-16.
- MÜLLER, HEINZ 1986: Vom Ringwall zur Festung, Aus der Geschichte der Feudalburg. – Urania-Verlag, Leipzig – Jena – Berlin. 128 p.
- MÜNKLER, HERFRIED 2004: Die neuen Kriege [Második kiadás]. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg. 284 p.
- NAGY LÁSZLÓ 1978: A végvári dicsőség nyomában. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 279 p.
- NAGY LÁSZLÓ 1981: Bocskai István a hadak élén. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 258 p.
- NAGY LÁSZLÓ 1985: „Megint fölszánt magyar világ van...”, Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 347 p. + 3 t.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY – BRITSCHGI RÉKA 2012: From indians to the Great Plain of Hungary the frontier as a society-shaping force. – In. BERGHAUER SÁNDOR et al. (szerk.): „Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában”, Nemzetközi földrajzi konferencia Beregszász, 2012. március 29-30. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász. pp. 52-58.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY – SIPOS ANNA MAGDOLNA 1998: A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István. – Magyar Könyvszemle 114. 1. pp. 65-74.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY–SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA 1995: A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. – A Földrajz Tanítása 3. 5. pp. 4-8.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997a: Magyar végvárak és a svéd nagyhatalom. – Új Honvédségi Szemle 51. 5. pp. 132-135.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997b: Katonaföldrajz és a stockholmi dokumentumok (Gondolatok a történeti és katonaföldrajzi szakirodalomról). – Földrajzi Értesítő 46. 3-4. pp. 288-302.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997c: Dinamikus katonaföldrajz (A katonaföldrajz dinamikus szemléletének problémái), 1-2. kötet, Kandidátusi értekezés. – Kézirat, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Kar, Budapest. 298 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997d: Táj nélküli balatoni várak. – Új Honvédségi Szemle 51. 1. pp. 146-149.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1998: A Magyar Szemle katonairója: Julier Ferenc. – Magyar Szemle (új folyam) 7. 5-6. pp. 59-88.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1999: A Felvidék vártörténeti útikönyve. – Új Honvédségi Szemle 53. 12. pp. 137-139.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2001a: Egy tengeralattjáró-katasztrófa politikai földrajza. – Iskolakultúra 11. 5. pp. 97-104.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2001b: Földhöz kötött honvédelem. – Kapu 14. 11-12. pp. 31-36.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2002a: Földrajz és történelem határán. – Földrajzi Értesítő 51. 3-4. pp. 431-438.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2002b: Geográfia és hadelmélet. – Földrajzi Értesítő 51. 1-2. pp. 237-247.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2003a: Boldog békeidők haditengerészei, A k.u.k. hadiflotta utazástörténete. – Kornétás Kiadó, Budapest. 430 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2003b: Egy évszázad katonaföldrajza. – Földrajztanítás 42. 1-2. pp. 17-20.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2004a: A katonai erőszak elmélete és a XX. század. – Múltunk 49. 4. pp. 146-175.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2004b: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – CSIHÁK GYÖRGY (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. pp. 3-15.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2004c: Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. – In. REMÉNYI PÉTER (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza, Pécs, 2002. november 7-8. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 232-244.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2005a: A Kárpát-medence földrajzi biztonsága a magyar földrajzi szakirodalomban. – In. PAP NORBERT – VÉGH ANDOR (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, A Kárpát-medence politikai földrajza, Pécs, 2004. október. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 37-45.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2005b: Szépirodalom és földrajzi műveltség. – A Földrajz Tanítása 13. 1. pp. 16-21.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2006: Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2007a: A Rákóczi-szabadságharc Magyarországa I-II. – Kapu 10. pp. 27-31., 11-12. pp. 40-43.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2007b: Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas 21. 4. pp. 97-115.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2007c: Bottyán generális. – Magyar Szemle 16. 5-6. pp. 115-128.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2007d: Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). – Zrínyi Kiadó, Budapest. 272 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – Közép-Európai Közlemények 1. 1. pp. 80-85.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009a: Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katonaföldrajzi kényszerei. Közép-Európai Közlemények 2. 2-3. pp. 31-40.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009b: Barrier és filter Bécs és Buda között, a török időkben. – In. GULYÁS LÁSZLÓ – SZÁVAI FERENC – KECZER GABRIELLA (szerk.): Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. VIKEK, Szeged – Kaposvár. pp. 249-254.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009c: Földrajzi szemlélet és tájhasználat a magyar hadtörténelemben (895-1920). – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 381-394.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009d: Lomb és víz, A Rákóczi-kori magyar táj. – Magyar Szemle 18 9-10. pp. 56-66.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009e: Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? (A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről). – In. GÁL ANDRÁS – HANUSZ ÁRPÁD (szerk.): Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs, pp. 261-281.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009f: A magyar hadiutazás históriája. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 280 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009g: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. – In. M. CSÁSZÁR ZSUZSA (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs. pp. 48-56.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010a: Egy elmulasztott történelmi lehetőség: az osztrák-magyar gyarmatosítás. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 46-57.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010b: Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai. – Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok 5. 1-2. pp. 208-213.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010c: A hadügy tájformálásának időszakai a Kárpát-medencében. – In. FÜLEKY GYÖRGY (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században, A Viski Károly Múzeumban, Kalocsán 2010. július 8-10. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány – Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány, Gödöllő – Budapest. pp. 40-45.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010d: Az ifjúsági történelmi regény és a történelmi szemlélet Magyarországon (1948-1989). – In. BENYOVSZKY KRISZTIÁN (szerk.): Europica varietas „Írásnak Mestersége”, A nyitrai magyar pedagógusképzés 50 éves évfordulója tiszteletére tartott nemzetközi konferencia előadásai. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. pp. 9-18.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010e: Radó Sándor szerepe a magyar hadiutazások történetében. – In. HEGEDÜS ÁBEL – SUBA JÁNOS (szerk.): Tanulmányok Radó Sándorról. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 225-245.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010f: Trianon földrajzi előzménye – Az első világháború geostratégiai (katonaföldrajzi) viszonyrendszere. – Közép-Európa Közlemények 3. 4. pp. 34-43.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2010g: Tudománytörténelmi széljegyzet új történelmi földrajzi monográfiánkhoz. – Közép-Európai Közlemények 3. 3. pp. 176-187.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011a: Rákóczi 1704. évi bácskai hadjáratának földrajzi kérdései. – Közép-Európai Közlemények 4. 3-4. pp. 14-27.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011b: „Hunyadnak karjai”, Hunyadi János hadjáratai földrajzi szempontból. – Nagy Magyarország 3. 4. pp. 58-63.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011c: Az 1919. évi felvidéki hadjárat geográfiai kérdései. – Közép-Európai Közlemények 4. 1. pp. 89-101.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011d: Az utazási irodalom helye és szerepe a történelmi földrajzban. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 281-297.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011e: Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák-Magyar Monarchia? – Nagy Magyarország 3. 3. pp. 4-13.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011f: A Délvidék a magyar hadtörténelemben. – In. VINCZE GÁBOR (szerk.): Visszatér a Délvidék 1941. Kárpátia Stúdió, Budapest. pp. 8-25.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2011g: Földrajzi ismeretterjesztés és ideológia Magyarországon 1948-1989 között. – In. BENCZÉNÉ FEKETE ANDREA (szerk.): Lehetőségek és alternatívák a Kárpát-medencében, Módszertani tanulmányok. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kara, Kaposvár. pp. 367-372.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2012a: Gazdasági régiók a Rákóczi-szabadságharcban? – Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei 4. 3. B-sorozat 1. pp. 119-132.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2012b: Államtér vagy határtérség, A Felvidék a magyar hadtörténelemben. – In. GYÖRI FERENC (szerk.): A tudás szolgálatában, Földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. pp. 225-235.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2012c: Bécs és Isztambul között (A Kárpát-medence politikai földrajzi helyzete a török hódoltság korában). – In. FRISNYÁK SÁNDOR – KÓKAI SÁNDOR (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 131-142.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2012d: Láthatatlan történelmi emlékek? Avagy meddig tartott a török hódoltság kora? – In. FÜLEKI GYÖRGY (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, történelmi emlékek a tájban, IX. Tájérténelmi Konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 34-41.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2012e: Magyar honvédő háború 1918-1919. – Nagy Magyarország 4. 3. pp. 4-13.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2013a: A Kárpát-medence szorításában (A Rákóczi-szabadságharc földrajzi kérdései). – In. MIKLÓS PÉTER (szerk.): A hazáért és a szabadságért, Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről. Belvedere Meridionale, Szeged. 240 p.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2013b: A területi megosztottság kényszerében, Európa hidegháborús politikai földrajzi képének kialakulása. – In. HARAI DÉNES (szerk.): A történelem szórt fényei, Tanulmányok Szabó A. Ferenc egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest. pp. 129-137.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2013c: Szarajevó és Lausanne között, Az első világháború geográfiája. – In. UŐ. (szerk.): A történész igazsága és magányossága, Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió, Budapest. pp. 55-70.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2013d: Egy hadszíntér demográfiája (Adalékok a Rákóczi-szabadságharc népesedési folyamataihoz). – In. KÓKAI SÁNDOR (szerk.): Tanulmánykötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 257-269.
- NÉGYESI LAJOS 1994: A mohácsi csata. – *Hadtörténelmi Közlemények* 107. 4. pp. 62-79.
- NÉGYESI LAJOS 2008a: Hadirégészet. – *Hadtörténelmi Közlemények* 121. 1. pp. 160-181.
- NÉGYESI LAJOS 2008b: Javaslat a Pákai Erődpark bemutatóhely kialakítására. – In. HOLLÓ JÓZSEF (főszerk.): „A magyar Maginot”, A déli védelmi rendszer, 1951-1955, A Pákán 2007. november 6-án rendezett tudományos konferencia előadásai. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 115-119.
- NÉGYESI LAJOS 2010: Csaták néma tanúi, A csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténelmi régészeti fogalma és módszerei. – HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest. 224 p.
- NÉMETH ISTVÁN 2009: Hatalmi politika Közép-Európában, Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871-1918). – L'Harmattan, Budapest. 360 p.
- NÉMETH JÓZSEF 1934: Kevés erő – nagy tér. – *Magyar Katonai Szemle* 4. 5. pp. 5-33.
- NEUMANN, LUDWIG 1916: *Geographische Kriegsliteratur*. – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 62. 6. pp. 210-211.
- NIEDERHAUSER EMIL 2001: Kelet-Európa története. – *História* – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 360 p.
- NIEDERMAYER, OSKAR RITTER von 1942: *Wehr-Geographie*. – Steiniger-Verlage, Berlin. 108 p.
- NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY 1984: Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. – *Műemlékvédelem* 28. 3. pp. 167-179.
- NOVÁKI GYULA 1975: Várépítészetünk kezdete. – In. GERŐ LÁSZLÓ (szerk.): *Várépítészetünk*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. pp. 45-61.
- NOVÁKI GYULA 1988: Várépítészet Magyarországon a X-XI. században. – In. GLATZ FERENC – KARDOS JÓZSEF (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. pp. 145-150.
- NOWOSADTKO, JUTTA 2002: *Krieg, Gewalt und Ordnung, Einführung in die Militärgeschichte*. – edition diskord, Tübingen. 300 p.
- OBERHUMMER, EUGEN 1917: *Die Türken und das Osmanische Reich* [Erweiterte Sonderabdruck aus Jahrgang XXII. und XXIII. der Geographischen Zeitschrift]. - Verlag von B. G. Teubner, Leipzig – Berlin. 115 p. + 3 t.

- OKVÁTH IMRE 1998: Bástya a béke frontján, A magyar haderő és katonapolitika 1945-1956. – AQUILA Könyvkiadó, s. l. 484 p. + 28 t.
- ORBÁN BALÁZS 1868-1873: A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból I-III. – Ráth Mór, Pest. 3 db.
- OROSS ANDRÁS 2011: Várrombolások a Rákóczi-szabadságharc idején, Szempontrendszer egy nagyobb összefoglaláshoz. – Hadtörténelmi Közlemények 124. 4. pp. 1037-1049.
- OROSS ANDRÁS 2013: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. – Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest. 356 p.
- OROSZ ÉVA – PIRISI GÁBOR 2010: Demilitarizált városok – a katonai funkciók leépülésének és az örökség hasznosításának településföldrajzi kérdései. – In. CSAPÓ TAMÁS – KOCSIS ZSOLT (szerk.): A településföldrajz aktuális kérdései. Savaria Univ. Press. Szombathely. pp. 165-182.
- ORTENBURG, GEORG – FIEDLER, SIEGFRIED 1985-1993: Heerwesen der Neuzeit 1-5. – Verlag Bernard und Graefe, Koblenz. 10 db.
- ORTVAY TIVADAR 1882: Magyarország régi vizrajza a XIII-ik század végéig, I-II. – M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest. 2 db.
- PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.) 1976-: Magyarország története tíz kötetben. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 13 db.
- PACH ZSIGMOND PÁL 1968: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. – Századok 102. 5-6. pp. 863-893.
- PALDUS JÓZSEF 1917: Katonai térképek készítése II. József császár idejében, Különös tekintettel Magyarországra. – Hadtörténelmi Közlemények 18. 1917. évi kötet pp. 167-185.
- PÁLFFY GÉZA 1995: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. – Keletkutatás 32. 1995/tavasz pp. 61-86.
- PÁLOSFALVI TAMÁS 2005: Nikápolytól Mohácsig, 1396-1526. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 215 p.
- PÁNDI LAJOS 1995: Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). – Osiris-Századvég, Budapest. 798 p.
- PÁPAY GYULA 1995: A térképtudomány fejlődésének alapvonalai. – In. UŐ. – KLINGHAMMER ISTVÁN – TÖRÖK ZSOLT: Kartográfia-történet. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 33-135.

- PAPP-VÁRY ÁRPÁD (főszerk.) 2005: Középiskolai történelmi atlasz. – Cartographia Kft., Budapest. 150 p.
- PARAVICINI, WERNER 1989: Merész Károly. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 168 p. + 24 t.
- PARKER, GEOFFREY 2005: A hadügyi forradalom védelmében. – In. VESZPRÉMY LÁSZLÓ (szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Zrínyi Kiadó, Budapest. pp. 61-86.
- PASSARGE, SIEGFRIED 1936: Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. – Zeitschrift für Geopolitik 13. 3. pp. 137-145.
- PASSUTH LÁSZLÓ (szerk.) 1944: Hernando Cortés levelei V. Károly császárhoz. – Officina, Budapest. 181 p. + 7 t.
- PATAKY IVÁN – ROZSOS LÁSZLÓ – SÁRHIDAI GYULA 1992: Légiháború Magyarország felett I-II. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 2 db.
- PAWLOWSZKI EDE 1882: Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása, Kiváló tekintettel Quaretaro 70 napig tartó ostromára. – Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, Budapest. 200 p.
- PÉCSI MÁRTON – SÁRFALVI BÉLA 1960: Magyarország földrajza. – 327 p. + 3 t.
- PENCK, ALBRECHT 1916: Zwischeneuropa? – Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin évf. nélkül 3. pp. 177-180.
- PERJÉS GÉZA 1958: A höchstädti csata (1704. augusztus 13.). – Hadtörténelmi Közlemények 5. új évf. 3-4. pp. 151-189.
- PERJÉS GÉZA 1961-1962: A „metodizmus” és a Zrínyi-Montecuccoli vita, I-II. – Századok 95. 4-5. pp. 507-535. és 96. 1-2. pp. 25-45.
- PERJÉS GÉZA 1963a: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS GÉZA 1963b: Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben, Hadtáptörténeti tanulmány. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam 10. 1. pp. 216-281.
- PERJÉS GÉZA 1963c: Az élelemellátás kérdése Napoleon oroszországi hadjáratában. Századok 97. 3. pp. 528-566.
- PERJÉS GÉZA 1965: Zrínyi Miklós és kora. – Gondolat, Budapest. 391 p. + 28 t. + 2 térk.
- PERJÉS GÉZA 1966a: A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében, Emlékezés Königrätzre. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 13. 2. pp. 352-383.

- PERJÉS GÉZA 1966b: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 13. 4. pp. 862-872.
- PERJÉS GÉZA 1967a: A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus-vitához). – Látóhatár 17. 7-8. pp. 683-704.
- PERJÉS GÉZA 1967b: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699). – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 14. 2. pp. 339-372.
- PERJÉS GÉZA 1968: A katonai szempont uralomra jutásának kérdése a XVIII. századi Habsburg-birodalmi népszámlálásokban. – In. HUSZÁR ISTVÁN (főszerk.): A magyar hivatalos statisztika történetéből, Az V. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés előadásai és korreferátumai (Gödöllő, 1967. május 23-25.), Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály Statisztikatörténeti Szakcsoport, Budapest. pp. 267-279.
- PERJÉS GÉZA 1971: Norman Mailer katonai szakértelme és dilemmája (A hadsereg és az értelmiségiek vitája). – Kortárs 15. 2. pp. 276-289.
- PERJÉS GÉZA 1971-1972: Az országút szélére vetett ország I-III. – Kortárs 15. 11. pp. 1793-1803., 12. pp. 1952-1959., 16. 1. pp. 118-131.
- PERJÉS GÉZA 1972: Dózsa György és az 1514. évi parasztháború I-III. – Világ Ifjúsága 25. 4. pp. 13-15., 5. pp. 13.15., 6. pp. 15-16.
- PERJÉS GÉZA 1975: Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. – Magvető Kiadó, Budapest. 113 p.
- PERJÉS GÉZA 1979: Mohács. – Magvető Kiadó, Budapest. 465 p.
- PERJÉS GÉZA 1983: Clausewitz. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 507 p.
- PERJÉS GÉZA 1988a: Clausewitz és a háború praxeológiája. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 261 p.
- PERJÉS GÉZA 1988b: Szulejmán koncepciója és Erdély. – In. RÁCZ ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok Erdély történetéről, Szakmai konferencia, Debrecen 1987. október 9-10. Csokonai Kiadó, Debrecen. pp. 84-91.
- PERJÉS GÉZA 1990: Az oszmán államvezetés racionalitása. – Új Erdélyi Múzeum 1. 1-2. pp. 147-162.
- PERJÉS GÉZA 2002: Görgey szakmai tudása és katonai karaktere. – In. ITTÉS GÁBOR – KISÉRY ANDRÁS (szerk.): Míves semmiségek, Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. pp. 435-453.
- PERJÉS GÉZA 2004: Kossuth és Görgey konfliktusa. – Hadtörténelmi Közlemények 117. 2. pp. 539-593.

- PESTY FRIGYES 1880: Az eltűnt régi vármegyék I-II. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest. 2 db.
- PESTY FRIGYES 2010: Az eltűnt régi vármegyék [Második kiadás]. – Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest. 935 p.
- PETERCSÁK TIVADAR – BEREZ MÁTYÁS (szerk.) 1999a: Végvár és ellátás (Végvári konferencia előadásai, Noszvaj, 1999. október 13-14.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 276 p.
- PETERCSÁK TIVADAR – BEREZ MÁTYÁS (szerk.) 1999b: Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben (Végvári konferencia előadásai, Noszvaj, 1997. október 15-16.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 280 p.
- PETERCSÁK TIVADAR – PETŐ ERNŐ (szerk.) 1991: A végvárak és a végváriak sorsa, 1699-1723 (Tudományos tanácskozás előadásai Eger, 1989. okt. 19-20.). – Dobó Vármúzeum, Eger. 126 p.
- PETERCSÁK TIVADAR – PETŐ ERNŐ (szerk.) 1995: Végvár és környezet. (Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj 1993. október 14-15.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 237 p.
- PETERCSÁK TIVADAR – SZABÓ JOLÁN (szerk.) 1993: Végvárak és régiók a XVI-XVII. században (Tudományos tanácskozás előadásai Noszvaj, 1991. október 17-18.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. 375 p.
- PETERCSÁK TIVADAR (szerk.) 1997: Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században (Végvári konferencia előadásai, Noszvaj, 1995. október 12-13.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó Vármúzeum, s. l. 233 p.
- PETHŐ SÁNDOR 1933: Forradalom volt-e, vagy összeomlás? – Magyar Szemle 6. 4. pp. 334-343.
- PETROVICS ISTVÁN 1994: Tartományuraság. – In. KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. 662. p.
- PILCH JENŐ (szerk.) 1933: A magyar katona vitézségének ezer éve I-II. – Franklin Társulat, Budapest. 2 db.
- PLEIDEL AMBRUS 1934: A magyar várostörténet első fejezete. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 124 p.
- PÓSÁN LÁSZLÓ 1996: A Német Lovagrend története a 13. században. – University Press, Debrecen. 231 p.
- POUNDS, NORMAN J. G. 1997: Európa történeti földrajza. – Osiris Kiadó, Budapest. 532 p.
- PÖRTNER, RUDOLF 1985: A Szent Sír hadművelet, A keresztes hadjáratok a legendákban és a valóságban (1095-1187). – Európa Könyvkiadó, Budapest. 700 p.

- PRINZ GYULA 1923: Európa természeti földrajza, Segédkönyv az egyetemek bölcsészettudományi, gazdasági, jog- és államtudományi karainak, a műegyetemek, továbbá a gazdasági, kereskedelmi, katonai és tanárképző főiskoláknak hallgatói számára. – „Világirodalom” Könyvkiadóvállalat, Budapest. 199 p. + 8 t.
- PRINZ GYULA 1938: Magyar Föld, magyar faj III. kötet, Az államföldrajzi kép. – Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 494 p. + 16 t. + 2 térk.
- PRINZ GYULA 1942: Magyarország földrajza. – Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest. 271 p.
- PRINZ GYULA et. al. s. d.: Magyar Föld, magyar faj I-IV. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 4 db.
- PRINZ GYULA s. d.: Földrajzi tényezők szerepe a politikában és a védelemben. In. UŐ. Magyar föld, magyar faj III. kötet, Az államföldrajzi kép. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 419-435.
- PROBÁLD FERENC – SZABÓ PÁL 2005: Európa térszerkezetének modelljei. – In. DÖVÉNYI ZOLTÁN – SCHWEITZER FERENC (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 159-170.
- PROBÁLD FERENC (szerk.) 1994: Európa regionális földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 500 p.
- PROBÁLD FERENC 2006: A magyar földrajz – doktoriskolai tükörben. – In. GYŐRI RÓBERT – HAJDÚ ZOLTÁN (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest. pp. 437-450.
- PUSZTASZERI LÁSZLÓ 1984: Görgey Artúr a szabadságharcban. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 776 p.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1989: „...Folyóvizünk, amelyből élünk...” Történeti ökológia. – Valóság 32. 12. pp. 85-95.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1993: Környezet és végvár (Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16-17. századi Magyarországon). – In. Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): Végvárak és régiók a XVI.-XVII. században (Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj, 1991. október 17-18.). – Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger. pp. 7-27.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 2000: Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. – In. UŐ. (szerk.): Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Budapest. pp. 156-183.

- RABL, HANS 1935: Erfahrungen Lord Napiers im abessinischen Feldzug. – Zeitschrift für Geopolitik 12. 10. pp. 591-597.
- RÁCZ LAJOS 2000: Éghajlatváltozások a Kárpát-medencében. – In. R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Budapest. pp. 287-304.
- RÁCZ LAJOS 2001: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 303 p.
- RÁCZ LAJOS 2008: Magyarország környezettörténete az újkorig. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 261 p.
- RADÓ SÁNDOR (főszerk.) 1972: Képes történelmi atlasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest. 24 p.
- RADÓ SÁNDOR 1969: A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. – Földrajzi Közlemények 93. 2. pp. 93-100.
- RADÓ SÁNDOR (szerk.) 1963: Történelmi atlasz. – Kartográfiai Vállalat, Budapest 32 p.
- RÁKÓCZI FERENC 1978: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 543 p. + 32 t.
- RÁNKI GYÖRGY 1982: A második világháború története [Harmadik kiadás]. – Gondolat, Budapest. 652 p.
- RAPAICS, RAJMUND 1916: Az alföldi erdők multjából. – Uránia 17. 12. pp. 362-363.
- RÁTH KÁROLY 1866: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. – a szerző kiadása, Győr. 96 p.
- RÁTZ JENŐ 1936: Földrajz és politika. – Magyar Katonai Szemle 6. 2. pp. 68.
- RATZEL [FRIEDRICH] FRIGYES 1887: A Föld és az ember, Anthropo-Geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- RATZEL, FRIEDRICH 1896: Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten, Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 42. 5. pp. 97-107.
- RATZEL, FRIEDRICH 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [2. átdolgozott kiadás]. – Oldenbourg, München – Berlin. XVIII + 838 p.
- RAVASZ ISTVÁN 1997: Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán – kora őszén. – Hadtörténelmi Közlemények 110. 3. pp. 460-495.
- RAVASZ ISTVÁN 1998: Az erdélyi hadműveletek 1944 késő nyarán – kora őszén, III. rész. – Hadtörténelmi Közlemények 111. 4. pp. 857-894.

- RAZIN, EVGENIJ A. 1959-1961: A hadművészet története I-III. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 3 db.
- RAZIN, EVGENIJ A. 1961: A hadművészet története II. A háború feudális korszakának története. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 603 p.
- RAZIN, EVGENIJ A. 1964: A hadművészet története III. A háború kézműipari korszakának hadművészete (XVI-XVII század). – Zrínyi Kiadó, Budapest. 670 p.
- RÁZSÓ GYULA 1966: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 13. 4. pp. 883-890.
- RÁZSÓ GYULA 1973: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437). – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 30. 3. pp. 403-444.
- RÁZSÓ GYULA 1976: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 23. 1. pp. 3-41.
- RÁZSÓ GYULA 1990: Mátyás hadászati tervei és a realitás. – Hadtörténelmi Közlemények 103. 1. pp. 1-30.
- RÉDVAY ISTVÁN 1934: Az 1849. április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. – Hadtörténelmi Közlemények 35. 1-2. pp. 66-81.
- RÉTHLY ANTAL 1952: A Kárpátmedencék földrengései: 455-1918. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 510 p. + 14 t. + 1 térk.
- RÉTHLY ANTAL 1962: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 450 p.
- RÉTHLY ANTAL 1970: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 622 p.
- RÉTHLY ANTAL 1998: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801-1900-ig. I-II. – Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest. 1369 p.
- RÉTVÁRI LÁSZLÓ 1996: Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. – In. Uő. Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben végzett dolgairól élete 60. évének elérése okán. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. pp. 107-115.
- ROMSICS IGNÁC 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – Napvilág Kiadó, Budapest. 419 p.
- RÓNAI ANDRÁS 1943: A mai Magyarország határai. – In. TEMESY GYŐZŐ (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1943, Ázsia 7 színű térképével, számos vázlattal. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 46-55.

- RÓNAI ANDRÁS 1948: Fejezetek a politikai földrajzból. – Püski, Budapest. 152 p.
- RÓNAI ANDRÁS 1993: Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. – Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest. 411 p.
- RÓNAI ANDRÁS 2009: Fejezetek a politikai földrajzból [Második kiadás]. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz. 167 p.
- RÓNAI HORVÁT JENŐ 1895-1897: Magyar hadi krónika, A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története I-II. – Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottsága, Budapest. 2 db.
- RÖHRICHT, REINHOLD 1898: Geschichte des Königreiches Jerusalem (1100-1291). – Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck. 1105 p.
- RUDOLF, HANS ULRICH – OSWALT, VADIM 2006: TaschenAtlas, Deutsche Geschichte. – Klett-Perthes Verlag, Gotha – Stuttgart. 285 p.
- RUNCIMAN, STEVEN 2002: A kereszties hadjáratok története. – Osiris, Budapest. 1084 p.
- RÚZSÁS LAJOS 1961: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543-1686. – In. BABICS ANDRÁS (szerk.): Kisebb tanulmányok. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. pp. 71-86.
- SALAMON FERENC 1886: Magyarország a török hódítás korában [Második, javított kiadás]. Franklin Társulat, Budapest. XV + 472 p.
- SALGÓ LÁSZLÓ 1986: A szuezi háromszög 1956, Suez-Algír-Budapest. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 293 p.
- SALLAI JÁNOS 1995: Magyarország történelmi határai a térképeken. – Püski Kiadó Kft., Budapest. 39 p.
- SCHÄFER, OTTO 1943: Geopolitik der Niederen Lande. – Zeitschrift für Geopolitik 20. 4-5. pp. 155-163.
- SCHENK, WINFRIED 2009: Historische Geographie. – In. UŐ. – SCHLIEPHAKE, KONRAD (szerk.): Allgemeine Anthropogeographie. Klett-Perthes Verlag, Gotha und Stuttgart. pp. 215-263.
- SCHENK, WINFRIED 2011: Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SCHENKE, WOLF 1938: Der Raum als Waffe, Eine Studie zum Krieg der halben Maßnahmen. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 9. pp. 705-711.
- SCHMIDT, MAX GEORG – HAACK, HERMANN 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha 62 p. + 30 t.
- SCHMIDT-PRETORIA, WERNER 1938: Der Große Trek der Buren. – Zeitschrift für Geopolitik 15. 1. pp. 2-6.

- SCHÖSSLER, DIETMAR 1991: Carl von Clausewitz. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg. 160 p.
- SCHULTHEISZ EMIL – TARDY LAJOS 1964: A magyarországi járványok történetéből. –Történelem 2. 3. pp. 111-156.
- SCHWIND, MARTIN 1972: Allgemeine Staatengeographie. – Walter de Gruyter, Berlin – New York. 585 p. + 1 t.
- SEBESTYÉN BÉLA 1938: A magyar királyok tartózkodási helyei. – Franklin, Budapest. 109 p.
- SEGEŠ, VLADIMÍR 2000: Idő, tér és mobilitás a középkor végi háborúban. – In. ZOMBORI ISTVÁN (szerk.): Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest. pp. 103-115.
- SIEGER, ROBERT 1916: Zwischeneuropa?. – Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin évf. nélkül 3. pp. 177-179.
- SIEGER, ROBERT 1925: Die Grenze in der politischen Geographie. – Zeitschrift für Geopolitik 2. 9. pp. 661-671.
- SIMMONS, I. G. [?] 2006: Európa környezetföldrajzának története. – In. BUTLIN, ROBIN ALAN – DODGSHON, BOBERT A. (szerk.): Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 455-493.
- SIMON, KURT 1913: Strategisches über die Balkanhalbinsel. – Petermanns Geographische Mitteilungen 59. November heft, Beilage pp. 293-295.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997: „Gutta cavat lapidem”, avagy miért nincs retrospektív magyar földrajzi bibliográfiánk, amikor lehetne. – Könyvtári Figyelő 43. 2. pp. 236-246.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1998: A Magyar Földrajzi Társaság és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István. – Magyar Könyvszemle 114. 1. pp. 65-74.
- SIPOS ANNA MAGDOLNA 1996: A szakirodalmi idézések és hivatkozások rendszere. – Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest. 35 p.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1995: A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói. – Földrajzi Értesítő 44. 1-2. pp. 71-89.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1996: Verecke híres útján. – Új Honvédségi Szemle 50. 8. pp. 12-25.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 1997: Írjuk meg együtt! – Új Honvédségi Szemle 51. 6. pp. 104-106.

- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA – NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2003: Veszprém a hadak útján. – Veszprémi Szemle 7. 1-2. pp. 3-16.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY KLÁRA 2002: A katonaföldrajz alapjai. – In. Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 43-68.
- SOMOGYI SÁNDOR 1967: Az ármentesítések és folyószabályozások (vázlatos) földrajzi hatásai hazánkban, Különnyomat a Földrajzi Közlemények XV. évf. 2. füzetéből. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 14 p.
- SOMOGYI SÁNDOR 1984: Történeti földrajzi bevezető. A Kárpát-medence természeti képe a honfoglalás idején. – In. SZÉKELY GYÖRGY – BARTHA ANTAL (szerk.): Magyarország története tíz kötetben, I/I. Magyarország története, Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 25-68.
- SOMOGYI SÁNDOR 1988: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. – Magyar Tudomány 33. 11. pp. 863-869.
- STEHR, NICO – STORCH, HANS VON 1999: Klima, Wetter, Mensch. – C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München. 128 p.
- STEINACKER, HAROLD 1963: Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. – In. Uő. Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. – Verlag R. Oldenbourg, München. pp. 176-185.
- STRÖMPL GÁBOR 1916: Földrajzi vonatkozások a háborúban I-VI. – Földrajzi Közlemények 44. 1. pp. 38-47., 2. pp. 114-129., 3. pp. 181-190., 4-5. pp. 260-267., 6. pp. 334-339.
- STRÖMPL GÁBOR 1935: Földrajzi védhelyek (Természeti- és műemlékeink). – Földrajzi Közlemények 63. 1-3. pp. 23-28.
- STRÖMPL GÁBOR 1939: A magyar Felföld. – In. TEMESY GYÖZŐ (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1939-re, Számos vázlattal és ábrával. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 128-136.
- STUHLMANN, FRIEDRICH 1933: Militärgeographie – Wehrgeographie. – Petermanns Geographische Mitteilungen 79. 11-12. pp. 285-287.
- SUBA JÁNOS 2009a: Garnizon szerepe a táj formálásában (Kutatási koncepció). – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 441-452.

- SUBA JÁNOS 2009b: Határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben. – In. GULYÁS LÁSZLÓ – SZÁVAI FERENC – KECZER GABRIELLA (szerk.): A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. VIKEK, Szeged-Kaposvár. pp. 225-260.
- SUBA JÁNOS 2010a: A déli védelmi rendszer. – In. RAVASZ ISTVÁN (szerk.): Betonba zárt hidegháború, Az 1950-es években épített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. HM. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. pp. 91-162.
- SUBA JÁNOS 2010b: Erdély mint ütköző állam a XVI-XVII. században. – M. CSÁSZÁR ZSUZSA – SZALAI GÁBOR (szerk.): Kálvin – magyarság – Európa, Nemzetközi Multidiszciplináris konferencia 2009. november 6-7. IDResearch Kft/Publikon Kiadó, Pécs. pp. 131-138.
- SUBA JÁNOS 2011: Katonai helyőrségek a „Vajdaságban” 1867-1918. – Közép-Európai Közlemények 4. 3-4. pp. 47-56.
- SUBA JÁNOS 2013a: A „visszatért” területek katonai közigazgatása (1938-1941). – Közép-Európai Közlemények 6. 4. pp. 136-150.
- SUBA JÁNOS 2013b: A határőrvidék alakulatainak betagozódása az osztrák-magyar haderő területi struktúrájába. – Közép-Európai Közlemények 6. 3. pp. 77-93.
- SUGÁR ISTVÁN 1971: Az egri vár és viadala. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 152 p. + 60 t.
- SUGÁR ISTVÁN 1979: A budai vár és ostromai. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 360 p.
- SUGÁR ISTVÁN 1983: Lehanyatlak a török félhold. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 498 p.
- SUHAY IMRE 1940: Hadviselés és hadvezetés, A katonai, gazdasági és szellemi háború lényege, módszere és eszközei. – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT., Budapest. 272 p.
- SUHAY IMRE 1941: Mire a csatamezőből ismét termőföld lesz... - Új Idők 47. 39. p. 390.
- SUPAN, ALEXANDER 1889: Österrich-Ungarn. – Tempsky-Freytag, Prag-Win-Leipzig. VII + 356 p. + 58 t. + 5 térk.
- SUPKA GÉZA 1985: 1848/1849. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 597 p.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2006: A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. – In. KÓKAI SÁNDOR (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 251-273.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2006: A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. – In. KÓKAI SÁNDOR (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 251-273.

- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 1996: Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. – In. FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 97-106.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2011: Megmaradásunk történeti-földrajzi alapjai / Honfoglalás – államalapítás. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 345-356.
- SZABADOS GYÖRGY 2004: A magyar honvédelem a német háborúk idején. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – CSIHÁK GYÖRGY (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. pp. 35-45.
- SZABADOS GYÖRGY 2011: Magyar államalapítások a IX-XI. században, Előtanulmány a korai magyar állam történetének fordulópontjairól. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 416 p.
- SZABÓ A. FERENC 1997: Téves megállapítások a honfoglalásról. – Új Honvédségi Szemle 51. 6. pp. 101-106.
- SZABÓ A. FERENC 1998: Egymillióval kevesebben..., Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon (1941-1960). – Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Budapest. 234 p.
- SZABÓ A. FERENC 2007: Magyarország geopolitikai és geostratégiai helyzete 1956-ban. – In. UŐ. (szerk.): Tanulmányok és emlékmozsaik az 1956-os forradalomról. Zrínyi Miklós Hadtudományi Alapítvány, Budapest. pp. 222-233.
- SZABÓ ÁRPÁD – KÁDÁR ZOLTÁN 1984: Antik természettudomány. – Gondolat, Budapest. 426 p.
- SZABÓ ISTVÁN 1942: A magyarság életrajza. – Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 276 p.
- SZABÓ ISTVÁN 1963: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. – In. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): Magyarország történeti demográfiája, Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. pp. 63-113.
- SZABÓ ISTVÁN 1966: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 215 p.
- SZABÓ ISTVÁN 1969: A középkori magyar falu. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 251 p.

- SZABÓ JÁNOS, B. – SOMOGYI GYŐZŐ 2001: Elfeledett háborúk, Magyar-bizánci harcok a X-XIII. században. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 117 p.
- SZABÓ JÓZSEF (főszerk.) 1995: Hadtudományi lexikon I-II. – Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest. 1584 p.
- SZABÓ JÓZSEF JÁNOS 2002: Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. – Timp Kiadó, Budapest. 299 p. + 1 mell.
- SZABÓ LÁSZLÓ 1982: A nagy temető (Przemysł ostroma 1914-1915). – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 169 p. + 8 t.
- SZABÓ PÉTER 1994: Don-kanyar, A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). – Zrínyi Kiadó, Budapest. 310 p.
- SZAKÁLL ZSIGMOND 1908: Magyarország nyugati határa 1254-ben. – Földrajzi Közlemények 36. 8. pp. 323-340.
- SZAKÁLY FERENC 1976: Ország—perspektívák nélkül, Jegyzetek az újabb Mohács-irodalomhoz. Kritika 14. 8. pp. 29-32.
- SZAKÁLY FERENC 1977: A mohácsi csata [Második, változatlan kiadás]. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 141 p. + 20 t.
- SZAKÁLY FERENC 1979a: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). – Történelmi Szemle 22. 2. pp. 227-261.
- SZAKÁLY FERENC 1979b: Oktalan oknyomozás Perjés Géza Mohács-könyvéről. – Kritika 17. 10. pp. 21-23.
- SZAKÁLY FERENC 1984a: Az 1514-es magyar parasztháború. – In. LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 143-150.
- SZAKÁLY FERENC 1984b: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. – In. LIPTAI ERVIN (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. pp. 133-178.
- SZAKÁLY FERENC 1999: A dél-dunántúli hadszíntér 1526-1543. – In. UŐ. (szerk.): Tanulmányok Pécs Történetéből 7. Pécs a török korban. – Pécs Története Alapítvány, Pécs. pp. 17-50.
- SZÁNTÓ IMRE 1964: Az európai hadszínterek katonaföldrajza. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 382 p. + 48 t + 21 mell.
- SZÁNTÓ IMRE 1980: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541-1593. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 160 p. + 1 t.

- SZÁVAI FERENC 2013: Adalékok a magyar-német gazdasági kapcsolatok történetéhez, különös tekintettel a győri program megvalósítására. – Közép-Európai Közlemények 6. 4. pp. 151-164.
- SZEDERKÉNYI NÁNDOR 1896: A magyar hadi intézmény történeti és közjogi megvilágításban. – Athenaeum, Budapest. 183 p.
- SZEGŐ PÁL 1911: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a tizenötéves háború kezdetéig (1541-1593). – Rothberger és Weisz Könyvnyomdája, Budapest. 357 p. + 1 t.
- SZÉKELY ANDRÁS 1968a: Európa központi katlanja: a Kárpát-medencék. – In. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 232-244.
- SZÉKELY ANDRÁS 1968b: Az ezerarcú Balkán-félsziget. – In. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 244-274.
- SZÉKELY ANDRÁS 1975a: Európa központi katlanja: a Kárpát-medencevidék. – In. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I. [Harmadik átdolgozott kiadás]. Gondolat, Budapest. pp. 279-291.
- SZÉKELY ANDRÁS 1975b: Európai tájak. – In. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I. [Harmadik átdolgozott kiadás]. Gondolat, Budapest. pp. 93-96.
- SZÉKELY GYÖRGY 1987: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. – In. BEKE LÁSZLÓ – MAROSI ERNŐ – WEHLI TÜNDE (szerk.): Művészet Zsigmond király korában 1387-1437 I. Tanulmányok. F. k. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest. pp. 29-69.
- SZEKFŰ GYULA 1916: A magyar állam életrajza. – Dick Manó kiadása, Budapest. 240 p.
- SZEKFŰ GYULA 1926: Tomori. – Napkelet 4. 7-8. pp. 585-594.
- SZEKFŰ GYULA 1935: A magyar táj színváltozása. – In. HÓMANN BÁLINT – U.Ő.: Magyar történet III. kötet [Második bővített, teljes kiadás]. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 393-401.
- SZERB ANTAL 1973: A világirodalom története [Ötödik kiadás]. – Magvető Könyvkiadó, 1010 p.
- SZERB ANTAL 1997: A magyarság mithikus arca. – In. UŐ. A trubadúr szerelme, Könyvekről, írókról 1922-1944. – Holnap Kiadó, Budapest. pp. 22-26.
- SZIJ JOLÁN (főszerk.) 2000: Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. – PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest. 851 p.
- SZINNYEI JÓZSEF 1891-1914: Magyar írók élete és munkái I-XIV. – Hornyánszky Viktor, Budapest. 14 db.

- SZUHAY-HAVAS HENRIK 1966: Kék-szürke tragédia, Az amerikai polgárháború története. – Gondolat Kiadó, Budapest. 264 p. + 24 t.
- SZÜCS JENŐ 1970: A nemzet historikuma és történetszemlélet látószöge (Hozzászólás egy vitához). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 131 p.
- SZÜCS JENŐ 1972: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. – In. (szerk. nélkül): Nemzetiség a feudalizmus korában, Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 9-71.
- SZÜCS JENŐ 1974: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. – In. Uő: Nemzet és történelem, Tanulmányok. Gondolat, Budapest. pp. 189-279.
- SZÜCS JENŐ 1983: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Magvető Kiadó, Budapest. 137 p.
- SZÜCS JENŐ 1984: A nemzet középkori előzményei I-II. – In. Hanák Gábor (szerk.): Gólyavári esték, Előadások a magyar történelemről. RTV – Minerva, Budapest. pp. 11-21. és pp. 22-28.
- SZÜCS JENŐ 1992: „Gentilizmus”, A barbár etnikai tudat kérdése (A középkori „nemzeti” tudat prehistorikuma). – Uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása, Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged. pp. 9-266.
- SZÜCS JENŐ 1993: Az utolsó Árpádok. – História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 398 p. + 1 t.
- SZÜCS MIKLÓS 1989: Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál. – Szabad Tér Kiadó, Budapest. 170 p.
- T. MÉREY KLÁRA 2007: A Dél-Dunántúl földrajza katona szemmel a 19. század elején. – Lomart – PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 252 p.
- TAGÁNYI KÁROLY 1913: Gyepű és gyepűelve I-IV. – Magyar Nyelv 9. 3. pp. 97-104., 4. pp. 145-152., 5. pp. 201-206., 6. pp. 254-266.
- TAKÁCS TIBOR 1999: Felvidéki várak. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 161 p.
- TAKÁTS LÁSZLÓ 2003: A Rákóczi-szabadságharc egészségügye. – Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest. 164 p.
- TARDY LAJOS 1990: Az 1864-1867. évi mexikói „önkéntes hadtest” magyarországi résztvevői. – Hadtörténelmi Közlemények 103. 2. pp. 145-171.
- TEKE ZSUZSA 1980: Hunyadi János és kora. – Gondolat, Budapest. 235 p.
- TEKE ZSUZSA 1990: Mátyás, a győzhetetlen király. – Helikon Kiadó, Budapest. 241 p. + 19 t.

- TELEKI JÓZSEF 1852-1863: Hunyadiak kora Magyarországon 1-12. – Emich és Eisenfels könyvnyomdája, Pest. 12 db
- TELEKI PÁL 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai I-II. – Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest. 751 p.
- TELEKI PÁL 1996: A földrajzi gondolat története [Második kiadás]. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
- TÉSITS RÓBERT – BUGYA TITUSZ 2003: Tudományos közlemények és PhD-értekezések tipográfiája, szerkezete és módszertana. – Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. 67 p.
- THALY KÁLMÁN 1879: A pestis Magyarországon 1708-1711-ben I-II. – Pesti Napló 30. 25. pp. 1-2., 26. pp. 1-2.
- TIETZE, WOLF (1968-1972): Westermann Lexikon der Geographie. I-V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 5 db.
- TISZAUJHELYI UJHELYI PÉTER 1908: Hadtörténelem és katonai földrajz. – Magyar Katonai Közlöny 1. 9. pp. 1026-1046.
- TOPOLSKI, JERZY 1989: Lengyelország története. – Gondolat Kiadó, Budapest. 417 p. + 32 t.
- TÓTH JÓZSEF – PAP NORBERT 2002: Rajon- és régióelméletek. – In. TÓTH JÓZSEF (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. 289-304.
- TÓTH JÓZSEF (főszerk.) 2010: Világföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1486 p.
- TÓTH JÓZSEF (szerk.) 2002a: Általános társadalomföldrajz I-II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 2 db.
- TÓTH JÓZSEF 1987: Ember – település – környezet az Alföldön. – Forrás 19. 1. pp. 32-36.
- TÓTH JÓZSEF 2002b: A társadalomföldrajz tudományrendszertani helye, a társadalom és a természet kölcsönhatása, a társadalmi-gazdasági tér értelmezése. – In. UŐ. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 17-23.
- TÓTH JÓZSEF 2009: Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 509-519.

- TÓTH JÓZSEF 2011: A határokról. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek, Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 441 p. + 473 p.
- TÓTH KÁLMÁN (szerk.) 1973: Bibliai atlasz, Kortörténeti bevezetéssel. – Református Sajtóosztály, Budapest. 111 p. + 8 t.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 1982: Szinán nagyvezér tervei 1593-94-ben. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 29. 2. pp. 159-174.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 1985: A török haditevékenység akciórádusza a 15 éves háborúban. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 32. 4. pp. 761-785.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 1995: A Kászim-nap és a tizenöt éves háború. – Hadtörténelmi Közlemények 108. 2. pp. 25-33.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 1996: A honfoglalás előtti magyar kalandozások. – Hadtörténelmi Közlemények 109. 4. pp. 3-36.
- TÓTH ZOLTÁN 1917: Az államterület biztonsága. – Földrajzi Közlemények 45. 7-8. pp. 311-361.
- TÖVISHÁZY-FERJENTSIK OTTÓ 1937: A magyar vezérkar (táborkar) 1848-49-ben. – Magyar Katonai Szemle 7. 5. pp. 200-209.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT 1986: Új etnikai kép, új uralmi rendszer. – In. KÖPECZI BÉLA (főszerk.): Erdély története három kötetben, II. [Harmadik kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 972-1038.
- URBÁN ALADÁR 1986: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. – Magvető Könyvkiadó, Budapest. 845 p.
- URBÁN ALADÁR 1994: Köztársaság az Újvilágban, Az Egyesült Államok születése, 1763-1789. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 378 p.
- VÁGI ISTVÁN 1934-1935: Van-e hazánkban ezeréves puszta, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajon is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban. – Erdészeti Lapok 73. 8-9. pp. 670-682., 10. pp. 787-801., 12. pp. 1040-1052., 74. 2. pp. 142-153.
- VAJK ÖDÖN 2004: A Közép-Tisza hullámterének változása 220 év térképei és mérései alapján. – In. FÜLEKY GYÖRGY (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Víz a tájban, A Körös-Maros Nemzeti Park Körösvölgyi Látogató Központjában Szarvason 2004. július 1-3. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 281-283.

- VANIČEK, FRANTIŠEK 1875: Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken 1-4. – Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien. 4 db.
- VEKERDI LÁSZLÓ 2003: Magyarország és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században, Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. – Magyar Tudománytörténeti Intézet – Magyar Orvostörténeti Társaság, Budapest 94 p.
- VERESEGYHÁZI BÉLA 1994: Történelmi topográfiai kislexikon. – Aqua Kiadó, Budapest. 240 p.
- VERESS D. CSABA – SIKLÓSI GYULA 1990: Székesfehérvár, a királyok városa. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 280 p.
- VERESS D. CSABA 1986: A szegedi vár. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 195 p.
- VERESS D. CSABA 1993: A győri vár. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 197 p.
- VERESS D. CSABA 1996: Várak a Balaton körül, A balatoni várak hadtörténete. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 215 p.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994: II. András magyar király kereszteseinek létszáma. – Hadtörténelmi Közlemények 107. 1. pp. 113-116.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2011: Hadviselés a Hunyadiak korában. – Nagy Magyarország 3. 4. pp. 38-43.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS 2011: Az Esztergom központú régió múltja és jelene. – Közép-Európai Közlemények 4. 1. pp. 166-174.
- VOFKORI LÁSZLÓ 2003: A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.
- VOFKORI LÁSZLÓ 2004: A székelyföldi gyepűk történeti földrajzi adataiból. – In. FRISNYÁK SÁNDOR – CSIHÁK GYÖRGY (szerk.): Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. pp. 23-34.
- VOGGENREITER, FRANZ 1936: Der Stadt Regensburg und politische Kräfte des ostbayerischen Raumes. – Zeitschrift für Geopolitik 13. 3. pp. 206-214.
- WALLISCH, FRIEDRICH 1956: Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten [Második, átdolgozott kiadás]. – Verlag Styria, Graz – Wien – Köln. 334 p. + 12. t.
- WALTER, FRANÇOIS 1990: Környezetünk mint a történettudomány új ága. – Liget. 3. 3. pp. 92-99.

- WASSERMANN, JAKOB 1985: Kolumbusz Kristóf, az óceán Don Quijotéja. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 248 p.
- WELLMANN IMRE 1980: A népesség sorsa a szabadságharc idején. – In. KÖPECZI BÉLA – HOPP LAJOS – R. VÁRKONYI ÁGNES (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 33-58.
- WELLMANN IMRE 1985: A táj átalakulása és a mezőgazdaság új megalapozása a töröktől visszahódított országrészben. In. PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben 4/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 109-111.
- WINKLER GYÖRGY 1985: A térkép szerepe az 1848/49. évi szabadságharc honvédseregeinek vezetésében. – Hadtörténelmi Közlemények új folyam 32. 1. pp. 74-96.
- ZACHAR JÓZSEF 2004: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság, 1683-1792. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 351 p.
- ZACHAR JÓZSEF 2008: Katonai képzés a császári (királyi) hadseregben 1648-1848. – In. Uő. Válogatott hadtörténelmi írások (XVI-XVIII. század). – Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, Budapest – Eger. pp. 15-27.
- ZAUNERT, PAUL 1939: Der Verfall des oberrheinischen Raumes im Spätmittelalter. – Zeitschrift für Geopolitik 16. 4. pp. 269-274.
- ZOLTÁN ZOLTÁN 1984: A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete. – Tankönyvkiadó, Budapest. 429 p.
- ZSIDI VILMOS 1995: Történelmi földrajzi kislexikon. – TALENTUM Oktatási Stúdió BT, Budapest. 187 p. + 40 t.
- ZSOLDOS ATTILA 1991: A királyi várrendszer és a tatárjárás. – Hadtörténelmi Közlemények 104. 1. pp. 45-76.